

ИСТОРИЯ, ХОРА, ЦЕННОСТИ

Юбилеен сборник В чест на
70-годишнината на доц. г-р Лъчезар Стоянов

ИСТОРИЯ, ХОРА, ЦЕННОСТИ

Юбилеен сборник
в чест на 70-годишнината
на доц. д-р Лъчезар Стоянов

ИСТОРИЯ, ХОРА, ЦЕННОСТИ

Юбилеен сборник
в чест на 70-годишнината
на доц. д-р Лъчезар Стоянов

Съставителство и редакция
Живко Лефтеров

История, хора, ценности.

Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Лъчезар Стоянов

Съставител и научен редактор: доц. д-р Живко Лефтеров

Рецензенти: доц. д-р Теодор Леков, доц. д-р Илиян Боянов

© Издателство на Нов български университет, 2021

ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София

www.nbu.bg

www.bookshop.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

© МТ Студио – дизайн и предпечатна подготовка

© Жанет Цанова – художник на корицата

Коректор: Марио Коев

Печат: „Симолини-94“ ООД

ISBN 978-619-233-195-5 (печатно издание)

978-619-233-196-2 (електронно издание)

СЪДЪРЖАНИЕ

Веселин Методиев. Думи за Лъчо Стоянов. Общи срещи по пътя Veselin Metodiev. Words about Lacho Stoianov. General meeting along the way.....	9
--	---

ИСТОРИЯТА – НАЧИНИ НА ОСМИСЛЯНЕ И ИНТЕРПРЕТИРАНЕ

Георги Марков. За истината в историята Georgi Markov. On the Truth in history	17
--	----

В ЗОРАТА НА ИСТОРИЯТА

Емил Бузов. Ролята на цариците в началото на Новото царство в Египет Emil Vuzov. Ancient Egyptians Queens from the beginning of the New Kingdom	37
Васил Костов. История на нравите в Старозаветните времена – обществото и платената любов Vasil Kostov. History of Morals in the Times of the Old Testament: Society and Paid Love.....	53

АНТИЧНИЯТ СВЯТ

Пламен Орфеев. Героят и неговата летяща чаша Plamen Orfeev. The hero and his Flying Cup	63
Денис Исаев. За някои метафори на личността в Древна Тракия Denis Isaev. About Some Metaphors Of The Personality In Ancient Thrace.....	73
Боян Думанов. Тракия през Късната античност – проблеми на проучванията Boyan Dumanov. Late Antique Thrace – the Problems of Research.....	87

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СВЯТ

- Зарко Ждраков.** Неизвестен образ на български шаман
Zarko Zhdrakov. Unknown image of a Bulgarian shaman..... 121
- Казимир Попконстантинов.** Евангелски текстове върху хематитов амулет от VI в. с позлатен сребърен обков и оловни амулети от X в.
Kazimir Popkonstantinov. Gospel texts on a Hematite amulet dated from the VIth century with gilded silver repousse cover and lead amulets from the Xth c. 127
- Цветана Чолова.** Учител и ученик. Създаването на модели и образци на образованието в средновековна България след покръстването до падането под византийска власт
Tsvetana Cholova. Teacher and student. The creation of models and paradigms of education in medieval Bulgaria after the conversion to the fall of byzantine rule..... 143
- Иван Драгов.** Религиите в Хазарската империя
Ivan Dragov. The religions in the Khazar empire 175
- Рангел Младенов.** Чумната епидемия и свирепата суша от средата на XIV в. като фактори за падането на България под османска власт
Rangel Mladenov. The Plague and the fierce drought from the middle of the 14th century, as factors for the fall of Bulgaria under Ottoman Rule..... 189

МОДЕРНОСТ

- Светла Янева.** Русенските занаятчии през Възраждането
Svetla Ianeva. The Craftsmen of Rusçuk during the Bulgarian National Revival Period..... 211
- Рая Заимова.** Подбрани страници от солунското ежедневие в края на XIX – началото на XX век
Raia Zaimova. Selected pages from the Thessaloniki everyday life at the end of the XIX – beginning of the XX century 227
- Иво Косев.** Михаил (Михалчо) Петков Стайнов и Генчо Стоянов Стайнов – двама видни представители на известния казанлъшки род Стайнови
Ivo Kosev. Mihail (Mihalcho) Petkov Staynov and Gencho Stoyanov Staynov – two prominent representatives of the famous Kazanlak family..... 239
- Милко Палангурски.** Иван Пеев Плачков – трансформацията на един политик 1902–1919 г.
Milko Palangurski. Ivan Peev Plachkov – the transformation of a politician 1902–1919 247

Кирил Илиев. Славянската идея в началото на XX в. От панславизъм към неославизъм	
Kiril Iliev. The slavic idea at the beginning of 20th century – from pan-slavism to neo-slavism.....	277
Румян Сечков. Русия и Балканските войни през погледа на Сергей Сазонов	
Rumyan Sechkov. Russia and the Balkan Wars through the eyes of Sergei Sazonov	287
Георги Пеев. Балканският лъв срещу Галския петел, или българи срещу французи на Македонския фронт 1915–1918 г.	
Georgi Peev. The balkan lion against the Gallic Rooster, or the bulgarians against the french on the macedonian front 1915–1918.....	303
Живко Лефтеров. Капитан Никола Лефтеров и албанското население в Македонската военноевропейска област по време на Първата световна война	
Zhivko Lefterov. Captain Nikola Lefterov and the Albanian population in the Macedonian military inspection area during the First World War	323

СЪВРЕМЕННОСТ

Едуард Георгиев. В търсене на политически решения за стопанските проблеми: Европа и светът след края на Първата световна война	
Eduard Georgiev. In search of political solutions to economic problems: Europe and the world after the end of the First World War	353
Димитър Гюдуров. Универсалната юрисдикция в България 1919–1944 г.	
Dimitar Gyudurov. Universal jurisdiction and Bulgaria 1919–1944	363
Христо П. Тодоров. Адолф Хитлер през погледа на Иън Кърشو и Тимъти Снайڈър	
Christo P. Todorov. Adolf Hitler in the eyes of Ian Kershaw and Timothy Snyder	389
Христо Петков. Управление на висшите командни кадри на Германия през Втората световна война	
Hristo Petkov. Management of the High Command Cadres of Germany in the Second World War	401
Румен Генов. Сирил Едуин Блек – изследовател на модерната българска история и представител на теорията на модернизацията	
Roumen Genov. Cyril Edwin Black as Student of Modern Bulgarian History and Representative of the Theory of Modernization.....	415

Момчил Дойчев. Полковник Меснер и първообразът на руската хибридна война Momchil Doychev. Colonel Messner and the prototype of the Russian hybrid warfare	425
Михаил Груев. Съветският фактор във външната политика на НР България Mihail Gruev. The Soviet factor in the external policy of the People's Republic of Bulgaria	437
Мартин Канушев. Комунизъм и социална опасност: една действителна генеалогия на българския случай Martin Kanoushev. Communism and social danger: a genuine genealogy of the Bulgarian case	449
Момчил Методиев. Как майор „Кръстев“ се превърна в „Юда“? Бягството на Владимир Костов през погледа на Държавна сигурност Momchil Metodiev. How major „Krstev“ became „Judas“? Vladimir Kostov's defection through the lens of the State Security.....	477

ПРОБЛЕМИ НА НАСТОЯЩЕТО

Евелина Келбечева. Многото върхове на един айсберг, или за изучаването на комунистическото минало в България Evelina Kelbecheva. The many peaks of the iceberg, or the Study of the Communist Past in Bulgaria.....	507
Живко Минков. За необходимостта от по-социален модел на развитие в България Zhivko Minkov. On the need of moresocial-oriented model of development in Bulgaria	533
Методи Методиев. За вируса и историята на настоящето Metodi Metodiev. History on the borderline: The case of COVID-19	547
Росен К. Стоянов. Постобществото – диктатът на демокрацията Rossen K. Stoyanov. The Post-Society – The Dictate of Democracy	555
Библиография на доц. д-р Лъчезар Стоянов	561
Авторите	567

ДУМИ ЗА ЛЪЧО СТОЯНОВ. ОБЩИ СРЕЩИ ПО ПЪТЯ

Поставих това заглавие на текста поне по две причини. Първата е, че с колегата Стоянов се познаваме повече от 40 години и както ще проличи, заедно сме видели много. Това ни е превело от колегиалното към приятелското. Втората е, че самият той винаги е използвал този по-близък начин на общуване и не е бил много твърд привърженик на официалния тон в рамките на колегията. В крайна сметка моята цел е да представя в това юбилейно издание нещо, което е в по-голяма степен близко до жанра на спомена, отколкото до някакъв научен канон. И това са нашите общи срещи с нещата от българската действителност в 80-те години.

Времето, в което се запознахме, бе малко след моето завършване на висшето образование. Темата, по която написах дипломна работа, бе из историята на държавните учреждения – спецкурс в специалността „Архивистика“ в Историческия факултет на Софийския университет. Титуляр на курса бе проф. д-р Илчо Димитров, за когото бе известно, че има и аспирант. Това бе именно Лъчезар Стоянов. Трайният ми интерес към тази проблематика фактически направи и общуването ни някак неизбежно. Постъпвайки на работа в държавните архиви, много бързо се ориентирах и към тема за дисертация на свободна подготовка, както тогава се казваше. Изследването на историята на Министерския съвет след 1879 г. бе абсолютно непроучено поле и поради това се нуждаех от някаква ориентация. Проф. Димитров ме бе посъветвал да се запозная с учебника на проф. Александър Гиргинов „Държавното устройство на България“ от 1921 г., но се оказа, че не е достъпен поради обявяването на неговия автор за враг на народа. И с тези начални проблеми се запътих и към първата си среща с Лъчо.

Помня, че това бе в парка, където бе място за разходки на преподаватели от Софийския университет. Още в началото на разговора се разбра, че с колегата имаме не само общи научноизследователски интереси, но и други съвпадения. Темата за забранените автори веднага ни насочи към критика за забраните в науката. Лъчо посочи още един автор, който бе загърбен и забравен – Любомир Владикин. Но за разлика от Александър

Гиргинов неговите трудове бяха достъпни за мен, защото в държавните архиви имаше негов фонд. А чрез документите бяха попаднали и книги, заведени в библиотеката на архивите.

Интересът на Лъчо Стоянов към този дял от историята бе очевиден. В своето несъгласие с казионната литература дори бе станал твърд защитник и на тезата, че предметът не е история на учрежденията, а история на институциите, тъй като думата учреждения е просто русизъм, където трябва да се постави понятие, идващо от дълбините на научното знание – латинския език.

От тези на пръв поглед малки промени във времето стигаме и до разговорите за по-сериозните въпроси на нашето всекидневие. Бяхме убедени в престъпния характер на болшевишкия режим, наложен в страната ни след Втората световна война. Интерес предизвикваха изследванията на колегата Стоянов – темата на неговата дисертация засягаше точно този период, който ние дискутирахме. За първи път по това време стана дума за може би най-важния фактор при установяването на комунистическия режим. Лъчо спомена, че в разговор с неговия научен ръководител той му е обърнал внимание не само да размишлява върха държавните институции, но и върху друго – влиянието на страха в изграждането на държавата след 1944 г. Тема, която е актуална според мен и до днес. Тогава за нас това бе достатъчно подхвърляне, за да намерим тема за разговори, които продължаваха часове. Намираха се и достатъчно свидетелства в държавните архиви, които даваха допълнително основание за размисъл.

В средата на 80-те години възникна идеята за енциклопедичен справочник, посветен на българските държавни институции след 1879 г., та до наши дни. Не помня кой точно бе първият, споменал тази идея, но със сигурност двигател бе проф. Дойно Дойнов, по това време ръководител на българската архивна система. Той бе създал много добри връзки с едно ново издателство, посветено на справочна литература – „Д-р Петър Берон“, и с неговия директор Вера Гьорева. Архивите сами по себе си са информационни центрове и поради това естествено е да се насочват и да изработват различни справочници. А споменатото издателство бе напреднало именно в тази област. Проф. Дойнов не само подкрепи идеята, но и се ангажира в работата да се включат група колеги от архивите. Все пак ставаше дума за нещо твърде мащабно. Но най-важното бе да се изработи идеята – какво точно трябва да представлява този справочник, какво точно да е съдържанието на енциклопедичните статии и най-вече на какви принципи да се подчини подборът на понятията и конкретните

институции. Тук ролята на Лъчезар Стоянов бе значима. Не съм броил разговорите, които сме провели, но не са били по-малко от няколко десетки. Добре, че имахме някаква дисциплина и не се разпиляхме. Нещо, което Лъчо правеше с лекота – да влиза от тема в тема. Просто му беше интересна самата игра с въпросите и проблемите.

Месеци наред разговаряхме и правехме справки в Народната библиотека с цялото течение на „Държавен вестник“, тъй като там се отразяваха тези промени. Сравнително лесно преминахме периода до установяването на комунистическия режим. Но там национализацията, а и моделът на управление като цяло са предизвиквали непрестанни промени. Имаше ситуации, в които се губехме кога и кое министерство е открито или закрито. Правехме фишове и ги закачахме с карфици за един тапет в нашата кухня. Една вечер Лъчо погледна стената и сподели, че не му се вижда краят. Но за честта на нашия труд трябва да кажа, че успяхме да въведем ред. Още помня, че преброихме в един период на 50-те години на XX век близо 48 действащи министерства.

Решаващ етап бе писането на самите статии. Колегите ни помогнаха, но недостатъчно. Наред с това, че ние бяхме заделили близо половина от статиите в справочника да напишем заедно, но и трябваше да редактираме написаното от колегите. Бяхме съставители на енциклопедията. С Лъчо сме създали над 300 машинописни страници, които бяха в три варианта. За колегата най-важното бе да потърси във всяко нещо принцип и някаква концептуална част. Тези близо 1000 страници текст – авторски и редакционен – излязоха от моята „Марица“, пишещата ми машина. Това бе огромен труд – главно нощем, тъй като през деня ходех на работа. Архивите бяха, а и до днес са държавна администрация, а не изследователски институт, където да имаш възможност и най-вече време за изследователска работа. За да си представи читателят за какво става дума, ще дам един пример. Една нощ в малките часове изпратих Лъчо и оправяйки масата в кухнята, видях неговите ключове – на колата и за в къщи. Горката Дима – неговата съпруга, бе я събудил, за да се прибере у дома. Просто главата му се бе препълнила от информация за държавната машина на модерна България.

В крайна сметка предадохме ръкописа в издателството. Беше голяма радост. Заедно изработихме и схема, която да е ключ към статиите, и, разбира се, кола с илюстрации. Бяхме абсолютно убедени, че и илюстрациите, както и цялата структура на енциклопедичния справочник бе хронологична. Книгата излезе в края на 1987 г. и първите седмици на 1988 г. бе по книжарниците.

На 8 март 1988 г. – добре помня датата, сутринта ме извика в кабинета си шефът на архивите, споменатият проф. Дойно Дойнов. Бе видимо развълнуван. „Трябва да отидеш при Вера Гьорева, директорката на издателството „Д-р Петър Берон“. Има някакъв проблем с вашия справочник“. Веднага се отзовах в нейния кабинет и чух нещо, което ми изглеждаше абсурдно. Рано сутринта е повикана в кабинета на шефа на държавната структура за книги и печат и е навикана по характерен болшевишки начин. Опитът на В. Гьорева да направи шега – „няма ли първо да ми честитите празника на жената“, не довел до нищо добро. Книгата се спира. Защо? Не ѝ се дават обяснения.

Обадих се на Лъчо и единственото, което можехме да направим, е да отидем при проф. Илчо Димитров, по това време министър на просветата. Бяхме в неговия кабинет, но той ни покани да го изпроводим до университета и вече на улицата проведе разговор, в който Лъчо му обясни ситуацията. Нямаше коментари. Беше тягостно. Да не бъде разбран погрешно. Нямаше и намек за нещо страшно. Просто беше гадно.

Иззеха книгата от книжарниците, което я направи веднага обект на внимание. След време – може би месец, месец и половина, В. Гьорева ни повика с Лъчо в издателството. Бяха получили инструкции да се направи нова кола с илюстрации, на която първите страници да са цветни и на първата от тях да има цветен портрет на Тодор Живков, председател на Държавния съвет по това време, фактически пълновластен господар на страната не от държавната си позиция, а като генерален секретар на компартията. Главният художник на издателството щеше да получи специална снимка от кабинета на Живков в ЦК на БКП. Страхотна история, която обаче спасяваше книгата – да се появи пак на пазара. И тук Лъчо се запъна. Никакъв Живков на първата страница. Първо трябва да се сложат символите на държавата – герб, химн и знаме. Това се хареса на издателите. Така и направихме новата кола – Живков отиде на четвъртата страница. Това беше отмъщението за комунистическата глупост. Все пак мисля, че това бе изобретение на хора, които искаха книгата да излезе на пазара. В крайна сметка на ръка над 9 хиляди книги бяха разкъсани и премахната колата с илюстрациите и на нейно място бе подлепена новата цветна кола. Дълго имах и от двете издания. Днес ми остана само първото с черно-бялата кола.

Но с това не свършиха нашите грешки. Не помня кой първи се досети, че след успеха с книгата „Българските държавни институции 1879–1986 г.“ ще направим нова. Този път темата беше българските конституции и

конституционни проекти. Лъчо доста бе работил с проектите от периода 1945–1946 г. и ги познаваше добре. За мен проектът за Търновската конституция и нейните промени също бе позната тема. А знаех и къде в архивите има варианти за проекти през 30-те години на ХХ век. Този път решихме, че първо е хубаво да попитаме проф. Димитров, който вече ни бе помогнал и спасил книгата за институциите. Бяхме на школа на младите историци в Благоевград, когато наред площада видяхме професора и Лъчо го помоли за минута внимание. Като чу идеята ни, проф. Димитров се разсмя и каза: „Вие чувате ли се? Кой ще ви разреши да сложите една до друга Търновската конституция и действащата?“, т.е. тази, на която казваха живковска. Погледнахме в земята и се разделихме.

Но година по-късно бе извършен превратът срещу Живков и ние веднага се договорихме с издателство „Д-р Петър Берон“ да издадем „Българските конституции и конституционни проекти“. Този път това бе дело само на нас двамата и за три-четири месеца успяхме. Книгата излезе през лятото на 1990 г. и много скоро се оказа, че са продадени 50 000 тираж. След години, през 2002 г., направихме и второ издание с проектите от 1990–1991 г. и то се изчерпа бързо.

Това е историята на нашето книжно партньорство. Беше наистина интересно и вълнуващо. Лъчо имаше уменията да поставя такива теми и бе приятно да се търси тяхната реализация. Той бе постигнал още нещо. В рамките на младата колегия историци по онова време двамата с Димитър Луджев бяха най-ярките говорители. И това бе интересно на споменатите младежки школи – тяхното съревнование. Всичко това коренно се промени след 1990 г.

Нормално е да завърша с успеха, който Лъчо Стоянов имаше в изграждането на департамент „История“ в НБУ. Аз постъпих там на работа през март 1994 г., когато проф. Богдан Богданов предложи да направим исторически департамент. Не се поколебах с кого мога да свърша подобна работа. Колегата Стоянов посвети близо две десетилетия на изграждането на учебните програми и тяхното съдържание. В тези години бях изцяло зает с обществена и политическа дейност и поради това не мога да свидетелствам за дейността на колегата.

През годините на работа в НБУ той изгради и други научни инициативи. От лятото на 2000 г. в Созопол се провеждат конференции, като първите бяха посетени и от най-авторитетните ни колеги от предходното поколение – Вера Мутафчиева, Александър Фол, Константин Косев, Цветана Георгиева и други. В тези научни срещи се включиха и историци

от Великотърновския университет, Българската академия на науките, Софийския университет. Бяха проведени по инициатива на Лъчо Стоянов и няколко конференции в София, посветени на теми, които бяха актуални и към съвременните ни проблеми. За съжаление интересът към нашата специалност силно намаля, но това е тема за друг текст.

Лъчо бе и е двигател на търсения в областта на българския национален въпрос и историята на институциите. Жалкото е само, че липсват книги, които да бъдат използвани от колегията. Той е много словоохотлив и интересен събеседник, но надявам се сега, след като е свободен от всекидневни задължения, да се посвети на създаването на няколко монографии. Дано дълго да се радва на добро здраве и продължаващ интерес към историческото познание.

януари 2021 г.

Веселин Методиев

**ИСТОРИЯТА –
НАЧИНИ НА ОСМИСЛЯНЕ
И ИНТЕРПРЕТИРАНЕ**

ЗА ИСТИНАТА В ИСТОРИЯТА¹

Георги Марков

Колкото повече натрупвам годините върху раменете си, толкова по-често се връщам в незабравимото детство, когато малкият човек с широко отворени очи опознава разнообразния свят. Приседнали пред кръчмата или в бръснарницата на Калофер, старите бойни другари често се отнасяха върху крилата на спомените към младините и войните в редиците на 28-и Стремски пехотен полк. Аз слушах с любопитство за техните съдбовни приключения, но когато поотраснах и започнах да чета учебника по история, си позволявах и да задавам въпроси. Дядо Стефан ме изглеждаше с добродушно снизхождение и се произнасяше със самочувствието на участник в „живата история“: „Не вярвай на учебника, защото те лъжат! Ето самата истина.“ Оттогава моята голяма и дълголетна любов към Историята е постоянно и тревожно пронизвана от ключовия въпрос: „Каква е Истината?“

Хората обичат Историята и дори си въобразяват, че я познават в любопитните ѝ подробности. Нещо повече, те са склонни да повярват и на невероятните приказки на любителите с развихрено въображение. Достъпността на Клио се съдържа в разпространеното твърдение: „Всички разбират от политика, футбол и история!“. Всъщност поетичната муза Клио не се отдава и удава всекиму, а предполагава своите строги и високи изисквания. Тя вдъхновява търсачите на Истината, чиито високи върхове са забулени от тъмните облаци на предубежденията, внушенията и злоупотребите. Историците трябва да решават сложни уравнения с много фактически и морални неизвестни, защото самите герои на събитията отстояват различни и пристрастни гледни точки. Преценяването се променя във времето с разкриването на нови извори.

Отказът на изявени интелектуалци да признаят обективността на историческата наука често изпада в чудновати крайности. Пол Валери

¹ Текстът е въведение на бъдещата книга от акад. Георги Марков „Истината в историята“ и е специално предложен за юбилейния сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Лъчезар Стоянов.

определя Историята „като най-опасният продукт, който химията на разума някога е създавала“: „Историята оправдава онова, което си иска. Точно казано, тя не учи на нищо, тъй като съдържа всичко и дава примери за всичко.“ Следването на собствен път пречи на Историята да се превърне в наука, та дори и хуманитарна. Такива преднамерени оценки обаче се отнасят не до същността и съдържанието на историческата наука, а до отделни случаи на повлияни увлечения, които не отчитат непреодолимостта на историческата действителност.

Съмненията в достоверността на Историята се появяват още в училище, когато учебниците биват пренаписвани и за едни и същи събития и личности се произнасят противоположни оценки. Родителите с основание негодуват: „Престанете да обърквате главите на децата!“ Самите ученици все повече се убеждават, че „историята не е точна наука“ или даже „изобщо не е наука“! Като историк болезнено понасям подобни несправедливи обвинения, които нямат нищо общо с Истината. Във всяка професия има неточни специалисти поради природен недостатък, по принуда или за пари. Вярно е, че в Историята те са повече от поносимия брой, когато им възлагат, „плащат и поръчват музиката“. Есеистът Самюел Бътлър остроумничи, че след като самият Бог не може да променя миналото, а историците могат, то именно поради това „Той би трябвало да толерира тяхното съществуване“. Иронията на представители от „точните науки“ не е уместна предвид невъзвратимостта и необратимостта в историческия процес.

Ако се въведе професионална клетва на историците „да пишат Истината, само Истината и цялата Истина“, то кой и как ще наказва нарушителите? Известно е пословичното упорство: „За теб лъжа, а за мен истина!“. Самата гилдия на историците е понякога непримиримо раздвоена и то по възлово важни въпроси: „Колегата много знае, но малко разбира!“. Преобладаващото мнение невинаги е правилното, за да се решава „по вишегласие“. Теза, отхвърлена с мнозинство като погрешна, с времето може да се окаже вярна, така че не е възможна „последната дума на Истината“. Дори и изтъкнатият историк не е папа, за да се смята за непогрешим, та да бъде възприет от колегите като „върховната инстанция“.

Когато падне една партия от власт, новите управници не сменят учебниците по физика или химия, а пак по история. До 1989 г. Историята я определяха като „обществено-политическа“, а после стана „хуманитарна“ наука, но продължи да бъде под надзора и разпореждането на политиките: „Историята е куп лъжи за събития, които никога не са се случвали, разказани от хора, които никога не са били там.“ (Джордж Сантаяна) Това доведе до

най-оскърбителното обвинение: „Историята е политическа проститутка!“. Проститутки има всякакви и навсякъде, обаче в случая липсва взаимното користоно съгласие, сиреч повече прилича на изнасилване. Историята не трябва да е „служиня на политиката“, а да извлича неподправените поуки в полза на настоящето и бъдещето.

Истината е философско понятие, за което няма общоприето определение. По-общо казано, тя е „твърдение в съответствие с действителността“ (фактите) и е противоположна на лъжата. Аристотел поне е ясен и разбираем в своето отношение към истината, без да увърта относно възможностите за преднамерена злоупотреба: „Да кажеш за нещо, което е, че е, или за нещо, което не е, че не е, е истинно.“ Хегел също предпочита да е кратък и недвусмислен: „Истината е съответствието на понятието към обекта. Абстрактна истина няма, истината е винаги конкретна.“ Търпеливото и упорито размишление предполага стигане до личното познание за истината, макар и понякога изпълнено с противоречивост. Няма две истини за един и същ обект, следователно не може всяко твърдение за истина да бъде вярно.

Истината би трябвало да носи удовлетворение на човека, но то зависи от разкритото съдържание: „Гласът на истината е неприятен за слуха.“ (Лао Дзъ) Духът живее в познанието и знанието за него е истината. Знание, а не гледна точка. Разумът систематизира знанието и истината става закон: „Най-сериозната потребност е потребността от познаването на истината.“ (Георг Хегел) Историческият опит потвърждава или отхвърля с времето недостоверната истина и я заменя с вярната. Това означава, че упоритото повтаряне на една неистина може да заблуди поколения наред, но не и да се превърне в истина. Министърът на пропагандата на Третия райх Йозеф Гьобелс е дълбоко неправ в прословутото си твърдение: „Една лъжа, повторена 100 пъти, става истина!“. Неговата „истина“ преживява времето на едва „половин поколение“ и загива в бункера на Имперското канцлерство с цялото му семейство.

Знанието и истината не бива да се смесват, а фактите са проявления на истината. Историкът издирва и събира доказателства от различни извори и все му се струва, че не са достатъчни за неговата сигурност на изследвач: „Не може и двамата да сме прави!“. Ако едно нещо има неговото противоположно, то не е истина. Истината е като счупено огледало и всеки се оглежда в намереното парче, обаче това води до самозаблуждение. Тя се проверява чрез практиката във времето и развиването на критичното мислене: „Истината от миналото се опровергава от постигнатата

впоследствие истина.“ (Д. Михалчев) Опознаването на света означава да постигнем Истината.

Абсолютната истина ще притежава знаещият всичко за миналото, настоящето и бъдещето, което предполага едва ли не свръхестествени способности. Същевременно не е възможно заставането „някъде там, в златната следа“ между обективната и субективната истина. Обективната истина съществува и без нашите знания като все още неоткрит факт от действителността. Субективната истина е пристрастна, понеже минава през съзнанието: „Да бъда откровен мога да обещаая, но безпристрастен – не.“ (Й. Гьоте) Авторът на „Фауст“ е учудващо снизходителен към заблудените: „Всеки чува това, което разбира.“

Алберт Айнщайн отрича съществуването на абсолютни, които да определят реалността: „Всичко е относително!“ Намират се обаче учени да възразят на гения, че има абсолютна реалност или стандарти за определяне кое е истина и кое не. Например Законът за гравитацията е абсолютен, а две плюс две е равно на четири. Ако няма абсолютна истина, то няма нищо категорично правилно или погрешно за всичко. Същевременно трудната постижимост на абсолютната истина допуска само приближаване до нея, като в зависимост от времето и обстоятелствата се създават нови представи, а старите отпадат: „Нищо не се явява толкова древно, както истината, и нищо не се явява толкова ново, както истината.“ (И. Хан)

Според юристите обективната истина не зависи от субекта. Без обективната истина обаче не може да има субект, който да я търси и доказва. Обективната истина съществува извън и независимо от човека, а субективната истина се възприема през неговия поглед: „Не оставяй в душата ти да владее мисълта, че истината е само това, което казваш ти.“ (Софокъл) Субективната представа е твърде променлива дори при видни философи като Освалд Шпенглер: „Вечни истини няма!“; „Истината е само това, което е вечно!; „Истините са абсолютни и вечни, тоест нямат нищо общо с живота!“

Логичната или необходимата истина е положение, вярно при всички възможни тълкувания, в контраст с факта, който като необходимо и достатъчно условие е верен само в този свят, тъй като е исторически създаден. В края на ХХ век са открити Диофантовите уравнения, за които не се знае дали има решения или, дори ако има, не е ясно дали са краен или безкраен брой решения. Теорията на множествата не може да докаже или опровергае получените резултати. Така точната наука математика е поставена пред неимоверни трудности, които са още по-значими при „неточната“ История.

Ако приемем, че истината е вярно знание за обективната реалност, то научната истина никога не е окончателна: „Обективната истина е възможна и въвн от всяко съмнение.“ (Ремке) Не може да се твърди, че съществува „повече или по-малко истина“ или за наличие на „пълна или частична истина“: „Ние търсим истината, но искаме да я намерим там, където ни е угодно.“ (М. Ешенбах) Истината е обективна и винаги конкретна, достигната чрез познанието, но се възприема субективно и различно от човешкото съзнание. Тя може да е и относителна в зависимост от отношението на субекта, а между действителност и истина да не се поставя знак за равенство.

Човек подлага дори истината на съмнение: „Във всичко се съмнявай!“ Разпознаването на истината от лъжата е подобно на това между доброто и злото. Тя завършва там, където започва лъжата, а самозалъгването е най-опасната и погубваща лъжа. Изпадането в заблудение предполага невъзможност да бъде възприета истината за живота: „Понякога хората не искат да чуят истината, защото не искат да видят илюзиите си разбити.“ (Фр. Ницше) Приемането или отхвърлянето на фактите е пределът между „жестоката истина“ и „красивата лъжа“. Разумът и мъдростта трябва да се развиват успоредно, за да се достигне познанието за истината: „Няма да чуем истината, ако сами не я казваме.“ (П. Сир)

За християнството истината е Божествена или според проповедите на Божия син: „Аз съм пътят, истината и животът!“. Исус обещава разкриване на действителността, ако заблудените прогледнат: „И ще познаете истината и истината ще ви направи свободни!“. Римският управител на Юдея Пилат се учудва на обвинението на първосвещениците срещу Исус и пита с недоверие: „Ти цар ли си?“. Божият пратеник е убеден във висшата мисия: „Аз съм цар. Аз за това се родих и за това дойдох на света, за да свидетелствам за истината. Всеки, който е от истината, слуша моя глас!“. Пилат се усъмнява, че някой изобщо може да знае истината, която е непостижима и е отвъд човека: „Що е истина?“ Исус повтаря убедено: „Аз съм истината!“. Истината ще бъде несправедливо осъдена. Пилат не вярва и никога не стига до познанието за истината, за да завърши живота си чрез самоубийство. Противниците на християнството твърдят, че „и преди Исус е имало истина“, следователно никой няма право на „лична собственост“ върху нейните тайнства.

За юдаизма истината е спасението за Човечеството. В хиндуизма и будизма истината е в словото на Учителя, сочещо „Пътя на спасението“. Ислямът също открива в думите на Пророка Мохамед самата истина. Според конфуцианството този път се открива и следва чрез знанието.

Преодоляването на илюзията в полза на действителността ще доведе до възстановяването на световната хармония. Всеки е длъжен да извърви пътя си: „Стрелбата с лък учи как трябва да търсим истината. Когато стрелецът не улучи, не обвинява другите, а търси вината в себе си.“ (Конфуций) Религиите не допускат простосмъртните да се съмняват и да проверяват казаното от амвона, защото човешкият разум си има своя предел на прозрение. Човек не може да твърди, че „няма Бог“, понеже няма абсолютно познание на цялата Вселена, а „Бог е абсолютната истина“.

Създателят на аналитичната психология Карл Юнг (1875 – 1961) отговаря своеобразно на възловия въпрос: „Вярвате ли в Бога? Аз не вярвам, аз знам!“. Той признава „простата Истина“ на сетивата: „Светът не съществува сам по себе си, той е такъв, какъвто ми изглежда.“ Същевременно бележитият психолог не опростява „нещата от живота“: „Тъжната истина е в това, че реалният живот е пълен с неумолимо действащи противоположности: денят се сменя с нощта, раждането – със смъртта, щастието – с мъка, а доброто със зло. И ние дори не можем да бъдем сигурни в победата на едното над другото. Животът е поле на битка. Винаги е било така и така ще бъде. Ако не е – животът свършва.“ Изтънченият и чувствителен Оскар Уайлд лично изстрадва липсата на справедливост в лицемерната Викторианска Англия: „Чистата и проста истина рядко е чиста и никога проста.“

Бащата на есеистиката Мишел дьо Монтен също признава първостепенното значение на съществуващата действителност: „Истинското огледало на нашите мисли е начинът на живот.“ Той не пропуска да изтъкне и въздействието на обществената среда: „Ние нямаме друго мерило за истинното и разумното освен примера и образа на мненията и нравите в страната, в която живеем.“ Истината обаче не признава граници и проявява навсякъде всесилие: „Каква истина е тази, за която планините са граница и която става лъжа отвъд тях?“

Обикновено истината и лъжата се възприемат като непримирими и взаимно изключващи се противоположности – като между черно и бяло. Нищо обаче не е толкова просто, колкото изглежда на пръв поглед, защото черното невинаги е толкова черно, колкото ни се е сторило, а и бялото, като се вгледаме внимателно – даже не е и „чисто бяло“. Още по-сложно е с историческата истина, която се отдалечава във времето: „Историята щеше да бъде нещо прекрасно, ако беше вярна.“ (Л. Толстой) Натрупаното недоверие към Клио е обсебило дори и един от най-остроумните писатели: „Какво ще каже Историята? Историята ще поизлъже, както винаги!“ (Б. Шоу) Фьодор Достоевски отправя в „Престъпление и наказание“ невероятна възхвала на „обратната страна на медала“: „Лъжата е единствената

привилегия на човека пред всички организми. Лъжеш ли – до истината ще стигнеш! Затова съм човек – защото лъжа.“ Антон Чехов също не е оптимист по отношение на всепобеждаващата правда: „Казват, че накрая винаги тържествува истината, но това не е истина!“

Историята е смятана за твърде и масово достъпна наука, което се чува и във влака на дълъг път: „Нещо ми е скучно! Хайде да си разказваме истории, за да мине по-бързо времето в сладки приказки.“ Множественото число напомня за забавното разправяне на вицове. И се започва дълго надприказване кой каквото знае, при това с учудваща убеденост в своята непогрешимост. Младите обаче включват „умните телефони“ и се взират в цветните екранчета, на които Историята е показана „ясно и нагледно“. Човек без знание може да изрази мнение, но не и да говори истината. Съществуват безброй мнения, обаче знанието е едно: „Трябва да се стремим да не принизяваме знание до мнение и да не издигаме мнението до знание.“ (Г. Хегел) Мнението си остава едностранчиво, колкото и неговият разпален изразител да го представя за „непоклатимата истина“.

Когато се отправя призив за откровено споделяне „в интерес на истината“, възниква и ключовият въпрос: „В чий интерес е разкриването на Истината?“. През Втората световна война Уинстън Чърчил и Франклин Рузвелт разполагат с разузнавателна секретна информация за нацистките лагери на смъртта и внимателно разглеждат снимките, направени от въздуха. Те обаче не заповядват бомбардировки на железопътните линии, мостовете и тунелите към газовите камери, а изчакват края на войната, за даzakлеймат „чудовищните престъпления срещу Човечеството“ пред Международния военен трибунал в Нюрнберг. Разбира се, отговорните държавници от Антихитлеристката коалиция ловко ще се оправдават: „Истината за Холокоста е толкова чудовищна, че не е за вярване“. Унищожаването на 6 000 000 евреи трябва да зачеркне завинаги националната чест на германците чрез насаждането на дълготрайния комплекс „Аушвиц“.

На XX конгрес на КПСС (1956) Никита Хрущов чете „Таен доклад“ за култа към личността на Йосиф Сталин и изобличава „масовия убиец“ чрез потресаващи примери на разправа с известни болшевики: „Не разбирам защо трябва да злословим. Ако искаме да zlepоставим някого, достатъчно е да кажем някаква истина за него.“ (Фр. Ницше) Самият изобличител обаче е деен участник в „Големия терор“ през 1937–1938 г. в Украйна, а се прави на разсеян пред делегатите, че „не знаел самата истина“. При среща с партийния актив в Москва Никита Сергеевич получава неподписано листче с основателното питане: „Защо не поставихте въпроса приживе на Сталин?“. Първият секретар удря с малкото си юмруче по катедрата и

изригва гневно: „Кой ми задава този неудобен въпрос?“. Настава пълна тишина и Хрущов тържествуващо изрича: „Вие сами си отговорихте!“.

Народната мъдрост „На лъжата краката са къси“ дава надежда, че Истината винаги ще я настигне. Лъжецът обаче никога няма да признае греха си: „Истина е – аз лъжа!“. Колкото и да е учудващо, някои наранени от „жестоката Истина“ се разкайват за своето упорито любопитство: „По-добре да бяха ни излъгали!“. Те даже предпочитат да живеят удобно в лъжа въпреки строгото предупреждение: „Истината боли, но лъжата убива!“. Историците също биват потърпевши от упрека, че „ровят в миналото, отдавна отминало“: „Кого ползва вашата толкова късно разкрита истина?“. Прагматичният подход в случая не е оправдан, защото повелята е ясна: „Истината – каквато и да е тя и когато и да излезе наяве!“.

Виновниците в Историята са положили усилия и умения да покрият тайната на своите непостижими престъпления: „Започнем ли да говорим истината, всичко ще рухне!“ (Ал. Солженицин) Те са знаели, че все някога потомците ще потърсят корените на Злото и често прехвърлят вината на обичайните заподозрени. Така че даже извори „от първа ръка“ може преднамерено да са подхвърлени преди столетия, за да бъдат намерени днес и погрешно разтълкувани. Това подсилва пословичното неверие в достоверността на доказателствата: „Прастара е грешката, че съвършено вярно е само онова, което е доказано, и че всяка истина почива върху доказателство. Напротив, всяко доказателство почива върху недоказана истина.“ (А. Шопенхауер)

За жалост прочутият философ песимист не е сам в непреодолимите съмнения, че е възможно постигането на историческата Истина. Друг велик германец също преувеличава дълготрайността на лъжата: „Когато се заблуждавам, всеки може да забележи, когато лъжа – не.“ (Й. Гьоте) Поетът учен не се доверява на всемогъществото на познанието: „Колко много се заблуждават хората, когато си мислят, че това, което са научили, са го и разбрали.“ За историка е най-важно да улови духа на епохата, като се пренесе назад във времето и се озове сред нейните решаващи събития. Истината е скрита в дълбините на вековете и към нея не бива да се подхожда със съвременни предубеждения.

Щом такива гениални умове отказват да повярват в нетленността на Истината, то какво да кажем за простолудието с неговото дълбоко вкоренено предубеждение: „Обичаме Историята, но не вярваме на историците!“.

Това неоснователно отношение подрива обществения авторитет на една полезна професия. Някои приспособими колеги се сричат толкова низко, че се презастраховат и предпочитат да се представят като „антрополози“,

„политически психолози“ или „политолози“. Намерението да напиша тази необходима книга е отдавна в главата ми, но съзнавам колко трудно е да се захванеш със защитата на Истината в името на Истината. Аз се надявам чрез знанието за Историята да постигна познанието на Истината, като следвам Имануел Кант с неговия девиз на Просвещението: „Имай смелост да си служиш със собствения разсъдък!“.

Често пъти истината бива неудобна за властниците и се налага да бъде премълчана. Опасно е „да казваш Истината право в очите“ на самозабравили се „избраници на Съдбата“, които си въобразяват, че са и нейни господари. Според мъдрият народ на онзи, „който иска нещо да си спести, нищо няма да му бъде спестено“. „Благородната лъжа“ не може да замени Истината, която ще изгрее неизбежно като Слънцето: „Търсим Истината!“ (Платон) Подборното разкриване и оповестяване на Истината не е препоръчително: „Платон ми е приятел, но истината ми е по-голям приятел.“ (Аристотел) Приятелството се гради и крепи върху здравата основа на самата Истина.

Стремежът към обективност спомага за опознаването на реалността или истината. Според Сократ истината се постига чрез „непрекъснатото раждане“, сиреч подпомагане на процеса за изграждането на познавателен образ от субекта за обекта. От двете взаимноизключващи се твърдения се приема едното, а другото се отхвърля: „В спора се ражда Истината!“. Разбира се, в спора трябва да участват знаещи люде, а не преднамерено да се дърлят заради слава и известност. За Рене Декарт „очевидната истина“ не подлежи на оспорване, но и не всичко е истинно поради несъвършенството на човешките сетива. Готфрид Лайбниц си позволява да отдели „истината на разума“ от „истината на фактите“, което още повече усложнява осветляването на „непротиворечивата истина“.

Прекалено многото думи пораждат съмнението, че „затулват“ Истината и отвличат вниманието в погрешната посока. „Бащата на атома“ Демокрит не търпи усуквания и дърдорене: „Трябва да се говори истината и да се избягва многословието.“ Същевременно той съзнава наличните рискове: „Откровеният изказ е присъщ на свободния дух, опасно е само да се избере неподходящото време.“ Демокрит не е търпим и към „всезнайковците“: „Най-важно е не всеобхватното знание, а всеобхватната възможност за разбиране.“ „Отварянето на света“ пред мъдреца изисква спазването на определени правила: „Добре да се мисли, добре да се говори, правилно да се действа. По-добре да се мисли, преди да се действа, отколкото след това.“

Осмислянето на Историята ще доведе до доказването и разкриването на Истината, която даже и да не се възприеме от предубедените, то пак ще надмогне вредното и демобилизиращо съмнение в нейното постигане или дори в нейното съществуване. Ако историкът вдигне ръце пред лъжата, тогава безскрупулните герои ще се развихрят в безпределната си безнаказаност: „Няма истина. Всеки е философ сам за себе си.“ (С. Моъм) Преднамереното „философстване“ обаче ще се впусне в лавиране между „малките и големите истини“, за да се скрие в пещерата на „призрачната неопределеност“: „Истината трябва да удари като гръм. Инак би била безполезна.“ (Ел. Канети)

В продължения на столетия хората вярват, че Земята е плоска и представлява „пъпа на Вселената“, но Истината се оказва съвсем друга. Признаването е трудно и продължително, преодолявайки кладите на Инквизицията. Днес децата въртят глобуса и знаят, че Слънцето е една от милиардите звезди, обаче някога истинолюбието е обявявано за ерес и безбуквените тълпи хвърлят с настървение дърва в огъня: „Цялата истина минава през три етапа. Първо, смятана е за абсурд. Второ, тя е насилва спирана. Трето, тя е приемана за очевидност.“ (А. Шопенхауер) Заблудата е заразна и лесно се възприема в множеството: „Хората обикновено считат, че е по-добре да се заблуждават с тълпата, отколкото самостоятелно да търсят истината.“ (Хелвеций)

Въпреки смяната на деня с нощта и отново с деня, следователно Слънцето залязва и изгрява, но свети постоянно: „Що е истина? Онова, което само се защитава. Единственото нещо, което само се защитава, е истината.“ (П. Дънов) Веднъж разкрита, Истината обаче трябва да се брани, защото, изоставена сама, тя е незащитна. Твърде много са заклетите врагове, които са на хранилка при лъжата и упорстват, че „черното е бяло“ и обратно. Колкото повече хора опознаят Истината, толкова по-трайно ще е нейното благотворно въздействие. Необходимо е да бъде преодолян страхът от последиците на „правото говорене“: „Кажки истината и бягай!“. Напротив, споделяш Истината и заставаш рамо до рамо с нея.

В междуличностните отношения понякога Истината може да бъде спотаена, което е разбираемо, но невинаги е оправдано: „Истината поражда омраза.“ (Теренций). В политиката е в сила правилото на Ото фон Бисмарк: „Само истината, но не цялата истина!“. В Историята обаче всяко отлагане на изказа с оглед на конюнктурни съображения води до изкривяване на Истината чрез приспособяването ѝ от една в друга епоха. В продължение на половин век по екраните на телевизионните компании в САЩ не се излъчват потресаващи кадри от обгорените детски тела в Хиросима и

Нагасаки. Атомните гъби от 6 и 9 август 1945 г. се оценяват като „достатъчно впечатляваща“ гледка и Държавният департамент настоява с оглед на политическата коректност да се премине направо към победната сцена на подписването на безусловната капитулация на Япония на борда на линейния кораб „Мисури“.

Историческите примери на тържествуването на Истината над лъжата трябва да бъдат достатъчно убедителни, за да отхвърлят вкорененото съмнение с нараняващия въпрос: „А дали е така?“. Прекалено много са заинтересованите страни в разкриването или потушаването на Истината, а още повече са разпространените „версии на събитията“. Ако се прочетат учебниците по история в някога воювалите страни през Световните войни, ще се забележи как се сблъскват коренно различни гледни точки за вината и военните престъпления. Черно-бялата схема не позволява да се въздаде „всекиму своето“, понеже враговете и преди всичко победените са „изначално виновни за всичко“.

Написването на т.нар. официална история е подчинено на определени предварителни условия. Историкът може да споделя свободно резултата от изследването си в своя научен труд, но при възложени проекти е задължен да се съобразява с получените наставления. Често се чува строгата забележка на рецензента: „Този въпрос е спорен!“. Всъщност Истината вече е „родена в спора“, но поръчителите я намират за „ненавременна и неудобна“. Меродавната комисия се произнася с тон, нетърпящ възражения: „Тази истина може да почака!“. Следователно се налага „да се въоръжиш с търпение“ и „да загладиш ръбовете“ или да изтеглиш гордо ръкописа, защото компромиси с Истината в Историята не са допустими.

Историята се прави и пише от хора с техните своеобразни пристрастия. Деленето на „наши“ и „ваши“ идва от далечното минало и чрез смяната на поколенията се предава на бъдещето. Човек не е от мрамор или бронз, за да бъде „сто на сто“ студено обективен: „Чувствата не мамят. Мамят само съставените по тях съждения.“ (Й. Гьоте) Поетът разчита на „чистата съвест“ и избягването на заобиколните криви пътеки: „Никой никога не се е загубил на прав път.“ По всеки път обаче има двупосочно движение, така че трябва да се внимава в стрелката на компаса, за да не се отдалечаваме от Истината.

Ако мнозинството от хората вярват, че поп Кръстьо е предал Левски, това не означава достоверност: „Започни с това, което е правилно, а не с общоприетото.“ (Фр. Кафка) Веднага обаче възниква въпросът: „Кое е право и кое криво?“ В тоталитарните държави партийният печатен орган излиза с уводна статия и безпрекословно наставлява: „Такава е единичката

истина!“. След половин век обаче се признава, че Катинското клане е извършено не по заповед на Хитлер, а по решение на Сталин. Как тогава да вярваш, че „Партията винаги има право и никога не греши“?

Самите герои на събитията понякога премълчават част или дори цялата Истина с оглед личната безопасност или поради тактически съображения: „Всичко, което казвам и пиша, го мисля; но не пиша и не казвам всичко, каквото мисля.“ (Й. Кант). Това достойно самопризнание напомня за идеологическата коректност някога и за политическата коректност сега. Дори да приемем, че някой е „опрян до стената“, то пак инстинктивното поведение не е за пример, защото се появява опасността да се превърне във вреден навик.

Рано или късно Истината излиза на бял свят: „Няма нищо тайно, което не е станало явно.“ (Ф. Достоевски) Хората обаче са заинтригувани от дълбочината на тайните и сякаш не желаят тяхното пълно осветляване, обхванати от тръпката пред неизвестното. Дори и пред очевидни доказателства те въртят с недоверие глави: „Не на нас тия!“. Любопитството не може да бъде задоволено от „едната Истина“, когато се очаква да блесне с гръм нещо извънредно и смайващо. Необикновеното се вихри във въображението и Историята е задължена да вълнува, увлича и даже забавлява. „Скучната истина“ обикновено се отхвърля, за да стори път на невероятната измислица. Едно е да научиш, че цар Борис III умира от сърдечен удар на 28 август 1943 г. вследствие на свръхнапрежение, а друго е да гадаеш кой му е сипал отровата?

Колкото и историкът да се съсредоточава върху търсенето и откриването на Истината, усилията за нейното утвърждаване тепърва предстоят. Разминаването между осветеното и очакваното поражда нескривано разочарование сред любопитните: „Ама така ли било?“. Миналото колкото е по-далечно, толкова изворите намаляват, а въображението се разпалва. Броят на първобългарите, водени от кан Аспарух към Дунав, се изчислява на около 100 000 души, но как са се побрали в укрепленията на Онгъла? Археолозите измерват площта и изчисляват допустимата възможност за обитаемост на квадратен метър, ала този научен подход не удовлетворява разделеното обществено мнение.

Въпреки че стремежът към осветляването на Истината е водещ за всеки историк, преди всичко той самият трябва да вярва в нейното съществуване. Хайнрих Шлиман открива древната Троя (1869) поради непоколебимата си убеденост, че „Илиадата“ и „Одисеята“ не са митология и Троянската война е действително историческо събитие. Всред всеобщите съмнения на мнозинството съвременници професионалистите изследвачи

се нуждаят от пълна увереност в наченатото трудно дело. Дори и да не успеят да открият Истината, то това съвсем не означава, че тя не съществува: „Когато настоящето се оттече в далечното минало, хората намират на дъното му попаднали съкровища и черпят мъдрост.“ (Елин Пелин)

Човешка слабост е да се робува на един факт, което пречи да се обхване цялостно едно историческо събитие: „От дървото не вижда гората.“ Тогава всеки застава зад едно дърво и отстоява „своята истина“ сред обширната гора. Другата слабост е издигането високо над дърветата, докато престанеш да виждаш гората, а Истината потъва в облаците: „Нека не издребняваме с фактите!“. Тогава е по-добре да напишеш исторически роман, но без задължаващото уточнение – „документален“. Подвеждането на читателите създава предпоставки за множество въпроси към историците.

Разгорещените спорове не престават да вълнуват науката и обществото: „Моята истина срещу твоята истина!“. Така се добива измамното впечатление, че съществуват две истини или истината е разполовена: „Пази се от половината истина, може да си попаднал на грешната половина.“ (Хенри Менкън) Половинчатият подход е особено коварен поради подхвърлянето на „полуистината“ с объркания въпрос: „Може да е така, но може и да не е?“. Той е по-опасен от откровената лъжа, лесно разкриваема и видима за мнозинството: „Добра е само истината. Полуистината не струва нищо.“ (Стефан Цвайг) Когато един пътнически самолет е свален с ракета, то отпадат съмненията за човешка грешка или поради техническа неизправност, но може да се подхвърли версия за взривяване от терористи. Експертите на различните потърпевши страни имат разни интереси в търсенето на вината и обезщетенията.

В предлаганата на вниманието на любознателния читател книга ще бъдат посочени множество ярки исторически примери за несекващата борба между Истината и лъжата: „Светлината не сияе сред светлина, сияе само в тъмнина. Наздраве за тъмнината!“ (Уилям Шекспир) На свой ред бих вдигнал наздравица за светлината, както и дръзко да се разгранича от следното твърдение на великия драматург: „Познанието е антихуманно, то има свойството да отчуждава. Никога не искай да знаеш толкова много. Колкото по-малко знаеш, толкова по-просто живееш. Знанието те прави свободен, но нещастен.“ Нека напомня, че без знание и познание не е възможно да се намери пътят към Истината. Самият Шекспир се придържа изборително към истината за английските крале в зависимост от щедростта и височайшето внимание на неговата благодетелка Елизабет I.

Истината в Историята може да е както непробиваем щит, така и остро копие. Ако ѝ останем верни докрай във всичките битки за нея, то враговете

й ще бъдат съкрушени. Всяко колебание обаче ще ни направи несигурни и уязвими пред напъните на лъжата. Някога като „млад специалист“ се опитах да докажа едно решение на правителството на Константин Муравиев за обявяване война на Третия райх чрез фотокопие на правителствен документ, което един нафукан началник скъса, смачка и хвърли в кошчето: „Тая истина не ни върши никаква работа. Вън!“. Той ме изгони от кабинета си, но не успя да избие от мен увереността в моята правота. Силните на деня си въобразяват, упоени от наркотика на властта, че господстват и над Истината и всеки е задължен да приеме това, което на тях им се иска. Всевластното време обаче ще ги постави в галерията на Историята, където всъщност е тяхното място: „На деня принадлежат заблудата и грешката, на времето – успехът и сполуката.“ (Йохан Гьоте)

Разпространено е мнението, че с приближаването на Съвременността е все по-трудно да се каже и напише Истината въпреки богатството на изворите. Живите дейци са особено чувствителни поради стремежа си да представят „живата история“ даже и в разрез с фактите: „Не желая да чета фактите, защото аз съм участвал в тяхното създаване!“. Те си измислят със „задна дата“ героични автобиографии и шумно се сърдят на несъгласния историк, за когото себеизтъкването не води по пътя към Истината: „В спора по-често побеждават дързостта и красноречието, а не истината.“ (Менандър) Странно е рязкото увеличаване на „активните борци против фашизма“ в Народна република България с течение на годините, вместо да намаляват по закона на биологията. Същото се забелязва и при броя на антикомунистите със захвърлени партийни книжки след падането на Берлинската стена.

Математиците държат щото една задача да има само едно правилно решение, а историците са доволни предлаганите решения да са „до три“, за да се открие вярното сред тях. Това обаче съвсем не означава, че Историята е „неточна“ наука, а просто защото цифрите не могат да заместят буквите. Разбира се, не става дума за критичното мнение относно вестниците, че „единственото вярно“ в тях е датата. Когато се сключват междудържавни договори, често към тях се прилагат същинските условия на споразумението, наречени „тайно приложение“. Съвременниците четат явните клаузи, а за историка е по-важно съдържанието на тайните клаузи: „Никога не губи свещеното си любопитство!“ (А. Айнщайн)

Намесването на морала при изследването на историческия процес усложнява спора около „цената на Истината“. Доколко историкът е готов да плати „данък обществено мнение“ с оглед личната си кариера? Някои съобразителни колеги изчакват „когато му дойде времето“, но рискуват

друг да ги изпревари с откритието. Ето защо обнародването на Истината не бива да се отлага, особено ако не е наложена сурова цензура в държавата. Никой не трябва да си въобразява, че разполагането с неизвестни факти е пожизнено капиталовложение или презастраховка. Напротив, скриването на узнатото може да породи съмнение относно намерение за изнудване: „Всеки човек, подобно на луната, има своя неосветена страна, която не показва на никого.“ (Марк Твен)

Спотаяването на Истината понякога се оправдава с благородни намерения като „не исках да нараня“ някого или „внимавах да не навредя“ на националните и държавните интереси. Подобни прочувствени думи обаче се произнасят едва след обвинението в укриване. Ако някой не бъде навреме изобличен, то това ще го поощри да продължава безнаказано греховете си. Правителствата имат традицията да издават „цветни“ книги, където обнародват внимателно подбрани и умело орязани документи с оглед на „държавната тайна“. Когато историкът сравнява „официалните“ издания с архивните източници, ще забележи, че най-ценните документи липсват или са редактирани.

„Благородните“ лъжи в духа на „за твое добро“ също опират до Истината: „Запомняй истината – може да се наложи и да излъжеш.“ (Ал. Фюрстенберг) Някои герои на Историята предпочитат да изгорят в пламъците на кладата: „Истината е последният победител. Готов съм да загина заради истината!“ (Ян Хус) Други предпочитат удобствата пред ядовите на всекидневието: „Една чиста истина прави живота спокоен, една хубава лъжа го прави приятен.“ (Елин Пелин) Още по-тягостно е, когато човекът отсреща се досеща, че го лъжат, за да не му причиняват болка, и приема „да си затвори очите“. Така „благородникът“ бива поощрен да мами наред, докато някой го „хване натясно“: „Моралните истини са така достъпни и ясни, че тях и децата ги докосват с ръка.“ (Асен Златаров)

Колкото е да е неприятно, не виждам как да заобиколя една значима област в обществения живот: „Политиката няма връзка с морала.“ (Н. Макиавели) Дълголетният Чърчил е отлично запознат със сложната материя: „Ако истината има много страни, то лъжата има много гласове.“ Самият той не се свени заради стратегическите интереси на Империята да прибегва професионално до лъжата, макар и да не си признава като злодея Гьобелс. „Най-великият англичанин“ не е последовател на Исак Нютон: „Платон е мой приятел, Аристотел е мой приятел, но най-голям приятел ми е истината.“

Преградите пред достигането на Истината не могат да бъдат заобиколени чрез сключване на договор с лъжата: „Пусни ме и ще те забравя!“

Големите теми в Историята се съдържат в големите истини, но и дребно-темието не е за подценяване от мнозинството изследвачи: „Предпочитам да открия една истина, дори и в незначителните неща, отколкото дълго да обсъждам най-големите въпроси, недостигайки до никаква истина.“ (Галилео Галилей) Великият звездоброец е принуден от Инквизицията да се откаже официално от хелиоцентричната теория, но после пак настоява: „И все пак тя (Земята – б. а.) се върти!“.

Препоръчително е историкът да не си поставя отвлечени цели, а преди всичко да се стреми да осветли Истината. Затъването в подробностите отклонява заостреното внимание от важните проблеми, чието последователно решаване ги прави стъпала при изкачването към върха на Истината. Споровете около скъпоценните камъни по жезъла на Александър Велики или къде е неговият гроб не бива да ни отдалечават от ключовия въпрос защо древните македонци са заклето политически врагове на Елада, а разнасят по света културата на елинизма? Явно Аристотел е повлиял повече от признатото му върху своя старателен ученик, за да приеме героя Ахил за свой идол.

Понякога Истината се отразява по различен начин от двете спорещи страни, като пристрастно се обясняват причините и последствията във веригата на събитията: „Така е, но вие си го заслужавате!“ Истината се употребява и за наказание на нейния откривател, за да го накарат да съжали за труда си. Това е особено болезнено, когато някой си позволи да огласи „неудобна истина“ за Отечеството, държавата, партията или нейния ръководител. Дори при свободата на словото в САЩ остро се порицават разкритията за концлагерите, в които са наблъскани всички японци през Втората световна война.

Римляните са известни с вдъхновяващия възглас: „Истината е във виното!“ (Плиний Стари) В случая по-скоро става дума за „развързването на езика“ в кръчмата, а не за значими откровения. Императорът стоик Марк Аврелий държи на настоящето, което единствено принадлежи на човека и трябва да се изживее пълноценно: „Човек не губи нито миналото, нито бъдещето. Как може да му се отнеме това, което няма?“. Когато обаче узнаем Истината в Историята, то тя ще обясни множество тайни на сегашното съществуване, заложили още преди десетилетия и даже столетия в неговата основа: „Чух и забравих. Видях и запомних. Преживях и разбрах.“ (Конфуций)

Никой историк не трябва да си въобразява, че „Историята говори“ чрез неговата уста, а по-скоро той се явява посредник между Истината и хората. Ако сбърка, ще трябва да си признае и да се поправи: „Защото

каквато е науката, такава е и истината ѝ.“ (Аристотел) Същевременно и читателите е добре да му простят, понеже „всички сме грешни“: „Страхът пред възможността за грешка не бива да ни отказва от търсенето на истината.“ (Хелвеций) Горчивият опит бива премислен и ни помага да се доближим с още една крачка до мечтаната цел. Най-важното е да ценим поуците от Историята: „Който забравя Историята, е осъден да я повтори. Който не помни своето минало, е обречен да го преживее отново.“ (Дж. Сантаяна)

С тези предварителни думи не желая да моля за снизхождение, а за разбиране, ако в следващите страници допусна слабостта да се изкарам „довереник“ на Истината в Историята. Някога и аз се впрягах в хомота на опиянението от откривателството: „Ето ви Истината такава, каквато е!“ Признавам, че гъделът от тържеството на прозрението е несравним с другите интелектуални наслади. Сега намирам, че е достатъчно моралното удовлетворение от постигнатия резултат на продължителния и упорит труд: „Истината е казана на място и навреме, когато е послужила за осъществяване на делото.“ (Георг Хегел)

Разпространено е успокояващото мнение, че с течение на времето „тайното става явно“ и „Истината блясва като изгрева“. Това натоварва с прекалени очаквания историците, защото Истината се отдалечава във времето и свидетелите гаснат един подир друг. Писмените извори намаляват или биват преиначавани до степен да не познаеш себе си в огледалото. Така че, драги читателю, не си въобразявай, че Истината сама се явява и чака търпеливо в приемната, за да се запознае с изследвача, седнал удобно зад дъбовото писалище в кабинета. Нека я потърсим по върховете или в пропастите на Историята, където да намерим следите ѝ, преди да ни заслепи със светлината си. Бъди вътрешно подготвен за тъй желаните срещи и да се надяваме да срещнем взаимност при вдъхновението на труднодостъпната, но и любвеобилна за търсачите на Истината Клио!

ON THE TRUTH IN HISTORY

Georgi Markov

Summary

The paper deals with the relation between history and truth. It recognizes both the social demand for truth and the difficulty of the historical science to respond. The text is illustrative of different philosophical perspectives on the phenomenon of truth from Aristoteles to Hegel. On the other hand it approaches the idea of truth on the basis of the existential situation and individual experience. Importantly the text preserves the balance between the genuine need for search of the truth and the realistic goals that can be achieved in any historical research. On that basis the article distorted the simplistic view of truth by implementing the latter into the complexity of the craft of the historian.

В ЗОРТА
НА ИСТОРИЯТА

РОЛЯТА НА ЦАРИЦИТЕ В НАЧАЛОТО НА НОВОТО ЦАРСТВО В ЕГИПЕТ

Емил Бузов

Почти винаги, когато се говори за Древен Египет, се акцентира върху управлението на царете, техните военни подвизи или строителни постижения. В тяхната сянка, с някои изключения като Нефертити, Нефертари или Клеопатра, остават цариците.¹ Причините за това се крият в късно развитата идеология за ролята на цариците, както и в характерната за древните египтяни идея, че владетелят е син на Твореца и е заченат от самия него, докато царицата се явява „само“ носителка на божествената царска кръв. Разбира се, връх в ролята на царицата за управлението на страната е противоречивото и крайно интересно царуване на царица Хатшепсут. Нейното място в историята обаче е резултат от дълга поредица от събития и важни за историята личности, които я предхождат. Именно върху тези моменти ще се обърнем в настоящето изследване. Но първо, няколко думи за цариците от предходните периоди на древноегипетската история.

За времето на Ранното, Старото и Средното царство информацията ни за цариците е оскъдна. Известни са ни имената на почти всички, както и техните титли, изписани на множество статуи и стели, но нищо повече. Впечатление прави фактът, че всички те са с египетски произход, без изключение. Още от най-ранния период се набляга на идеята, че владетелят се възприема за възплъщение на бога Хор на земята, а неговата съпруга автоматично приема образа на съпругата на бога Хор – Хатхор. За това не е учудващо, че царицата често ще бъде изобразявана с атрибутите на тази богиня или пред името ѝ ще бъдат изписани част от нейните епитети.

¹ Цариците на Древен Египет са обект на няколко специализирани изследвания: Seipel, W. Harim. In: W. Helck, W. Westendorf, ed. *Lexikon der Aegyptologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1975, vol. 2, 982–986; Troy, L. *Patterns of Queenship in Ancient Egypt myth and history*. Acta Upsaliensis: Boreas 14. Uppsala and Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986; Tyldesley, J. *The Complete Queens of Egypt*. London: Thames & Hudson, 2006; Robins, G. *Women in Ancient Egypt*. Cambridge: Harvard University Press, 1993; Robins, G. *Queens*. In: D. Redford, ed. *The Oxford encyclopedia of ancient Egypt*, vol 3. Oxford: Oxford University Press, 2001, 105–109.

По-късно единството между царя и съпругата му е добре изобразено в идеята за Шу и Тефнут – една от първите двойки богове. Често владетелят и съпругата му са представени като тези богове, а между тях се намира слънчевия диск. Така трите образа символично показват „ахет“ – хоризонта, мястото където ежедневно се ражда слънцето.²

Имената на цариците и принцесите до времето на Аменемхе III (XII династия) не се изписват в картуш. По правило единствено името на царя се поставя в разтеглен знак „шен“ с цел магическа защита. Традицията е нарушена за една от дъщерите на Аменемхе III – принцеса Неферуптах, която умира в ранна възраст. Навярно това е израз на голямата скръб на баща ѝ.³ Интересно е да се отбележи, че главната царица на Аменемхе III не притежава картуш.

С началото на Новото царство, нещата започват да се променят. Първо имената както на царицата, така и на принцесите започват да се изписват в картуш.⁴ Наред с това епитетите и титлите на цариците претърпяват значително развитие. Причината за това трябва да се търси както в нарастващата роля на царицата като фактор в държавната организация, така и в желанието да се поясни и подчертае за пореден път мястото на владетеля като син на Твореца. Царската титулатура е развита още през Средното царство и не може да търпи големи изменения. В такъв случай именно прозвищата на царицата са средството за възвеличаване на владетеля.⁵

А сега на въпроса: В какво точно се изразява нарастващата роля на цариците от началото на Новото царство?

Още преди обединението на страната и поставянето на началото на Новото царство една царица се откроява от всички свои предшественици. Става въпрос за царица Тетишери. Тя е съпруга на владетеля от XVII династия Секененре Тао I, майка на следващия владетел Секененре Тао II и майка на царица Аххотеп – жена на последния. Това я прави баба на Яхмос, родоначалника на Новото царство. Самата Тетишери произхожда от обикновено семейство. Родителите ѝ са Джена и жена му Нефру. Тетишери доживява дълбока старост но, за съжаление, нищо не знаем за делата ѝ, докато е царица. След смъртта си обаче, по време на управле-

² Бузов, Е. Сред богове и пирамиди. *Ежедневният живот в Древен Египет*. София: Изток-Запад, 2016, 432–433.

³ Newberry, P. Co-Regencies of Amenemes III, IV and Sebknofru. *Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 29, 1943, 74–75.

⁴ Берлев, О. Новая царская семья эпохи позднего среднего царство. *Палестинский Сборник* 76, 1965, 15–31.

⁵ Берлев, О. *Общественные отношения в Египте эпохи Среднего Царства*. Москва: Наука, 1978, 57–58.

нието на царя Яхмос, тя е удостоена с големи почести. Царят и неин внук издига грандиозна стела⁶ в Абидос (Музей Кайро JE31409 – CG34026), в която описва построяването на гробница и кенотаф:

„Съществува нейна гробница (и) неин кенотаф в този момент, в земята на Тива (и) Абидос, защото желае (негово) величество да бъде направена за нея пирамида, дом⁷ в свещената земя (Абидос), в качеството на дарение на паметник на (неговото) хему“⁸

От текста става ясно, че царицата Тетишери има гробница, вероятно в Западна Тива, която все още не е открита. Освен това за нея е построен кенотаф в Абидос⁹ съгласно традицията от времето на Средното царство, когато местността е известна като „терасата на великия бог, господарят на Абидос“. Размерите на постройката в Абидос, макар и доста зле проучена¹⁰, са впечатляващи: основата ѝ е 100 лакътя (над 50 м).¹¹ Подобно нещо не е правено за нито една царица до сега! Причината Тетишери да бъде удостоена с подобна почит остава все още неясна.

Наследникът на Секененре Тао I и царица Тетишери е царят Секененре Тао II, който започва политика на противопоставяне с хиксоската династия, притежаваща властта над севера. Доказателство за това откриваме в литературното произведение, което се съдържа в пап. Салиер I (Британски музей № 10185). То е записано в края на XIX династия и е известно като „История за Апоп и Секененре“.¹² Царят намира смъртта си в битка с хиксосите, за което говори неговата мумия. Тя е открита с множество рани по главата, довели до смъртта на царя.¹³ При изследването им се установява, че те могат да бъдат причинени от сиро-палестинска брадва.

⁶ Размерите на стелата са наистина впечатляващи: 225 x 106,5 см. Тя представлява каменен блок, разделен тематично на две части. В горната част, с овален връх, е огледално изобразена царицата, седнала на трон, пред изправения Яхмос. Над тях е крилатият слънчев диск. Долната част се състои от хоризонтални редове с текст, от които са запазени първите 17 реда. Стелата е открита в Абидос от Флиндерс Питри през 1903 г.

⁷ Герхард Хайни транслитерира *mr st* и възприема словосъчетанието като „пирамидален храм“, който все още не е намерен: Haeny, G. *Royal Cult Complexes of the Eighteenth Dynasty*. In: B. Shafer, ed. *Temples of Ancient Egypt*. Cornell: Cornell University Press, 2005, p. 91.

⁸ Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Akademie Verlag, 1906, 27, 16 – 28, 2.

⁹ O'Connor, D. *Abydos. Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris*. London: Thames & Hudson, 2009, 105.

¹⁰ *Ibid.*, 91–92.

¹¹ Verner, M. *Die Pyramiden*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1998, 483–484.

¹² Goedicke, H. *The Quarrel of Apophis and Seqenenre*. San Antonio: San Antonio. 1986.

¹³ Bietak, M., E. Strouhal. Die Todesumstände des Pharaohs Seqenenre (17 Dynastie), *Annalen Natur-historisches Museum Wien*. Vol. 78, 1974, 29–52.

Такива брадви са намерени в източната Делта от това време.¹⁴ Прекият наследник на Тао II и вероятно негов брат е царят Камос.¹⁵ За съжаление, той управлява твърде кратко – едва три години. Време, в което все пак успява да продължи започнатото от брат му настъпление срещу хиксосите¹⁶ в опит да обедини страната. Камос не оставя наследници, за това следващият владетел е свързан отново със Секененре Тао II. Той има общо три съпруги: сестра му Аххотеп, Инхапу и Ситджехути. За нашето изследване, интерес представлява личността на царица Аххотеп, която е и главната съпруга на царя. От нея той има поне четири деца¹⁷: две дъщери – Яхмос Нефертари и Яхмос Небетта и двама синове, носещи името Яхмос. Веднага след преждевременната смърт на Камос, на престола се възкачва вторият

¹⁴ Trigger, B., B. Kemp. *Ancient Egypt a social history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 173.

¹⁵ Dodson, A., D. Hilton. *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London: American University Press in Cairo. Themes & Hudson Ltd, 2004, 124–125. В по-старите изследвания се считаше, че Камос е син на Секененре Тао II и съответно брат на Камос. Ср. Tyldesleyp J. *The Complete Queens of Egypt*. London: Thames & Hudson, 2006, p. 82. Изчисленията на възрастта на Тао II, доведоха до това ново предположение.

¹⁶ Данни за това получаваме от две стели от Карнак, като първата, открита от П. Лако през 1935 г., е силно фрагментирана (Lacau. P. Une stèle du roi Kamosis. *Annales du Service des antiquités de l’Égypte*, vol. 39 1939, 245–271, pls. XXXVII f.), но част от нея е запазена върху т.нар. „табличка на Карнарвон“. Първото издание е на Х. Картър (Carter, H. The Earl of Carnarvon and Howard Carter. Five Years Explorations at Thebes. London 1912, 36 f., pls. XXVII f.) последвано от детайлно изследване и превод на А. Гардинър: (Gardiner, A. The Defeat of the Hyksos by Kamose: The Carnarvon Tablet No. 1. *Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 3, 1916, 95–110, pls. XII f.). Според А. Гардинер, табличката е написана още по време на XVII династия, т.е. при управлението на Камос. П. Лако и Х. Гьодике виждат в нея копие на литературен модел използван от учител или ученик и поставят нейното създаване приблизително 50 години след издигането на двете стели в Карнак, при управлението на Тутмос I (Goedicke, H. *Studies about Kamose and Ahmose*. Baltimore/Maryland: Halgo, 1995, p. 106). Втората стела се явява продължение на първата, открита в Карнак през 1954 г. от Л. Хабачи (Habachi, L. Preliminary Report on the Kamose Stela and other Inscribed Blocks found Reused in the Foundations of Two Statues at Karnak. *Annales du Service des antiquités de l’Égypte*, vol. 55, 1955, 195–202), който прави по-късно и пълно изследване на паметника (Habachi, L. *The Second Stela of Kamose and his Struggle against the Hyksos Ruler and his Capital*. Gluckstadt: Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, vol. 8, 1972.). Стелата е основният източник за военните действия на Камос, поради което е включена в изследването на Х. Шмит по въпроса (Smith, H., A. Smith. A Reconsideration of the Kamose Texts. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, vol. 103, 1976, 48–76). Последното издание е на В. Хелк (Helck, W. *Historisch-biographische Texte der 2. Zwischenzeit und neue Texte der 18. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995), а последният излязъл за сега превод – на Х. Гьодике (Goedicke, H. *Studies about Kamose and Ahmose*. Baltimore/Maryland: Halgo, 1995, 31–120).

¹⁷ Възможно е броят на децата на Тао II да нарасне дори двойно. Ср. Dodson, A., D. Hilton. *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London: Themes & Hudson Ltd, 2004, 126–127.

син на Тао II и Аххотеп, носещ името Яхмос. От тук започва и активната дейност на Аххотеп. В ранните години на управление на Яхмос царицата има водеща роля. Това е видно от текста на т. нар. „велика“ стела на Яхмос, издигната в Карнак (Саиро 34001). На нея царица Аххотеп е наречена „тази, която се грижи за Египет и неговите войни“ и още „която умиротворява Горен Египет и изгонва бунтовниците“. Не става ясно от какво са били продиктувани тези метежи. По-интересни, обаче, са епитетите използвани за Аххотеп. Подобно изказване по отношение на царица е новост за историята на Египет. Никога в текстовете цариците не се споменават по този начин! Очевидно в момента на стъпването си в длъжност, Яхмос е все още дете и основната роля в държавните дела е изпълнявана от неговата майка¹⁸. Допълнително доказателство за тази теза е и надпис от района на Нубия и по-точно от Бухен (стела от музея във Филадельфия UM E 10987), в който редом с името на Яхмос се споменава и това на майка му. Според изследователите на мумията на царя (виж по-долу), той е бил на около 35 години, когато умира. Продължителността на управлението му е между 22 и 23 години, което означава, че се е възкачил на престола на възраст не повече от 12 години. В такива случаи традицията в Египет позволява майката на владетеля да помага при управлението на страната. Тя се е възприемала като гарант за запазване и поддържане на царската власт, тогава когато законният престолонаследник не е в състояние да управлява адекватно страната. Подобна практика е известна още от времето на I династия, а най-популярният случай е от времето на управлението на царя Пепи II от VI династия. Той наследява трона, когато е едва на 6 години. По тази причина в началото на управлението си е подкрепян от майка си царица Анхнесмерире II. Ролята ѝ на регент е изразена по великолепен начин върху статуя, на която царицата е седнала на престол, а Пепи II, носещ царските инсигнии, седи в скута ѝ (музеят Бруклин 39.119).

Аххотеп доживява чак до десетата година от управление на Аменхотеп I, наследника на Яхмос, когато вероятно е на възраст около 80 г. Местоположението на гробницата ѝ все още остава неясно и представлява своеобразен пъзел с много неизвестни. Предполагаме, че тя трябва да се намира в района на Дра Абу ел-Нага, некропола на владетелите и техните семейства от времето на XVII и началото на XVIII династия. През 1858 г. работници на О. Мариет откриват в района саркофаг от дърво с позлата (JE4663 = CG28501) с надпис „великата царска жена Аххотеп“. В саркофага е намерена мумия и множество златни артефакти, представляващи личните вещи на тази царица. Правят впечатление изящно изработените гривни

¹⁸ Edwards, I. *The Cambridge ancient history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, 306–307.

от масивно злато, други гривни от злато, тюркоаз и лазурит (JE4684 = CG 52069), както и модели на лодки, направени от злато и сребро (JE4669 = CG52668; JE4681 = CG52666). На артефактите също се чете името на Аххотеп както и имената на владетелите Камос и Яхмос. Заради наличието на името на царя Камос е направено и предположение, че тази царица е различна от известната ни Аххотеп и е наречена Аххотеп II. Приета е и работна хипотеза, която във времето се налага от повечето изследователи, че тя е жена на царя Камос.¹⁹ През 1881 г. в тайника в Деир ел-Бахри 320²⁰ е открит друг саркофаг, носещ името на царица Аххотеп. В него е намерена мумията на висшия жрец от времето на Третия преходен период Пинеджем I. На саркофага са изписани титлите на царицата, които са: „царска дъщеря, царска сестра, велика царска жена, царска майка“. Няма съмнение, че става въпрос за саркофага на Аххотеп, жената на Тао I и майка на Яхмос. Но къде е нейното тяло? През последните години, главно поради липса на нови доказателства за съществуването на царица Аххотеп II е предложена нова хипотеза, според която саркофагът от Деир ел-Бахри 320 и саркофагът от Дра Абу ел-Нага принадлежат на една и съща царица и това е Аххотеп, докато самото съществуване на Аххотеп II е отхвърлено. Ако това е вярно то означава, че саркофагът на Аххотеп е взет от гробницата ѝ и преизползван през Третия преходен период, докато тялото ѝ, както и вещите ѝ, са оставени в нейната гробница в Дра Абу ел-Нага.²¹ В помощ на тази загадка би могло да се използва изследването на тялото, открито в Дра Абу ел-Нага, за установяване на възрастта на погребаната царица. За съжаление обаче мумията е разбинтована още през 1858 г. и впоследствие изхвърлена заедно с погребалните бинтове. От друга страна, точното местоположение на открития саркофаг в Дра Абу ел-Нага днес е неясно, което не позволява допълнително проучване. Въпросът остава открит, в очакване на нови находки. Сред намереното в саркофага от Дра Абу ел-Нага са и златният кинжал и бойната брадва на царицата, по правило вещи, които не се свързват с цариците. Тези артефакти сякаш доказват, че тази Аххотеп действително е трябвало да защитава страната и да прогонва бунтовниците.

Първостепенната роля на Аххотеп като царица-майка ще намери своето продължение и при следващата велика „първа дама“. Това е съпругата

¹⁹ Tyldesley, J. *The Complete Queens of Egypt*. London: Thames & Hudson, 2006, p. 85.

²⁰ За откриването на тайника (често наричан каше, от френски език), идентификацията на мумифицираните тела и тяхното изследване вж. Бузов, Е. *Сред богове и пирамиди. Ежедневният живот в Древен Египет*. София: Изток-Запад, 2016, 258–264.

²¹ Dodson, A., D. Hilton. *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson Ltd, 2004, p. 128.

на царя Яхмос, носеща името Яхмос Нефертари. Тя е дъщеря на Тао II и Аххотеп. Това я прави сестра на Яхмос, което не противоречи на древно-египетската традиция. Самият Яхмос е един от най-великите владетели на Древен Египет. Той е основателят на Новото царство и царят, останал в историята с победата над хиксосите и тяхното прогонване от страната.²² Така той завършва започнатото още от баща му и продължено от чичо му дело и освобождава Египет. Ямос започва и мащабна строителна дейност по възстановяването на множество храмове в Среден Египет и Долна Нубия. Както вече стана ясно, царят умира след 22–23-годишно управление. Гробницата му остава все още неизвестна. Според някои изследователи тя се намира в некропола Дра Абу ел-Нага²³ и има форма на пирамида. Според Ейдън Додсън тялото на царя е преместено след смъртта му в гробница AN В, след като първоначално е погребано в Абидос²⁴. Мумията на царя (ССГ 61057/61002) е открита през 1881 г. в гробницата Деир ел-Бахри 320 от Е. Бругш и Г. Масперо заедно с много други мумии на царе, царици и велможи.²⁵

Името на Яхмос Нефертари е изписано на огромен брой релефи от района на Синай на север до о. Сай в Нубия²⁶, далеч на юг. Многобройни са и нейните паметници от цял Египет.²⁷ Както Тетишери, така и Яхмос Нефертари притежава пирамида в Абидос, близо до комплекса на царя Яхмос. Към нея е изграден и храм с впечатляващи размери – 27 x 57 м., а само главния пилон е 40 м.²⁸

²² Превземането на столицата на хиксосите Аварис, вероятно се е случило около 17-та година на управление на царя. След битката царят взима като трофей накрайник на хиксоско копие върху, което е изписано: „Младия бог Небпехтира, сина на Ра Яхмос, даден му е живот. (Предметът), донесен от него, от победата му в презрания Аварис“. Палеографското изписване на името на царя води О. Берлев до извода, че той не може да е изписан преди 17-та година на управление. Вж. Берлев, О., С. И. Ходжаш. Наконечник копья фараона Яхмеса I из Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина. *Вестник Древней Истории*, (3), 1977, с. 83.

²³ Winlock, H. The Tombs of the Kings of the Seventeenth Dynasty at Thebes. *Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 10, 1924, 21–277.

²⁴ Dodson, A. The Burials of Ahmose I. In: Z. Hawass, S. Ikram eds. *Thebes and Beyond: Studies in Honour of Kent R. Weeks*. Cairo: American University Press in Cairo, 2010, 25–33.

²⁵ Reeves, N., R. H. Wilkinson. *The Complete Valley of the Kings*. London: Thames & Hudson Ltd, 1996, p. 194.

²⁶ Edwards, I. *The Cambridge ancient history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, p. 307.

²⁷ Troy, L. *Patterns of Queenship in Ancient Egypt myth and history*. Acta Upsaliensis: Boreas 14. Uppsala and Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986, p. 162.

²⁸ O'Connor, D. *Abydos. Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris*. London: Thames & Hudson, 2009, 105–108.

Наред с често употребяваните титли като „царска дъщеря, царска сестра и велика царска жена“ при Яхмос Нефертари за първи път се появява титлата „жена на бога (Амун)“ (такава има и Аххотеп, но вероятно ѝ е дадена посмъртно).²⁹ Тя е свързана с божественият брак и има за цел да покаже божествения произход на египетския цар.³⁰ За връзката на царицата с храма Карнак и почитането на Амун говори и друг факт. Тя е изпълнявала длъжността втори пророк на Амун. Това разбираме от така наречената „дарствена“ стела, открита силно фрагментирана в Карнак. Текстът представлява царски указ, с който Яхмос купува длъжността втори пророк на Амун в Карнак за жена си Яхмос-Нефертари.³¹ Интересно е, че когато царят купува длъжността плаща по царски т.е. доста по-висока цена – 1010 шенти докато нормалното за тази длъжност е 600 шенти.³² Всичко това показва, че Яхмос Нефертари не остава само в сянката на владетеля, а още като действаща царица участва активно в обществения и религиозния живот на страната.

По подобие на Тетишери и Аххотеп, царицата придобива още по-голяма важност и дори извънреден статут след смъртта на съпруга си, при царуването на сина си – Аменхотеп I. Вторият представител на XVIII династия Аменхотеп I, получава тронното име Джесеркара. Според Йосиф Флавий и Евсевий той царува 21 години, докато Африкан му дава 24.³³ Чрез астрономически изчисления от календара в Медицинския папирус Еберс знаем, че деветата година от управлението на Аменхотеп е 1537 пр. Хр. (при наблюдаването на изгрева на Сириус от Мемфис) или 1517 (от Тива), а първата съответно 1546 пр. Хр. или 1526 г. пр. Хр.³⁴ Последните

²⁹ Troy, L. *Patterns of Queenship in Ancient Egypt myth and history*. Acta Upsaliensis: Boreas 14. Uppsala and Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1986, p. 98.

³⁰ За всички титли и паметници, носещи името на царицата вж: Gitton, M. *Le épouse du dieu Ahmes Nefertary*. Centre de Recherches à Histoire Anciente. *Annales Littéraires de Université de Besancon*, vol. 15, 1975.

³¹ Gardiner, A. *Egypt of the pharaohs*. Oxford: Oxford University Press, 1961, p. 174.

³² Берлев, О. *Трудовое население Египта в эпоху Среднего Царства*. Москва: Наука, 1972, с. 180.

³³ Gardiner, A. *Egypt of the pharaohs*. Oxford: Oxford University Press, 1961, p. 444.

³⁴ Edwards, I. *The Cambridge ancient history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, 308; Parker. *Calendars of Ancient Egypt*. *Studies in Ancient Oriental Civilization*, vol. 26, 1950, 37–42; Horning, E. *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*. *Ägyptologische Abhandlungen*, vol. 11, 1964, 2. Датата на изгрева на Сотис (Сириус) не е напълно установена поради незнанието ни дали този изгрев е наблюдаван от Мемфис (Хелиопол) или от Тива. Според традицията наблюдението на звездата винаги се извършва от Мемфис. Така е през Старото и Средно царство. Според някои изследователи след Втория преходен период и завладяването на Мемфис от хиксосите, наблюденията вече се извършват от Тива. Ако приемем тезата, че е гледан от Мемфис (Хелиопол), то следва, че изгревът

изследвания по въпроса, направени с модерен софтуер от 2015 г., сравняват изгрева на звездата Сириус с появата на нова Луна. Изчисленията показват, че това се е случило точно на 11 юли 1517 г. пр. Хр.³⁵, което кореспондира с девета година, трети месец от сезона Шему от управлението на царя Аменхотеп I. Малко по-късно (ако трябва да бъдем точни – 16 часа по-късно) вече е била видима и новата Луна. Ако изчисленията са точни, то първата година от управлението на този владетел е точно 1526 г. пр. Хр. Обърнахме толкова много внимание на тези изчисления, защото те са отправна точка към датировката на целия период.

Аменхотеп се жени за царица Меритамун II, която е и негова сестра³⁶. Тя обаче умира рано вследствие на многобройните си заболявания, видни от мумията ѝ. Тя е боледувала от артрит и гръбначно изкривяване (сколиоза). Вероятно това е причината Аменхотеп I да не се сдобие с наследник от нея. Мумията на Меритамун II е открита в гробницата ѝ в Деир ел-Бахри (ТТ 358), поставена в кедров ковчег.³⁷ Изненадващо царят не се жени повторно. Не ни е известно да има деца. При отсъствието на царица, а може би и заради крехката възраст на владетеля, Яхмос Нефертари става най-важната дама в Египет. Тя се изобразява редом с царя на почти всички релефи от управлението му. В по-късно време двамата са обект на почитание в Тиванския некропол. Техни изображения могат да се видят в огромен брой гробници на велможите от XIX и XX династия³⁸. Считани са и за основатели и патрони на селището на работниците, построили царските гробници в Долината на царете – Деир ел-Медина.

Царицата умира на около 70-годишна възраст, чак по време на управлението на Тутмос I и вероятно играе съществена роля при неговия избор за владетел. Погребана е някъде в Дра Абу ел-Нага във все още неизвестна гробница, която дори е притежавала малък заупокоен храм. Саркофагът (CG61003) и мумията ѝ са открити в Деир ел-Бахри 320. През септември 1885 г. тя е разбинтована в присъствието на Емил Бругш, но се е разпаднала, което е наложило нейното моментално вторично погребение в

се е случил през юли 1544–1537 пр. Хр. За дискусиата за т. нар. дълга и къса хронология вж. Wente, E. Thutmose III's accession and the beginning of the New Kingdom. *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 34, 1975, 265–272.

³⁵ Derstine, P. Early Eighteen Dynasty Chronology and Thutmoside Succession. *Goettinger Miszellen*, vol. 252, 2017, 41–42.

³⁶ Dodson, A., D. Hilton. *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson Ltd, 2004, 127.

³⁷ Tyldesley, J. *The Complete Queens of Egypt*. London: Thames & Hudson, 2006, 91.

³⁸ Сред най-представителните изображения на двамата са тези от гробниците на Нефер-ренипет (ТТ 178), Рой (ТТ 255) и Инхерхау (ТТ 359).

рамките на музея.³⁹ За науката остава само един интересен факт: поради преклонната си възраст, царицата вече е изгубила голяма част от косата си, което налага поставянето на друга човешка коса на главата ѝ по време на мумификацията.

От казаното дотук е видно, че ролята на цариците в началото на Новото царство значително нараства. Дори се забелязва известна тенденция към градация. Ако за Тетишери можем само да отбележим нетипичната проява на уважение след смъртта ѝ, то Аххотеп очевидно се намесва директно в управлението на страната и запазването на властта с военна сила. Яхмос Нефертари от своя страна има ярко изразена религиозна функция още при царуването на мъжа си, а след това е с ключова роля във всеки аспект от държавните дела. Няма как да не си зададем въпроса докога ще продължи тази склонност на цариците да се въвличат в ръководството на страната и докъде ще доведе това.

Следващият представител на XVIII династия е Тутмос I, който най-вероятно не е родствено свързан със своя предшественик. Баща му е неизвестен, а майка му се казва Сенсенеб. При царуването на Аменхотеп I Тутмос е изпълнявал длъжността военачалник. При възцаряването си получава тронното име „Велико е проявлението на двойника на Ре“. За да узакони наличието си на престола се жени за Яхмос, която вероятно е дъщеря на Яхмос I и Яхмос Нефертари, като по този начин продължава линията на фамилията. Възможно е обаче Яхмос да няма пряка връзка с царското семейство. Нейните титли са само „царска сестра“, но не и „царска дъщеря“.⁴⁰ Титлата „царска сестра“ може да е получила заради връзката си с Тутмос I. Така или иначе от брака им се ражда бъдещата царица и цар на Египет – Хатшепсут.

Тутмос I управлява страната в продължение на 12 години. В някои от последните изследвания по темата се споменава далеч по-кратко управление от 9 или дори 6 години. Това трудно може да се докаже, защото не отговаря на историческата възстановка. Хатшепсут, която е родена от брака на Тутмос I и царица Яхмос, би трябвало да е на възраст не по-малка от 10 или 12 години по време на смъртта на баща си.⁴¹ Само това би ѝ позволило бързо да се омъжи за Тутмос II, който също има доста кратко управление и веднага след неговата смърт да е в състояние сама да управлява страната.

³⁹ Tyldesley, J. *The Complete Queens of Egypt*. London: Thames & Hudson, 2006, 90.

⁴⁰ Ibid, 92.

⁴¹ Bierbrier, M. How Old was Hatshepsut? *Goettinger Miszellen*, vol. 144, 1995, 15–18.

Тутмос I започва политика на експанзия, която ще доведе до превръщането на Египет в Империя. Царят повежда войската си към Месопотамия и достига р. Ефрат, където се сражава срещу Нахарин (Митани). За пръв път древните египтяни проникват толкова далеч на север.

Информация за това получаваме от издигната в Керкемиш стела на царя и биографията на Яхмос, сина на Ибана. Началникът на войската Яхмос заявява, че царят е направил „голямо опустошение“. Въпреки това, като че ли до сериозен военен сблъсък не се стига. Доказателство за военните походи на царя откриваме и в биографията на Яхмос Пеннехеб, където опитния военначалник, който се сражава още от времето на Аменхотеп I, се хвали с донесената от него плячка от Нубия и Двуречието.⁴²

В района на северна Сирия и по-точно в страната Нии царят Тутмос I провежда първия в египетската история лов на слонове. Само след 50 години, при завръщането си от успешен поход, на същото място Тутмос III ще убие в лов 120 животни (стела от Джебел Баркал⁴³ и стела от Армант⁴⁴). Вероятно и синът му Аменхотеп II прави същото.

Въпреки сравнително краткото си управление, Тутмос I оставя следи в египетската история и като строител. Постройки от неговото време са регистрирани в Елефентина, Армант, Омбос, Абидос, Мемфис и Нубия. Той е и владетелят, който започва първите грандиозни строежи в „дома на Амун“ – Карнак, който с времето ще стане най-големия храм комплекс в света.

Царят е погребан в Долината на царете и най-вероятно е първият цар, който избира за последно свое място отделената пресъхнала долина. За негова гробница се смята KV 38 (изследвана от В. Лоре през 1899 г., където има саркофаг за Тутмос I). По време на управлението на Хатшепсут тялото на царя е преместено в гробница KV 20 (изследвана от Х. Картър през 1903 г.). В нея са намерени два саркофага от жълт кварц, изработени за Тутмос I и Хатшепсут. В последствие тялото отново е върнато в оригиналната гробница. Мумията му е намерена в тайника в Деир ел-Бахри 320.

Както стана ясно царица Яхмос Нефертари вероятно участва в избора на Тутмос I за цар на страната. С това се изчерпва и ролята на цариците

⁴² Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Academie Verlag, 1906, 36, 5–11.

⁴³ *ibid*, 1288 ff; Porter, B, R. Moss. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings VII. Nubia, Deserts and Outside Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 1952, 217.

⁴⁴ Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Academie Verlag, 1906, 1243–1247; de Buck, A. *Egyptian reading book. Exercises and Middle Egyptian texts*. Leiden: Ares Publishers, 1948, 64–66.

при управлението на този забележителен владетел. Вероятно фактът, че Тутмос I е на средна възраст и е доказал се военначалник, не дава възможност за изява на цариците. Главната му жена като владетел е царица Яхмос, която ни е известна от статуя от Карнак (сега в музея Кайро JE42052), стела от Хелиопол (музей Берлин 15699), няколко сцени в гробници на велможи от района на Тива (ТТ 51, ТТ 125) и множество релефи в храма на царица Хатшепсут в Деир ел-Бахри. Най-известният измежду тях е сцената на божественото зачатие на Хатшепсут.⁴⁵ Всички тези релефи обаче не касаят самата царица Яхмос. Те са направени едва във времето на Хатшепсут и целят да покажат божествения произход на последната. Според някои изследователи царица Яхмос взема дейно участие в управлението на страната по времето на Хатшепсут. При все това такива данни за сега липсват.

Освен с царица Яхмос Тутмос I има и предишен брак, далеч преди да се превърне в цар. Негова съпруга е Мутнофрет, която вероятно не доживява да види съпруга си като „владетел на Двете земи“. От нея има трима синове. Най-големият от тях е Аменемес. Името му е изписано на скарабей, сега в музея Питри (UC 11930), както и на наос от Гиза, сега в Лувъра (E 8074). Вторият му син е Уаджамос. През 1887 г. Дереси открива в западна Тива между храмовете на Рамзес II и Тутмос IV т.нар. Капела на Уаджамос. Името се среща и върху стела от гробницата на Пахери в Ел-Каб при управлението на Тутмос III. Вероятно и двамата умират още докато баща им е владетел. По тази причина, след смъртта на Тутмос I на престола идва третият му син Тутмос II.

Съгласно едно от последните излезли предположения Тутмос II управлява изключително кратко, в рамките на година и няколко месеца. Освен това дори през този кратък отрязък от време той не е самостоятелно на престола. За негов регент се смята царицата Яхмос, жената на Тутмос I и майка на Хатшепсут, както и носителка на божествената кръвна линия, защото е дъщеря на Яхмос I. Изтъква се дори възможността самата Хатшепсут да е играела ролята на регент при управлението на мъжа си Тутмос II.⁴⁶ Подобно тълкуване на паметниците е изцяло погрешно и накланя

⁴⁵ Йероглифен текст: Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Akademie Verlag, 1906, 219–220. За превод на български език вж. Леков, Т. *Лутанията на Ре*. София: Изток-Запад, 2004, 70–71. За божественото зачатие: Brunner, H. *Die Geburt des Gottkönigs: Studien zur Überlieferung eines altaegyptischen Mythos*. Aegyptologische Abhandlungen, vol. 10. Wiesbaden: Harrassowitz, 1964.

⁴⁶ Derstine, P. *Early Eighteen Dynasty Chronology and Thutmose Succession*. *Goettinger Miscellen*, vol. 252, 2017, 44.

везните в една твърде модернистична плоскост, а именно на феминизма, която едва ли се доближава до древноегипетската действителност.

Тутмос II продължава политиката на баща си и провежда военни походи срещу бедуините в Синай⁴⁷ и в района на южна Сирия.⁴⁸ Строителната му активност е слабо засвидетелствана. Единствените сигурни строежи от негово време са светилище от варовик, издигнато на входа на четвърти пилон в Карнак, което по-късно е използвано за пълнеж на трети пилон. Светилището е реконструирано и сега се намира в Музея на открито в Карнак. Каменни блокове с името на Тутмос II са открити в Напата, Семна, Кумна и Елефантина, което свидетелства за строежи в района на Нубия.

Мумията на Тутмос II (ССГ 61066/61013) е открита през 1881 г. в Деир ел-Бахри 320. Тя е повторно бинтована през шестата година, третия месец от сезона перет, седми ден от управлението на царя Смендес (първият представител на XXI дин. ок. 1069-1043 г. пр. Хр.). Според изчисленията, направени от тялото му, Тутмос II е сред най-високите представители на XVIII династия – 168,4 см.⁴⁹ Очевидно царят е страдал от някакво заболяване, което е причинило ранната му и неочаквана смърт. При първия оглед на мумифицираното му тяло, Г. Масперо отбелязва, че кожата му има множество петна и белези, мускулатура почти изцяло липсва, а самото тяло е някак смалено.⁵⁰ Направеното със скенер изследване на мумията между 2007 и 2009 г. показва увредено и деформирано сърце, което навярно е било неспособно да поддържа нормалните функции на тялото на владетеля. Размерите на сърцето са уголемени, а стените на предсърдието – изтънели. От поставената диагноза става ясно, че Тутмос II е страдал от сърдечна недостатъчност, характеризираща се с чести аритмии и задъхване.⁵¹ Вероятно това е и причината за смъртта му. Според изследванията той умира на около 30 годишна възраст.

Не разполагаме с никакви свидетелства, които да показват каквато и да било роля на Хатшепсут по време на неговото управление. Тя не се споменава в текстовете и с нищо не се доближава до великите си предше-

⁴⁷ Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Academie Verlag, 1906, 36, 12–14.

⁴⁸ Naville, E. *The temple of Deir el Bahari*. London: The Egypt Exploration Fund, 1907, 17. Breasted, J. *Ancient Records of Egypt*. Chicago: The University of Chicago Press, 1906, § 125.

⁴⁹ Smith, G. *The Roal Mummies. Catalogue general des antiquites egyptiennes du Musee du Caire*, nos. 61051–61100. Cairo: Cairo Museum, 1912.

⁵⁰ Maspero, G. *History of Egypt, Chaldea, Syria, Lalylonia and Assyria*. London: The Grolier Society, vol. 4, 1903, 354.

⁵¹ Hawass, Z. Ancestry and Pathology in King Tutankhamun. *Journal of the American Medical Association*, vol. 303 (7), 2010, 645.

ственици. Всичко това обаче ще се промени съвсем скоро при следващия цар. От брака си с Хатшепсут, Тутмос II има две дъщери: Нефруре и Нефрубити. От връзката си с наложницата Изида⁵² му се ражда син, бъдещият Тутмос III.

Преждевременната смърт на Тутмос II поставя царската власт в страната на изпитание. За цар е обявен наследникът му Тутмос III, който обаче е в твърде крехка възраст, навярно на не повече от 2-3 години. И тук се намества Хатшепсут. Съгласно традицията именно тя трябва да се погрижи за запазването на властта и да помага в управлението. Това се и случва. Хатшепсут се превръща в регент на детето-цар, по подобие на Аххотеп от началото на династията и Яхмос Нефертари при Аменхотеп I. Това е видно от открития през 1892 г. за съвременния свят автобиографичен надпис на Инени, архитект, живял във времето от управлението на Аменхотеп I до това на Хатшепсут. В текста Инени изброява точната последователност на царете, при които е служил и каква е връзката между Хатшепсут и Тутмос III:

*„Успокой се царят (Тутмос I) от живота, излизайки към висините.
Изпълни той своите години със сладост на сърцето.
Бикът, който е в гнездото, възсия на престола на Хор (в качеството на)
цар на Горен и Долен Египет, Велики са проявленията на Ре (Тутмос II).
Царстваше той (над) Египет, управляваше той пустинните земи....
Излезе (той) към небето и се сля с боговете.
Неговият син (Тутмос III) се изправи на престола му в качеството на цар
на двете земи.
Той управляваше от трона на заченалия го.
Неговата сестра, божията майка Хатшепсут,
вършеше делата на земята
и Двете земи (Египет) са по плановете ѝ“.*⁵³

Откъсът от биографията на Инени показва по какъв начин е възприемана Хатшепсут при управлението на Тутмос III. Тя се грижи за Египет

⁵² За нея знаем твърде малко. Името ѝ се среща на стела, сега в музея в Кайро (CGC 34015), както и на фрагмент от стела и фрагмент от каменен блок, открити в заупокойния храм на Тутмос III в Тива. Навсякъде тя носи титлите „жена на бога, жена на царя и велика царска майка“, но никъде името ѝ не е изписано в картуш. Вж. Piccione, P. The Women of Thutmose III in the Stelae of the Egyptian Museum. *Journal of the Society of the Study of Egyptian Antiquities*, vol. 30, 2003, 94–97.

⁵³ Sethe, K. *Historisch – biographische Urkunden der 18. Dynastie*. Leipzig: Akademie Verlag, 1906, 58, 15–60, 2.

поради невъзможността на Тутмос III реално да управлява страната. Право на това ѝ дава както делото на предците ѝ, както вече видяхме, така и фактът, че тя е носителят на божествената царска кръв, при положение, че е наследница на царица Яхмос. Хатшепсут обаче ще направи една стъпка в повече от именитите си роднини. След втората година от управлението на Тутмос III тя ще стане пълноправен владетел. Това ще се случи най-вероятно със силната подкрепа на няколко изявени велможи от това време: Сенмут, Хапусенеб, Джехути, Минмосе и Нехси. Тук не бива да се пропуска и самата личност на Хатшепсут. Очевидно тя е била способна и дейна царица, която желае да ръководи Египет по свое собствено усмотрение.

Самостоятелното управление на Хатшепсут е засвидетелствано в т.нар. „Червено светилище“⁵⁴, някога стояло в централната ос на храма Карнак, а в последствие демонтирано от Тутмос III и използвано за пълнеж на нови постройки. Във въпросното светилище Хатшепсут обявява своето назначение като желание на баща си бога Амун, който „прави планове за всичко, което съществува“. Тя получава инсигниите на властта и царска титулатура, с което се превръща в цар на страната. Нейното управление и мястото, което заема Тутмос III в него, биха могли да бъдат обект на следващо изследване.

⁵⁴ Йероглифен текст: Lacau, P., H. Chavrier. *Une Chapelle d'Hatshepsout à Karnak*. Cairo: Institut français d'archéologie, 92–153; Halck, W. *Historisch-biographische Texte der 2. Zwischenzeit und Texte der 18. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995, 7–33.

ANCIENT EGYPTIANS QUEENS FROM THE BEGINNING OF THE NEW KINGDOM

Emil Buzov

Summary

The article examines the role and political significance of the queens of the late seventeenth and early eighteenth dynasties in Egypt. The main events of this so important period in the history of the country, which will lead to the creation of the New Kingdom, are briefly considered. The focal point lays on all the reasons for the growing influence of Tetisheri, Ahhotep and Ahmose Nefertari. Their active participation in the government of the country will forever change the ancient Egyptian ideology of royal power and will throw open the door to the accession of Queen Hatshepsut to the throne as a full-fledged ruler of the country.

ИСТОРИЯ НА НРАВИТЕ В СТАРОЗАВЕТНИТЕ ВРЕМЕНА – ОБЩЕСТВОТО И ПЛАТЕНАТА ЛЮБОВ

Васил Костов

Въведение

Когато се дискутира въпросът за жените, практикуващи „най-древната професия“, външният поведенчески модел на българите е предимно негативен. Сред представителите на т. нар. силен пол този негативизъм е съпроводен с определена еротична емоция, предизвикана от мъжката сексуална фантазия. А когато жената, която предлага сексуална взаимност срещу заплащане, е хубава или, още повече, красива, този негативизъм губи голяма част от своята острота. И въпреки моралната страна на нещата древната професия (официално или неофициално) продължава да съществува навсякъде по света и да вълнува въображението на хората. С една дума, отношението към *тази част от битието* не е еднозначно – от една страна е порицанието, а от друга, са тези, които търсят и заплащат този нетрадиционен „труд“.

Темата за проституцията в Библията е не само обширна, но и много деликатна. Авторите, които я засягат от богословска и морална позиция, са много внимателни¹, така че тук ще се опитам да проявя определена деликатност.

И така, в текстовете на Библията се срещат три термина, с които се описва неизменно присъстващото социално явление проституция.

Първият се отнася до обикновена, индивидуално работеща проститутка – *зонот*. Това е жена, която проституира необвързана към някаква социална група или „заведение“. Шпионите, които Исус Навиев изпраща на разузнаване при обсадата на Ерихон, се скриват в дома на такава блудница, Раав (Ис. Нав. 2:1).

¹ Leuchter, M. Genesis 38 in social and historical perspective. *Journal of Biblical Literature*, 2013, pp 209–217. Достъпен на: <https://www.jstor.org/stable/23488009?seq=1>; Adams, K. A Metaphor and dissonance: A reinterpretation of Hosea 4:13-14. *International Review of Biblical Studies*, Vellum 55, 2013, 294–308.

Другият вид проституция, много разпространена в древността, е свързана с езическите светилища и храмове. Тези проститутки обикновено са от женски пол – *кедешот*, но има текстове в които се говори и за мъже, практикуващи този вид дейност – *кедошийм*.² В Близкия изток са открити множество статуетки на голи женски тела, изобразяващи различни сексуални практики, които са били обект на поклонение и свещени езически ритуали. Жриците и жреците в древните светилища са вярвали, че разюзданата сексуалност, обикновено свързана с употреба на алкохол, засилва плодородието и реколтата.³

В Новия завет думата за проститутка е по-тривиална – *порне*.

В Стария завет се използва още една дума, когато става въпрос за извънбрачно сексуално деяние, а именно думата (מְנַאֲפִים), *менаафим* – прелюбодействащи (мъже: Зр. т. Pl), както и (מְנַאֲפֵת), *менаафет* – прелюбодействащи (жени: З р. f. Pl). Това са причастни форми, характерни за библейския еврейски език, които са силно негативно натоварени. В новозаветния гръцки език за същото деяние се използва глаголът μοιχεύω – прелюбодействам.

За целите на доклада ще бъдат разгледани някои старозаветни библейски текстове, които дават подробности по отношение на „функционирането“ на проституцията и мястото ѝ в ежедневието.

Историята на Юда и Тамар: Битие, 38 глава

Това е първият библейски разказ, в който се говори за нравите, свързани с платената любов по старозаветно време. Юда е четвъртият син на Яков от първата му жена Лия (Бит. 29:35). Името му означава *славославие* (*ще възхваля Господа*). Племето, което води началото си от него, има важна роля не само в историята на израилтяните, а и на християнството. Съвсем накратко. Цар Давид и неговият син Соломон са потомци на Юда, от вавилонския плен целокупно се завръщат само две племена – Юда и Венеамин, а Исус Христос е потомък на Давид, съответно на Юда.

По времето на тази история Юда е женен за Суя, дъщеря на одоламеца Ира, от която има трима синове: Ир, Онан и Шела. Юда взема жена за първия си син, която се казва Тамар, но „**първородният син беше лош пред Господа и той го уби**“ (Бит. 31:7).⁴ Според традицията по това време Юда казва на втория си син Онан: „*Влез при жената на брат си и изпълни*

² Маршал, И. Х. *Нов Библейски речник*. София: Нов човек, с. 125.

³ Пак там.

⁴ Библия, или Свещеното Писание на Стария и Новия завет. София: ВЕРЕН, 2001.

към нея длъжността на девер (Второзак. 25:5,6), и въздигни потомството на брат си“ (Бит. 38:8). Онан обаче не желае да въздигне потомството на своя брат „и когато влизаше при Тамар, изливаше семето си на земята“. Това не се харесва на Господ и Той убива и него. Съгласно закона третият син Шела трябва да се ожени за Тамар и да създаде поколение на Ир и така родът да бъде продължен. Юда се изплашва от смъртта на Ир и Онан и сериозно се замисля за живота на най-малкия си син и затова казва на снаха си Тамар: „Живей като вдовица в бащиния си дом, докато отрасне синът ми“, и я отправя. Тя отива да живее в бащиния си дом.

В това време жената на Юда умира и той „след като се утешава“ решава да отиде заедно със своя тъст в съседното село, Тамна, където хора от племето стрижат овцете му. Стригането на овцете е съпроводено със събиране на много хора, които след работа се отдават масово на угощения, ядене, пиене, веселия и всички радости на живота, така че не случайно е записано, че всичко се случва „след като (Юда) се утеша“. Вестта за пътуването му стига до снахата на Юда, Тамар, която е разбрала, че събитията в семейството не се развиват според закона. Шела вече е пораснал, а тя не му е дадена за жена, и в желанието на Юда за веселба вижда възможност да промени нещата. Тя съблича вдовишките си дрехи, покрива главата си с покривало и сяда на входа на Енаим, покрай който ще мине Юда на път за Тамна. Юда, като я вижда, приема, че е блудница, тъй като е покрила лицето си, и решава да се позабавлява. Той се отклонява от пътя си и започва да преговаря с жената: „Остави ме, моля те, да вляза при теб“. Тамар отговаря: „Какво ще ми дадеш, за да влезеш при мен?“. Юда казва, че ще ѝ изпрати едно яре, като стигне при стадото си. „Даваш ли ми залог, докато го изпратиш? Какъв залог да ти дам? Дай ми печата си, ширита си и тоягата, която е в ръката ти“. Той без колебание ѝ ги дава и влиза при нея.

Предметите, които Тамар иска за залог, имат висока индивидуална стойност за всеки мъж, те са част от неговата идентичност. Печатът в това време е имал цилиндрична форма и се отличава с неповторимост на гравираниите върху него знаци, обикновено име или инициали. Мъжът носи печата си на врата, увиснал на ширит, също със специална изработка. Тоягата, използвана при пътуване, която е предшественик или аналог на царския жезъл, е продукт на майсторска работа, често украсена със злато или сребро. Лекомислието, с което Юда оставя тези ценни предмети, говори за настроението му, за желанието му да се забавлява и за силата на сексуалното му желание.

Друга информация, която се получава от текста, е, че проститутките и по това време са носели специфично облекло, по което са разпознавани безпогрешно от мъжете. Облеклото е различно от това на вдовицата, което е конотация към кодирането на социалния статус на жените чрез

дрехите, наблюдавано във всички епохи. Освен това сексуалната услуга трябва да бъде възмездена или заплатена, като „цената“ се определя „чрез договаряне“, в случая едно яре. Според други текстове сексуалната услуга може да бъде заплатена с жито, с вино, с маслиново масло, със сребро, злато⁵, благовония, обици, огърлици⁶ и други ценни неща. Част от това, което получават *свещените* проститутки, се използва за лични нужди, а останалото се употребява за поддържане на светилището, както и за жертвоприношение на божеството.⁷

Прави впечатление, че библейският разказвач внимателно пресъздава тази случка, без да коментира изобщо моралната същност на поведението на героите, полагайки особено старание да не опетни морала на Юда.

Юда е вдовец, следователно има право да се възползва от услугите на „проститутката“. Определено по това време няма нищо скандално в това, тъй като той я посещава в присъствието на своя тъст. Тамар обаче е в много тежка ситуация. Тя нарушава закона, като чрез измама прави секс със своя свекър, мотивирайки се с това, че Юда нарушава пръв „закона“, като не я дава за жена на малкия си син.

И така, тук се осъществява (или консумира) съставът на едно от сексуалните престъпления в закона, който гласи следното: „*И ако някой легне със снаха си и двамата да се умъртвят: гнусота са извършили: кръвта им да бъде върху тях.*“ (Левит 20:12). Съдът в този случай би оневинил свекъра, тъй като той не е бил в състояние да разпознае снаха си.

По-нататък историята продължава. Когато Юда изпраща хора да занесат ярето и да вземат залога, те не намират никаква проститутка. Нещо повече, хората, които разпитват, твърдят, че „*тук никога не е имало проститутка*“. Най-вероятно близо до мястото на тази случка е имало светилище, защото използваната дума в случая е кедешот – свещена проститутка. След тази случка Тамар забременява, а когато започва да ѝ личи, близките на Юда му докладват, че снаха му е бременна, което е косвено доказателство, че е проституирала. Юда вижда, че това е добър случай да се отърве от нея, и нарежда да я изведат, за да бъде изгорена. Тя изпраща печата, ширита и тоягата, когато я извеждат, и казва, че е бременна от притежателя на тези предмети. Юда разбира какво е направил и казва: „*тя е по-права от мен, понеже не я дадох на сина си Шела*“. Тамар ражда двама сина – Фарес (негови потомци са Есей, Давид, Соломон и т.н.) и Зара, а Юда няма повече сексуални желания към нея до края на живота си.

⁵ Осия 2:8. Библия, или Священото Писание на Стария и Новия завет. София: ВЕРЕН, 2001.

⁶ Осия 2:13. Пак там.

⁷ Пак там.

Проституцията и обществото

Текстовете на Тората имат насоченост към запазване здравето на хората, поддържане на лична хигиена, култура на здравословно хранене, сексуална култура, създаване на здраво семейство, здрави деца и в този контекст здрав морал. Въпреки че за неспазване на закона се предвиждат тежки наказания, в библейските книги са описани много морални престъпления от всякакъв вид. Така например на проституция са се посвещавали не само жени, но и мъже (мъжеложци). При празненствата, свързани с прибирането на реколтата, които траели дълго време (поне една седмица), хората се отдават на пиянство и сексуални удоволствия. В празниците участва цялото семейство. Тогава проституират омъжени жени, млади момичета или всеки се забавлява по свой начин:

*„Няма да накажа дъщерите ви, когато блудстват,
Или снахите ви, когато прелюбодействат,
Защото вие самите отивате насаме с блудниците
И принасяте жертви с безчестните жени
Затова невежият народ ще стигне до гибел.“⁸*

Проституцията като морален феномен се порицава, но жените проститутки не са отхвърлени от обществения живот, а проституиращата жена има право на „свободен“ избор както да започне да практикува професионално или сакрално, така и да се откаже от професията. Може да се омъжи, да роди деца и да живее в нормална семейна среда. В древността създаването на семейство се осъществява по инициатива на родителите на юношата, но след определена възраст мъжете добиват право на собствена инициатива. Тогава могат да изберат за жена проститутка от светилище, като за да придобият правото да я вземат, трябва да платят откуп или обезщетение на светилището (Осия, 3:2). На свещениците и левитите е забранено да вземат жени, които са разведени или са проституирали официално (Левит, 21:7, 21:14).

Като цяло проституцията на жени, необвързани от семейни отношения, се е радвала на „търпимост“, макар че в библейските проповеди и текстовете на пророците проституцията е критикувана и изобличавана. Силната религиозна нетърпимост в случая е обоснована от това, че сексуалните ритуали и практики са свързвани предимно с езически светилища и езически култови практики.

⁸ Осия 4:11. Библия, или Свещеното Писание на Стария и Новия завет, изд. ВЕРЕН, 2001.

Негласната търпимост към жените и мъжете, участващи в сексуални езически ритуали, се наблюдава във времената на богатство и добруване на израилтяните. Когато хората са сполетени от бедствия, глад, войни, робство, свещениците засилват моралния натиск към религиозното поведение на хората и към техните нрави. Основание за моралния натиск е библейското схващане, че бедите са Божие наказание за неспазване на законите и правилата за поведение, описани в Тората. В потвърждение на това ще цитирам един текст от 9-а глава на неканоничната книга „Премъдрост на Исус, син Сирахов“, която е написана през втората половина на II в. пр. Хр. и се отличава с блестящ език, повлиян от елинската култура. Това е времето след въстанието на Мататия, когато неговият син Юда, наречен Макавей, през 165 г. пр. Хр. тържествено влиза в Ерусалим, очиства храма от езическите символи, наложени от Антиох IV, и провежда тържествено богослужение.⁹ Времената за Юдея са сложни и авторът на книгата се старее да насърчи хората към по-високи морални ценности в борбата за политическа и религиозна свобода. Текстът дава указания за поведението на мъжете при общуването с различните категории жени:

„Не бъди ревнив към жената на сърцето си, за да не ѝ дадеш лош урок против тебе самия. Не се оставяй да бъдеш изцяло зависим от жена си, за да не се налага над волята ти. Избягвай развратна жена, за да не те оплете в примката си. Не се заседявай при певица, за да не те омае с изкуството си. Не се заглеждай в девица, за да не те съблазнят нейните прелести. Не си губи ума по блудница, за да не изгубиш наследството си. Не се заглеждай тук и там по улиците в града и не скитай по безлюдните му места. Отвръщай очи от красивите жени и не се заглеждай по чужда хубост. Мнозина са се отклонили от правия път заради женска красота. Тя разпалва страстта като огън. Никога не сядай с омъжена жена на ядене и пиене, за да не си загубиш ума по нея и страстта да те повлече към гибел.“¹⁰

От препоръките за поведение на мъжете към жените безпогрешно можем да открием „вечните“ изкушения в отношенията между двата пола. Спокойният и неагресивен език и мъдрото решение на автора да съветва читателите към умереност и въздържание, прочее, към мъдрост, е повлияно от елинистичната култура, която господства в Близкия изток след царуването на Александър Македонски (IV в. пр. Хр.).

⁹ Маршал, И. Х. Цит съч., с. 760.

¹⁰ Премъдрост на Исус, син Сирахов, 9:1-9. Библия. София: Българско библейско дружество, 2013.

Заклучение

В този текст се постарах да дам няколко щрихи от една многообхватна библейска тема за нравите в древните времена, свързани с проституцията. Примерите, върху които разсъждавам по темата, са от книгите на Стария завет. В книгите на Новия завет има също много текстове за неморално поведение, които заслужават изследователско внимание, но поради ограничения формат разглеждането на темата е по-скоро илюстративно, отколкото широко изследователско. В подбора на текстовете съм се ръководил от желанието да покажа, че Библията не е само едно религиозно писание, нито само историческо повествование, не е и едно „сучно“ нравоучително четиво, а е също така и пъстра картина на нравите в библейските времена.

В заключение искам да кажа, че най-древната професия е процъфтявала във всички общества и исторически епохи. И от дълбока древност до днес в тази професия няма *нищо ново под слънцето*.

HISTORY OF MORALS IN THE TIMES OF THE OLD TESTAMENT: SOCIETY AND PAID LOVE

Vasil Kostov

Summary

In the Bible, the eternal book in the religious life of the people of ancient times, in addition to topics directly related to the doctrine of the One God, creator and ruler of all, as in a canvas are woven pictures of people's daily lives. Very often the stories about the relations in the family and the society are a colorful contextual picture, which is an illustration and motivation for the numerous rules for practicing the religion in everyday life. In the narratives of the Old Testament, we find life as it is, and this is so because the themes of the stories reflect the actions and behavior of real people in a certain historical epoch.

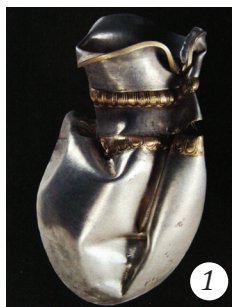
This paper is dedicated to a theme, that is present in the life of people from ancient times to the present day, namely paid love, as we find it in some biblical stories.

АНТИЧНИЯТ СВЯТ

ГЕРОЯТ И НЕГОВАТА ЛЕТЯЩА ЧАША

Пламен Орфеев

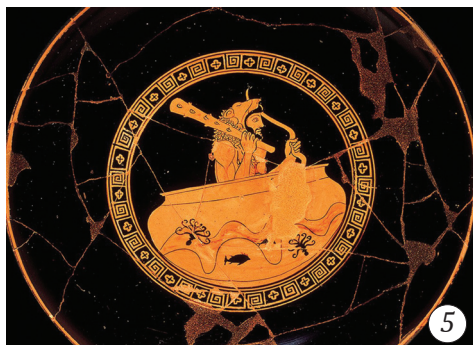
В царските погребения от Микена¹ са открити златни чаши за обожествяването на хероизираните владетели. Практиката е засвидетелствана и в тракийските могилни гробници, които следват микенския образец на гробницата на „Агамемнон“ – напр. хероона в Старосел. Божественият цар Котис е син на Аполон, засвидетелствано от надписа върху златната лента на ритуално смачканата за да отиде в отвъдното сребърна каничка от Рогозенското съкровище (Изображение № 1). По сходен начин е строшена и сребърната каничка с изобразен върху нея златен венец от Казанлъшката гробница (№ 2). В стенописите на гробницата „прислужникът“ носи вероятно тази каничка с царската чаша (№ 2, 3). Изглежда формата на чашата с издуто тяло се е асоциирала с човешката глава, за което свидетелстват антропоморфните ритони в Панагюрското съкровище, така както фиалите напомнят за чашите черепи.

Според античните представи, слънчевото божество Хелиос² пътува от изток към запад с колесницата си, теглена от четири коня (квадрига), а завръщането му през нощта ставало със златна чаша-лодка, изработена от ковача Хефест. Тази златна купа била поставена върху триножника на

¹ Теодосиев, Р. *Микенска култура*. – Българска наука, бр. 22 (прегледан на 14.09.2010). Достъпен на: <https://www.forumnauka.bg>

² За образа на Хелиос виж: <https://a.org/wbg.wikipediiki/Хелиос>

Аполон в неговия храм в Делфи, където Зевс установил центъра на земята с помощта на орлите, неговият пъп (омфалос). Аполон (Хелиос) дал временно на Херакъл чашата, след като оценил смелостта му да стреля по него със своя лък (№ 5). С нея героят прелетял до полуостров Еритрея, където се намирало прорицалището на Аполон с прочутата сибила за да извърши 10-ия подвиг като убие с помощта на божествената мъдра дева Атина чудовищния великан Герион и да вземе свещените му волове. Със златната чаша на Слънцето Херакъл преодолява мрака на смъртта за да отиде при изгрева на вечния живот, т.е. тя се превръща в символ на възраждането. Същото правят и обожествените микенски, тракийски и скитски царе, последните от които получили три небесни златни инsigнии: двойна брадва (лабрис), рало и купа.³ Златният кратер с издължени дръжки от Вълчетрънското съкровище е емблематичен пример за летящата чаша-лодка на героя (6). Вероятно такава е била и тракийската златна чаша на цар Резос, подарена на троянският цар Приам и разменена за тялото на сина му Хектор.⁴ В гробницата на цар Севт е открита една великолепна златна чаша също с издължени дръжки като краищата на лодка (№ 7).

³ Херодот. *История*. IV. 5–7.

⁴ Омир. *Илиада*. XXIV. 228.

Не случайно сребърните чаши, а не каните от Борово и Рогозен (с изключение на споменатата на цар Котис, син на Аполон⁵) носят имената на тракийските царе и на производствените центрове и майстора Дислояс. В Александровската гробница е изписано до погребалното ложе поменално угощение с характерните за траките скъпоценни ритуални съдове (№ 8). Ритуална златна чаша липсва в гробницата на Филип Македонски във Вергина, въпреки династичното потекло на царя от Херакъл.

Образът върху златната чаша от гробната могила „Светицата“ край Казанлък вероятно изобразява лицето на Херакъл, с който се идентифицира тракийският владетел след като изпиле виното до дъно и чашата е пред лицето му (№ 9). Подобни образи на сатири с негроидни черти и на Херакъл в дионисиев контекст (напр. похищението на нимфата Авге) са характерни за украсата на фиалите – напр. в съкровищата от

Панагюрище и Рогозен. В гробницата „Оструша“ е изобразен Херакъл в градината на Хесперидите в единадесетия му подвиг, а глиганът от бронз в Мезешката гробница и изображението му в Александровската гробница напомнят за „Укротяването на Еримантския глиган“ в четвъртия подвиг. Не случайно Херакъл се въплъщава в тракийския Херос, който пренася душата на мъртвите (психопомп) или е полегнал по време на Дионисиевата мистерия в оброчната плочка от Мадара, подобно на пияният Папосилен от панагюрската амфора-ритон. Ритуалният лов на глиган и елен, символи на луната, в „Александровската гробница“ също се вписва като припомняне-въплъщение (анамнезис) на Херакловите подвизи във връзка с владетелското обезсмъртяване. В този контекст на мъжественото царско изпитание и безсмъртие са убиването на глигана от двама войни с копия върху ритона с главата на убитата от Херакъл Керинейска сърна от Златиница, убиването на глиган върху каничка от Рогозенското съкровище и убиването на мечка, също символ на луната от Летнишкото съкровище.

⁵ Георгиев, В. *Траките и техният език*. София, 1977.

Свещената чаша на Хелиос се свързва вероятно и с мита за пътуването на Аполон върху гърба на грифон към северната страна на хипербореите, в която царяло вечно лято.⁶ Този мит е представен върху една от каните в Рогозенското съкровище в комплект с фиала с изобразен грифон в розетата на слънцето. В тази връзка някои антични ритони са с формата на грифон, тъй като фантастичното животно е пазител на златото на хипербореите и замества конете в квадригата на Хелиос, от ноздрите на които излизал огън. В подобна колесница, теглена от грифони се възнесъл и Александър Македонски, според една от версиите на неговия роман, често илюстриран от византийските художници. По същия начин Александър Велики е изобразен върху прочелника на българската корона от Преслав.⁷ Златни апликации на конски юзди с изображения на грифони и Херакъл има в съкровището от Кралево. Грифонът е изобразен също върху шлема на Атина върху антропоморфния ритон от Панагюрското съкровище.⁸ Особено интересен е примерът с Летнишкото съкровище, където има конски амуниции с грифон, обикалящ около кръг или в борба с лъв и змия като космогонични визии за пътя на слънцето, а също така и повалящ елен, символ на победата на слънцето и живота над луната и смъртта. Лов на елен е изписан и в Александровската гробница. Темата се асоциира с победата над Керинейската сърна (сръндак) със златни рога и медни крака от Херакъл в третия му подвиг, представена върху златния ритон с глава на елен в Панагюрското съкровище съвместно с повалянето на критския бик от Тезей (№ 10). Върху другия ритон с глава на елен е представен митът за Парис като Александър – „Защитник на мъжете“. Героизирането върху ритоните с глави на елен е в контекста на Дионисиевата мистерия, както и в ритона с протоме на козел-сатир. Сатир с рога на козел се среща също в тракийското монетосечене. Върху панагюрския ритон са представени Великата богиня майка Хера между Аполон и Артемида (слънцето и луната) с изработените от Хефест скъпоценни лъкове, с които лекуват и умъртвяват, а до тях е изобразена и богинята на победата, крилатата Нике. Този ритон свидетелства за формата на скъпоценната чаша на Аполон от Хефест – фиалата, която му подава Хера (№ 11). Митът разказва за раждането на Аполон и Артемида, след похищението на нимфата Лето от Зевс.⁹ Противодействието на ревнивата Хера е показано чрез извърнатата ѝ на

⁶ Фол, А. Хиперборейският диагонал. – *Векове*, бр. 6, 1984; Lazova, T. *Narratives about the Hyperboreans in the Ancient Literary Tradition*. – *Thracia*, 11, 1995.

⁷ Ждраков, З., Чолова, Ц. Българската царска идеология и преславското съкровище. В: *България в европейската култура, наука, образование, религия*. Шумен, 2015, 211–222.

⁸ Пенкова, Е., Конова, Л., Цанева, С., К. Кисьов, *Мистерии и истини за Панагюрското съкровище*. София, 2015, с. 50 (обр. 51).

⁹ Leto | mythology. // *Encyclopedia Britannica*. [посетен на 1 декември 2020] Достъпен на: <https://www.britannica.com/topic/Leto>

страни глава, отправила поглед към Артемида при подаването на фиалата. Същевременно тя повдига своето було за да предостави небосвода за плуването на Слънцето с чашата. Фиалата би могла да се интерпретира като символ на утробата на Великата богиня майка, от която не произлизат Аполон и Артемида, а са плод на сатирските подвизи на Зевс. За да изтъкне своята мъдрост като почтена майка и вярна съпруга Хера вероятно с тази божествена чаша всяка година е пиела от свещения извор Канатос в град Навплион, където според аргосците богинята възвръщала девствеността си.¹⁰ Свещеният ритуал на Великата богиня майка в чудотворния извор я превръща всяка година в булка, което демонстрира с повдигнатото си було на девицата Артемида (№ 12). Вечните деви Артемида и Атина са противопоставени на Хера, която има много деца и въпреки това е дева, подобно на Дева Мария, която е избрана да роди своя Божествен син. Ритонът с протоме на козел допълва символиката на ритоните с глава на елен в Панагюрското съкровище, към което насочват и чудовищните елен и козел върху съдове в Рогозенското съкровище. Любопитно е, че до ден днешен наградата на пехливанските игри в село Юндола (Родопите) е травестиран козел с ябълки на рогата, наричан елен по време на ритуалната обиколка със съпровод от тъпани.

Първият подвиг на Херакъл (извън 12-те) в Панагюрското съкровище е удушаването на изпратените от Хера змии в люлката, изобразено върху дъното на амфората-ритон в съчетание с пияния Папосилен, който налива

¹⁰ Павзаний, II к. 38, 2.

вино в чаша (кантарос) и дирижира със свирка Дионисиевата мистерия (№ 13). Върху същата амфора са изобразени и група герои в битка, чиято идентификация е спорна (№ 14). Според някои изследователи това е първото завладяване на Троя от Херакъл, докато други приемат, че фигуралната композиция представя седемте от Тива, но без коментар на фигурата с изпънати ръце пред портала.¹¹ Коленичила фигура с вдигнати ръце в молитва е засвидетелствана върху бронзов медальон, който представя Херакъл в първото му завладяване на Троя (№ 15). Иконографията с античната поза „оранта“ най-вероятно изобразява молбата за пощада на цар Лаомедонт, който е убит от Херакъл. Действието в медальона се развива пред портата на храма на Аполон в града на слънцето Хелиос (Илиос, Троя), засвидетелствано от розетата със змии и грифони върху фронтона. Чертите на Херакъл от медальона са сходни с тези от амфората-ритон, където върху портала има лъвски глави и свинксове.

Предопределената съдба на град Троя води своето начало от боговете Аполон и Посейдон, които като смъртни служители на троянския цар Лаомедонт издигнали стените на града, но след неизплатената им надница от царя, те ги разрушили.¹² Фигуралната композиция върху бронзовият медальон, представя следващото събитие, довело до завладяването на град Троя. Разказът започва от ляво с Хезиона, дъщерята на троянския цар Лаомедонт, който обещал конете си на Херакъл, ако спаси дъщеря му от морското чудовище. Фигурата на Херакъл е представена във фас с лък и стрела, а главата му в профил с лице към своите врагове. Той е убил един от войните – защитници на града, представен с туника щит и меч, насочен към божествения герой. Херакъл е опънал тетива на лъка си към цар Лаомедонт, който моли за пощада с изпъната ръка с широко отворена длан. Завладяването на Троя от Херакъл върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище би потвърдило божествената сила на героя, набелязана още при неговото раждане с удушаването на змиите на Хера.

Останалите участници в композицията върху амфората-ритон биха могли да представят обожествените герои по примера на Херакъл – Ахил, Одисей и пр. участници във второто завладяване на Троя в „Илиадата“. Към такава тема насочва образът на царският син Парис, наречен Александър,

¹¹ Венедиков, И. *Панагюрското златно съкровище*. София, 1961; Griffith, J. *The siege scene of the gold amphora of the Panagyurishte treasure*. In: *Journal of Hellenic Studies*, 94, 1974; Маразов, И. *Ритоните в древна Тракия*. София, 1978; Маразов, И. *Видимият мит*. Изкуство и митология. София, 1992; *Мит, ритуал и изкуство у траките*. София, 1992; Стоянов, Т. *Панагюрското съкровище – изобразителна програма и принадлежност*. В: *Панагюрското съкровище и тракийската култура*. София, 2004; Пенкова, Е., Конова, Л., Цанева, С., К. Кисьов. *Мистерии и истини за Панагюрското съкровище*. София, 2015.

¹² За тази история с Аполон и Посейдон виж: <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD>

върху ритона с глава на елен. Според мита, внукът на цар Лаомедонт и син на цар Приам е изкушен от Афродита с хубавата Елена за гибел на неговия град Троя. В това изображение обаче Александър приема шлема на Атина като героизиран воин и трона на Хера за световно господство (богинята е поставила ръката си върху облегалото), докато Афродита е отдалечена от него и му предлага своята дреха, както Хера предлага булото си на Аполон. Тази интерпретация е различна от митологическата. Тя представя Парис като един нов Александър във връзка с третото завладяване на Троя от македонския владетел, пренебрегнал любовта към жената за сметка на героизма и световното господство.

В тази идейна връзка би могла да попадне върху амфората-ритон композицията отвъд троянската порта, която представя двама персонажи

възрастен и млад без участие в битката, видно от посоката на телата им (16). Единият от тях, според някои автори, държи черен дроб и гадае по него във връзка с темата за „Седемте при Тива“.¹³ Той обаче има чертите на Херакъл и държи неговата тояга. За разлика от героите в композицията, мъжът е прикрил голотата си с химатий, който би могъл да се интерпретира в контекста на неговото тригодишно изпитание с женски дрехи при лидийската царица Омфала. Жестовете насочват към разговор между двамата персонажи, като младият е вдигнал ръката си за да поеме

предмета, който държи Херакъл, след като вече е получил тоягата и неговия химатий, поставен като наметало. По същия начин Александър (Парис) е вдигнал ръката си за да поеме шлема от Атина върху ритона с глава на Елен. За разлика от босият Херакъл и останалите герои, младежът е с обувки като владетел и образът му напомня на Александър (Парис). Най-вероятно композицията представя предаването на свещените инсигнии на властта: героизъм (тоягата), световното господство (наметалото) от Херакъл към неговия потомък и нов Парис – Александър Македонски. В идейния контекст на триумфалното завладяване на света загадъчният предмет в ръцете на Херакъл би могъл да се приеме за златната чаша, която получил от Аполон-Хелиос. С нея великият герой ще преодолее мрака на смъртта по пътя към триумфа си като цар в страната на слънчевия бог Аполон, покровител на град Троя.

По традиция баталните сцени въвеждат в безсмъртието на героизираният цар в дромоса на неговата гробница – напр. в Александрово и Казанлък. Могилната гробница е Хероон, дълго посещаван и ритуално насипван с приношения, вар и пръст преди да

¹³ Маразов, И. *Ритоните в древна Тракия*. София, 1978; Пенкова, Е., Конова, Л., Цанева, С., К. Кисьов. *Мистерии и истини за Панагюрското съкровище*. София, 2015.

бъде окончателно затворен за посещение и засипан неговия вход. Могилата напомня за пещерата, от която възкръснал Залмоксис. Този вход в подземното царство е представен символично под нозете на Великата богиня майка Персефона, която поднася венец на безсмъртието на своя царстващ син-конник в Свещарската гробница. Победителите на олимпийските игри получавали златен венец на безсмъртието и такъв един от гробницата в Златиница вероятно е принадлежал на сина на цар Керсеблепт – Йолай. Върху неговия златен пръстен-печат е изобразена Великата богиня майка да поднася чашата на Слънцето на царят-конник. За свещената чаша в погребението на Йолай свидетелстват четири фиали и два ритона с глава на Киренейската сърна, единият от които е с изображение на повален от грифони бик – символ на преминаването в северната страна на вечното лято. Възкресението на героя в страната на вечното лято разкрива и златният пръстен от гробничната могила „Светицата“, върху който е изобразен гол младеж, възстанал от смъртното ложе с копията си, символ на мъжкото начало и победата над смъртта, тъй като е безсмъртен като победилите на Олимпийските игри куриси и епичните герои Херакъл, Ахил и новия Парис – Александър Македонски.

THE HERO AND HIS FLYING CUP

Plamen Orfeev

Summary

The golden cup of the sun was forged by the creative king Hephaestus for god Apollo, who traveled in it underground from west to east as in the womb of the Great Mother Goddess, from where he would be born again to shine. The sun deity Apollo gave the cup-boat to Heracles to perform the 10th feat, as evidenced by a red-figure *kylix*. The examples with the golden cup in the Bulgarian lands shed light on the ancient idea of the resurrection, according to the teachings of the Thracian kings and priests Zalmoxis and Orpheus. Probably such a golden cup was given also by King Rezos to the Trojan king Priam, who later exchanged it for the body of his son Hector, killed by Achilles. A golden cup was placed in the royal burials of Mycenae. The golden crater of the Valchetrans treasure and the cup of Sevt III have quite elongated handles which resemble very much the curves of a boat. In the Rogozen treasure on some silver phials one can see the names of the Thracian kings Kotis, Sadok, Kerseblept, whereas on a ritually crushed jug on a gold ribbon there is an inscribed dedication to King Kotis as the son of Apollo. The phials also feature the city's art centers and a master with the symbolic name Disloias „Glorifying God“. The phial symbolizes the boat of the Sun and the womb of the Great Mother Goddess, evident from the golden rhyton with the protome of a goat in the Panagyurishte treasure, where Hera is depicted offering a phial to Apollo. The Thracian kings bear semblance to gods and epic heroes – for example, the golden cup-mask of the Thracian king „Teres“, who after drinking the ritual wine took the image of the brave Heracles. The feats of Heracles are part of the initiation and immortality of the Thracian kings, who through ritual hunting of the boar and deer symbolizing the moon (cf. the Arimathean boar and the Ceryneian hind) in the Alexandrian tomb overcome the realm of the shadows. The Panagyurishte golden treasure has a rhyton with a deer's head depicting the Feat with the deer, and on the amphora-rhyton is the first feat of Heracles, who strangled the snakes of Hera in the cradle. The amphora also depicts the First Conquest of Troy by Heracles, whose action takes place in front of the palace gate, from which probably protrudes a kneeling figure with raised hands in a praying position – similar iconographic detail is attested on a bronze medallion. On the other side of the gate is depicted Heracles handing over to a young man in royal sandals the sacred insignia – a staff, a garment and a cup. The young man could be identified with Alexander the Great in the context of the myth of Paris-Alexander with the three goddesses, represented on the second rhyton with a deer's head, as the mystical genealogy of the Macedonian kings is derived from the divine hero Heracles.

ЗА НЯКОИ МЕТАФОРИ НА ЛИЧНОСТТА В ДРЕВНА ТРАКИЯ

Денис Исаев

Представите за качествата на личността от древността до наши дни е една от основните теми в изследванията за историята и културата на българските земи в Античността, през изминалия век.¹ Тя е естествено свързана с изследванията на типа социална организация и типа историческо поведение в Югоизточна Европа. До момента историографията успя да дефинира системно два типа поведение в изследванията си – устно и писмено, гръцко (елинско) и тракийско. Това са два типа общества, наблюдавани между средата на II хилядолетие пр. Хр. и настъпването на римската епоха от I в., откогато започват и дълбоките духовни промени не само в нашите земи, а и в цяла Европа.

Трябва да отбележа, че наблюдението на личността в тракийската древност е съвременна историографска спекула, която се изисква от съвременната представа. Предвид йерархичната социална свързаност в Древна Тракия е възможно да няма разграничаване на човека като личност. Този проблем е повод за това текстът да бъде развит и в това отношение.

Предходното историографско поколение обобщи някои характеристики от древната представа за човешката личност с неговия ум, ситивност, нравственост и воля. Съотношението между тези сили обаче се променя. Въпросът е кое надделява, моралът или волята, чувствата или разумът. Тази система от взаимоотношения формира и т. нар. ценностна система.

С дефинирането на техническото понятие „тракийски орфизъм“², историографията се сдоби не само с изследователския проблем, който търси да установи аристократическото учение за безсмъртието на интелектуал-

¹ Подробно с литература: Фол, Ал. *Тракийският Дионис. Книга 3: Назоаване и вяра*. София: НБУ, 2002, както и Богданов Б. *Орфей и древната митология на Балканите*. София: Изток – Запад, 2016.

² Фол, Ал. *Тракийският орфизъм*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1986.

ната енергия, но и на културните, социалните, религиозните особености и йерархичните взаимоотношения в обществото на Древна Тракия.

Тракийското обществено поведение, организирано в царска йерархична доктрина, или тракийският орфизъм, повлиява върху мисленето на интелектуалните среди в Древна Елада, вследствие на което се появява възможността за философска спекула и идеята за това да се запише учение за възможното безсмъртие.

Орфизмът, носен в културата на устността, обаче не означава философско-литературния възглед за безсмъртието на душата, който след VI в. пр. Хр. се споделя в ограничена елинска високообразована среда. В тракийски контекст „Орфизъм“ би означавало вяра-обредност, чието изповядване със свещенодействия, химни-заклинания, гатанки и формулни назовавания е опит да се постигне „щастливодемонност“, т.е. равнопоставеност на човека с божественото или поне възможност за сближаването му с него. В тракийски контекст е възможна интерпретация на археологическа действителност, която извежда идеята от образността и я превръща в логос. Този текст ще наблюдава възможността на метаморфозата устност-литературност в една обредна действителност.

Погребенията на аристократи в Древна Тракия са означени от златни образци – маски, венци, ръце, халки, гривни, наколенници, пръстени, накити и нагръдници. Очевидно е, че златните означения върху погребения на аристократи изграждат системна представа за многослойна и съставна личност на владетеля и приближените аристократи. В епохата на и след елинизма, когато устният аристократичен орфизъм се снизява и популяризира, се появяват текстове върху т. нар. златни пластинки³, които, изглежда, допълват смисъла на предхождащите ги златни нагръдници от най-древни времена. Снизените орфически текстове от пластинки и папируси функционират в контекст на обредна действителност, която в устността е гарантирана от златни образци-предмети, които допълват и разкриват обогатена представа за качествата на човешката личност в Древна Тракия.

В затворените мъжки аристократически общества, обучавани от царя-учител-жрец, упованието отвежда вярващите през изпитания на разума, чувствата, волята и нравствеността към убеждението, че безсмъртието на духа е постижимо и че то дава сили на живите последователи на учението.

³ Подробно с литература: Йорданова-Алексиева, М. *Елински орфически свидетелства*. София: ЛиК, 2004; Фол, Ал. *Тракийският Дионис. Книга 3: Назоваване и вяра*. София: НБУ, 2002.

„Безсмъртие на какво?“ е следващият въпрос и каква би била възможността да се наблюдава системност в представите за качествата на личността в тракийското безписмено общество.

Философско-понятийната спекула след V в. пр. Хр. въвежда проблема за представите и качествата на човешката личност в литературна Елада. Голямата философска игра за това дали и как човешката единност е свързана в йерархична подредба се развива в интелектуалните спорове между най-големите умове на античността. Първопричина да се систематизират понятийно представите за човешките качества е интелектуалният спор между Платон и Аристотел.

Интелектуалният конфликт между двамата философи представя сблъсък на две представи, два идеала за общество и същевременно съотнасянето на човека към принципите за устройството на обществото и света.

В някакъв смисъл Платоновата представа за личността се съотнася към представата за идеалната организация и на обществото в Държавата. Идеалната държава според него е структурирана централизирано и йерархично, както и човешкото същество. Поради йерархията на подчиняващия разум у човека, независима от неговите страсти, остава представата за неделимата душа. Единството на неделимата душа остава осъзната необходимост изключително за литературно-понятийната и философска спекула поради това, защото неведнъж в диалозите на Платон душата придобива и множество качества. Някъде тя (душата) ще придобие образ на колесница с колесничар, другаде ще е единична идея, причина и субстанция.

Символът в диалозите на Платон става очевиден като отделен образ. Такива символични построения у Платон клонят към понятия, без да стават такива. Така е и с идеите-ейдоси. Типично символично построение, наглед за противоречивата природа на душата е образът на колесницата, запрегната в два коня, в диалога „Федър“. Платон е склонен да се изяснява с такива образи. Често те се разгръщат в цели описания. Философът ги нарича митове и ги противопоставя на аналитичния *lógos*. Богдан Богданов нарича тези митове „нещо като скица на истинското положение“.⁴ Митът обаче за разлика от логоса на Платон конструира различна протяжност на времето и нарушава възможностите за аналитично продължение на диалога. В някакъв смисъл посредством мита устността се намесва в опита

⁴ Богданов, Б. *Мит и литература*. [онлайн] София: НБУ, 2006, 160–161. [прегледан на 16 октомври 2020]. Достъпен на: <http://www.bogdanbogdanov.net/pdf/7.pdf>.

за литературизиране на представите за това какви са човешките качества. Платон се обръща към мита, т.е. към устността, когато причинноследствеността губи основания и протяжността на времето излиза извън рамките на линейното протичане. Какво представляват тези символични образи и разкази, свързани с представата за човешката душа, каква е тяхната функция в хода на диалогичното обсъждане?

Отделен образ за душата-колесница е изграден в диалога „Федър“. Богданов е разгледал функциите на текста у „Федър“ – „нагледно и същевременно скрито символичният образ решава противоречие, като представя описвания обект динамично във връзката му с други обекти. В по-ранния от „Федър“ диалог „Федон“ Платон за пръв път се занимава подробно с природата на душата. В четирите аргумента за безсмъртието ѝ, макар и опирайки се на митологеми, сравнително аналитично философът доказва, че душата е нещо безсмъртно и еднородно, на което се противопоставя тялото със своята смъртност и съставеност. Душата е мислещото и интелектуалното начало у човека. Като остават на страната на тялото, емоционалното и страстното начало в човека са оценени във „Федон“ като нещо отрицателно, което тормози постигането на истинско знание и блаженство“.⁵ И според Богданов в основата си тази дуалистична конструкция също е митологема. А във „Федон“ душата е представена и като принцип на живота, т.е. битието ѝ е в поне две възможности за действителност.

В един пространен пасаж на „Тимей“ Платон определя човешкото същество не като драматична разкъсаност на душа и тяло.⁶ Човешкото същество в „Тимей“ е определено като двучастно съединение, същността му е формулирана като норма на съразмерност между душа и тяло. Същевременно човешката душа е разгледана в тристепенна йерархия: безсмъртна божествена част, дадена от бога и обитаваща мозъка, и други две смъртни в гърдите и коремната област, които представят емоционалната природа на човека. По този начин, както в здравето тяло и умереността е пренесено благо на душата, така и в структурата на душата е пренесена телесната природа. Крайностите на душа и тяло в „Тимей“ са свързани. Вътрешно усложнена, душата е идея, представляваща целостта на човешкото

⁵ Богданов, Б. *Мит и литература*. [онлайн] София: НБУ, 2006, с. 162. [прегледан на 16 октомври 2020]. Достъпен на: <http://www.bogdanbogdanov.net/pdf/7.pdf>.

⁶ Plat. Tim. 69. (Plato. Timaeus.) [online] Perseus Digital Library. [прегледан на 25 октомври 2020] <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Tim.+69&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0180>.

същество. Видяната като нещо сложно в себе си човешка душа е заявена като динамика, но не е представена в действителното ѝ отношение към битието. Според Богданов причината за тази непълнота е аналитичният подход към темата в случая. „Само чрез символ би могла да се представи и вътрешната структура, и външната динамична проблематика на душата. Това е сложната задача, която Платон решава чрез символичния образ на душата-колесница и разгърнатата картина за кръговрата на душите в диалога „Федър“.⁷ Освен литературна игра метафората на образността не би могла да продължи внушението за припомняне на разбирането за представата на нетленната душа. Това отново е заемка от устността.

Литературният образ на колесницата с двата коня и колесничаря се покрива с трите съставки на душата според аналитичната картина в „Тимей“. Черният кон е емоционалната душа от коремната област, белият кон – емоционалната душа от гърдите, а колесничарят – божествената душа, обитаваща главата. Този образ е и символ⁸ и затова съставките му не се покриват с определено значение. Образът налага идеята за единството на душата, докато в „Тимей“, изразявайки се аналитично, Платон говори за три отделни души, които имат и свои отделни движения. Символът на колесницата подчертава вътрешната противоречивост на предмета, показва го в действено състояние. Противоречивостта е представена като един вид мотор за движението на душата, макар че движението ѝ във „Федър“ е обяснено по-пълно (но отново образно) с възделението, което изпитва по отвъднебесната реалност. Душата се активизира от битието, нейното движение е издигане и падане, кръговрат на постигане и отпадане в световите. Благодарение на символа колесница вътрешноструктурните отношения в душата и външните отношения с битието са свързани и обяснени едни чрез други.

От централния пасаж във „Федър“ се осмисля удобството на подобни символни образи за разясняване на комплексен предмет в динамичен план. Тези образи могат да се множат, допълват и съчетават. Така до душата-колесница в диалога се развива образът на оперяващата се душа-птица. Това са стари индоевропейски символи. Тези символи са пренесени за целите на философския анализ, а двата образа се допълват смислово, без да трябва да се мотивира свързването им. Невероятно е съвпадението на литературните символи с образите от златните погребални нагръдници

⁷ Богданов, Б. *Мит и литература...*, с. 163.

⁸ Пак там, с. 163.

в Древна Тракия. Такъв е и намереният нагръдник открит край с. Мушовица, Дуванлий.⁹

Натрупване на символи в текста на третата част на диалога „Федон“, където Сократ прави описание на земята, на подземния и надземния свят.¹⁰ Описанието на Сократ е свързано логически, защото снабдява с аргумент тезата за безсмъртието на душата. Това описание според Богданов е символично, но все пак Платон отново ползва мит. В този мит се разполагат йерархично земните нива. Те са ориентирани ценностно в едно праведно „горе“ и друго – материално, нечисто и грешно „долу“. Третата част на „Федон“ конструира образно и аргументира космологично това, което се обсъжда в предходната част на диалога – противопоставянето между смъртната и безсмъртната част в човешкото същество. В описанието се оказва, че и в самата земя има подобна на човека тъмно-светла противоположност и че отвъдният живот на човека е един вид макродвижение в тези две ценностни посоки. Богданов тълкува Сократовото описание в линейно време на текста като очовечаване на космоса, разбран като „ценностно пространство за идеалното движение на човека“.¹¹

У Аристотел представата за душата ще е с характеристиките на съставна хармония. В някакъв смисъл тази нецентрализирана представа наподобява и представата му за идеалния ред в държавата. Големият сблъсък на идеи в живота на големите философи превръща живота им в своеобразна диалектическа драма. Философската спекула и игра приключва с края на живота на Платон въпреки разочарованието му от невъзможността за постигане на мисления образец за централизирано общество в „Закони“.

След смъртта на Платон, изглежда, за Аристотел не остава друго, освен да се оттегли в съзерцанието и да приложи познанието си върху отличния си ученик Александър. От своя страна в управлението си Александър, който въпреки всичко написано от Аристотел по отношение на гражданското начало в държавното устройство прилага принципа на традиционната и централизирана йерархично обусловена монархия. По

⁹ Тонкова, М. Аристократични накити украси от V в. пр. Хр. в Тракия. – В: *Πιτῶη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов*. Том III – 1. София: НБУ, 2002.

¹⁰ Plato. Phaedo. 107–115. Perseus Digital Library. [прегледан 25 октомври 2020] Достъпен на: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0170%3Atext%3DPhaedo>

¹¹ Богданов, Б. *Мит и литература*. [онлайн] София: НБУ, 2006. [прегледан на 16 октомври 2020]. Достъпен на: <http://www.bogdanbogdanov.net/pdf/7.pdf>.

иронията на Платоновото провидение в Македония Аристотел оглавява царската Академия и преподава не само на Александър, но и на други благородници, сред които и бъдещите царе Птолемей и Ксандър.

Платоновото провидение ни отвежда в условията на ценностите, които са съхранявани в устността и в невъзможността на понятийната линейност да определи човека и неговите качества с категорични понятия и в литературна последователност. Но с помощта на писмените данни бихме могли да разпознаем допълнителното функциониране на образността в условията на устната традиция по археологически данни. Такава възможност би могъл да ни предостави древнотракийският изворов материал. Ограничеността от условностите на безписменото общество не ни позволява да отличим космогонията от митологията, тъй като митологията изисква епос. Митът дава основание на епоса, който съпътства образуването на съзнание за историчност, но не и за историзъм. Когато митът бъде кодифициран в епос, тогава може да се възпроизвежда и множи в литературни варианти, каквито примери разгледахме у Платон. Въпреки това археологическите данни биха допълнили контекста на устния модел и неговото функциониране. Подобен подход е естествено продължение на метода на изследване на предходното поколение изследователи.

За възстановяване на космологичния и митологичен модел в Древна Тракия поради устността възможност за добавяне на историческа информация остава пластичният изказ, съхранен в археологически обекти и в контекстово извличане от литературните примери. Пластичният изказ е една от възможностите за изява на човешката и космологическата структура на древнотракийското общество. Този изказ дава шанс за унаследяване на ценността, съхранена в народната култура. По отношение на представите за качествата на личността в Древна Тракия е възможна спекула, но само с уговорката, че е необходима системност в наблюдението. Пластичният изказ съобщава и космогоничния модел. Космогоничният модел не може да не бъде в някакъв смисъл митологически, а митологията е и идеологическа система, дори се чувства известна синонимност между митология и идеология. Има ли обекти на тракийската култура, чийто пластичен изказ да определи по-точно древните представи за формулирания въпрос, свързан с представата за онази човешка същност, която в класическата философия се определя с „душа“, освен публикуваните до момента погребални златни накити, нагръдници, маски, длани и венци?

Във фондовете на отдел „Археология“, раздел „Античност“, при Регионален исторически музей – Благоевград, се съхраняват три от златните погребални нагръдници, открити по време на археологически проучва-

ния. Разкопките на античния некропол до с. Мулетарово са провеждани от 1985 г. до 1989 г.¹² Некрополът до с. Мулетарово е в непосредствена близост до проучвания античен град, обявен от проучвателите за Хераклея Синтика.

За съжаление намерените нагръдници не са публикувани системно. Публикациите на проучванията в АОР са изключително объркващи и не представят контекста на намирането освен общи положения. По време на работата си в РИМ – Благоевград, не открих и копие от необходимите отчети от проучванията. Именно затова се надявам проучвателите да направят така, че целостта от проучванията да бъде възстановена в публикация.

Ползваните тук данни са от инвентарните книги на РИМ – Благоевград. Погребалните златни нагръдници потвърждават хипотезата, че те означават една от онези нетленни същности на човека, която в класическата литература и философия се означава с представата душа – псюхе. В контекста на тракийското общество нетленните златни означения в погребенията са повече от едно. Представите за човешките същности, които претърпяват метаморфоза след житейския път, са по-богати от литературната престава за една душа, която е принцип на всичко. Възможността за преминаване на представата за една душа, която е и троична, присъства и в класическата философия, както бе споменато още у Платон.

В неоплатоническата литература човешките същности се смесват с по-богати представи – общо назовани души, които имат различни характеристики. Една от тези характеристики е т.нар. душа – даймон.¹³ Тази душа-антроподаймон ще наблюдавам в следващ текст, където ще направя опит да я отъждествя с практиката за полагане на златен лик върху лицето на преминалия отвъд – но за това следващ път.

В показаните по-долу златни погребални нагръдници се наблюдава възможността за диахронно съсъстояване на представи за човешките същности в устна и литературна орфическа среда. В снизяването – популяризирането на устния орфизъм, образността преминава в понятийната действителност на златните орфически таблички и погребални папируси, а впоследствие и в системната аналитична философска спекула. Както се очаква, образите са в общ индоевропейски контекст и внушения, но определят орфизма в двата му стасиса – в устна и литературна среда.

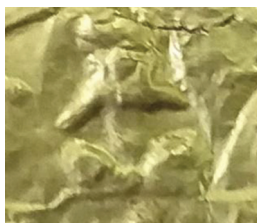
¹² Божинова, Юл. Античен некропол край с. Мулетарово. В: *Археологически открития и разкопки*. София, 1987, 1988, 1989.

¹³ Plotinus. *Enneades*. III.4 – III. 5 [online]. Paris: Digitale Sammlungen. [25 октомври 2020] Достъпен на: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/106542/12/0/>

Погребален златен нагръдник с правоъгълна форма и инвентарен номер – 1.2/745 (Обр. 1) от гроб № 9. Датиран е от проучвателя в края на IV, началото на III в. пр. Хр. Макс. размер дължина – 9.2 см.; ширина – 3 см.; тегло – 1.32 гр.; 22 карата.

Проучвателят е описал седящата фигура, вписана във фронтон.

Седящата мъжка фигура наподобява синкретичния образ на египетския Хорпократ. Хорпократ или Хор-па-Херед е божественият син на Изида, който ще наследи престола на баща си Озирис. В Древна Тракия подобно на останалия гръко-римски свят епиграфските паметници с него са много малко на брой. Единствените познати идват от Маронезия от края на II – началото на III в. И трите са с подобно съдържание. Присъствието на Хорпократ в Маронезия се дължи на значимостта на култа на Аполон в града, с който той е бил отъждествяван.¹⁴ Въпреки това Хорпократ се среща самостоятелно или с друго египетско божество върху монетни емисии на тракийските градове – Сердика, Перинт, Траянополис, Паулталия, Августа Траяна, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Деултум, Бизия, както и върху различни малки пластични изображения или геми.¹⁵

Обр. 1. Погребален златен нагръдник с инвентарен номер – 1.2/745) РИМ – Благоевград, от с. Мулетарово, гроб № 9.

¹⁴ Тачева – Хитова, Маргарита. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. Хр. – IV в.* София, 1982.

¹⁵ Атанасова, В. *Египетските култове в Сердика.* София: Парадигма. 2020, 44–46.

Заради липсата на епиграфски свидетелства и култови статуи се смята, че Хорпократ не е получил индивидуален публичен култ, какъвто получават Серапис и Изида. Въпреки това изобразяването му върху малки предмети като статуетки и геми свидетелства, че той е имал поддръжници благодарение на същността му на закрилник и бог-спасител. Култът му е нямал официален характер, но е бил разпространен като домашно божество сред хората, които търсили покровителството му.¹⁶

В египетската иконография от първото хилядолетие преди Христа Хорпократ приема различни форми на Хор детето като „Хор младия“, който е персонификация на младото слънце, „Хор върху крокодил“, който предпазва от отровни животни, и „Хор в люлката“ (Непер), покровител на житото и жътвата. Набавяйки си различни качества, Хорпократ се превръща и в персонификация на младото слънце, бог на плодородието, закрилник от опасни животни и най-вече бог дете в божествените триади от края на Новото царство. Като част от триадите и като син на Озирис и Изида той е изобразен с короната атеф – атрибут на Озирис, но много често и с короната хем-хем, която е символ на бог Хонсу, дете на Амон и Мут (т.е. Тиванската триада). Последната е съставена от три корони атеф, поставени върху овнешки рога.

Като младо слънце Хорпократ е изобразен седнал в лотос, който символизира раждащото се слънце – каквото е и изображението на нагръдника от Мулетарово. Синият лотос в Египет е смятан за първото нещо, което се появява от първичните води. През гръко-римската епоха е смятан за първите часове на деня. От тази епоха започват да се срещат изображения на Хорпократ върху малки предмети, вероятно носени като амулети и имащи магически функции.¹⁷

Възможностите за синкретична обмяна на идеи-образи в региона и в епохата на елинизма са очаквани. Синкретизмът между Древна Тракия и Египет не би могъл да не е свързан със слънцето и неговото проявление в обществото. Синкретизмът по отношение на златните нагръдници е търсена историографска действителност от Иван Венедиков в статията му „Тракийските пекторали в Библията“.¹⁸ Изследователската тема и проблемът в това отношение би трябвало да се разширят в допълнителен текст. Слънцето е образът на общата средиземноморска вяра в без-

¹⁶ Пак там, с. 46.

¹⁷ Атанасова, В. *Египетските култове в Сердика...*, с. 139.

¹⁸ Венедиков, Иван. *Тракийските пекторали и Библията.* – *Анали*, 1994, 5–17.

смъртието на интелектуалната енергия, изобразена в образа на младия възкръсващ бог. В допълнение трябва да обърне внимание, че в близост до с. Мулетарово (24 км), в землището на с. Долна Градешница, където е античният Нейне¹⁹, е намерена част от храм или оброчен камък с изображение на систрум, египетски знак Анкх и две стъпки (архитектурният детайл се намира в Регионален исторически музей – Благоевград. Систрумът е музикалният инструмент на Хатхор – музиката и любовта в Египет). Недалеч, на първия ръкав на полуостров Халкидики, е и светилището на Зевс – Амон в Калитея²⁰, което е продължило почитта на предхождащото го тракийско светилище с пещера на Дионис.

Златен нагръдник (Обр. 2) с инвентарен номер 1.2/709. Намерен в местността Метлата, кв. 26, на дълбочина 20 см. Няма данни да е намерен в гроб според текста на инвентарната книга.

Макс. размери: дължина – 7.6 см., широчина – 3.3 см., тегло – 0.64 гр., 24 карата.

Елипсовидна форма с вписани меандрови орнаменти.

Обр. 2. Златен нагръдник с инвентарен номер 1.2/709 от РИМ – Благоевград. Намерен в местността Метлата – с. Мулетарово

¹⁹ Кънчов, В. *Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница*. 1894, с. 158.

²⁰ Велева, П. Светилището на Амон Зевс в Калитея – един синкретичен паметник на религиозната култура в Северна Гърция. – *Годишник на Департамент „История“*. София: НБУ, 2021.

Златен нагръдник с инвентарен номер 1.2/1009 от РИМ – Благоевград (Обр. 3). Нагръдникът е намерен по време на археологически проучвания на античен некропол, гроб № 45, при с. Мулетарово.

Според описанието в инвентарна книга „нагръдникът е с удължена елипсовидна форма. В двата края са пробити две дупчици. Украсен е с растителен орнамент, разположен вълнообразно по цялата му дължина. В центъра личи изображение на животинска глава. От двете ѝ страни последователно са разположени изображения на птици и човешка фигура, която свири на арфа“.

Максимални размери: дължина – 14.4 см., ширина – 1.6 см., 1.08 гр., 23.6 карата.

Датиран е от проучвателя към IV в. пр. Хр.

Обр. 3. Златен нагръдник с инвентарен номер 1.2/1009 от РИМ – Благоевград

Нагръдникът с изображение на лъвска глава в центъра и музикант с лира повтаря смислово орфически папируси и златни орфически таблички, където Орфей е основна фигура в текста.²¹ Появата и стабилизирането на литературния образ на Орфей потвърждава популяризирането на тракийския орфизъм. Както е видно от орфическите папируси и златни таблички, в литературна среда и в среда на устност и то в рамките на хилядолетие.

²¹ Йорданова-Алексиева, М. Цит. съч.; Фол, Ал. *Тракийският Дионис. Книга 3: Назоваване и вяра*. София: НБУ, 2002.

Споменатите образи-идеи, които имат индоевропейски характеристики в епохата на елинизма, е възможно да бъдат допълвани и от други неиндоевропейски образи. Синкретизмът вследствие живота на Александър Велики и последвалата римска имперска политика ще допълни образци и системи от метафоричност с общата характерност на тракийския орфизъм. Земите на Древна Тракия ще продължат да пренасят единна вяра в безсмъртието, свързана с почитта към Слънцето-бог по линията на Хиперборейския диагонал. Това би трябвало да очакваме да се случи с доктрини като митраизма, неоплатонизма, християнството, богомилството и дори с исляма. Блестящ пример за това е епосът „Веда Словена“, където образите се покриват с най-древния пласт от тази вяра.

ABOUT SOME METAPHORS OF THE PERSONALITY IN ANCIENT THRACE

Denis Isaev

Summary

The golden burial pectorals from Ancient Thrace provide an opportunity to observe the possibility of diachronic formation of the ideas about human essences in an oral and literary Orphic environment. In the decline and the popularization of the oral Orphism, the imagery passes into the conceptual literally reality of the golden Orphic tablets and funeral papyri, and subsequently into the systematic analytical philosophical speculation. As is expected, the samples are in a general Indo-European context and suggestions, but they define Orphism in its two stasis – in oral and literary environment.

The observed images-ideas that have Indo-European characteristics in the Hellenistic era may be supplemented by non-Indo-European images. Syncretism following the life of Alexander the Great and the subsequent Roman imperial policy will add patterns and systems of metaphors with the general characteristic of Thracian Orphism. The lands of the Ancient Thrace will continue to carry a unified faith in immortality, associated with reverence for the Sun-God, along the line of the Hyperborean diagonal. This is what we should expect to happen with doctrines such as Mithraism, Neoplatonism, Christianity and even Islam. A brilliant example of this is the epic „Veda Slovena“, where the images are covered with the most ancient layer of this faith.

ТРАКИЯ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ – ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНИЯТА

Боян Думанов

Проучванията на Късната античност на Източните Балкани традиционно са разделени между римската императорска епоха и Ранното средновековие, ангажирайки широк кръг от изследователи. От друга страна обаче, изследванията са регионализирани между отделните национални исторически школи, съобразени със съвременните политически граници. Поставените акценти са разнопосочни, като често цели области от духовната и материалната култура остават игнорирани за сметка на определена насока. Естествен обект на проучванията са градските структури и тяхното развитие и трансформация през този период. Изчерпателна монография за културата на градовете в Тракия и Дакия с автор Велизар Велков е издадена през 1959 г. с второ допълнено издание на английски език от 1977 г.¹ Този труд все още не е загубил фундаменталното си значение и представлява добра основа за нови изследвания от края на ХХ и началото на ХХІ в. Те от своя страна са ориентирани не само към представяне на емпиричен материал, но и към опити за теоритизацията на проблема за късноантичните селищни структури.² Проучванията на *Iustiniana Prima*

¹ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*. София, 1959; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*. Amsterdam, 1977.

² Динчев, В. *Римските вили в днешната българска територия*. София, 1995; Динчев, В. *Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV–VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни)*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на историческите науки“. София, 1996; Динчев, В. По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия. – *Археология*, 1–2, 1998, 16–23; Динчев, В. Класификация на късноантичните градове – аспекти, възможности, решения. – *Археология*, 3–4, 1998, 5–34; Динчев, В. Ранновизантийските крепости в България и съседните и земи (в диоцезите Thracia и Dacia). – *Разкопки и проучвания*, XXXV, 2006. София; Dintchev, V. Zikideva – an example of Early-Byzantine urbanism in the Balkans. – *Archaeologia Bulgarica, Volume I*, 3, 1997, 54–77; Dintchev, V. On the ethno-cultural features of the village population on the present Bulgarian territory in the 4th century AD. – *Archaeologia Bulgarica, Volume II*, 2, 1998, 64–87; Dintchev, V. The fortresses of Thracia and Dacia in the Early Byzantine period. – In: A. Poulter (ed.). *The transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*. Proceedings of the British Academy, 141. Oxford, 2007, 479–546.

поставят началото и на опитите за по-комплексно изследване на градовете и тяхната околност през ранновизантийския период и обхващане на въпросите за тяхната трансформация след средата на V в.³ Археологическите проучвания, а и общото състояние на обектите, предпоставят по-изразен интерес към крепостното строителство и отбранителните системи. До края на XX в. доминираща е тезата за съществуването на дублиращи дунавския лимес отбранителни линии по Хемус и Родопите, които се развиват при управлението на император Юстиниан I.⁴ Днес обаче е установено, че отбранителните функции на укрепените селищни структури се свеждат до създаването на регионални охранителни подразделения, чието военно предназначение често се оказва имагинерно.⁵ Съществуват трудове върху частично или комплексно изследване на системата на Дунавския лимес от I до началото на VII в. Някои от тях се ограничават до съвременните политически граници, но повечето са адекватни на историческата география.⁶ Наред с политическите промени, християнизацията на балканските провинции е друг процес от огромно значение. Интересът на изследователите първоначално е концентриран върху разпространението на християнството и култа към светците.⁷ От 20-те години на XX в. започват и първите опити да бъдат съставени обобщаващи изследвания и върху християнските паметници⁸, като тенденцията продължава и

³ Bavan, B. La ville dans le nord de L'Illyricum (Pannonie, Mésie I et Dardanie). – In: *Villes et peuplement dans L'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organize par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*. Rome, 1982, 245–288; Dagrón, G. Les villes dans l'Illyricum protobyzantin. – In: *Villes et peuplement dans L'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organize par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*. Rome, 1982, 1–20; Баван Б., В. Иванишевић. *Iustiniana Prima – Царичин Град*. Лесковац, 2006.

⁴ Овчаров, Д. *Византийски и български крепости V–X в.* София, 1982.

⁵ Динчев, В. Ранновизантийските крепости...; Milinković, M. Stadt oder "Stadt": Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Ilyricum. – In: J. Henning (ed.). *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium. Volume 11. Byzantium, Pliska, and the Balkans*. Berlin, 2007, 159–192.

⁶ Scorpan, C. *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the Late Roman fortifications on the Lower Danube. British Archaeological Reports. International Series 88*. Oxford, 1980; Торбатов, С. *Укрепителната система на провинция Скутия (края на III–VII в.)*. Велико Търново, 2002; Zahariade, M. *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*. București, 1988; Băjenaru, C. *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*. Cluj-Napoca, 2010.

⁷ Delehay, H. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. Bruxelles, 1902; Цухлев, Д. *История на Българската църква*. Том I. София, 1910; Zeiller, J. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Paris, 1918; Снегаров, Ив. Епархийските списъци като извор за християнизирването на балканските славяни. – *Известия на Института за българска история*. Том VI, 1956, 647–654; Musurillo, H. *The acts of the Christian Martyrs*. Oxford, 1972.

⁸ Иванова, В. Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – *Годишник на Народния музей, Том IV*, 1925, 429–582.

през 40-те години и втората половина на века⁹. Особено приносен е трудът на Никола Мавродинов „Византийската архитектура“ от 1955 г. През 1999 г. след дългогодишни изследвания се появява и първият корпус на раннохристиянските храмове на територията на днешна България на Н. Чанева-Дечевска. Забележително към проблеми като „приемственост“ и „дисконтинуитет“, макар и твърде генерализиращо, е изследването на Slobodan Curcic върху архитектурата на Балканите от късния III до средата на XVI в.¹⁰ В последните години внимание на изследователска работа са и елементите на църковния интериор и неговото отношение към литургиката. Раннохристиянските стенописи от църквите и гробничните комплекси, както и някои паметници от предхристиянски характер, са представени, но и интерпретирани критично в сборник, издаден под инициативата на Ваня Попова и Renathe Pillinger от 1999 г. Част от най-важните паметници в този корпус са предадени на база днес недостъпни или унищожени произведения, като тези от Източния средикийски некропол и Червената църква в Перушица, изследвани от Кр. Миятев и А. Грабар.

Административно деление

През Късната античност обхватът на топонима Тракия се различава съществено от представите за границите на територията, населявана от тракийските племена преди епохата на романизацията. Тази, очертана изцяло въз основа на писмените източници и дедуктивни изследвания, свързани с анализа на етнонима „траки“, територия се простира от Карпатите и двуречието Днепър – Днестър до Егейско море и между перпендикуляра Margus – Axios до Черно море.¹¹ През ранната императорска епоха провинцията с име Тракия се появява след мирното анексиране на царството на сапейския цар Реметалк III през 45 г. Преди реформата на

⁹ Barnea, I. La basilica Cristiana in Romania. – *Atti del IV congresso internazionale di archeologia Cristiana. Volume I*. Roma, 1940, 381–389; Barnea, I. *Christian art in Romania. Volume I*. Bucharest, 1979; Condurachi, E. Monumenti cristiani nell'Ilirico. – *Ephemeris Daco-Romana*, 9, 1940, 1–118; Sotiriou, G. Die altchristlichen Basiliken Griechenlands. – *Atti del IV congresso internazionale di archeologia Cristiana. Volume I*. Roma, 1940, 355–380.

¹⁰ Curcic, Slobodan. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven, Conn., Yale University Press, 2010.

¹¹ Dušek, M. Zur Problematik der Sigynnen, Thraker und Skythen in Mittel- und Südosteuropa. – In: Pr. Medović, N. Tasić, I. Balat (eds.). *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Referate des Symposiums in Novi Sad 10 bis 13 September. Archaeologia Iugoslavica, Materijali* 19, 1981, 221–234; Василева, М. Траки. – В: Ал. Фол, Д. Попов, К. Йорданов, Р. Георгиева, Цв. Лазова (съст.) *Кратка енциклопедия „Тракийска древност“*. София, 1993, с. 281; Попов, Хр. *Урбанизацията във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I в. пр. Хр.* София, 2002.

император Аврелиан тя обхваща зоната южно от Стара планина (считано от Чипровския Балкан до н. Емине) до Егейско море със западна граница възвишенията между Ремесиана и Турес (Пирот) – горното течение на Стримон (до Кресненското дефиле), през централните била на Пирин и планината Орбилос до долното течение на Нестус (Nestus). Източната граница на провинцията достига до западнопонтийската зона, като до управлението на император Хадриан в нея не попадат териториите на понтийските градове. До епохата на Септимий Север в Тракия влизат и териториите на основаните от император Траян северно от Хемус градове Никополис ад Иструм и Марцианопол.¹²

Късноантичното административното реформиране на балканските провинции, започнато от император Диоклециан завършва в средата на IV в. В резултат на реформите е създаден *diocesis Thraciae* (Thraciarum), който е част от префектурата *per Orientem*. В сравнение с периода I–III в. тази единица обхваща значително по-голяма площ непосредствено на юг от Истър до делтата на реката, в която попадат части и от старата провинция Мизия. От друга страна обаче, крайните северозападни части на римската провинция Тракия с градските територии на Сердика и Пауталия преминават към диоцеза Дакия. Западната граница на Тракийския диоцез е установена по долината на Utus и прехвърляйки Хемус към изворите на р. Стряма, по долината на р. Тополница се спуска към прохода Suci. Нестус е установена остава границата между горното и средно течение на Nestus и прохода, където е част от границата с провинциите *Dacia Ripaensis* и *Macedonia Secunda*. До Егейско море границата върви по долното течение на Nestus, като намиращият се на трасето на *Via Egnatia Topyros* остава в диоцеза Тракия.¹³

Друга административна единица под топонима Тракия е провинция в границите на диоцеза, чиято столица е Philippolis, като тя заема средната част на диоцеза Тракия и най-общо зоната непосредствено на юг от билото на Хемус, част от Средна гора и равнинните части по горните части на долините на Nestus, Hebrus и Tonzos. Останалите провинции в диоцеза са Europa с главен град Eudoxiopolis, Rhodopa със столица Aenos, Haemimontus – Adrianopolis, Moesia Inferior – Marcianopolis, Scythia Minor – Tomis. Точните дати на обособяване и граници на тези административни

¹² Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – *Годишник на Софийския университет*. Том LIV, 3, 1961, 1–223; Геров, Б. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – *Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии*. Том LXXII, 2, 1980, 5–173; Боянов, И. *Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.)*. София, 2008.

¹³ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, 55–56; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, p. 61.

единици все още не са напълно изяснени. Според някои епиграфски паметници провинция Тракия вече съществува при създаването на Тетрархията, а след 324 г. провинциите Тракия и Европа са управлявани от един *consularius*. След смъртта на Константин Велики до 359 г. двете провинции дори са обединени в общо формиране.¹⁴

През май 536 г. е създадена нова административна единица – *quaestura exercitus*, която отделя от диоцеза провинциите *Moesia Inferior* и *Scythia Minor* и ги свързва с Цикладските острови, Кария и Кипър. Новото формиране е управлявано от *quaestor exercitus* или „префект на Скития“ със седалище в Одесос. Необходимостта от тази реформа е продиктувана както от военна¹⁵, така и икономическа перспектива¹⁶. Вероятно сред водещите фактори са намалелите възможности на балканските провинции за земеделска продукция и необходимостта от внос от източните провинции, които за периода на VI в. се очертават като едни от най-важните производители. Обединението улеснява административните условия при доставките на зърно, а морската връзка между отделните провинции – неговото транспортране.

Диюцезът Дакия, в който влизат западни и северозападни части от старата провинция Тракия, е обособен в края на 60-те години на IV в.¹⁷ и заедно с Македония и Панония оформя префектура Илирикум. Диоцезът има пет провинции – *Dacia Ripaensis* с главен град Рациария, *Dacia Mediterranea* със столица Сердика, *Moesia Prima* – главен град Виминациум, *Dardania* – главен град *Scupi* и *Praevalitana* с главен град *Scodra*.

Във вътрешнопровинциално отношение е запазена структурата от реформата на император Антонин Пий от 152 г. провинциите да се подразделят въз основа на градските територии, а там, където районите са твърде изолирани, вероятно селските зони, са администрирани отделно.¹⁸

¹⁴ Dessau, H. *Inscriptiones Latinae Selectae*. Vol. I. Berlin, 1892, p. 273, n. 1240; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, p. 62, n. 175.

¹⁵ Szádeczky-Kardoss, S. Bemerkungen Über den „Questor Iustinianus exercitus“. Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung. – In: V. Vavrinek (ed.). *From Late Antiquity to Early Byzantium. Proceedings of the Byzantological Symposium in the 16th International Eirene Conference*. Prague, 1985, 63; Curta, F. 2002. *Questura Exercitus. The evidence of lead seals*. – *Acta Byzantina Fennica (New Series)*. Vol. 1, 2002, p. 11; Curta, F. *Southeastern Europe in the Middle Ages. 500–1250*. Cambridge, 2006, p. 46.

¹⁶ Velkov, V. *Градът в Тракия и Дакия...*, с. 56; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, p. 62; Torbatov, S. *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*. – *Archaeologia Bulgarica*. Vol. 1, 1997, p. 80.

¹⁷ Bury, J. The provincial list of Verona. – *Journal of Roman Studies*. Vol. 13, 1923, p. 134.

¹⁸ Геров, Б. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – *Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии*. Том LXXII, 2, 1980, с. 101.

Причините за подобно разпределяне на провинциите в двата диоцеза се крият в желанието на императорската власт да създаде провинции без военно присъствие и съседни провинции, където има стационарни военни подразделения и където дуксовете имат доста повече правомощия спрямо тези на цивилните управители – ситуация, потвърдена и от *Notitia Dignitatum*.¹⁹

Гражданското, но отчасти и военното управление на Тракийския диоцез е поверено на *vices agentes praefectorum praetorio* или в случая *vicarius Thraciae*, чийто щаб се намира в Константинопол, като са известни имената на такива администратори за периода от средата на IV в. до края на VI в. През това време службата преминава през няколко трансформации, от които най-важна е тази от времето на император Анастасий, когато са обособени т. нар. „викарии на Дългата стена“, поделящи си административната и военната власт. За кратко време (535–536 г.) викариятът е заменен от длъжността *spectabilis praetor Iustinianus Thraciae*.²⁰ Ако се съди по възнаграждението, определено за този претор в Новелите на император Юстиниан на 800 солида, то значението на неговата служба се приравнява с това на преторите на Пизидия, Ликаония и комеса на Исаврия.²¹ За разлика от други диоцези, в Тракия правомощията на викария не са изземани от *comites provinciarum*.²² Диоцезът Дакия е под управлението на *praefectus praetorii Illyrici*, като данни за динамични промени в администрирането на този диоцез не са налични.²³ Цивилното управление на самите провинции е поверено на *praeses* или *iudex*, ἑπαρχος, а тракийските и дакийските управители в повечето случаи са с ранг *vir perfectissimus*, което ги прави трети (и най-ниски) по ранг спрямо техните колеги, управители на проконсулски провинции.²⁴ От друга страна обаче, според епиграфските данни и сведенията от *Notitia Dignitatum* и на Хиерокъл за провинциите Тракия, Европа и Крайбрежна Дакия за IV в., но не и по-късно, са известни управители с титла *consulares* и следователно

¹⁹ Cascio, E. L. The new state of Diocletian and Constantine: from the tetrarchy to the reunification of the empire. – In: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds.). *The Cambridge Ancient History. Volume XII. The Crisis of Empire, 193–337*. Cambridge, 2007, p. 180.

²⁰ Danov, Chr. Die Grabinschrift des Solomon Vikarius von Thracien. – In: *Actes du IVe congress international des etudes byzantines. Sofia, septembre 1934*. Sofia, 1935, 389; Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, 57–58; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, p. 64.

²¹ Ostrogorsky, G. Löhne und Preise in Byzanz. – *Byzantinische Zeitschrift*. Vol. XXXII, 1932, p. 302.

²² Demandt, A. *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* München, 1998, p. 217.

²³ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, с. 57, бел. 3.

²⁴ Demandt, A. *Geschichte der Spätantike...*, p. 217.

ранг на *viri clarissimi*.²⁵ Тази редуция на важността на провинциалните управители е повсеместна, като задълженията им се свеждат до фискални и административни задачи. В граничните провинции тяхната власт е силно конкурирана от дуксовете, а на първостепенните им помощници – *cohortales*, са вменени основно военни задачи.²⁶

Значителна роля в управлението на провинциите заемат местните събрания (*concilium, κοινών*), в които участват представители на декурионите и изпълнителната власт, бивши магистрати. Техните решения са приемани направо от префектите. Според едикти от *Codex Theodossianus*, тези събрания се провеждат на територията на диоцезите Тракия и Дакия редовно поне до края на първата четвърт на V в.²⁷

Християнизация и църковно строителство

Въвеждането на християнството като официална религия на Римската империя през 380 г. води до необходимостта от църковно администриране на Тракия – процес, който поне в своето начало е свързан със светската провинциална организация.²⁸ В това отношение най-важен източник е списъкът на Pseudo-Epiphanius, съставен преди изграждането на темната организация. Според него на територията на диоцеца Тракия са разположени пет митрополии с двадесет епископии и петнадесет автокефални архиепископии. От тези църковно-административни формирания най-устойчива е именно Тракийската епархия (покриваща територията на провинция Тракия) с митрополия във Филипопол. В диоцеца Тракия, чийто митрополит след Халкедонския събор от 451 г. се ръкополага директно от епископа на Константинопол²⁹, има други обединения, където са обособени епархии с по две митрополии, като Европа с митрополитски центрове в *Heraclea* и *Traianopolis*.

²⁵ Бешевлиев, В. *Епиграфски приноси*. София, 1952, п. 23; Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, с. 63; Demandt, A. *Geschichte der Spätantike...*, p. 217.

²⁶ Demandt, A. *Geschichte der Spätantike...*, 312; Carrié, J.-M. Developments in provincial and local administration. – In: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Volume XII. *The Crisis of Empire, 193–337*. Cambridge, 2007, p. 280.

²⁷ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, с. 64; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, 71–72; Demandt, A. *Geschichte der Spätantike...*, p. 219.

²⁸ Jones, A. H. M. *The Later Roman Empire. A Social Economic and Administrative Survey*. Volume I. Baltimore, 1964, 873–937.

²⁹ Hall, S. G. The organization of the church. – In: A. Cameron, Br. Ward-Perkins, M. Whitby (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Volume XIV. *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600*. Cambridge, 2008, p. 731.

Още по-интересна е епархията *Haemimontus*, чиято митрополия е в *Adrianopolis* (пет епископии) и с друг митрополит, който има катедра в *Marcianopolis* (също с пет епископии). Структурата на това епархийско обединение припомня административната ситуация от времето на император Траян, когато към провинция Тракия спадат и градските територии на *Marcianopolis* и *Nicopolis ad Istrum*. Автокефалните архиепископи са разположени в гранични провинции, като *Moesia* и *Scythia* със седалища в *Odessos* и *Tomis*, но също и в провинции, където има установени митрополии. В *Euroa* автокефални архиепископии са разположени в *Bizye*, *Arcadiopolis*, *Eudoxiopolis*, *Apri* и *Drizipara*. В *Rhodopa* това са *Maronea*, *Maximianopolis*, *Anchialos*, *Cypsela* и *Aenos*. Две автокефални епископии има в Тракия – *Beroe* и *Nicopolis ad Nestum*. Една независима архиепископия е разположена и в *Mesembria* в *Haemimontus*.³⁰ Обяснението на това явление не е еднозначно. Автокефалните архиепископии в граничните провинции са създадени във връзка с особеното положение на последните, особено след включването им в *questura exercitus*. Във вътрешните провинции тяхната функция се дължи на по-гъстата им населеност в случая на Европа или трудностите в комуникацията и хетерогенния ландшафт – на Родопи.

През 535 г. е издадена *Novella 11* на император Юстиниан, с която под администрацията на архиепископа на *Iustiniana Prima* попада Източен *Illyricum*, включително двете Дакии и *Moesia Inferior*. Десет години по-късно архиепископът получава статут на папски викарий и църковната администрация на диоцеза Дакия.³¹

Двадесет и осмо постановление на Халкедонския събор (451 г.) указва, че митрополитът на Тракия, наред с йерейите на *Pontus* и *Asia*, има в своя диоцез и епископи на „варварите“, които обаче не се ръкополагат от него, а от константинополския епископ.³² Територията в „барбарикума“, за която отговарял тракийският митрополит, все още остава неизвестна. Този канон стои във връзка с постановленията от събора в Константинопол през 381 г., където ясно е постановено, че „варварските“ епископи не са „градски“, а „племенни“ (*gentes*).³³

³⁰ Снегаров, Ив. Епархийските списъци..., 651–653; Darrouzès, J. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. – In: *Géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*. Tome I. Paris, 1981, 204–213.

³¹ Snively, C. S. *Dacia Mediterranea and Macedonia Secunda in the sixth century: a question of influence on church architecture*. – В: М. Ракоција (уред.) *Ниш и Византија. Зборник радова III*. Ниш, 2005, 223–224; Баван Б., В. Иванишевић. *Iustiniana Prima – Царичин Град...*, с. 69.

³² Mathisen, R. W. *Barbarian Bishops and the Churches "in Barbaricua Gentibus" During the Late Antiquity*. – *Speculum*, Vol. 72, 3, 1997, p. 669.

³³ *Ibid.*, p. 668.

Началото на мисионерската дейност в Тракия традиционно се свързва с дейността на ап. Павел, който „разпространил Св. Евангелие от Йерусалим до Илирик“. Евсевий Кесарийски също така съобщава, че ап. Андрей проповядва в северната зона на западнопонтийския бряг.³⁴ Съдейки по текстовете от Св. Писание разпространението на християнството става чрез големите градове на Егейското крайбрежие към вътрешността. Патрологичните текстове предполагат появата на ранни общини във Филипол, Августа Траяна, Одесос.³⁵ За времето на II в. епископски центрове са установени в Deultum и Anchialos, чиито епископи водят борба с монтанистите.³⁶ Според текст на Тертулиан в *Adversos Iudeos* в началото на III в. християнството е проникнало между даки, гети, сармати и скити, което дава основание да се смята, че от този период силни общини съществуват в градовете в северната част на западния Понт, като Odessos и Tomis.³⁷ Сравнително високата степен на разпространение на християнството в градовете на Тракия и Дакия е засвидетелствана и в богатата мартирология на *Menologium Basilii II*, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, *Chronicon Paschale* и др., описващи деянията на светците най-вече от епохата на първата Тетрархия и средата на IV в.³⁸ Особено популярен обект на агиографските изследвания са дванадесетте мъченици от Дуросторум, от които най-прочути са св. Дазий и св. Емилиан.³⁹ От началото на IV в. са мъченичествата на тридесет и осем светци от Филипол и св. Север и св. Мемнон.⁴⁰ Епископът на Ротомагус (дн. Руан) св. Виктрициус (*St. Victricius*) определя Naissus според богатството и множеството на мъченици и техните мощи като *Martyriopolis* и го нарежда сред свещени градове като Константинопол, Тесалоника, Антиохия и Рим.⁴¹

³⁴ Schaff, Ph., A. C. McGiffert. *Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine*. New York, 1890, p. 175.

³⁵ Цухлев, Д. *История на Българската църква...*, с. 10; Снегаров, Ив. *Кратка история на съвременните православни църкви. Том I*. София, 1944, 361–362, 609.

³⁶ Schaff, Ph., A. C. McGiffert. *Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine...*, p. 368.

³⁷ Минчев, Ал. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – *Известия на Народния музей, гр. Варна, Т. XX*, 1986, 31–42.

³⁸ Delehaye, H. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae...*; Цухлев, Д. *История на Българската църква...*, 13–15; Снегаров, Ив. *Кратка история на съвременните православни църкви...*, с. 363.

³⁹ Delehaye, H. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae...*, 241, 827; Musurillo, H. *The acts of the Christian Martyrs*. Oxford, 1972, 272–279; Pilinger, R. *Das Martyrium des Heiligen Dasius*. Wien, 1988.

⁴⁰ Delehaye, H. *Saints de Thrace et de Mésie...*, 192–194.

⁴¹ Zeiller, J. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Paris, 1918, 122.

Мартирологичните текстове показват, че в Тракия и Дакия християнството има градски корени и се разпространява сред градското население, където култът към мъчениците изиграва важна роля.⁴² В селските и изолирани райони обаче това става значително по-бавно. Паулин от Нола и Блж. Йероним красноречиво описват християнизиранието на бесите и превода на Св. Писание на бески език от св. Никита, епископ на Ремесиана.⁴³ Това събитие, което е сериозна крачка към християнизиранието на планинските райони (отбелязано изрично от Паулин от Нола) продължава да има своя отзвук и в късния VI в. в писанията на църковни дейци като Йоан Мосх или в житието на св. Теодосий от Симеон Метафраст.⁴⁴ От друга страна действието на Никита Ремесиански не трябва да бъде надценявано за общата християнизация, тъй като Паулин от Нола говори за „праведници, подслонили се в пещерите“, и е много вероятно всъщност това да е препратка към набиращото популярност във втората половина на IV – началото на V в. отшелничество и монашество. Доста често беси се споменават именно в манастирско-монашеския контекст в Светите земи или Константинопол.⁴⁵

С оглед на градския характер на ранното християнство култът към светците определено играе съществена роля в неговото разпространение. Тъй като агиографията не работи с конкретни данни, от голямо значение в това отношение са мартириумите и находките на свети мощи в църковните храмове. Постулативно се допуска, че мартириуми възникват основно в зоните извън укрепените или населените градски площи, където най-често са указани местата на мъченичество. След поместния събор в Картаген през 419 г. постепенно се преминава към пренасянето на мощите в интрамурални храмове.⁴⁶ Категоричното археологическо идентифициране на мартириуми е крайно несигурно, още повече че много от тези комплекси са унищожени именно в следствие на процеса на официализиране на църковната архитектура. Една от най-ранните сигурно идентифицирани структури е тази под базиликата „Св. София“ в Сердика. В границите на

⁴² Илиев, Г. Култът към мъчениците в провинциите Тракия и Хемимонт (IV–VI в.). Проблеми на идентификацията. – В: *Тракия и Хемимонт. IV–XIV в. Том 1*. Варна, 2007, с. 35.

⁴³ Цухлев, Д. *История на Българската църква...*, 47–49, 130.

⁴⁴ Lozovan, E., S. F. Haddad. *Dacia Sacra. – History of Religions, Volume 7, 3, 1968*, p. 237.

⁴⁵ Димитров, Д. Й. Бески етюди: християнство и идентичност на Балканите в Късната античност и Ранното средновековие. – В: Г. Николов, А. Николов (съст.). *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова*. София, 2013, 152–154.

⁴⁶ Enchev, T. 2006. The belief in martyrs and relics in the light of the Church canons. – In: Al. Minchev, V. Yotov (eds.) *Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West. International Conference. Varna, November 29th–23th, 2003*. Varna, 2006, с. 43, 45.

източния сердикийски некропол е установена концентрация на християнски гробници, дължаща се на *depositio ad sanctos*. Тук възниква сграда, чието първоначално предназначение е на мавзолей с подови мозайки.⁴⁷ Идентична ситуация има и в източната част на същия некропол под сградата на съвременното Народно събрание. Прераснал по-късно в църква-мартириум, заменена на свой ред от по-голяма базилика се предполага под стария Партиен дом.⁴⁸ Октогонален и шестокопълен мартириум са установени като екстрамурални комплекси при Филипопол, като вторият се свързва с груповото мъченичество на тридесет и седемте християни.⁴⁹ Четирикопълен мартириум е проучен край източния некропол на Августа Траяна.⁵⁰ Произходът и първите строителни периоди на Червената църква в Перушица също се свързват с мартириум.⁵¹ С относителна голяма сигурност като мартириуми са определени и структурите при с. Воден, Ямболско и Маркели.⁵² През втората половина на IV в. извън стените на Найсус в м. Ягодин Мала е изграден мартириум, около който се развива представителен некропол. При строителната дейност от времето на император Анастасий в края на V в. върху мартириума е изградена гробищна базилика, при което съоръжението остава достъпно пред входа на храма.⁵³

По-редки са мартириумите *intra muros*. Такива са установени в Нове в комплекса на по-ранния епископион⁵⁴ и параклиса с мартириална

⁴⁷ Шалганов, К. Нови данни за архитектурната предистория на базиликата „Света София“ в София. – В: *πιτύη. Изследвания в чест на проф. др. И. Маразов*. София, 2002, 581–592; Бояджиев, Ст. Сердика. – В: Р. Иванов (съст.). *Римски и ранновизантийски градове в България*. Том I. София, 2002, 164–166.

⁴⁸ Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. – В: *Сердика. Археологически материали и проучвания*. Том 1. София, 1964, 161–162; Бояджиев, Ст. Сердика..., 162–163.

⁴⁹ Чанева-Дечевска, Н. *Раннохристиянската архитектура в България IV–VI век*. София, 1999, с. 255.

⁵⁰ Николов, Д., Кр. Калчев. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна. – *Известия на музеите от Югоизточна България*. Том XV, 1992, 29–44.

⁵¹ Бояджиев, Ст. 1998. Архитектура, първоначално предназначение и преустройство на Червената църква край Перушица. – *Археология*, 1–2, 1998, 32–38.

⁵² Илиев, Г. Култът към мъчениците в провинциите Тракия и Хемимонт (IV–VI в.). Проблеми на идентификацията. – В: *Тракия и Хемимонт. IV–XIV в.* Том 1. Варна, 2007, 41–42, обр. 6–7.

⁵³ Оршић-Славетић, А. 1933. Археолошка истраживања у Нишу и околини. – *Старинар*, 8–9, 1933, 304; Милошевић, Г. Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин Мали у Нишу. – В: М. Ракоција (уред.). *Дани Св. цара Константина и царице Јелене. Ниш и Византија. Зборник радова II*. Ниш, 2004, 124–128.

⁵⁴ Biernacki, A. B. Novae in the 5th and 6th C. AD in the light of the archaeological data: A city of Pilgrims. – In: Al. Minchev, V. Yotov (eds.). *Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration*

сграда северно от епископиона в града на хълма „Царевец“ (Зикидева)⁵⁵. С по-значителни размери и представителна архитектура се отличават мартириалните църкви при Шкорпиловци, Варненско, базилика п. 4 при Диоклецианопол, църквата при с. Иваняне, Софийско, църквата при с. Църквище, Златишко.⁵⁶ Трансформацията на мартириалните сгради показва значението на култа към светците в Тракия, който с течение на ранния V–VI в. се официализира във все по-висока степен. Формата и архитектурата на мартириумите демонстрира синтез между западната и източната традиции с определена доминация на сирийските елементи.⁵⁷

Църковното строителство в диоцезите Тракия и Дакия следва общите тенденции, характерни за всички Балкански провинции, като са налице регионални и хронологични особености. Определено като обща за Тракия и Дакия тенденция може да се посочи строителството на трикорабни базилики с едноделен олтар (често с пастофории) или сложен олтар, свързани с развитието на късноантичната архитектура – светски сгради, възприети с официализирането на християнството.

Другият широко разпространен тип са еднокорабните църкви, които са по-често използвани в извънградските, селските райони. Местни типове, развити през Късната античност са църквите с кръстовиден и тетраконхален план, и ротондите.

Трудно се установяват закономерности в териториалното разпределение на отделните църковни типове. Все пак концентрация на сводови и куполни базилики има в провинциите *Dacia Mediterranea* и *Thracia*, а рядко срещаният тип на скъсена куполна базилика е установен в предбалканските зони на *Moesia Inferior*.

По отношение на своята представителност най-монументалните базилики са построени във водещите провинциални центрове – седалища на светската или църковната власт. Този факт не може да бъде обаче изведен като основен показател, тъй като базилики и църкви, ако не с импозантни размери, то с твърде представителна архитектура присъстват в извънградски или направо селски зони.

in East and West. International Conference. Varna, November 29th–23th, 2003. Varna, 2006, 62–64, fig. 4.

⁵⁵ Чанева-Дечевска, Н. *Раннохристиянската архитектура в България IV–VI век*. София, 1999, 200–201, фиг. 27.

⁵⁶ Пак там, 180–182, 271–272, 300–303, фиг. 8, 78, 97, 99.

⁵⁷ Doncheva, St. Early Christian martyria in Bulgaria and its connection to the Eastern religious practice. – In: Al. Minchev, V. Yotov (eds.). *Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West. International Conference. Varna, November 29th–23th, 2003. Varna, 2006, 153–158.*

Развитието на църковната архитектура в източнобалканските провинции е по-ясно проследима в хронологичен аспект. Църквите от IV в., които са основно базилики и еднокорабни планове демонстрират ясна приемственост с гръко-римските норми. При базиликите преобладава издълженият план, към който в края на това столетие се добавят допълнителни помещения, необходими за усложнената литургия. Това от своя страна поставя началото на създаването на християнски култови комплекси.

Техническите иновации в светската римска архитектура, характерни за епохата на Тетрархията, засягат църковната архитектура в балканските провинции в периода на Теодосиевата династия. Те се изразяват в подмяната на носещите елементи – колоните, със стълбове, а носещите системи с аркади.

Базиликите, построени през първата половина на V в. имат скъсени пропорции и разширен среден кораб. Към нартекса се добавят странични помещения, едно от които е с функциите на диаконикон. За пръв път в този период са регистрирани и църквите с трансепт. В този период се поставя и началото на нов църковен архитектурен тип – църквите с кръстовиден пан, който пък от своя страна предполага и изграждането на малки куполи над централното пространство. Най-ранните паметници от този тип са църквите при с. Ботево, Видинско (*Dacia Ripaensis*), с. Иваняне, Софийско (*Dacia Mediterranea*), с. Църквище, Златишко (на границата между *Dacia Mediterranea* и *Thracia*)⁵⁸ и които според някои изследователи дори представляват местен прототип на средновековните кръстокуполни църкви⁵⁹. През втората третина на VI в. кръстовиден храм е построен в *Iustiniana Prima*⁶⁰ и в течение на това столетие кръстовидни църкви се появяват в провинциите *Dardania* и *Macedonia Secunda*.⁶¹

На границата между V и VI в. върху църковната архитектура влияние оказват някои канонични промени, с които се предполага формирането на сложния триделен олтар. Църквите от VI в. представят най-голямо

⁵⁸ Станчев, Ст. Църквата при с. Ботево, Видинско. – *Археология*, 3–4, 1959, 70–75; Иванова, В. Двете старинни църкви при с. Иваняне..., с. 224–229; Мутафчиев, П. Еленската базилика при Пирдоп. – *Известия на Българското археологическо дружество*, Том V, 1915, 85–111.

⁵⁹ Millet, G. Etudes sur les églises de Rascie. – In: *L'art byzantin chez les Slaves*. Vol. I. *Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Theodore Uspenskij*. Paris, 1930, 147–194; Иванова, В. Двете старинни църкви при с. Иваняне..., с. 225.

⁶⁰ Баван Б., В. Иванишевић. *Iustiniana Prima – Царичин Град...*, 38, п. 20.

⁶¹ Snively, C. S. *Dacia Mediterranea and Macedonia Secunda in the sixth century: a question of influence on church architecture*. – В: М. Ракоција (уред.). *Ниш и Византија. Сборник радова III*. Ниш, 2005, п. 222.

разнообразие от планове, форми и експериментални модели. В резултат на серия от нови литургични и естетични изисквания, технически нововъведения и условия от топографско естество се развива тенденцията към центричност и куполни постройки от значителен мащаб. Въпреки че паметниците от тракийските провинции не са много, от тези земи произхождат серия църкви, които представят преходните форми от надлъжен към центричен план. Най-добър пример за симбиозата, която се извършва на местна почва е куполната базилика „Св. София“ в *Serdica*.⁶² Тя е сводова базилика със сляп купол без подкуполен барабан, трансепт и две четириетажни кули към нартекса. Предапсидното пространство е конструктивно издължено, а олтарът е едноделен – особености, които имат аналог сред малоазийски и сирийски паметници.⁶³ Издължените пропорции на храма насочват към по-архаизиращи елинистически традиции. Установени са няколко строителни периода, като в първият тя е замислена и изградена като псевдобазилика с галерии над притвора и страничните кораби, а куполът е покрит с кула-лантерна. Този план, който никъде не се среща по-рано, възниква на местна основа и вероятно първият период на „Св. София“ следва да се отнесе към първата половина на V в.⁶⁴

Близка да „Св. София“ е куполната базилика при с. Ракитово, Велинградско (югозападна част на провинция Тракия).⁶⁵ В този паметник също е съчетана издължената базиликална сграда с трансепт и купол, странични помещения към нартекса. Куполът също е сляп, като иновацията в архитектурата на църквата е изграждането на сложен триделен олтар.

Друг път на развитие на куполната базилика е представен в т. нар. Еленска базилика при Пирдоп (на границата между *Dacia Mediterranea* и *Thracia*).⁶⁶ В първия си строителен период, който е в първата половина на V в., това е елинистическа базилика с дървено покритие и едноделен олтар. Вторият строителен период, изразяващ се с тухлен градеж, превръща църквата в сводова – с кръстати сводове е покрито първото ниво на страничните кораби, а с квадратен балдахин свод е покрит западната половина на централния кораб. Обособени са четири свободно стоящи под-

⁶² Филов, Б. *Софийската църква „Св. София“*. София, 1913.

⁶³ Бояджиев, Ст. *Софийската църква „Св. София“*. София, 1967, с. 54; Чанева-Дечевска, Н. *Раннохристиянската архитектура в България...*, с. 292.

⁶⁴ Бояджиев, Ст. *Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV-VI в.* – *Археология*, 4, 1995, с. 15.

⁶⁵ Чангова, Й., А. Шопова. *Археологически проучвания във Велинградския район.* – *Родопски сборник*, 2, 1969, 181–212.

⁶⁶ Мутафчиев, П. *Еленската базилика при Пирдоп.* – *Известия на Българското археологическо дружество*, Том V, 1915, 20–84.

пори, които носят светъл купол върху подкуполен барабан. През втория период от втората третина на VI в. към църквата е добавен батистерий с купол, а олтарът е превърнат в триделен. По този начин планоно и конструктивно този храм стои доста близо до „Св. Ирина“ в Константинопол от периода след 532 г. и представя разпространението на въведената в столицата идея за купол, носен от четири свободни подпори. Друга особеност на църквата при Пирдоп е отбранителното съоръжение – периболос, което я свързва със сирийските и малоазийските традиции.

Въпреки иновациите куполните и засводените базилики не стават доминиращ тип в Тракия и Дакия през VI в. Основните църковни сгради продължават да бъдат еднокорабните църкви и трикорабните базилики, като това са възстановени през късния V–VI в. сгради или новопостроени храмове. Те следват някои от архитектурните тенденции, характерни за този период, като употребата на аркадна система вместо колонада, тристенна или полигонална апсида, сложен триделен олтар, но запазват дървеното си покритие. В тази традиция и оразмерена по класически стандарти през втората третина на VI в. е изградена Базилика А в архиепископския комплекс на *Iustiniana Prima*. Със своите размери 64,0 x 22,00 м (включително атриума) това е най-голямата базилика от елинистически тип в балканските провинции, като покритието ѝ стъпва върху колонада.⁶⁷ Причината за дългото съществуване на този тип е предпоставена от неговата монументалност и тържественост, която придава на литургиката. От друга страна конструкцията на тези базилики ги прави лесни за строителство и поддържане. Разпространението им обаче е по-голямо в тракийския и отчасти в дакийския диоцез. През VI в. в диоцеза Македония, където архитектурата е под по-силни егейски влияния, църковните типове са по-хомогенни – базиликите са едноапсидни с колонади и с полукръгла отвън апсида.⁶⁸ *Iustiniana Prima* заема междинна роля между югозападните балкански провинции и дунавските. Наред с консервативната епископска базилика (А) в града са изградени още три трикорабни базилики с еднodelни олтари (С, D, F), двойна базилика (G), кръстовидна църква (B), еднокорабна църква (J) и триконх (E).⁶⁹ Тази ситуация отразява общото разнообразие на църковни планове и конструкции в Тракия и Дакия през

⁶⁷ Duval, N. *L'architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de L'Illyricum Oriental au VIe siècle*. – In: *Villes et peuplement dans L'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organize par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*. Rome, 1984, 407–409, fig. 3.

⁶⁸ Snively, C. S. *Dacia Mediterranea and Macedonia Secunda in the sixth century: a question of influence on church architecture*. – В: М. Ракоција (Уред.) *Ниш и Византија. Сборник радова III*. Ниш, 2005, p. 218.

⁶⁹ *Ibid.*, 400–406, fig. 1; Баван Б., В. Иванишевић. *Iustiniana Prima – Царичин Град...*, 27–45.

VI в., дължаща се на развитите местни традиции, влиянията от Източното Средиземноморие и Италия.

Друга важна разновидност на елинистическия тип – базиликите с трансепт, въпреки малкото си представители също демонстрира хетерогенност. Това са храмовете от Tropaeum Traiani (D), Marcianopolis, Diocletianopolis, Pautalia⁷⁰, които представят както ранни италиански, така и по-късни източни вариации.

Църковното строителство е важен елемент от християнизацията и развитието на култа в Тракия и Дакия. Доколкото може да се отсъди по данните от археологическите проучвания, строителството на църкви не е равномерно по териториите на провинциите, а започва от периферните зони на градските центрове. В селските райони църкви се появяват с края на IV – началото на V в., като тази констатация важи особено много за планинските зони на провинциите Тракия, Хемимонт и Родоп, където има данни за езически реминисценции в погребалните обреди и биритуални некрополи и функциониращи светилища до средата на V в. Според данните от некрополите в дълбоката провинция християнството навлиза по-бързо в долнодунавската зона – процес, улеснен от притока на вече покръстени емигранти от север в средата – края на IV в.⁷¹ Това разностранно проникване и разпространение на християнската религия частично обяснява и разнообразието от планове и конструкции в диоцеза Тракия и двете Дакии. От началото на VI в., в западнопонтийската зона нараства присъствието на сирийски емигранти, което също провокира създаването на някои нови форми, като църквата с манастир в м. „Джанавара“ край Одесос.⁷²

Урбанизъм и неградски структури

Проучването на градовете в Тракия през римската императорска епоха (I–III в.) почива върху солидна изворова база, която обаче частично хвърля светлина върху структурата на градската мрежа, йерархичността между отделните центрове и процесите на градообразуването.⁷³ В същото

⁷⁰ Olariu, Chr. Tropaeum Traiani: The Basilica D sector (with transept) and the surrounding area (Archaeological researches, 2000–2006). – In: М. Ракоција (Уред.) *Ниш и Византија. Сборник радова VII*. Ниш, 2009, 165–168; Чанева-Дечевска, Н. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI век. София, 1999, с. 183; Маджаров, К. *Диоклецианопол. Том I*. София, 1993, с. 134.

⁷¹ Dintchev, V. On the ethno-cultural features of the village population on the present Bulgarian territory in the 4th century AD. – *Archaeologia Bulgarica*, Volume II, 2, 1998, 64–87.

⁷² Миятев, Кр. *Архитектурата в средновековна България*. София, 1965, с. 22.

⁷³ Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана. Част I. От Август до Хадриан. – *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*. Том XLV, 4, 1949, 5–92;

време архитектурата и градоустройството на римския град не са познати добре. Това се дължи на причини в състоянието на археологическите проучвания – част от древните структури се намират под съвременни градове, други са открити в изолирани от инфраструктурна гледна точка зони, което също трудно провокира интерес към тях. Проблем пред извеждането на обобщаващи изследвания върху римската урбанизация на Балканския полуостров е разностранното отношение към градските центрове от римската епоха, което варира от силен интерес към централните от дунавските провинции до игнориране в егейската област. Не на последно място е подходът при археологическите проучвания, при които акцентът традиционно се поставя върху отбранителните съоръжения и представителните градски комплекси, което по никакъв начин не е от полза за възстановяване на градския живот.

Описаната ситуация предполага и познанията за градовете от Късната античност, където писмените сведения внасят недостатъчна и неясна информация. Данните, на които се основава реконструкцията на градския живот в Тракия и Дакия се гради на няколко фундаментални, но непълни писмени източници, както и множество фрагментирани. Тази липса на информация засяга важни периоди на трансформация на градовете, като късния IV в., когато на имперската администрация се налага да се справи с множество проблеми на селищната система, възникнали с навлизането на готите след 376 г. В още по-висока степен това важи за периода, следващ хунските набези от средата на V в., когато, ако се доверим на писмените и нумизматичните данни, градският живот в Тракия и Дакия е почти замрял. Изворите за първите десетилетия на VI в. също са оскъдни и контрастират със серийното описание на строителната и възстановителната дейност на император Юстиниан в четвъртата книга на *De Aedificiis* (554 AD). Този източник обаче не трябва да бъде ползван безкритично, особено за датиране на строежите, тъй като е написан като панегирик от автор, който въпреки достоверността на по-ранните си съчинения е със слаби познания за географията на Балканите.⁷⁴ По-нови

Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. – *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*. Том XLVIII, 1953, 307–413; Mirković, M. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd, 1968; Геров, Б. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – *Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии*. Том LXXII, 2, 1980, 5–173. Николов, Д. Организация на градовете в римска Тракия. – В: *Първи национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия“*. Ямбол, 1982, 90–100; Mrozewicz, L. *Rozwoj ustroj municypalnego a postepu romanizacji w Mezji Dolnej*. Poznan, 1982; Иванов, Р. (съст.). *Римски и ранновизантийски градове в България*. Том II. София, 2003.

⁷⁴ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, 17–23; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, 8–19;

изследвания, основаващи се предимно на археологически и епиграфски свидетелства показват, че амбициозната програма по възстановяване и трансформиране на градовете и целия селищен модел в балканските провинции стартира още при управлението на император Анастасий.⁷⁵

Писмените извори от втората половина на VI в. също варират в качеството и обхвата си. Както и по-ранните, така и тези се отнасят към политическата история и столичния живот, а се обръщат към проблемите на градовете едва с началото на аварските набези южно от Долен Дунав. Някои от историците, като Menander (до 582 г.) и Theophylact Simocatta, в контекста на военните кампании засягат елементи от общественото устройство на градовете в периода 582–602 г. Други важни фрагменти има в трактата *Strategikon*, съставен в управлението на император Маврикий. Епиграфските паметници от този период са основно от западнопонтийската зона и се отнасят към строителството на църкви и отбранителни съоръжения. Те са доказателство за действащи производствени структури и организация, както и за държавно регулираната миграция на население от източните провинции.⁷⁶ Съществена информация върху развитието на провинциалните градове в Тракия и Дакия липсва и тук. Тази е и причината на формулираните още през 50-те години на XX в. два въпроса – развитието на градовете в условия на миграциите и политическите обстоятелства от епохата на Великото преселение на народите и общия им икономически живот през IV–VI в. – все още да не е даден задоволителен отговор.⁷⁷ Междувременно съвременните изследвания представят нови проблеми като тези за значимостта и йерархичността между отделните центрове, топографското им развитие, промените в градоустройството и градските акценти, трансформацията на социалната и професионалната диференциация, отношенията с близката и по-далечната градска околност. Тези предпоставени от историческия разказ проблеми налагат използването на интердисциплинарен подход, значителна част от който е заета от археологическите изследвания. Един от редките случаи, при който археологическите разкопки потвърждават писмените източници, са проучванията на Никополис ад Иструм, където е установено разрушаване и изоставяне на стария римски град и изместване на управленските

Poulter, A. The transition to late antiquity. – In: A. Poulter (Ed.) *The transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*. Proceedings of the British Academy, 141. Oxford, 2007, 5–9.

⁷⁵ Crow, J. The Anastasian wall and the Lower Danube frontier before Justinian. – In: L. Vagalinski (Ed.) *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD)*. *International archaeological conference, Bulgaria-Tutrakan, 6–7.10.2005*. Sofia, 2007, 397–410.

⁷⁶ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, 20–21; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, 13–14.

⁷⁷ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*, 14–15.

структури в т. нар. Южен анекс. Тази ситуация се вписва много добре в рамката, предпоставена от договора, подписан с Атила през 448 г. според разказа на Приск.⁷⁸

Опитите за характеристика на градовете през Късната античност почитат най-вече на тяхното положение и състояние, описано в писмените сведения. За източнобалканските провинции е адекватно едно разделяне на градовете на стари (свързани още с гръцката колонизация или основани по време на романизацията), нови, или „династични“, създадени по инициатива на императора, която практика е особено активна през VI в., и градове, възникнали като резултат от промяната на икономическия модел.⁷⁹ Друга възможност са дефинициите в писмените сведения, които характеризират селищата като „значими“ (*poleis*) или с второстепенно значение (*polichnion, polisma*), както и за тези с неградски характер. Тази класификация обаче е подвеждаща, тъй като често късноантичните автори не характеризират градските центрове с адекватни названия, а използват архаизиращи термини, или пък „подценяват“ значението на новосъздадени градове.⁸⁰

Икономическо-географската база също може да е водещ показател при характеризирането на източнобалканските градове през Късната античност. Във връзка с тази предпоставка съществуват четири категории – дунавски градове, които постепенно западат, провинциални столици, ползващи се с държавни преференции, вътрешни градове, които губят икономическото си значение, и западнопонтийски центрове, които се развиват в нова насока.⁸¹

Обективен критерий за извеждането на йерархичност и промяната/ запазването на статуса на един град дават данните от археологическите проучвания. Политическите обстоятелства от Късната античност налагат поддръжката и обновяването на крепостните съоръжения на даден град. Дори и без редовни археологически разкопки, отбранителните съоръжения традиционно са най-видимата част от градските структури и тяхната монументалност би могла да бъде критерий за значението на градовете. Поддържането на определена по квадратура укрепена площ показва броя на населението, както административното/военното и икономическото положение на даден център. Правени са опити въз

⁷⁸ Poulter, A. *The Roman, late Roman and early Byzantine city of Nicopolis ad Istrum: The British Excavations 1985–1992*. London, 1995, 34–35.

⁷⁹ Claude, D. *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. München, 1969, 203; Bavan, B. *La ville dans le nord de L'Illyricum...*, 245.

⁸⁰ Динчев, В. По въпроса за градските дефиниции..., 16–23.

⁸¹ Poulter, A. *The transition to late antiquity...*, p. 15–22.

основа на укрепената площ да бъде изведен размерът на гарнизоните в определени „крепости“.⁸² Допълнително върху това светлина хвърлят изградените църковни и обществени сгради, поддържането на градската инфраструктура и големината на неговите предградия. В болшинството от случаите обаче размерът на укрепената площ е единственият „видим“ критерий, по който градовете в Тракия и Дакия могат да бъдат характеризирани, тъй като тя е плътно застроена. Не случайно провинциални столици като Philipopolis и Marcianopolis са с най-големите укрепени площи. По такъв начин за „големи“ и следователно „важни“ са определени градове с укрепена площ над 40 ха; тези с над 20 ха са най-много на брой и следователно „средностатистически“ и „малки“ до 5 ха.⁸³ Тази методология се възползва максимално от наличните археологически данни, но може да бъде приложена за градовете от периода, от късния III в. до средата на V в. След готските миграции и особено хунските набези и последвалата политическа криза много от градовете в Тракия и Дакия са изоставени, животът в тях се измества извън традиционните места от преди средата на V в., цялостната обитаема територия е редуцирана. Такава ситуация стратиграфски е установена при Oescus⁸⁴, Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis⁸⁵, Ratiaria⁸⁶. Тази редукция и трансформация на градския ландшафт е реализирана при възстановителните работи от края на V в. и Юстиниановата епоха. През този период се появяват и т. нар. „нови“ градове, които имат доста по-различен облик и още по-важно – изначално редуцирана в сравнение с центровете от IV – първата половина на V в. укрепена площ. Класически пример за „нов“ и „династически град“ е Iustiniana Prima, основан през 535 г., чиято укрепена площ не надхвърля 10 ха. Този град е замислен като архиепископски център на префектурата Illiricum, а в определен момент и център на светската власт. Въпреки по-малката си укрепена площ неговата първостепенност е неоспорима, тъй като архитектурата се характеризира и с представителни сгради, сред които архиепископията с най-голямата базилика на Балканите. Други

⁸² Curta. *The making of the Slavs*. Cambridge, 2001, p. 202–203, Tab. 7.

⁸³ Динчев, В. Класификация на късноантичните градове – аспекти, възможности, решения..., с. 28, 30; Dintchev, V. *Classification of the Late Antique cities in the dioceses of Thracia and Dacia...*

⁸⁴ Кабакчиева, Г. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус (по данни от археологическите проучвания през 1989 г.). – *Годишник на Националния археологически музей, Том IX, 1993*, с. 92.

⁸⁵ Ангелов, Ат. 2 Марцианопол. – В: Р. Иванов (съст.). 2002. *Римски и ранновизантийски градове в България. Том I*. София, 2002, 113–118.

⁸⁶ Dintchev, V. *Classification of the Late Antique cities in the dioceses of Thracia and Dacia...*, p. 60.

жилищни, търговски и производствени структури и църкви са открити в неукрепеното предградие, което значително увеличава същинската населена част.⁸⁷ „Класически“ пример за тенденциите в урбанизма от VI в. е центърът на хълма „Царевец“ при дн. Велико Търново. Укрепената му площ възлиза на почти 30 ха, като тя е предпоставена от естествено укрепеното скалисто плато на хълма, което обаче за разлика от Iustiniana Prima не е гъсто застроено. Градът се идентифицира със известния от De Aedificiis Zikideva, където епископът на Nikopolis ad Istrum преместил седалището си поради несигурността в стария почти изоставен римски град. Без съмнение обаче Zikideva е първостепенен център, тъй като епископът администрира най-голямата епархия в провинция Moesia Inferior.⁸⁸ Идентична в административно отношение е и загубата на епископската катедра на най-големия град в Moesia Inferior – Marcianopolis. Неговият епископ, който е и с ранг митрополит на провинцията, поради несгодите през VI в. премества седалището си в явно по-добре укрепления и икономически активен Dorostolum.⁸⁹ Редукцията на укрепената площ и изместването на обитаемите зони е следствие от икономическите проблеми пред градовете още от късния III в. Те не разполагат с потенциала да защитават значителни отбранителни линии, а постепенно губят и възможността да ги поддържат в подходящо състояние.⁹⁰ Поради тази причина в източните провинции и Балканите започва постепенно намаляване на укрепената площ с поддържане на обитаеми зони извън нея. Известни са и ситуации, при които животът в очертанията на стария град продължава, но елитът и администрацията са изнесени в новопостроено, добре укрепено ядро, което през VI в. и Ранното средновековие се развива в същински град.⁹¹ В Тракия и Дакия такава ситуация е установена при изместването на градските акценти в Nikopolis ad Istrum към анекс с укрепена площ не повече от 5 ха, вероятно в Pautalia.⁹²

Изграждането на центрове като Iustiniana Prima и Zikideva отразява нова тенденция в икономическото развитие на градовете и актуализирането на отбранителните стратегии, сравнително добре познати от

⁸⁷ Баван Б., В. Иванишевић. *Iustiniana Prima – Царичин Град...*

⁸⁸ Dintchev, V. Zikideva – an example of Early-Byzantine urbanism in the Balkans...

⁸⁹ Darrouzès, J. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae...*, p. 213.

⁹⁰ Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия...*; Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*

⁹¹ Kirilov, Ch. The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the “antique city” in the lands of the Eastern Roman Empire. – In: J. Henning (ed.). *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium. Volume 11. Byzantium, Pliska, and the Balkans*. Berlin, 2007, 3–24.

⁹² *Ibid.*, p. 13.

писмените сведения. Ситуацията е сравнима с тази от източните провинции, където от късния V в. се появяват нови структури като Dara, Resafa и Zenobia, които са със силно редуцирана укрепена площ в сравнение със старите центрове Aramea, Nikea, Gerasa и др. и които в същото време имат ключово значение в администрирането и организирането на отбраната на ранновизантийския Изток.⁹³ Същият процес не се наблюдава в старите западни провинции, където градският живот има по-ясно изразена приемственост, а структури от нов тип възникват трудно.

Археологическите проучвания представят трансформацията на градовете отчасти, тъй като тяхното провеждане е ограничено. Форумни комплекси или площади (агора) – традиционните центрове на градския живот, са с ограничено проучване. Там, където това е реализирано или е в процес на проучване, като Oescus, Nikopolis ad Istrum⁹⁴, Philipopolis, Serdica, ситуацията показва, че официалните сгради са изоставени след късния IV в., а постепенно и самото площадно пространство спира да изпълнява функциите на център на обществения живот. Вероятно изключение в това отношение е Novae, където след края на IV в. около форума продължават да се строят представителни сгради, свързани с новите градски елити. Върху опожарената през 376–382 г. баня, западно от Принципията и непосредствено до западната граница на форума, но без да заема част от неговото пространство е изградена трикорабна базилика, към която последователно са добавени баптистерий и мартириум. В петия строителен период, т.е. в третата четвърт на VI в., към базиликата е построена и епископска резиденция.⁹⁵ Положението на храма в централната част на града показва, че той изпълнява функцията на епископска църква. Съществуването на комплекса от първата четвърт на V в. до края на VI в. представя добър пример на приемственост в този вид нови структури, които изместват или влизат във взаимодействие с традиционните обществени пространства. В случая на Novae това е предпоставено и от факта, че градът преживява хунските набези и политическите катаклизми от втората половина на V в. Нещо повече – неговото положение е високо оценено от Атила, който вижда в града пункт, бележещ източната граница на Дунав на римските

⁹³ Zanini, E. The urban ideal and urban planning in Byzantine New Cities of the sixth century A.D. – In: L. Lavan, W. Bowden (eds.). *Theory and practice in Late Antique archaeology. Late antique archaeology*, Volume 1. Leiden, 2003, 224–256.

⁹⁴ Иванов, Т., Р. Иванов. *Никополис ад Иструм*. Том I. София, 1994.

⁹⁵ Biernacki, A. B. Remarks on the Basilica and the Episcopal Residence at Novae. – *Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balcanica*, V, 1990, p. 187–208; Biernacki, A. B. Novae in the 5th and 6th C. AD in the light of the archaeological data: A city of Pilgrims. – In: Al. Minchev, V. Yotov (eds.). *Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West. International Conference. Varna, November 29th–23th, 2003*. Varna, 2006, 57–76.

територии, към които хуните имат претенции. Теодорих Амал избира *Novae* за център на контролираните от остготите земи.⁹⁶ Вероятно този интерес на варварите към *Novae* е провокиран от факта, че градът е разположен на точка на Истър между острова при *Diumum* (Белене) и този при дн. с. Вардим, при която реката достига максимално на юг в Балканския полуостров. Преминавайки Дунав при *Novae*, желаещите да прекосят Дунавската равнина изминават най-малко разстояние до проходите, водещи към Тракия. От друга страна, ширината на реката тук е 1,0 км, а течението най-бързо, но очевидно *Novae* остава предпочитания транспортен център, което гарантира и неговото оцеляване в средата – втората половина на V в. Това отразява и действителността в транспортната система през втората част на Късната античност. Традиционни възли с изградена инфраструктура като *Oescus* нямат градски функции през втората половина на V в., което означава и изместване на традиционните пътища в балканските провинции.

Доколкото проучванията позволяват да се твърди, епископията на *Novae* представлява изолиран случай, когато такъв комплекс се разполага в непосредствена близост до форума върху по-стари обществени структури. Аналогични комплекси от западните провинции в Италия, Галия и Испания в центрове с приемственост в градския живот са строени в близост до крепостните стени (40% от случаите), в периферни на центъра зони и рядко в непосредствена близост до централните имперски паметници. Примери за епископии върху старите римски форуми, при това трансформирайки стари обществени структури и преграждащи улици, са издигнати във *Valentia* и *Таггасо*, като и при двата комплекса най-интензивното строителство е в средата на VI в.⁹⁷ Трансформация на гражданска базилика до форума в църква преди средата на V в. е установена в *Remesiana* в *Dacia Mediterranea* и която също вероятно е част от епископия.⁹⁸

Като урбанистичен акцент епископските комплекси и църквите изместват форумите и обществените сгради в градовете от „нов тип“, по-

⁹⁶ Prostko-Prostyński, J. *Attila and Novae*. – In: T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo (eds.). *Novae. Legionary fortress and Late Antique town*. Warsaw, 2008, 133–140; Prostko-Prostyński, J. *Novae in the times of Theodoric the Amal*. – In: T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo (Eds.) *Novae. Legionary fortress and Late Antique town*. Warsaw, 2008, 141–158.

⁹⁷ Wataghin, G. C. *Christian topography in the Late Antiquity*. – In: L. Lavan, W. Bowden (eds.). *Theory and practice in Late Antique archaeology. Late antique archaeology*, Volume 1. Leiden, 2003, p. 230; Gurt I Esparraguera, J. M., I. Sánchez Ramos. *Episcopal Groups in Hispania*. – *Oxford Journal of Archaeology*. 30 (3), 2011, 282–283.

⁹⁸ Шпехар, О. Настанак хришћанске сакралне топографије касноантичких градова на тлу данашње Србије. – В: М. Ракоција (Уред.) *Ниш и Византија. Зборник радова X*. Ниш, 2011, 253–265.

строени в началото – средата на VI в. Те са с коренно различна топография от традиционните центрове, която, от друга страна, обаче ограничава и тяхното регулярно проучване. Топографията им е определена от даденостите на терена, който обикновено е височинен. Това предполага радиално-концентрична улична система и точка, която доминира околността във височина. На този важен от отбранителна, но и от представителна гледна точка акцент по правило се изгражда епископска резиденция и църква, като пространството до нея или около нея се явява новият център на обществения градски живот. Примери за такива епископии, понякога укрепени, са проучени в *Iustiniana Prima* и *Zikideva* (Царевец). В *Iustiniana Prima* комплексът на епископията обособява своеобразен „акропол“, към който принадлежи и кръгъл площад с богата архитектурна украса и който би следвало да изпълнява функцията на форум. В действителност обаче той се явява преддверие към укрепената епископия и „катедралната“ църква.⁹⁹ В *Zikideva* епископията с църква са разположени непосредствено под върха на хълма, заемайки най-удобното за строителство място и оставяйки също така пространство за малък, но доминиран от нея площад.¹⁰⁰ От същия характер, по-близък с *Iustiniana Prima*, е укрепена структура, намираща се на най-издигнатото плато в укрепения комплекс, разположен в м. *Gradina* в планината *Jelica* в провинция *Moesia Superior* на 110 км западно от долината на *Margus*. В нейните граници е разположена епископия, а в цялата укрепена площ, сравнима с тази на *Iustiniana Prima* са построени още три църкви.¹⁰¹

Епископските комплекси както на територията на Тракия, така и в имперски мащаб отразяват важната тенденция в трансформацията на знаковите за града обществени места. Това явление е свързано и с подмяната на градските елити, което започва още от късния IV в. към началото на VI в. Към последното столетие на Късната античност писмените източници акцентират именно към ролята на епископа като личност, способна да се противопостави дори на императорската власт, ако това застрашава интересите на гражданите, респективно негови енориаши. Археологическите данни от епископията в *Novae* се съотнасят твърде добре със сведенията на *Theophylactus Simokatta* за отношенията между местния епископ и военачалника Петър, брат на император Маврикий през 594 г., който го задържал в града два дни по повод религиозни празници. В още по-голяма степен силата на регионалните епископии се разкрива от конфликта между същия Петър и епископа на съседния *Asema*, при което

⁹⁹ Duval, N. *L'architecture religieuse de Tsaritchin Grad...*, 406–425, Fig. 1.

¹⁰⁰ Dintchev, V. *Zikideva – an example of Early-Byzantine urbanism in the Balkans...*, fig. 4, 9.

¹⁰¹ Милинковић, М. *Градина на Јелици*. Београд, 2010, 92–98.

на генерала не било позволено да рекрутира във войската си членове на местната *militia*.¹⁰²

Промяната при традиционните градски елити е демонстрирана и чрез паметници на частната жилищна архитектура. От началото на IV в. не само в провинциалните столици, но и в по-второстепенните центрове се появяват частни жилищни сгради (резиденции), които респектират с размерите си и богатството на архитектурната украса. Естествено елитната жилищна архитектура в Тракия е позната още от времето на I–III в., но новото за Късната античност е, че строителството на тези структури често става за сметка на други обществени сгради и пространства. Във Philirropolis след средата на III в. е построена т. нар. *Domus Eirene*, който се намира в постепенно формиращ се квартал около Голямата базилика. През първата половина на V в. трасето на второто *cardo*, източно от форумата, е променено така, че да се осигури достъп от този представителен *domus* до църквата. Друг пример от столицата на провинция Тракия е т. нар. „Резиденция“ (1460 м²), чието начало датира от ранната императорска епоха. В четвъртия строителен период, който се отнася към Късната античност собствениците преграждат *decumanus* 8 с малка баня и латрина.¹⁰³ Идентична ситуация е установена и при богатия *domus* в *Marcianopolis*, който обаче е унищожен при хунските рейдове от средата на V в.

Перистилна сграда със значителни размери е построена върху останките на стария *valetudinarium* в *Novae*. За периода на IV в. това е най-мощната структура от късноантичните постройки. През V–VI в. тя е разградена на по-малки жилища, каквато е съдбата и на други такива комплекси, които обаче са разрушени в средата на 5 в., какъвто е случаят и с богатата резиденция (3000 м²) от *Augusta Traiana*.¹⁰⁴

Представителен резиденциален комплекс е проучен в централната зона на *Ratiaria*. Той е изграден в началото на IV в. опожарен е последователно два пъти през V в., отново възстановен вероятно при реконструкцията на *Ratiaria* при управлението на император *Anastasius* (491–518)¹⁰⁵, за да бъде изоставена окончателно след аварския набег от 586 г. След

¹⁰² Velkov, V. *Frühbyzantische Inschriften aus Dacia Ripensis...*, 101–102; Salamon, M. *Novae in the age of the Slav invasions*. – In: T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo (eds.). *Novae. Legionary fortress and Late Antique town*. Warsaw, 2008, 172–158.

¹⁰³ Вълева, Ю. Елитната жилищна архитектура в диоцеза Тракия (IV–VII в.) – В: Ст. Станев, В. Григоров, Вл. Димитров (ред.). *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*. София, 2011, 28–31, 37–41.

¹⁰⁴ Вълева, Ю. Елитната жилищна архитектура в диоцеза Тракия (IV–VII в.)..., с. 41.

¹⁰⁵ Velkov, V. *Frühbyzantische Inschriften aus Dacia Ripensis...*, 886–889.

това, вероятно в самото начало на 7 в., приземният етаж е разпределен на малки, отделни жилища.¹⁰⁶

Перистилната сграда от Abritus (3000 м²) също възниква за сметка на по-ранни сгради с обществена функция (магазини), като ги инкорпорира в своята входна част. Сградата е построена в края на V в. и комбинира в себе си търговски, жилищни и представителни функции. Тя функционира до края на градското съществуване на Abritus в края на VI в.¹⁰⁷

Появата на такива обширни резиденциални комплекси, които освен с голяма квадратура, често са и двуетажни, е ново явление за градовете в Тракия и Дакия. Като обща черта между тях е наличието на официална апсидална зала, перистил и богата архитектурна украса. Те налагат усещането за повече церемониалност в жилищната архитектура, към която местните елити се стремят. Явлението е по-често срещано в източните провинции, където подобно на тракийските примери те често заемат места с някогашно обществено предназначение. По-голямата част от тях са издигнати в Константиновата епоха, а най-късният документиран случай е от Argos (530–550 г.)¹⁰⁸. Феноменът по появата на тези паметници се обяснява с промяна в традиционните елити, управляващи късноантичните градове. С финансовата криза, настъпила в епохата на Войнишките императори, *curiales*, които са основната икономическа сила на градовете, постепенно губят своето положение, а имперската администрация централизира икономиката във все по-висока степен. Още от първите десетилетия на IV в. имперската администрация прехвърля водещи функции на *curiales*, включително събирането на данъци и контролът на градските съвети към *principales*. Промените продължават през цялата Късна античност и довеждат до пълното изчезване на градския съвет (*curia*) и появата на нов елит, съставен от духовниците, най-вече в лицето на местните епископи, висши военни и богати земевладелци, ангажирани с държавни отговорности.¹⁰⁹ Резиденциалните комплекси, както и епископиите, заемащи значителни пространства от традиционните и новопоявилите се през VI в. градове са археологическото изражение на тази важна социална трансформация.

¹⁰⁶ Kuzmanov, G. A residence from Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). – *Archaeologia Bulgarica*, IV, 1, 2000, p. 37, 42.

¹⁰⁷ Радославова, Г., Г. Дзанев. Абритус (Abritus). – В: Р. Иванов (ред.). *Римски и ранновизантийски селища в България*. Том II. 2003, 131–133.

¹⁰⁸ Ellis, S. P. The end of the Roman house. – *American Journal of Archaeology*, 92, 4, 1988, 565–573; Polci, B. *Palace and hall in the Mediterranean basin between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Thesis submitted in fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of East Anglia, 2000, 129–158.

¹⁰⁹ Velkov, V. *Cities in Thrace and Dacia...*, 77–84; Whittow, M. Ruling the Late Roman and Early Byzantine city: A continuous history. – *Past and present*, 129, 1990, 3–29.

Късноантичните градове в Тракия и Дакия са обвързани със своята земеделска околност, като тази връзка остава стабилна или се променя според икономическите и политическите обстоятелства в района. Голяма част от градските центрове са ангажирани със земеделската дейност на извънградските структури, като това става чрез администриране на тяхната дейност и разпространение на продукцията. Много от *curiales*, *principales*, *potentissimi* и др. са земевладелци с приходи изцяло зависими от търговията със зърно. Късноантична Тракия заварва добре развита земеделска система, разработена изцяло по римски модел. Не всички райони на хетерогенните във физико-географско отношение Източни Балкани позволяват интензивното практикуване на земеделие, но римската глобална селско-стопанска система внася необходимия баланс.¹¹⁰ Писмените сведения оставят впечатлението, че в градската околност е развита функционираща мрежа от открити селища, които нямат официален градски статут, характеризирани като *vicus* или *κωμη*. В това широко определение влизат села със земеделски поминък, крайлагерни цивилни селища, тържища, административни центрове на селски райони.

Неградски структури

Дискусията върху характера и облика на селските комплекси е основана върху писмените извори и епиграфските паметници, докато археологическите проучвания предоставят твърде фрагментарни резултати. Основен археологически критерий за класификацията на викусите е наличието на дворни пространства и други свободни терени към техните домакинства. По този показател са обособени три категории села – без дворни пространства; с дворни пространства с площ, идентична на архитектурната част, и такива с обширен двор и свободен терен, в който най-вероятно влизат и обработваемите площи.¹¹¹

Неукрепените викуси (*vicus*), които могат да бъдат отнесени към Късната античност обикновено са разположени в удобни за обитаване терени, в близост до водоизточник и плодородна околност. Тези особености са наследени от по-ранния период и се задържат като характеристика до края на IV – началото на V в. Опитите да се проследи зависимостта между отделните структури – градски, селски или вилни комплекси в даден

¹¹⁰ Dicey, E. *The Peasant State: An account of Bulgaria in 1894*. London, 1894; Foxhall, L., H.A. Forbes. *Sitometria: the Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity*. – *Chiron*, 12, 1982, 41–90.

¹¹¹ Динчев, В. *Поселищното развитие през късноантичната епоха...*, 17–18.

културен и географски район засега обаче остават изолирани.¹¹² Все пак сравнението на наличната информация от фрагментарните публикации показва, че промяната в традиционните ландшафти на селските структури е следствие най-вече на политически фактори, като началото на Великото преселение на народите и готските миграции от късния IV в.

Частично проучено село от II–III в., чието развитие продължава през Късната античност е синхронният комплекс в хинтерланда на вила „Чаталка“, Старозагорско. Викусът е със значителни дворни пространства и обработваеми площи в непосредствена близост, които са част от имотите на вилния комплекс, а селяните са арендатори с неясен социален статус.¹¹³ При други комплекси, разположени в различни части от Източните Балкани като Топола, Каварненско, Крън, Казанлъшко, Поповяне, Самоковско и др. се предполага, че има „нормални“ дворни комплекси, но и установени култови комплекси.¹¹⁴

Изводите от частично проучените *visi* представят картината на оживена и организирана земеделска дейност до края на IV в. Съдейки по регионалните проучвания на британските експедиции в хинтерланда на *Nisopolis ad Istrum* системата на *visi* рационално запълва всички достъпни обработваеми площи, които са предимно с алувиален характер. Големият актуален проблем в селищните проучвания на късноантична Тракия и Дакия е преходът от открити към укрепени селища, при което е очевидно, че в VI в., с изключение на поствилните викуси, последните почти нямат алтернатива.

Укрепените селища в Източните Балкани трудно се поддават на класификация и определение. Тъй като най-видимата част от тях са фортификационните им съоръжения, в литературата до края на 80-те години на миналия век те традиционно се определяни като крепости, което без да отрича присъствието на цивилно население, автоматично изпраща на преден план военната им функция. Под влиянието на информацията от „*De Aedificiis*“ на *Procopius* са създадени дори имагинерни „отбранителни линии“ или системи, които дублират зле функциониращия дунавски лимес.¹¹⁵ Поради състоянието на археологическите проучвания, характерът

¹¹² Poulter, A. Site-Specific field survey: the methodology. – A. Poulter (ed.), *The transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*. Proceedings of the British Academy, 141. Oxford, 2007, 583–596.

¹¹³ Николов, Д. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско..., 52–53; Динчев, В. *Римските вили в днешната българска територия...*, с. 63.

¹¹⁴ Динчев, В. *Поселищното развитие през късноантичната епоха...*, с. 20.

¹¹⁵ Овчаров, Д. *Византийски и български крепости V–X в...*, 19–20; Curta. *The making of the Slavs...*, p. 154.

на укрепените селища се определя на базата на укрепената им площ. Комплексите с укрепена площ над 1 ha са определяни в литературата като „полуградски селища“, а тези които са под тази величина – „укрепени села“.¹¹⁶ Установена е разлика в динамиката на тяхната поява – първата група се появява в края на IV – началото на V в., втората бележи пик в развитието си в края на V в. – първата половина на VI в. Възникването им става чрез трансформации на обекти, които първоначално имат други функции – военна или производствена. Типично за VI в. обаче е явлението по появата на изцяло нови комплекси.¹¹⁷ Топографията на укрепените селища се характеризира с изразен височинен терен, който предполага не само подобра защита, но и възможности за наблюдение на околните зони, както и оптична връзка, следователно комуникация с други височинни обекти в същия регион. По такъв начин военното предназначение на укрепените села се изчерпва със създаване на регионални, а не глобални (Балканска, Родопска, Странджанска и др.) отбранителни системи, чиято функция е най-много наблюдателно-сигнализационна, а фортификационните им съоръжения могат да се противопоставят единствено на малки и недобре организирани вражески подразделения.

Такива комплекси са трудни за археологическо проучване, но там където това е възможно личи разнообразие от строителни техники. Изграждането на отбранителните съоръжения е от ломени камъни с глинена спойка, но по-често с бял хоросан. Тези градежи са съобразени с даденостите на терена в максимална степен, което насочва и към предположението за намесата на държавата чрез специалисти с инженерни познания, като известния от Procopius архитект Viktorinos.¹¹⁸

Разпределението на укрепените селища е различно от двете страни на Naemus. В северните провинции на Тракия и Дакия комплексите от различен мащаб са разпределени равномерно по цялата им територия. В равнинните части южно от Naemus, където функционират поствилни *vici*, а градовете не губят своето значение, укрепените селища също са значими, с площ над 1 ha. По южните склонове на Naemus и Средна гора обаче преобладават структури, които трябва да бъдат дефинирани като

¹¹⁶ Dagron, G. *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin...*, 7–8.

¹¹⁷ Динчев, В. *Ранновизантийските крепости...*, с. 9.

¹¹⁸ Feissel, D. *L'architecte Viktorinôs et les fortifications de Justinien dans les provinces balkaniques.* – *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1988, 136–146.

„укрепени села“¹¹⁹ или с по-точно характеризиращото ги от гледна точка на ландшафта определение „височинни селища“ (*Höhensiedlungen*)¹²⁰.

Вътрешното структуриране на тези селища до голяма степен следва модела на новите градски центрове от VI в., като строежите са съобразени максимално функционално с терена. В топографско отношение отново доминират църковните сгради с придружаващи ги комплекси. Те често са и единствените вътрешни структури, които са с хоросанова, а не глинена спойка в градежа. Археологическите проучвания, очертали устройствения модел на този селищен тип са проведени още през 30-те години на XX в. чрез инициирането на австро-българо-германски разкопки на комплексите при с. Садовец (Големаново и Садовско кале), Плевенско. Първоначално те са определени като „укрепления“ (*Festungen*)¹²¹, но след анализ на откритите вътрешни структури става ясно, че към един първоначален *burgus* от втората половина на IV в. се развива укрепен комплекс със същински селищни функции.¹²²

В Източните Балкани Късната античност е период на преход и трансформация на изградени през римската императорска епоха обществено-икономически системи и структури. Един от най-важните процеси е централизацията на икономиката, което води до отслабване на повечето градове като стопански структури за сметка на големите провинциални центрове. Формират се нови градски елити, в които присъстват основно представители на духовенството и военните. Появяват се и структури, които формират нов тип късноантичен градски ландшафт. Процесът по трансформация е прекъснат по външно-политически причини в края на VI и първите десетилетия на VII в., когато на градския живот на север от Хемус е сложен край, а този в южните области преживява застой. В следствие на Великото преселение на народите, етническата картина е значително променена, което е и главен фактор в изменението при откритите селищни структури от неградски характер. Към края на IV в. те изчезват, за да освободят място на германо- и ираноезично население, което практикува номадизъм или полуномадизъм като основен икономически тип

¹¹⁹ Динчев, В. Ранновизантийските крепости..., с. 30; Dinchev, V. The fortresses of Thracia and Dacia in the Early Byzantine period..., 482–516, Fig. 1.

¹²⁰ Kirilov, Ch. Der rissig gewordene *Limes*. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwäche des oströmischen Reichs in der Spätantike. – In: L. Vagalinski (ed.). *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD)*. International archaeological conference, Bulgaria-Tutrakan, 6–7.10.2005. Sofia, 2007, 329–352; Milinković, M. Stadt oder “Stadt”..., p. 166–179.

¹²¹ Овчаров, Д. *Византийски и български крепости...*, с. 27.

¹²² Uenze, S. *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*. Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch – Österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937. München, 1992.

и се нуждае от по-обширни терени, както и от маршрути за превеждането на стадата. Това е резултатът и от няколко военни конфликта, от които най-важен е този от 376–382 г. Окончателният край на доминацията на земеделската икономика идва с хунските набези от средата на V в., когато окончателно изчезват вилните стопанства. Засилената централизация на икономиката има две важни последици – ориентация към скотовъдство и засилване на металургията – дейности, които, макар и да не са установени от писмените сведения, се потвърждават чрез наблюденията върху ландшафта на новите селищни модели, както и от многобройните находки, резултат от металургична дейност. Централно направляваните средства са насочени основно към строителството на отбранителни съоръжения и сгради на църковната администрация. Граничните провинции зависят от държавните доставки за сметка на увеличаване на военния си ангажимент. Като последица от миграциите, но и от вътрешнодържавната политика, диоцезите Тракия и Дакия се оказват хетерогенна зона както в културно, така и в икономическо отношение. От друга страна, териториите южно от Хемус и особено Родопите представят културна и вероятно етническа приемственост спрямо епохата на византийското и българското Средновековие.

LATE ANTIQUE THRACE – THE PROBLEMS OF RESEARCH

Boyan Dumanov

Summary

Late Antiquity in the eastern Balkans was a period of extreme transformations. The economic life became more centralized as the urban centers gradually lost their positions. Centers of new type appeared having entirely new economic profile and military functions. Thus the local elites also changed to dominance of the clerics and imperial generals. As a result of both internal and external political factors, the dioceses of Thrace and Dacia prove to have been culturally heterogeneous. Territories south of Haemus and especially in the Rhodopes, however, represent cultural and probably also ethnic continuity leading into the Bulgarian Middle Ages.

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СВЯТ

НЕИЗВЕСТЕН ОБРАЗ НА БЪЛГАРСКИ ШАМАН

Зарко Ждраков

В лапидариума на регионалния исторически музей в град Провадия се съхраняват останали извън полезрението на изследователите паметници от епохата на Първата българска държава. Това са олтарна плоча с кирилски надпис, който е във връзка със зороастрийския химн „Ясна“ и каменна колона на олтар, върху която е изрязан образът на шаман в одеянието на зороастрийски маг, също сигниран с надпис. Паметниците са открити в района на старите лозя и Прокълнатата скала на Провадийското плато, в землището на село Добринна на един километър южно от крепостта Овеч (Проват). Върху платото е открита още една голяма олтарна плоча над левия бряг на Салхана (Кланица) дере, близо до скалния манастир „Кара пещера“. Интерпретирането на тези паметници в зороастрийски контекст се съгласува с номадската еkleктична култура на прабългарите.

Районът на крепостта Овеч е значим за българската държава, за което свидетелстват множество епиграфски паметници от IX–X век, свързани с владетелската канцелария и със скриптория на манастира в Равна. От „Чобан джамия“ в Провадия произхожда прочутата колона с надпис на хан Омуртаг, която е надгробен паметник на копана (жупана?) Корсис от рода Чакарар (тюрк. *şakur* ‘ястреб’, *şaqar* ‘укрепено място, крепост’).¹ Неговото име вероятно е оставило следи в названието на местността Кърчан тепе (Корчана, Чал тепе), северно от село Добринна, за която свидетелства камъкът с надписа: *YI* (тюрк. *iyi* ‘добър, добро’) от края на IX век.

Зороастрийският култ към божеството на слънцето и огъня Ахура Мазда е характерен за източните предели на Персийската империя, където в района на свещеното езеро Вурукаш (Аралско море) чак до планината Алтай обитават ираноезичните скити (согди, саки). Согдите са в политически и културен контакт с хуните и техните потомци в степните зони на Централна Азия. Тюркоезичните народи в Алтай наричат върховния авестийски бог Хормуста/Корбуста-Тангра и възприемат скитския зооморфен

¹ Шкорпил, К. *Паметници в окрестностях Абобоской равнины*. ИРАИК X, 1905, с. 413; Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София, 1992, № 59.

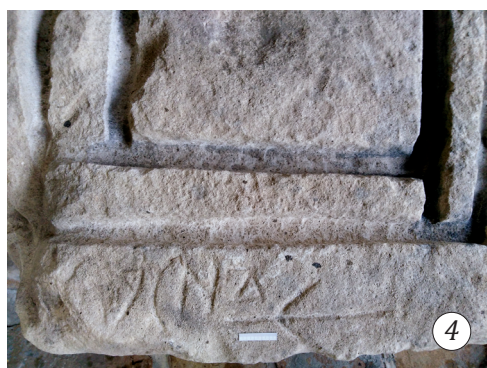

стил в изкуството, а техните потомци в Европа си служат със согдийското писмо за да запишат своята тюркская реч върху блюдото на първородния син на Атила хан Денгизих. Хунските бронзови котли, разпространени от Монголия до Унгария, са зороастрийски олтари на огъня. Те са увенчани с шаманската гъба червена мухоморка, която е божествената триада Хаома (Сома), възпята в химна „Ясна“ и свързана с култа към Деметра и Пересефона в Елевсинските мистерии (Изображение № 1, 2). Котлите имат формата на свещената златна чаша на Аполон/Хелиос, подарена от Зевс на неговата майка Алкмена като символ на победата. Тя е златната купа върху триножника в Делфи, върху която слънцето се покатерва в мига на залеза за да премине небесния океан през нощта до изгрева и дадена на Херакъл за да извърши 10-тия подвиг с отвличането на кравите на Герцион.²

Изглежда след покоряването на Персийската империя от арабите мюсюлмани зороастрийските жреци-маги са намерили убежище на север във Великата стара България, за което свидетелстват предметите в персийско-согдийски стил от погребението на хан Кубрат. Такова влияние е също харизматичното име на неговият син Аспарух (перс. „Бял кон“) във връзка с възплъщението на Тангра в коня и обозначаването на Запада с белия цвят според общотюркската и китайска по произход географска понятийна система. Не случайно „Именникът на българските ханове“ е поместен след асирийските царе в библейската 4-та Книга на Царете и в него се идентифицира акростих: „Авеста“.³ Персийските влияния са

² Хелиос – <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%81>

³ Ждраков, З., Тихова, А. *За един „шарап таш“ с кирилски надпис*. В: Преславска книжовна школа. Т. 20. Шумен, 2020, 78–93.

засвидетелствани и в архитектурата – напр. двуетажната базилика на Големия дворец на хан Омуртаг и зороастрийските капища на огъня и водата в Плиска.⁴ Тези влияния са твърде силни дори в епохата на Покръстването, както личи от името-прозвище на хан Званица (Севинч) Персиян, „сарацинските книги“ и превеждането на „Именника“ на новия свещен език. Отгласи от зороастрийския дуализъм се долавят и в богомилството, където Добрият бог (YI) се противопоставя на Злия.

Върху олтарната плоча от Провадия се разчитат с кирилски букви думите миги (мигове) със знак за цифрова стойност (титла) и яснъ, разположени край схематично изображение на лък и стрела във връзка с шаманския култ към тюркската Велика богиня майка Умай (№ 3, 4, 5). Свещеното време в зороастризма обхваща три ери от по 3000 години и се вярва, че настъпването на последната ера ще стане в миг на чудодейство (пахл. *фрашегирд*). Думата яснъ насочва към авестийския химн „Ясна“ (*yasna* ‘жертва’, срв. *yaǰna* и *mazdayasna* в „Ригведа“), в който се възпяват Мъдрият Господар Ахура Мазда и Великата богиня майка Ардвисура Анахита, която дава млякото на женската гърда

и семето на мъжете. По време на химна се жертвопринася божествената триада Хаома (авест. от *hav-* „изстисквам“), представяна от божеството, растението и питието, пазена от крилатите кучета *сенмурви* на Анахита на

⁴ Бешевлиев, В. *Първобългарите. Бит и култура*. София, 1981, с. 167; Чобанов, Т. *За шарап-ташите-жертвеници и ролята им в култовите практики на прабългарското езичество*. София: Bulgari-istoria, 2010 [прегледан на 2 ноември 2019]. Достъпен на: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Chobanov_SHZPE.pdf

остров в езерото Вурукаш (Аралско море). Според химна „Ясна“ ритуалът с Хаома започва с жертвоприношението на бик или кон, след което се изстиска растението, сокът се смесва с мляко и мед и получената напитка на безсмъртието се посвещава на Ахура Мазда. Приготвянето на Хаома се свързва с гибелта на божеството, разчленено и изстискано от другите богове, за да го превърнат в питието на безсмъртието. Хаома е човек и божество едновременно на земята и на небето, жрец жертвоприносител и самото приношение („Ясна“ 9, 1–32). Това го сближава с християнската представа за Агнецът Божий, пожертваният Син от Бог Отец, оправдание за надписването на олтарната плоча от Провадия.

Колоната с релефа на шаман от Провадия е профилирана, както тези на хан Омуртаг от „Чобан джамия“ (при върха) и от Мадарското капище за извършване на жертвоприношение на Тангра. Върху нея е оформена площадка за поставяне на зороастрийската чаша на огъня. За съществуването на зороастрийския храм в двореца на Плиска свидетелства „Медното гумно“, което било разбито заедно със скрития в него меден съд от кагана Михаил според прорицанието на Саватий и в старобългарските апокрифи „Тълкувание Данаилово“ и „Видение на пророк Даниил за царете, за последните дни и за края на света“.⁵ Върху колоната е представен зороастрийски жрец с характерните облекло, брада и атрибути. На главата му е поставена тиара с дълго було, което пада пред плещите (№ 6). Фигурата пристъпва напред с левия крак, изнесен извън дългата дреха. В дясната ръка жрецът държи дълга факла (?), каквато носи Ахура Мазда (№ 7), а лявата му е над съда с огъня. Подобна дълга брада носи и шаманът от Шуменската плочка (№ 8), както и крилатото същество „прадед“ от кана

⁵ Венедиков, И. *Митове на българската земя. Медното гумно*. София, 1995, 99-105.

№ 2 в Аспаруховото съкровище от Банат (Нагъ Сент Миклош) и някои печати и амулети.

Край главата на шамана от Провадия личат следи от сигниращ надпис (№ 9). Още един надпис е поместен под дясната ръка на жреца, където се разчита понятието за зороастрийски жрец: магоус (№ 10) – срв. Боян Мага, сина на цар Симеон, който се превръщал в небесния прародител вълк и други зверове. Иконографията на мага се отличава от тази на колобъра върху мадарската керемида (№ 11), което вероятно се дължи на развитие в шаманската доктрина през ранната християнска епоха на България. За това развитие свидетелства кирилския надпис върху олтарната плоча от Провадия, посветен на миговете до края на света в контекста на зороастрийския химн „Ясна“.

UNKNOWN IMAGE OF A BULGARIAN SHAMAN

Zarko Zhdrakov

Summary

The article is dedicated to an unknown image of a shaman with an inscription on an altar column from the area of the Ovech fortress (Provadia). Found there is also an altar with a Cyrillic inscription, dedicated to the Zoroastrian hymn „Yasna“ (IACNЪ) and to the eschatological „moments“ (МИГИ...). The relief on the column depicts a man in a kaftan with a long beard and a wreath of precious stones on his head, in his right hand he is holding an augural staff (lituus) in the shape of a serpent, and in his left one – a sacrificial bowl over an altar. The image is reminiscent of the Zoroastrian priests, as evidenced by a miniature inscription: Magus. The two pagan monuments existed near the literary school in Ravna after the Christianization of the Bulgarians (865) and the emergence of the Cyrillic alphabet (893). The crown refers to the royal family of Simeon, to which Boyan Maga belonged.

ЕВАНГЕЛСКИ ТЕКСТОВЕ ВЪРХУ ХЕМАТИТОВ АМУЛЕТ ОТ VI В. С ПОЗЛАТЕН СРЕБЪРЕН ОБКОВ И ОЛОВНИ АМУЛЕТИ ОТ X В.

Казимир Попконстантинов

Проблемът за т. нар. апокрифни молитвени текстове върху амулети от Средновековието е един от важните, но за съжаление все още слабо разработени въпроси от историята на старата българска култура и литература. Настоящата статия е главно резултат от проучването ми на текстове върху оловни амулети от X–XIV в., чийто брой през последните години нарасна неимоверно.¹ Една част от този вид паметници е плод на случайни открития, а други са намерени по време на археологически проучвания.

¹ Попконстантинов, К. Апокрифна молитва от X–XI в. върху оловен амулет от с. Одърци, Толбухинско. – В: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*. София, 1994, 289–293; Оловни пластини с надписи. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 2. София 1995, 850–853; Popkonstantinov, K., Otto Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. Wien 1994, p. 236; Попконстантинов, К. Молитва против нежит върху амулети от X век от Пъкуйул луи Соаре. – В: *Българите и Северното Причерноморие*. Т. 6. В. Търново 1997, 123–129; Константинова, В. Езикови бележки върху текстове от няколко български амулета. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. II. Шумен 1997, с. 163.; Popkonstantinov, K. The Letter of Abgar on a Tenth-Century Amulet. – In: *Ars Philologica. Festshrift Baldur Panzer*. Wien, 1999, p. 649–654; Два средновековни амулета от Добруджа. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 7. В. Търново, 2000 181–187; Оловен амулет с апокрифен текст от Варненския музей. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 7. В. Търново 2002 с. 283–287; Оловен амулет с кирилско и глаголическо писмо. – В: *Палеославистика, лексикология, лексикография*. Тезиси международной научной конференции, посвященной памяти Р. М. Цейтлин, 27–29 ноября 2002 г. Москва 2003, 52–53; Попконстантинов, К. Два оловни амулета от X в. против тресавици. – *Епохи*, (2003), 83–89; Христова, Б. *Амулетите и талисманите в българската писмена традиция*. София 2001; Попконстантинов, К. Кирилица и глаголица срещу дявола, или още един оловен амулет от X в. – *Palaeolulgarica/Старобългаристика*, XXVIII, 4 (2004), с. 69; Попконстантинов, К. Писмото на цар Авгар до Исус Христос във византийско-славянския свят – според паметници от Филипи, Генуа и България. – В: *Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgi Bakalov*. София, 2004, 405–416; Гарена, П., Ив. Илиев. Новооткрит оловен амулет от Кърджали. – В: *Културните текстове на миналото: Носители, символи и идеи*. София, 2005, с. 235; Марков, Н. Два амулета срещу „нежит“ от

Както е известно, старобългарският молитвен цикъл предлага значително многообразие на текстове, предназначени за всякакви болести, от които е бил измъчван средновековният човек. Една част от тях се откриват предимно в Евхологии, но се срещат и в богослужбни книги като Псалтири, Служебници, Минеи и други, което подсказва тяхната многофункционалност. Тези текстове са с много архаичен произход, като някои от тях имат близки паралели с редица паметници от античния период също с аналогичен заклинателно-ритуален характер.²

По-голямата част от тези амулети се откриват в различни места в границите на Република България, Румъния и Македония, но те принадлежат към една обща идейна основа и образуват система, чиито елементи се допълват взаимно, видно от текстовете им. Освен във вътрешната им взаимовръзка, новооткритите текстове върху оловни амулети са съизмерими и смислово сравними с текстове от редица паметници, достигнали до нас от античната и късноантичната епоха.³

Западна България. – В: *Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София, 2006, 331–342. Предстоящото публикуване на корпус от близо 80-те оловни амулета открити в България не би било възможно без работата ми в богатите фондове на библиотеките на Германския и Френския институт в Атина, на Института по византистика и Института по папирусология в Университета в Кьолн, на Института по славистика в Залцбург, на Института по византистика и Института по славистика във Виенския университет; в коптския ръкописен отдел на библиотеката на манастира „Св. Мина“ в Египет. В Атина работих благодарение на присъдената ми през 2003 г. стипендия на Фондация „Александър Онасис“, в Кьолн през 2004 г. благодарение на стипендия от Института по византистика. Благодаря на колегите от музеите във Варна, Шумен, В. Търново, Хасково, Казанлък, НИМ–София, Букурещ, Кълараш и други за предоставената възможност амулетите от техните фондове да бъдат публикувани и да станат достойни на научните среди.

² Kunstmann, W. *Die babylonische Gebetsbeschwörung*. *Leipziger semitische Studien. Neue Folge*. Band II. Leipzig 1968, p. 72. Wunsch, R. *Amuletum*. *Glotta* II (1910), p. 219; Eitrem, S. *Ein christliches Amulett auf Papyrus*. Kristiania 1921, p. 38; Perdrizet, P. *Amulette grecque trouvée en Syrie*. – *Revue des études grecques*, XLI (1928), p. 73; Kropp, A. M. *Ausgewählte koptische Zaubertexte*. T. III. *Einleitung in koptische Zaubertexte*. Bruxelles 1930, 3–4; 161, 171; Stegemann, V. *Die koptischen Zaubertexte der Sammlung Papyrus Erzherzog Rainer in Wien*. Heidelberg 1934, 82–84; Till, W. *Die Arzneikunde der Kopten*. Berlin 1951, p. 40; Joseph N., Shaul Shaked. *Magic spells and formulae*. Jerusalem 1993; Meyer, M. *Ancient Christian magic: Coptic texts of ritual power*. Princeton 1999. Kempgen, S., Ulrich Schweizer. „Нежитъ-quivd ist ignoratur“ Zu Deutung und Bedeutung eines mittelbulgarischen Amulettes. – In: *Slavistische Linguistik. Referate des XXI. Konstanzer Slavistischen Arbeitstreffens*, Mainz 26–29.9. 1995, München 1996, p. 162.

³ Попконстантинов, К. Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София, 2006, 311–331. Нежитъ идуще от Чрънаго мору – В: *Българска филологическа медиевистика*. Сборник научни изследвания в чест на проф. Ив. Харалампиев. В. Търново, 2006, 99–108; За два оловни амулета от X в. от Варненския музей. – В: *Сборник в памет на Милко Мирчев*. Варна, 2008,

1. Хематитов амулет с позлатен сребърен обков (VI в.). Размери (с обков 5 x 3.7 см; хематит 4.8 x 3.6 x 1 см)⁴

Върху лицевата страна на амулета са представени фигурите на Исус Христос и коленичила до десния Му крак жена (обр. 1). Исус Христос е облечен с дълъг хитон до глезените и химатий. Той е представен с кръстат нимб, държащ Евангелието в лявата Си ръка, а дясната ръка в благославящ жест е насочена към жената. Фигурата е идентифицирана с буквите IC XP. Сцената, чиято симетрична композиция е особено подходяща за случая, е разположена в дясната част на амулета.⁵ Тя е съпроводена с десетредов надпис на гръцки, който показва, че чрез сцената художникът в съкратен вариант следва описанието на историята на изцелението на кръвоточивата жена от евангелския разказ за събитието у евангелиста (Марк. 5:25–35). Чрез погледа и благославящата ръка на Исуса Христа и неизречените думи: „Твоята вяра те спаси“ (Лук. 8:48) – авторът е предал възнаграждението за необикновено силната вяра на жената, вяра изтръгнала целебна сила от Христа. Вляво и под коленичилата пред Исус Христос жена има кратък пояснителен надпис: Η ΔΡΑΜΟΥΣΑ⁶, чрез който майсторът на амулета отбелязва състоянието на жената, „след като Исус Христос усети в Себе Си силата, която излезе от Него, обърна се към народа и рече: кой се допря до дрехите Ми?“ (Марк. 5:30). Сцената ясно

300–312; Нежитъ и Antaura по данни от текстове върху оловни амулети. – В: Сб. *По пътя на миналото. В чест на 65-годишнината на Георги Китов*. София, 2008, 145–160.

⁴ Позволих си да включа този неизвестен у нас хематитов амулет, тъй като в надписа около изобразените фигури е отразен евангелски текст, който досега не е анализиран и е датиран от едни автори през VI в., а от други – през X в. Вж.: I. Kalavrezu. *Byzantine Women and Their World*. Cambridge – London, 2003, 283 (датировка X в.); <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/17.190.491> (датировка VI в.); P. Trummer. Die Blutende Frau. Wunderheilung im Neuen Testament. Freiburg, 1991, 15–21.; B. Baert. 'Who touched my clothes?' The healing of the woman with the Haemorrhage (Mark 5: 24–34; Luke 8: 42–48 and Matthew 9: 19–22) in early medieval visual culture. *Konsthistorisk Tidskrift – Journal of Art History*, 2010, 79 (2), 65–90; Baert, B. „Wenn ich nur sein Kleid möchte anrühren“: die Frau mit dem Blutfluss in der frühmittelalterlichen Ikonographie (Mark 5:24b-34parr). *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 2010, 62 (1), 52–76.

⁵ В композиционно отношение сцената има много близки паралели с илюстрирани евангелски текстове, като Исус Христос изцелява бесноватия (Марк. 5:1–14) в Хлудовия псалтир л. 65. Вж. М. Щепкина. *Миниатюры Хлудовской Псалтыри. Гречески илюстриранный кодекс IX века*. Москва, 1977.

⁶ Georg, Traut. *Lexikon über die Formen der griechischen Verba, Gießen* 1867, repr. Ndr. Darmstadt 1986, 84; Johann Gottlob Schneiders. *Handwörterbuch der griechischen Sprache: nach der dritten Ausgabe des grössern Griechischdeutschen Wörterbuchs mit besondrer Berücksichtigung des homerischen und hesiodischen Sprachgebrauchs und mit genauer Angabe der Sylbenlängen*. 1828, 399.

Образ 1

Образ 2

отразява притеснението ѝ, което е описано от евангелист Марко: „Жената пък в **страх и трепет** (ἡ δὲ γυνὴ φοβηθεῖσα καὶ τρέμουσα...), като знаеше, какво стана с нея, приближи се, падна пред Него и Му каза цялата истина“ (Марк. 5:33). Сроден е и текстът в евангелист Лука: „Жената, като видя, че не може да се укрие, **разтреперана** (...τρέμουσα ἦλθεν...) се приближи и, като падна пред Него, изяви Му пред целия народ, защо се допряла до Него и как веднага се излекувала (Лук. 8:47).

Текстът върху лицевата част гласи:

Лице:

+ ΚΕ Η ΓΥΝΗ
ΟΥΣΑ ΡΥΣΗΝΕ
ΜΑΤΟΣ ΕΤΙ
ΚΕ ΠΟΛΑ
ΟΥΣΑ Η ΚΕ Ε ΔΑ
ΠΑΝΙΣΑ ΜΙΔΗ
Ν ΩΦΕΛΕΘ
ΟΝ⁸
ΣΑ ΑΛΑ ΜΑΛ

Евангелски текст по Марко 5:25–26

25. καὶ γυνὴ
οὔσα ⁷ ἐν ῥύσει
αἵματος δώδεκα ἔτη
26. καὶ πολλὰ παθ
οὔσα ὑπὸ πολλῶν ἰατρῶν καὶ δα
πανήσασα τὰ παρ' αὐτῆς πάντα καὶ μηδὲ
ν ὠφεληθεῖ
ον
σα ἀλλὰ μᾶλλον

Надписът около коленичилата женска фигура гласи:

Η ΔΡ
Α
ΜΟΥΣΑ⁹

⁷ Подчертаните думи са от евангелския текст Марк. 5:25–26. Те частично съответстват на текста върху лицевата част на амулета. Прави впечатление, че авторът на амулета, от една страна, може би поради липсата на достатъчно място върху надписното поле е пропуснал отделни букви, думи и не е следвал стриктно евангелския текст; а други е изписвал надредно от двете страни на фигурата на Исус Христос (р. 5–8). От друга страна, може би поради недобро познаване на писмения гръцки е допуснал доста грешки при изписване на отделни букви, променяйки тяхното произношение. Това особено ясно личи в текста върху лицевата част на амулета, а върху обратната страна е променил края на текста в **29** стих (**Марк. 5:29**).

⁸ Тук евангелският текст прекъсва и следва надписът около коленичилата женска фигура, който няма нищо общо със съдържанието на останалата част от текста.

⁹ Изследователите занимавали се с надписа върху този амулет не са обърнали внимание в правилното разчитане на тази част от текста. Едни от тях неправилно четат Ε след Δ, вместо ясно изписаната графема Ρ (с квадратно очертание на петлицата). И от тук погрешното четене Η ΔΕ/Α/ΜΟΥΣΑ вместо Η ΔΡ/Α/ΜΟΥΣΑ, чрез което авторът е отбелязал състоянието на жената, видно и от евангелския текст: „след като Исус Христос усети в Себе Си силата, която излезе от Него, обърна се към народа и рече: кой се допря до дрехите Ми?“ (Марк. 5:30). „Жената пък в страх и трепет, като знаеше какво стана с нея, приближи се, падна пред Него и Му каза цялата истина“ (Марк. 5:33) (подчертаното от мен К. П.).

На реверса е представена фигура – за разлика от фигурите на лицевата страна – на неидентифицирана жена между две палмови¹⁰ дървета в цял ръст, в молитвена поза, с вдигнати до нивото на лицето ръце с длани, обърнати към зрителя (обр. 2). Жената е с мафорий, покриващ главата и плещите. Краищата му кръстовидно преминават през гърдите. Туниката се спуска плавно до глезените, като ясно се очертават гънките ѝ само в дясната част на фигурата. Фигурата най-вероятно представя излекуваната жена или Св. Богородица.¹¹

От двете ѝ страни е изписан седемредов надпис на гръцки.

Опако:

+ [E]ENPAN
ΘΗ Η ΠΗΓΗ ΤΟ
Υ ΥΜΑΤΗΣ Μ
ΟΥ ΑΥΤΗΣ ΕΝ ΤΟ
ΝΟΜΑΤΙ Τ
ΗΣ ΠΙΣΤΕΟΣ ΑΥ
ΤΗΣ

Евангелски текст по Марко 5:29

ἐξήραν¹²
θη ἡ πηγὴ το
ὑ αἵματος
αὐτῆς, καὶ ἔγνω
τῷ σώματι ... τ
ῆς μάστιγος

Наличието на този нетрадиционен хематитов амулет поставя въпроса дали неговият автор е направил реплика, копие или подражание

¹⁰ В Египет палмата е символ на щастие, изобилие и плодovitост и често може да се види в ръцете на богинята Изиди. Гърците подарявали палмова клонка на победителите. В своето универсално значение от една страна палмата символизира победата на живота над смъртта, а от друга е станал символ за духовен триумф. В християнската символика това дърво символизира също така радостта и празника на душата, тъй като при последното влизане на Христос в Йерусалим неговите последователи са го приветствали с палмови клонки и „Осанна“. Палмата се свързва с надеждата, както палмата е сама в пустинята, но оцелява, така и надеждата ни не трябва никога да угасва.

¹¹ Липсата на нимб, звезда или звезди върху мафория, липсата на абревиатурата ΜΡΘΥ подсказва, че тук не е представена св. Богородица, която според евангелския разказ не е свързана с изцелението на жената. Най-вероятно авторът на амулета е представил върху реверса излекуваната вече жена, която с издигнатите ръце (жест на благодарност за извършеното чудо), благодари на Исус Христос, тъй като в продължение на 12 години тя е била в неравностойно положение спрямо другите. Дванадесет години тя страдала от кръвотечение – болест, която не само обезсилва и руши тялото ѝ, но и според Мойсеевия закон я прави нечиста, лишава я от право да посещава синагогата, кара хората да странят от нея. Изразходвала по лекари целия си имот и от никого не получила облекчение. Гравьорът я изобразил между двете палмови дървета, които със своята семантична натовареност подсказват бъдещата „плодовитост“ на жената. От тази сцена ясно личи, че художественият език е в период на формиране, по-скоро античен, ранно-християнски, а догматическият изказ все още не е точно и прецизно представен.

¹² Подчертаните думи са от евангелския текст Марк. 5:29 и от р. 1–4 съответстват на текста върху обратната страна на амулета, а от края на р. 4 текстът се отличава от евангелския, но не променя неговия смисъл.

на сцената, срещана в иконографията и дали подтикнат от представата, че копирайки едно чудотворно изображение, неговите свойства се придобиват и от копието. В представите на средновековния християнин, за да се предаде чудотворността, не е необходимо да се направи точно копие, а да се копират коректно иконографското съдържание и свързаните с него изразни средства. Въпросът е неясен, тъй като повечето утвърдили се през вековете иконографски схеми се оформят в Близкия изток, а раннохристиянските паметници от този регион, в голямата си част, не са оцелели за разлика от тези в Европа, особено в Италия. Сцени с такъв сюжет, които да изобразяват именно този евангелски разказ за изцеляването на кръвотечивата жена от Исус Христос, са известни както в ранното монументално християнско изкуство от Рим – катакомбите на Марцелин и Петър – IV в.; в храма Свети Аполинарий Нови в Равена (края на V в.); върху саркофази, стенописи, амулети, така и в Codex Egberti, fol. 24 v между 980–993 г (*Stadtbibliothek Trier, Ms. 24*), в храма Христос Хора в Константинопол (XIV в.) и други.¹³

Ако изработването на реликата върху саркофази, амулети, ампули може да се обясни с механизма за пренасяне на чудотворността от конкретно изображение, то развитието на цялото християнско изкуство показва, че тези схеми постепенно се превръщат в устойчиви модели за представяне на съответните библейски събития, без да послужи определен паметник като прототип. Внимателното изучаване на технологичния аспект на сцената върху амулета е свързано с функциите на иконографското изображение и неговия прототип – икона, стенопис или мозаечно изображение. Какви цели си е поставил авторът на този амулет, съчетавайки представените изображения, съпроводени с евангелски текст?

В конкретния случай авторът на амулета, най-вероятно по молба на поръчителя е използвал конкретна евангелска сцена, съпроводена с текст, макар и на пръв поглед като по-малко подходяща стъпка (но не невъзможна) за молитва, отколкото самостоятелни изображения. Жената поръчала този амулет от хематит¹⁴ дълбоко е вярвала, че Бог ще ѝ помогне да се излекува от болестта, така както е излекувал кръвотечивата жена (Марк. 5: 25–35; Л. 8:43–48; Мат. 9:20). Чрез сцената върху лицевата част

¹³ По-подробно виж: В. Baert. 'Who touched my clothes?': The Healing of the Woman with the Haemorrhage (Mark 5:24–34; Luke 8: 42–48 and Matthew 9:19–22) in *Early Medieval Visual Culture Konsthistorisk tidskrift/Journal of Art History*, 1651–2294, Volume 79, Issue 2, 2010, 65–90.

¹⁴ Хематитът се нарича „кървав камък“. От древни времена винаги са го свързвали с кръвта. Войниците в римската армия, а и по-късно, са носели амулети от хематит, който спомагал за бързо спиране на кръвотечението от получените рани. Амулети от хематит се откриват в почти всички гробници на фараоните.

на амулета е предаден евангелският разказ, видно и от съпроводителния евангелски текст върху двете страни на амулета. Така следвайки изискванията на древната църковна традиция, иконописците на практика стават проповедници на Евангелието, на нашето спасение.

Върху една част от новооткритите оловни амулети и епиграфски паметници през последните години се откриват евангелски текстове. Псалтирът и евангелието са едни от първите християнски книги преведени от гръцки на старобългарски от св. братя Кирил и Методий. До нас не са достигнали в оригинал паметници от техните преводи, но изследвачите са единодушни, че в основата на текста на някои от тези паметници лежат следи от Кирило-Методиевия превод. Времето не е пощадило в оригинал нито едно тяхно произведение, но за сметка на това от началния период на утвърждаване и разпространение на старобългарската писменост в България (последната четвърт на IX – началото на X в.) земята ни е съхранила близо 800 надписа. От тях добиваме реална представа за огромната преводаческа, книжовна и просветителска дейност на св. братя и учениците им. По-голямата част от епиграфските паметници са от неизвестния допреди 15 години старобългарски манастир при Равна, Провадийско, където бяха открити 320 надписа (с руническо писмо, на гръцки, латински, с кирилско и глаголическо писмо, двуезични – на гръцки и старобългарски, и със смесено писмо – с кирилица и руни). Разнообразието на надписите и близо 3200 рисунки-графити (от обикновения кръст до сложните антропоморфни изображения и растителни, геометрични орнаменти, които са ни много добре познати от орнаментираните ръкописи от IX–X в.) ни въвеждат в атмосферата и на скриптория в този манастир, в който е било събрано доста пъстро общество.¹⁵ Те дават възможност да надникнем в организацията на монашеските братства, работата в скрипториумите,

¹⁵ Попконстантинов, К. Още веднъж за гръцкия надпис от старобългарския манастир при Равна. – *Археология*, 1 (1986), с. 11; За два паметника от IX–X в. с псалтирни текстове от Равна. – В: *Приноси към българската археология*. 1. София, 1992, с. 113; Рунически надписи от Средновековна България. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 141–165; Kostova, R. *Silent ommunicatoin: Graffiti from the Monastery of Ravna, Bulgaria*. – In: *Studien Dokumentation. Mitteilungen der ANISA*, 1996, 17 Jahrgang/Heft 1, p. 57–78. Попконстантинов, К., О. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. 1. Salzburg-Wien, 1994 (Die slawischen Sprachen, 36), 266 p.; Костова, Р. Апокрифи и рисунки-графити в българската средновековна култура (по материали от манастира при с. Равна). – *Известия на Историческия музей – Кюстендил*, V (1993), (Международен симпозиум в памет на проф. Йордан Иванов, октомври 1992, част II). София, 1998, с. 325; Kostova, R. A tenth-century graffito of St Basil the Great in the light of his cult in Eastern monasticism. – *Palaeobulgarica*, 1998, 1, p. 75; Попконстантинов, К., Р. Костова. Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX–X в. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток-Запад*. София, 2002, с. 719.

книжовните паметници, които са били превеждани, преписвани и орнаментирани. Не по-малък интерес представляват откритите надписи в скалните манастири при с. Крепча, Мурфатлар (Басараб), Черноглавци. Както в тях, така и върху оловни амулети от X–XI в. също се откриват надписи с библейски текстове от Ветхия и Новия завет. Чрез представения от мен епиграфски материал, открит през последните години и малко известен на колегите, предполагам, че ще имам принос в изучаването на византийската и славянската евангелска ръкописна традиция.

Литургична практика

Молитвъ и тръгдовъ е краткото, но изчерпателно определение на монашеското всекидневие в манастирите в България през IX–X в., което може да бъде открито в писмени извори като Беседа против богомилите от Презвитер Козма и Завета на Св. Йоан Рилски. Съответствието със Студийския типик, което очертава тази формула, е особено ясно очертана в литургичния живот посредством съответствието между Синайския Евхологий и Студийския типик в службите за монашеско пострижение и разрешението за ядене на сирене във Велика събота. Това е именно основанието да се предположи, че в общежитийните манастири в България са спазвали и каноническите часове на студийските монаси.

Надписи от Равна, възпроизвеждащи псалтирни текстове са едни от малкото преки свидетелства за литургичната практика в българските манастири от това време. Например, двуезичен (гръко-кирилски) надпис, открит в манастирския скрипторий възпроизвежда стих 3 от Пс. 53, който е и един от прокимените, изпълнявани във вечернята: Ο ΘΕΟΣ ΕΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑΤΗ ΟΥ ΟΟΝ ΜΕ ΚΕ ΕΝ ΤΗ ΔΙΝΑΜΗ ΟΥ ΚΡΗΝΗΜΕ¹⁶ = БЖЄ ВЪ ИМА ТВОЄИ СПИ МА И ВЪ СИЛЪ ТВОЄИ СЪДИ МИ. Наред с този псалтирен текст тук бе открит още един, който е от 144 псалом, 13–16 стих.¹⁷ В текста се откриват и някои незначителни различия по отношение на същия текст от Септуагинта, които навеждат на мисълта, че авторът на текста от Равна го е възпроизвел по памет, а не под диктовка или с готов образец пред себе си. Писането под диктовка или с текст пред очи е традиция практикувана в скрипториите през Средновековието. Основите на скриптория в манастира при Равна са открити в северната част на манастирския двор, югозападно от храма. Тук вероятно, по традиция,

¹⁶ Ὁ θεός, ἐν τῷ ὀνόματί σου σῶσόν με καὶ ἐν τῇ δυνάμει σου κρῖνόν με.

¹⁷ Попконстантинов, К. За два паметника от IX–X в. с псалтирни текстове от Равна. – В: *Приноси към българската археология*. Т. 1. София, 1992, с. 113.

е била и библиотеката, която заедно със скриптория са били едно цяло, неотделими и от архитектурна гледна точка.

За реконструиране на литургичната практика в манастирите интерес представляват както някои от надписите по стените на Равненския храм, така и тези в главния храм В-4 на скалния манастир при Мурфатлар (Басараби), които съдържат евангелски текстове.¹⁸

Единият от тях е врязан върху западната стена на пронаоса (притвора) на скалния манастирския храм в Мурфатлар. Надписът гласи:

ПИСАНО БО ЄСТЬ ПОРАЖА ПАСТЪИРА И РАЗИДЖТЪ СА ОЧЪ.

В случая имаме работа с цитат от евангелието, който се явява там два пъти – един път у Матей 26.31. В Зографско евангелие: Писано бо єсть поража пастърѣ і разиджтѣ са овча стада – „Писано е: „ще пораза пастира, и ще се пръснат овцете на стадото“ и у Марко 14.27 – В Зографско евангелие Писано бо єсть поража пастърѣ і овца развѣгнѣтѣ са „Писано е: ще пораза пастира, и ще се пръснат овцете“, и веднѣж в пророк Захарий 13.7 – „...казва Господ Саваот: порази пастира, и ще се разпръснат овцете“. В нашия случай, текстът на надписа е най-близо до Зогр. ев. Мат. 26.31, с тази разлика, че отсъства думата стада, която отсъства и у Марко 14.27. Причината за отсъствието на стада не е поради липса на място, а може би авторът на надписа е написал текста по памет и се е получила контаминация между текстовете от Матей 26.32 и Марко 14.27. Обликът Писано, резултат на аналогичното изравняване на сегашната основа пишеша, се явява в не така архаичните старобългарски паметници – най-вече в Асеманиевото евангелие, а в значителна степен и в Мариинското евангелие и в Супрасълския сборник. Сред епиграфските паметници не само в Равна и Мурфатлар, се срещат и надписи: „Иисоусъ Христосъ оделѣ“, които стоят във връзка с подканата на Иисус Христос, отправена от него към учениците Му непосредствено преди залавянето и мъчението Му, които завършват с кръстна смърт: „дръзайте, аз повѣдихъ мира“ – Йоан 16.33. В скална църква В1 в Мурфатлар е врязан кратък надпис: „длъжъни єсмъ“. Неговата краткост не позволява сигурното му идентифициране, но вероятно се касае за цитат от Посланието на апостол Павел до римляните 8.12 – „тѣмъ же оубо братиѣ длъжъни єсмъ не плѣти...“ – „И тѣй, братя, ние не сме длъжъници на плѣтъ, та да живеем по плѣтъ.“

Друга група епиграфски паметници са оловни амулети от Х в., чийто брой вече достигна 70. Върху една значителна част от тях се срещат молитви и заклинания против дявола, огници, тресавици, нежит , а върху други – псалтирни и евангелски текстове на гръцки и старобългарски, със

¹⁸ Popkonstantinov, K., Les inscriptions du monastere rupestre près du village Murfatlar (Basarab). – In: *Dobrudža*, Sofia, 1987, 115–146.

смесено писмо – кирилица и глаголица, а през последните няколко години вече имаме четири амулета, чийто текст е само с глаголическо писмо.¹⁹ Действително, в текстовете върху амулетите редом със заклинанията и молитвите се срещат и евангелски текстове, свързани с епизоди от живота на Исуса Христа (изцеления и изгонване на болести, бесове и др.). При такова разнообразие и многочисленост на текстове върху оловни амулети, възниква въпросът – какво отношение имат тези “канонически и отречени писания” към магическите практики и съставляват ли те някакво единство, на какво основание може да бъде обединен този широк кръг от паметници, “започвайки от библейските апокрифи и завършвайки със заклинанията”.

2. Оловен амулет от Пет могили, Шуменско.

Размери : 5 x 1 см (X век)

Текстът в трите реда върху лицевата част и обратната са изписани сричково и огледално.²⁰

а. + крѣстѣ подрѣжи сѧ : хѣ распа сѧ : хѣ възкрѣсе: и члѣкѣ прости сѧ – Текстът има връзка с текст от евангелие от Мат. 26, 28: „...защото това е Моята кръв на новия завет, която за мнозина се пролива за опрощаване на грехове“.

б. χξ εϋενηθη χ εϋενηθη χ αταληθ

3. Оловен амулет от Нисово, Русенско. Размери 5 x 3 см. (X–XI в.)

а. Почѣто в:ъ въз...крѣстѣ исѣ съ распѧтѣ възистѣ Ѹисѣ распѧтѣ: і сѧ за насѣ възистѣ : чловѣкъ прости сѧ: станѣмъ...всѣ: станѣмъ сѣ еже..мс: въз нѣмъмъ сво: лъзал.. снѣ: св.....п. Ѹодѣола. Въниди исочѣ въз домъ петровъ

б. и видѣ тѣ: Ѹа его огньмъ жегомѣ и прикоснѣ с рѣрѣ ѣи въз: ставъши и слочѣжѣ ѣе емочѣ.

¹⁹ Попконстантинов, К. Оловни пластини с надписи. – В: *Кирило–Методиевска енциклопедия*, Т. 2. София, 1995, 850–853.; Молитва против нежит върху амулети от X век от Пъкуй-ул луи Соаре. – В: *Българите и Северното Причерноморие*. Т. 6. В. Търново, 1997, 123–129; Два средновековни амулета от Добруджа. – В: *Българите и Северното Причерноморие*. Т. 7. В. Търново, 2000, 181–187; Оловен амулет палимпсест от Хасково с глаголико-кирилски текст – В: *Известия на регионалния исторически музей Хасково*. Т. 3, 2006, 74–86; Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и техните паралели с евхологиите от средновековна Сърбия. – *Zbornik radova vizantoloskog instituta XLVI*. Belgarde, 2009, 341–351. Попконстантинов, К., Х. Миклас. Оловен амулет с глаголически текст. – В: *Средновековието в огледалото на един филолог. Кирило-Методиевски студии*, книга 18. *Сборник в чест на Светлина Николова*. София, 2009, 385–399.

²⁰ Попконстантинов, К., Г. Атанасов. Оловна пластина с надпис от X век. – *Плиска-Преслав*, Т. 6, Шумен, 1993, 149–153.

Въпреки известни трудности при възстановяването на текста, особено поради частично изтрития ред б, става ясно, че по съдържанието и стилистичния си характер той стои на границата между каноничните и неканоничните („лъжливи“) молитви. Апокрифно обаче е споменаването на архангел Сихаил. Като цяло текстът не ни е познат от наличната литература; в структурно отношение той се доближава до текстовете, врязани върху амулета от Пет могили (Шуменско) – КРЪСТЪ ПОДРЪЖИ СА: ХС РАС:ПА СА: ХС ВЪСКРЪСЕ: И ЧЛЪКЪ ПРОСТИ СА – и от Нисово (Русенско) – почъ:т... кръс:тъ хъ расптъ възистъ:съ с за нас възистъ: чловкъ: прости с

Формата крѣ[стѣ] в трети ред по-вероятно стои за христ– (т.е. хрѣст-), както това нерядко се среща в по-късни извори, особено от източнославянски произход. Формата на 3. л. минало свършено време с потъче (р. 1–2) можем да отнесем към потъкнѣти с, потъкнѣ-нѣши с «offendere, irruere, impingere»; срв. и несвършеното съответствие потъкати, потъкаѣ-нѣши (с) «pulsare», refl. «impingere» и отглаголното съществително потъчение «offensio pedis, lapsus».²¹ Значението му в нашия контекст или „забивам“, или незасвидетелстваното още в стб. речници производно „издигам, изграждам“, личи от фразите ...потъчѣет крѣтъ и потъчение крѣтъ, респективно съответния чин, съхранен само в по-късни требници.²² Тъй като нашият автор несъмнено е черпил своята фраза от подобен текст, т.нар. *Чинъ бываемый на основание цръкви и потъчение крѣсту* като негов пряк или косвен извор би трябвало да произхожда още от старобългарския период. Неговото бъдещо изследване безспорно ще допринесе и за по-добро разбиране на текстовете и в трите амулета.

Тези особености, както и уникалната досега цялостна употреба на глаголическо писмо правят представения паметник изключително важен особено за изясняване на въпроса за мястото респективно функцията на глаголическото писмо в „зрялата“ посткласическа фаза на старобългарския език (ок. 950–1100 г.). Че то е било ползвано в (неофициалната) епиграфика, е видно както от надписите от Преслав, Равна, Цар Асен, Мурфатлар, Черноглавци, така и от няколкото публикувани вече оловни амулета със смесено писмо – кирилско и глаголическо.²³

²¹ Попконстантинов, К., Х. Миклас. Оловен амулет с глаголически текст. – В: *Средновековието в огледалото на един филолог. Кирило-Методиевски студии*, книга 18. Сборник в чест на Светлина Николова. София, 2009, 385–399.

²² *Словарь русского языка XI–XVII в.* Кн. 18. Москва 1975–2001, с. 33 (sub vv. потычати, потычение).

²³ Попконстантинов, К. Кирилица и глаголица срещу дявола, или още един амулет от Х в. – *Palaeobulgarica* 4, 2004, 69–76. Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*. София, 2006, 311–331;

5. Оловен амулет от Варна. Размери 4,2 x 3,4 см. (X в.)

Седемредовият надпис започва с кръстен знак и е изписан само върху едната част на амулета. Надписът върху амулета почти повтаря текста върху амулета от Нисово и стои най-близо до текста в евангелие от Матей 8, 14–15 (Зогр, Мар, Ас, Сав, Иван Александрово евангелие): пришедъ ꙗисъ въ домъ петровъ, видѣ теѡв егѡ лежащъ и огнемъ жегомъ, и прикоснѣста рѡцѣ еѡ, и ѡстави ю огнь: и воста и сѡжашѣ емъ.

+И ВЪНИДЕ ИСЪ
СЪ ВЪ ДОМЪ ПЕТРОВЪ
И ВИДѢ Ꙗ ОГНЕМЪ ЖЕ
ГОМЪ И ПРИКОСНЪ
5. СѦ РѢЦѢ СѦ И ВЪСТА
ВЪШИ СѦЖАШЕ СѦ
Ꙗ АМИНЪ

Иван-Александрово евангелие (Мат. 8, 14-15):

Ꙗ
И пришедъ ꙗисъ въ домъ петровъ внѣ-
дѣ теѡв ꙗго лежѡщъ ѡгнемъ
жегомъ ꙗ прикоснъ с рѡцѣ еѡ
ꙗ ѡстави ѡгнь ꙗ вѡставъ ꙗ
сѡужаашѣ юмѡу:

По своите палеографски и езикови особености надписът върху амулета от Варна има най-близки паралели с редица епиграфски паметници от X в., но също така и с някои книжовни паметници от X–XI в. (Остр. ев., л. 63 сл.).

В заключение можем да подчертаем, че макар и фрагментарни, разгледаните в статията епиграфски данни са пълноценен и надежден извор за историческата реконструкция на всекидневието в българските манастири през IX–X в., литургичната практика и не на последно място използването на текстове от Евангелието както в богослужението, така и сред текстове върху малко познатите досега амулети.

Същият. Нежитъ идѡше от Чръмнаго морѡ. – В: *Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. Ив. Харалампиев*. В. Търново, 2006, 99–108.

GOSPEL TEXTS ON A HEMATITE AMULET DATED FROM THE VITH CENTURY WITH GILDED SILVER REPOUSSE COVER AND LEAD AMULETS FROM THE XTH C.

Kazimir Popkonstantinov

Summary

The problem of the so-called apocryphal prayer texts on amulets from the Middle Ages is one of the important, but unfortunately still insufficient in terms of research issues in the history of the old Bulgarian culture and literature. This article is mainly the result of my study of texts on lead amulets from the X – XIV centuries, the number of which has increased enormously in recent years. One part of this type of monuments is the result of accidental discoveries, and another found during archaeological research.

As it is well known, the Old Bulgarian prayer cycle offers a considerable variety of texts meant for all kinds of diseases that caused a lot of suffering to the medieval man. Some of them are found mainly in Euchologia but also, they are in liturgical books such as Psalms, Service Books, Menaia and others, which suppose their versatility. These texts are of very archaic origin, and some of them have close parallels with several monuments from the ancient period and they also have similar incantation and ritual character.

УЧИТЕЛ И УЧЕНИК. СЪЗДАВАНЕТО НА МОДЕЛИ И ОБРАЗЦИ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО ДО ПАДАНЕТО ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

Цветана Чолова

Великият синтез на четвъртото столетие чрез обединяването на достиженията на класическата античност с християнската идея за човека като център на вселената, единственото създание, в което се отразява божият образ и креативност, господстват през следващите столетия и определят не само средновековната цивилизация, но и Новото време на Европа, като достигат до съвремението.

Процесът на Възраждане на Античността, на античната култура, идеи и образователни традиции започва много по-рано от Италианското Възраждане, както е прието да се смята.¹ В хилядолетното развитие на Източната Римска империя – Византия, този процес не прекъсва, античната култура не само се съхранява, но и изгражда новата християнска култура на Средните векове и преминава в Европейското Ново време. В определени периоди интересът към Античността във Византия се засилва. Това дава основание на изследователите да определят няколко по-значими „Византийски Ренесанси“ – „Първи византийски хуманизъм“, Комнинов, Палеологов Ренесанс и пр.

Ренесанси изживяват и много от новопокръстените народи, където античната култура и философия навлизат чрез създаване на собствена азбука и писменост, за да се преведе Библията и да стане достъпна на говоримия език, преводи на съчиненията на християнски и светски автори, т. нар. патристично направление в развитието на византийската култура. Например арменският Ренесанс през V век – създаването на арменската

¹ Хунгер, Х. *Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура*. София: ЛИК, 2000, с. 461.

писменост и преводът на Библията на арменски, многобройни преводи от гръцки и сирийски и създаване на нови произведения; Симеоновият ренесанс – през IX – X в. – Златният век на българската култура – чрез създаването на старобългарската азбука и писменост от св. Кирил и Методий, формирането на „образци и модели“ в Преславската и Охридската школа и пренасянето им в православните страни от Югоизточна и Източна Европа; Каролингският Ренесанс по времето на Карл Велики и др. Това са периоди на възход на културата след приемането на християнството като официална основна религия, или на по-тясно сближаване между държава и църква и същевременно на откриването и възприемането на античното наследство чрез християнството и създаването на нови цивилизации.

В този процес основна роля има идеята за образованието, пренасянето на античната пайдея в християнството и в средновековна Европа.² Преосмислянето и усвояването на елинската система на образование като културен образец се развива и допълва през класическия, елинистическия, римския и средновековния период. Тя преминава и в Новото време и до голяма степен определя насоките на съвременното образование, което периодично се обръща към античните традиции. Латинският превод на термина пайдея с хуманитас преминава през столетията като основен стремеж на човешката природа и човешкото достойнство, формирането чрез образование, просвещение, възпитание, морал и култура за изграждането на съвършена личност.

Взаимоотношенията между учител и ученик (ученици) заемат основно място в този процес и се осмислят и променят във времето. Още Омир описва идеала на обучението и възпитанието на героя, на когото трябва да се подражава. Оттук започва да се формира моделът на възпитание и обучение, отношенията между учител и ученик, които се доразвиват през следващите периоди. В мита за обучението на Ахил при неговия учител кентавър Хирон, най-мъдрият от кентаврите, се развива идеята за личния пример на учителя и личната привързаност между учител и ученик. Хирон учи Ахил не само на астрономия, геометрия, математика, медицина, но и на мъдрост, на смелост, на човешко достойнство при изграждането му като истински герой. Ученици на Хирон са и Язон, Херкулес, Орфей, Асклепий. Всеки от тях развива собствените си заложи в различни области, като достига съвършенство и надминава по слава своя учител.

² Jaeger, W. *Early Christianity and Greek Paideia*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Mass. 1965.

Образът на кентавъра, който е символ на двойствената човешка природа и съчетава човешката мъдрост с инстинктите и силата, олицетворява ролята на учителя, който трябва да направлява и насочва младежите да се усъвършенстват физически, да станат силни, смели и победители, като същевременно дадат преимущество на развитието на своя интелект и способности, креативност, любознателност и добродетели. Тази представа за учителя преминава през вековете и макар и да търпи промени и да не може да бъде постигната от всеки учител запазва основната си същност.

През класическия и особено през елинистичния период се създават основните концепции за образованието в Древна Гърция, които в голяма степен се съхраняват и до днес. Възникват първите философски школи, които се изграждат около известен учител, граматик, ритор, философ. Неговата личност остава отпечатък върху учениците в интелектуален, морален и житейски смисъл. Дори да не са преки ученици на известните личности, мнозина стават техни последователи, изучавайки оставените от тях съчинения и доразвиват и разпространяват идеите, методите на образование и изследване през вековете.

Йонийските философи – Талес, Анаксимандър, Анаксимен събират кръг от ученици, на които предават иновативните си идеи за строежа на космоса, вселената и природата. Питагор, „най-великият от елинските мъдреци“ създава първата философска школа през VI–V в. пр.н.е., която става образец за следващите векове. Самият той черпи своите знания, като се обучава във Финикия, Египет и Вавилон. Питагорейската школа всъщност е тайно братство от посветени в новата философска система, примесена с религиозни идеи за прераждането и новото учение за числата, за единицата. Според Аристотел питагорейците въвеждат първи количествения метод, числата, като всеобщи, присъщи на всички неща, и по този начин развиват математиката.

Най-голям принос за изграждането на образователната система не само за своето време, но и за бъдеще имат Сократ и философските школи на Платон, Аристотел, както и риторическата школа на Исократ. Въпреки че не е писал съчинения, а е развивал устно своите идеи Сократ остава чрез произведенията на учениците си. Макар че спорът за това дали е описан реалистично и дали неговите последователи не му приписват и своите идеи, развити според неговия метод на преподаване, той и досега е символ на философията на Древна Елада. Неговият диалогичен метод на обучение чрез поставяне на въпроси и търсене на аргументи и контрааргументи за доказване на дадена хипотеза е в основата и на съвременната наука.

Платон в своята Академия прилага и доразвива Сократовия метод и идеи. Макар че говори чрез устата на главния герой на своите Диалози – Сократ, Платон създава една от най-известните и просъществувала през вековете философски школи. Той променя и поставя основите на античното образование като формулира идеята за ролята на учителя, личният пример, методите на преподаване, етапите на образование, обучението през целия живот. Неговите ученици, също герои в Диалозите стават едни от най-известните философи и софисти и пренасят идеите му по-нататък. При Платон се различават двете основни страни на античното образование – техническа, чрез която детето постепенно се въвежда в определен начин на живот, и етическа – нещо много повече от обикновения морал – това е определен жизнен идеал за човека, който трябва да бъде усвоен.

Аристотел в Ликея поставя на много широка основа образованието, като с помощта на учениците си изследва и обработва фактически и емпиричен материал, формулира категорийните понятия, създава, издирва причинно-следствените връзки, научни понятия и характеристики на познанието и поставя началото на голяма част от съществуващи до днес науки, методите им на изследване и класификация.

Нова насока в развитието на образованието в Елада дават и софистите. Платон и Аристотел ги критикуват за формализирането на методите на преподаване на граматика и риторика – чрез аргументи и логически упражнения с цел усъвършенстване на речта и овладяване на изкуството на спора. Софистите внасят новост в античното образование и промяна, която след това окончателно формира концепцията за пайдея.³ Това е идеята за енциклопедичност, критическо мислене и активност на учениците чрез диалози, които да доведат до самостоятелни изводи.

Риторската школа на Исократ, основана в IV в. пр.н.е., формулира много от методите на образование и става модел за висшите школи в елинистическите държави и в Рим. Исократ продължава спора със софистите и техния модел на обучение, като общото образование „ἐγκύκλιος παιδεία“ намира своето място. В Атина и в полисите по Йонийското крайбрежие се създават и основните научни методи, които се развиват в късно-античните школи в пределите на Римската империя – Александрия, Антиохия, Бейрут, Газа и др.⁴

³ Hadot, I. *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique*. Institut d'Etudes Augustiniennes, Paris, 1984, p. 17.

⁴ Пигулевская, Н. П. Сирийская культура в Средних веков и её историческое значение. – В: *Ближний Восток, Византия, славяне*. Ленинград, 1976, 171–173.

Римската империя обхваща районите на цялото Средиземноморие, Египет, Палестина и голяма част от Европа и Черноморието, като разширява непрекъснато своите граници. Това са земите на високоразвити цивилизации през хилядолетията. През Късната античност поради относителното спокойствие в рамките на империята процъфтяват едни от най-забележителните културни центрове, които следват създадените през елинистическия период, но и ги развиват, като се намират в непрекъснат обмен на идеи и научни постижения. Влиянията на различни учения, религии и идеи от Изток се отразяват все по-силно върху философските школи и практики.

Римските градове са не само унифицирани като архитектура, но и като управление и начин на живот. В муниципалните градове градската управа е имала за задължение да се грижи и за образованието. Началните училища, организирани от общините, са почти повсеместни. Средното образование обикновено е поверено на частни учители – ритори, граматисти, философи.⁵

Много оскъдни сведения са достигнали до нас за методите на обучение в тези училища, но целта е изучаването на основите на четенето, писането и смятането.⁶ За разлика от елинската образованост и елинската пайдея в Рим моралното възпитание остава задължение на бащата на фамилията, а учителят има дял предимно в интелектуалното образование.

Император Веспасиан пръв създава публична висша риторска школа в Рим, която има за цел чрез общото образование да подготвя и държавни служители.⁷ Висшите школи са били предназначени за обучение на бъдещия интелектуален елит, юристи, лекари и държавни административни служители. Императорите Адриан, Марк Аврелий, Александър Север, Антонин Пий и др.⁸ чрез редица мерки засилват ролята на публичното обучение, което постепенно се влита в преобладаващото частно образование.

Този процес продължава във Византия, като едиктите на Теодосий II „*De studiis liberalibus*“ и на Юстиниан⁹ фиксират броя на професорите и на

⁵ Марк Тулий Цицерон. *За оратора*. Прев. П. Стоянова. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992, 2.1.1.

⁶ Bernard, A. *La rémunération des professions libérales en droit romain classique*. Les éditions Domat-Montchrestien, Paris, 1936, p. 17.

⁷ Гай Светоний Транквилл. *Жизнь двенадцати цезарей*. М., 1966; Дополнения. фрагменты. Из книги „О граматиках и риторах“, (2), Москва, Наука, 1993, с. 221.

⁸ Modestinus, *Digestae*. 27.1

⁹ Codex Theodosianus (Cod. Theod.) XIII. 3. 5 = Codex Justinianus (Cod. Just.) 10. 53 /52/ 7, 14 9.330.

професорските катедри в Константинополската публична школа, като те трябва да бъдат облагодетелствани и поставени под грижата на държавата и регламентират начина на заплащане, големината на хонорара и пр.¹⁰

В провинциалните градове грижата за организиране и контрол на образованието се запазва за муниципалните управи и частната инициатива.¹¹ По-бедните граждани, които не могат да осигурят образование на своите деца чрез частни учители вкъщи, ги дават в публични училища, където учители – обикновено обеднели граждани, чужденци или роби, срещу минимално заплащане обучават децата в начална грамотност.

Промяната през Късната античност идва от християнството и синтеза на патристиката с античната култура. Второто и четвъртото столетие са най-продуктивните периоди за този синтез. Разцветът на патристиката следва указите на Галерий през 311 г. в Сердика и на Константин и Лициний в Милано през 313 г., с които християнството от преследвана религия става равнопоставена на останалите религии в политеистичната империя. Едновременно с указите на императорите от Константин I до Теодосий I, насочени към постепенно унищожаване на старите езически религии, култове, отнемане на привилегиите на жреците и разрушаване на езически храмове, императорите полагат грижи за изграждането на християнската църква и нейната организация.¹²

Патристиката се заема с нелеката задача да създаде на основата на блестящата антична цивилизация – християнска култура, която да отговори на нуждите на Християнската империя. На практика донякъде успява, но всъщност създава едно паралелно патристично направление на античната култура. Светската култура и образование се запазва в Източната римска империя (Византия) до нейния залез в средата на XV в. като преписи, коментари, компилации на антични автори и обучение по подражание на античните училища.

Александрийската патристична школа поставя началото още през втори век с ранните църковни отци като Филон Александрийски, Климент Александрийски и др. Антиохийската школа в центъра на провинция Сирия от своя страна следва старите традиции и прякото тълкуване на библейския текст. Палестинската школа в Кесария Палестинска, където

¹⁰ Cod. Theod. XIV. 9. 3 = Cod. Just. 11. 19 /18/.

¹¹ Квинтилиан. *За обучението на оратора*. Вм. предговор М. Порталски, уводна статия Б. Богданов, прев. от лат. М. Порталски. София Наука и изкуство, 1982, 1.10.2, с. 89.

¹² Cod. Theod. XVI, където са събрани конституциите и едиктите на императорите, регулиращи налагането на християнството и унищожаването на езическите храмове, култове и жреци.

Ориген написва последните си трудове, през IV в. е известна с школата на Памфил, учител на Евсевий Кесарийски.

Най-голяма заслуга имат патристичните школи през IV в. в Кесария Кападокийска – Василий Велики, Григорий Нисийски, Григорий Богослов, Александрийската школа – Атанасий Александрийски, Кирил Александрийски, Антиохийската – Евсевий Емески, Теодор Мопсуетски, Ива Едески и Диодор от Тарс, а в Западна Европа – Милано – Амброзий Медиолански и Августин. Църковните отци, самите те високо образовани в езическите антични школи, създават моделите, които през средните векове стават образци за възприемане на античната култура чрез християнското учение.

„Великите кападокийци“ Василий Велики, Григорий Нисийски, Григорий Богослов учат в престижната неоплатоническа школа в Атина. Те защитават идеята за изучаването на античните автори и светското образование като основа на християнската образованост. Василий създава няколко образца на съчинения, които показват как да се вплетат античните знания в християнството. Неговото съчинение „Как юношите да изучават езическите съчинения“ (Беседа 22) дава път за навлизането на античната пайдея в образованието във Византия. То е било създадено за напътствие на неговите племенници, но надхвърля многократно първоначалното си предназначение и отваря пътя за запазването на светските науки и светското образование във Византия. За християнина „външните науки“ не са безполезни, напротив той трябва да заимства от тях всичко, което може да послужи на нравственото му усъвършенстване и интелектуално развитие. (Беседа 22, 3-4).

Василиевият „Хекзамерон“ – екзегеза върху книга Битие на Библията, остава образец за християнските писатели и пример за усвояване на античните учения от християните.

Григорий Нисийски, брат на Василий (по-късно се смята, че е бил и под влияние на неоплатонизма, но съчиненията му не са осъждани), също пише за християнската пайдея като път към усъвършенстването на човека чрез образование и добродетели като „божествен анабазис“ към достигането до Бога.

Григорий Назиански Богослов в своето „Надгробно слово за Василий“ описва влечението на Василий, а и своя пиетет към изучаването на светските науки в Атинската школа:

„Кой може да се сравни с него (Василий) в риториката, дишаща със силата на огъня, макар че по нрава си той не приличаше на риторите? Кой подобно на него привежда правилата на граматиката и езика, обяснява историята, владее метриката на стиха, привежда законите на стихотвор-

чеството. Кой е бил толкова силен във философията, действително възвишената и простираща се нависоко, в практическата и теоретичната, а също и в тази нейна част, която се занимава с логически доводи и противоречия, както и с дискусиата и се нарича диалектика?... От астрономията, геометрията и науката за съотношенията на числата да изучи толкова, че изкусните в това да не го оборват, оставил всичко излишно, като безполезно за желаещите да живеят благочестиво. Лекарското изкуство, този плод на философия и трудолюбие, му даде необходимото и за неговите собствени болести и за грижа за болните; започвайки с последното, той постигна и методите на лекарското изкуство, като изучи в него не само видимото и материалното, но и отнасящото се към науките и философията. Но всичко това, колкото и да е важно, не значи колкото нравственото обучение на Василий.“¹³

Българската държава „Отсам Дунав“ се изгражда върху територията на Византия. Тя наследява повече от всички други православни страни византийски земи, повлияна е и заимства пряко от християнската култура на населението на Византийската империя. През VII – средата на IX в. България е в непрекъснат конфликт със своята съседка и тези векове минават в битки и стремеж към надмощие. През всички периоди териториите на юг от Стара планина, по поречието на Дунав и Черно море, както и по основните пътища променят своята принадлежност, като минават към едната или другата държава. Становището, че в Мизия, територията, която наследяват българите е била напълно обезлюдена и няма значими градове, се опровергава от изворите и от археологията. Това може да важи за вътрешността, където се изгражда българската държава, но по дунавския лимес и черноморското крайбрежие оцеляват и продължават своя живот множество градове, макар и в тях населението да намалява.

Във Византийската империя населението е полиетническо. Все пак ромеите – гръцките поданици на империята остават привилегирани. В управлението на градовете те заемат основните длъжности като императорски представители, военни управители, както и според богатството и принадлежността си към аристократичното съсловие или според заслугите си към града. Поради честите етнически нахлувания на варвари, част от които остават на византийска територия, император Теодосий II в своя кодекс забранява сключването на брак между варвари и ромеи.

¹³ Григорий Богослов, свт. Слово 43, „Надгробное Василию, архиепископу Кесарии Каппадокийской“. *Творениях св. отцов в русском переводе*. Санкт Петербург, 1912, Т. I, с. 617. Достъпен на: http://www.odinblago.ru/sv_grigoriy_t1/43.

Какво е било отношението към българите от страна на ромеите и обратно в градовете може да се съди по редица извори.¹⁴ Въпреки изселванията на ромеи от българските царе от превзетите територии и от градовете и заселването на българи в тях, честите промени водят отново към връщането на статута на града и животът в него се възстановява.¹⁵ Населението на тези територии остава на мястото си, независимо че в изворите се споменава за смяна на византийските управители на градове и области с български управители, както и за бягство и преселване на жители.¹⁶ Но това не е масово изселване и редовна практика. В градовете и селата се запазва устройството и начинът на живот и в повечето случаи не е настъпвала голяма промяна.¹⁷

Това важи и за училищата, които продължават да действат, учителите – общински и частни, да търсят и преподават на учениците. При преселването на ромеи от българските владетели се споменава и за аристократи и видни граждани – епископи, сред изселниците.

Още преди покръстването някои от българите могат да учат в гръцките начални училища, както и при частни учители граматика и риторика. Тези, които владеят добре гръцки вероятно са намирали място в канцеларията на българските владетели като писари, преводачи и в администрацията. Гръцкият език е бил официален в България до покръстването, той се е използвал при каменните надписи на българските владетели, международни договори, търговски договори в ханската канцелария.¹⁸ Моделът на византийското образование става добре познат в ранните

¹⁴ Вж. Ангелов, П. *България и българите в представите на византийците (7–14 век)*. София: ЛИК, 1999; Същият. *Чуждите народи в представите на средновековния българин*. София: ТАНГРА ТанНакРа Ик, 2013.

¹⁵ Превземането на градове и крепости от българските ханове и царе, назначаването на български управители, изселване или бягство на част от ромейските поданици и заселването на българи е по-често по времето на Крум, Маламир, Симеон, Калоян и Иван Асен, когато българската държава превзема тези територии чрез войни и сключени мирни договори. Едни от цветущите центрове във Византия и най-големи градове в тази територия – Филипопол, превзет от хан Маламир през 836 г., Солун – границата на българската държава е само на 22 км. северно, при Калоян и Иван Асен тези земи са включени в състава на България както и там се заселват и българи.

¹⁶ Theophanis Chronographia (Theoph. Chr.) – *Гръцки извори за българската история (ГИБИ)*. Т. 3, 1960, с. 284.

¹⁷ Данчева-Василева, А. *Пловдив през Средновековието IV–XIV в.* София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2009, 266–283.

¹⁸ Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979, 79–80.

периоди на средновековна България. По този начин българите заимстват културата и начина на живот от византийците.

След приемането на християнството България заимства образователния модел от Византия. Това е времето на „Първият византийски хуманизъм“ в империята.¹⁹ Време на възход на културата и науката, на връщане към античните образци, време на видни интелектуалци, писатели и духовни дейци като патриарх Фотий и Лъв Математик, на компилатори, коментатори и издатели като Арета Кесарийски, на писатели като Константин VII Багренородни. Логотетът Варда възстановява висшата публичната школа в императорския дворец – Магнаура, през 855-856 г. Създават се интелектуални кръгове около частни преподаватели (Лъв Математик, Фотий).²⁰ Константинопол е наречен „висшето училище на света“.

В това интелектуално Възраждане се включва и създателят на старобългарската писменост Константин Философ. Пространното житие на св. Кирил от неговия и на Методий ученик Климент Охридски многократно е тълкувано и подлагано на анализ, като някои от сведенията в него са уникални. Най-обстойното изследване е на Ф. Дворник²¹, но някои учени продължиха да оспорват определени сведения, като смятат, че изследователят се опитва на всяка цена да докаже значението на Пространното житие като исторически извор и истинността на сведенията в него.²² Дискусията засяга особено тези сведения, които не могат да се потвърдят от други извори, а много от тях са свързани с образованието и учителската дейност на двамата братя. Все още няма критично издание, с привличането на всички съществуващи преписи и издирване на източниците на житията на Кирил и Методий. Спори се за времето на тяхното съставяне и отношението им с другите кратки жития и т.нар. Италианска легенда от IX в.²³

¹⁹ Lemerle, P. *Le première humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance des origines au X-e siècle*. (Bibliothèque byzantine. Etudes 6). PUF, Paris, 1971.

²⁰ Ibidem, Chap. VI, VII, p. 148–205.

²¹ Dvornik, F. La carrière universitaire de Constantin le Philosophe. *Byzantinoslavica*, 3 (1931) 59–67; Dvornik, F. *Les légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*. Recueil pour l'étude des relations byzantino-slaves, Supplementa I. Prague: Commissionnaire « Orbis », 1933, 79; F. Dvornik, *Byzantine missions among the Slaves, S. S. Constantine-Cyrl and Methodius*. Rutgers University Press, 1970.

²² Lemerle, P. *Le première humanisme byzantin*, 256 sq.

²³ Дуйчев, Ив. Към тълкуването на пространните жития на Кирил и Методий. – В: Дуйчев, Ив. *Проучвания върху средновековната българска история и култура*. София: Наука и изкуство, 1981, 129–152.

В Пространното житие се посочва, че Константин получава началното си образование в родния си град Солун и започва да учи граматика и риторика в среда на деца на аристократи и висши чиновници. Той остава недоволен от обучението по риторика, получено в Солунското училище, като се разочарова и от съучениците си след една игра на лов със соколи, като намира това занимание за суетно и недостойно. Изучавайки много от беседите на Григорий Богослов и търсейки техния дълбок смисъл, той „изпаднаше в скръб, когато не можеше да ги разбере основно“ и започва да търси добър и известен ритор, който да му преподава. Намира в Солун само един чужденец, който да отговаря на неговите изисквания, но той бил вече стар и отказал да го обучава:

„Имаше (в Солун) един чужденец, който разбираше граматика. (Константин) отиде при него. Като падна пред нозете му, той го помоли: „Добри учителю – рече, – научи ме на граматично изкуство!“. А той понеже беше погребал таланта си, му отговори: „Момко, не си хаби труда, защото отдавна съм се зарекъл, докато съм жив, да не уча никого на него! Като му се поклони детето му каза със сълзи на очи: Вземи целия ми дял, що се пада от бащиния ми дом, ала ме научи!“. И понеже чужденецът не иска да го послуша, (Константин) си отиде у дома и се отдаде на молитва, за да постигне желанието си. И скоро Бог изпълни волята на тогова, който се боеше.“²⁴

Този пасаж от Житието на Константин многократно се използва, за да се направи извод, че след като във втория по големина град Солун не се намира достоен ритор, това показва спадането на нивото на образование във Византия през IX в. Може би до известна степен след иконоборческия период културата трудно се възстановява, но такива примери има още. Един от най-известните учени Лъв Математик също търси дълго добър граматик и ритор при когото да учи и то в Константинопол, и отива на остров Андрос, където намира един, но след това продължава да се самообразова, като търси и намира „прашни“ книги в манастирите. И в двата случая става дума за търсене на не какъв да е учител, а много способен и известен, според високите изисквания на двамата бъдещи филолози и философи. Несъмнено са преподавали и много други граматични и риторични както в Константинопол, така и в Солун. Лъв Математик става митрополит на Солун, а след това открива частно училище в Константинопол, накрая

²⁴ Климент Охридски. Пространно житие на Константин-Кирил Философ. В: Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 3. Обр. Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София: Изд. на Българската академия на науките, 1973, с. 121.

е назначен от кесаря Варда да оглави философския отдел в Магнаурската школа.

В Пространното житие на Константин Философ пише, че Константин по покана на логотета Теоктист отива в Константинопол.

„Царският управник, който се нарича логотет, като чу за неговите дарби, за неговата мъдрост и прилежно учение, което беше вродено у него, прати да го повикат, та да се учи с царя. Като дойде в Цариград, дадох го на учители да се учи. В три месеца той усвои граматиката и се зае с другите науки: изучи Омира и геометрията, а при Лъва и при Фотия – диалектиката и всички философски науки, а освен тях и риторика, и аритметика, и астрономия, и музика, и всички други елински изкуства. И той бързо изучи всички тези науки, като да би изучавал само една от тях. Защото бързината се съчетаваше с прилежанието, като се надпреварваха взаимно, чрез което се постигат науки и изкуства.“²⁵

Пол Лемерл отделя специално внимание на обучението и учителите на Константин Философ според сведенията от Пространното житие на св. Кирил. Един от спорните въпроси е къде и при кого е продължил обучението си Константин в императорската столица, особено пасажът: „В три месеца той усвои граматиката и се зае с другите науки: изучи Омира и геометрията, а при Лъва и при Фотия – диалектиката и всички философски науки, а освен тях и риторика, и аритметика, и астрономия, и музика, и всички други елински изкуства.“

Според П. Лемерл Константин не е учил в Магнаура заедно с бъдещия император, защото Михаил Рангаве е по-голям от него с 12 години. Лемерл смята, че Константин не е бил ученик на Лъв Математик в Магнаура, защото школата е създадена след убийството на логотета Теоктист, покровител на Константин, при логотета Варда, който я ръководи от 855 до 866 г. Варда възстановява дворцовата държавна школа Магнаура, в която обучението е било безплатно и назначава Лъв Математик начело на философската школа. „Оказвайки се без длъжност вследствие на своето низложение, той (Лъв Математик) оглави философската школа, неговият ученик Теодор ръководил катедрата по геометрия, Теодигий по астрономия, а Комита по граматика, обучавайки правилно да говорят по гръцки.“²⁶ Предполага, че е възможно Варда да е създал преди публичната школа частно училище,

²⁵ Пак там, 121–122; Кирил и Методий. Изтъкми А. Т. Балан. Т. I. (Университетска библиотека № 146). София, 1920, с. 69. А. Т. Балан предполага роднински връзки между Кирил и Методий и логотета Теоктист.

²⁶ Theophanes Continuatus, 192 (IV, 2).

където е учил Константин. Лъв Математик също открива частно училище в Константинопол след низложението му от митрополитската катедра в Солун през 843 до назначаването му като ръководител на Магнаурската школа през 855 г., където е възможно Константин да е бил негов ученик.²⁷

П. Лемерл смята, че Константин не е бил ученик и на Фотий в държавната висша школа, защото той не е преподавал в Магнаура. Фотий е имал частно училище – висша школа в дома си, и много вероятно е Константин там да е бил един от неговите ученици.²⁸

Повечето от изследователите обаче, се придържат към тезите на Ф. Дворник, който следвайки сведенията в пространното Константиново житие, смята, че Константин се е обучавал в Магнаура.²⁹ Висшата школа по-скоро е била реорганизирана, а не създадена от Варда, и вероятно продължава да съществува и след неговата смърт, така че Константин е възможно да е учил там.

Фотий е споменат изрично като учител на Константин Философ в Пространното житие, като това се разбира и от други източници.

В писмо на Анастасий Библиотекар до папа Адриан II пише за един спор между Константин Философ и патриарх Фотий:

„Наистина и преди няколко години същият Фотий проповядваше, че всеки човек имаше две души. Когато Константин Философ, мъж пресвят, негов много голям приятел го упрекнал и казал: „Защо, пръскайки сред народа толкова голяма заблуда погуби толкова много души?“ Той отговорил: „Аз рекох тези думи не от желание да съблазня някого, но да узная какво би сторил патриарх Игнатий, който бе отблъснал извънредно умните хора, ако по негово време се родеше някаква ерес, родена от умо-заклученията на философите. Аз обаче не съобразих, че с огъня на това изречение ще съблазня толкова много хора.“ На това онзи възразил: „Ти хвърли стрела сред множеството на многолюдната тълпа и не съобрази, че някои от всичките тези може да бъде наранен...“³⁰

²⁷ Липшиц, Е. Э. *Очерки истории византийского общества и культуры*. Москва, 1961, 338–357.

²⁸ Lemerle, P. *Le première humanisme byzantin*, 242–267.

²⁹ Dvornik, F. *Les légendes de Constantin et de Methode*, 42–43; Grivec, Fr. *Vitae Constantini et Methodii. Versio latina*. – *Acta Academiae Velehradensis*, XVII, 1941, Nr. 3, p. 302; Тот, И. Константин-Кирил като философ. – *Palaeobulgarica*, кн. 4/1981, 33–36.

³⁰ Анастасий Библиотекар. Писмо до папа Адриан II. В: *Латински извори за българската история (ЛИБИ)*, Т. II. София, 1960, 195–196.

Много вероятно е подобни дискусии да се е състояли в дома на Фотий по време на неговите събеседвания с учениците му в частната школа, един от които е Константин – това е едно от доказателствата за обучението на Константин при Фотий, независимо, че упрекът е отправен по-късно и Анастасий, който нарича Константин приятел на Фотий го използва, когато описва събитията около свалянето на Фотий от патриаршеския престол.³¹

Патриарх Фотий е бил най-значимата личност в периода на „Първия византийски хуманизъм“ през IX–X в. Може да се каже, че той олицетворява Възраждането, духа на времето, възхода на Византия и нейните дипломатически и културни постижения. Фотий в началото на кариерата си постъпва в императорската канцелария и постепенно се издига до най-високия пост протоасикрит, а след това и имперски секретар протаскерит – една от възможностите за достигане и на патриаршеския пост, както е и в случаите с Тарасий и Никифор, без да преминава свещеническите степени, за което нееднократно този аргумент е бил използван от римския папа Николай I за непризнаване на патриаршеската титла на Фотий.

Ф. Дворник тълкува пряко сведенията от Пространното житие на Константин, като смята, че той е преподавал в Императорската школа и е назначен от логотета Теоктист през 843 г. След назначаването на Фотий за протоасикрит на същото щатно място за преподавател по философия е назначен Константин Философ.³² Според П. Лемерл Фотий никога не е заемал каквато и да било държавна длъжност в системата на образованието, но поради относително свободното време, с което разполагал на императорската служба, създава в дома си частно училище, „кръг от изявени ученици“, които обучава според методите, съхранени от Античността. Тези негови ученици са имали достъп до богатата му библиотека и коментарите и бележките към много антични и византийски произведения в съчиненията му – „Мириобиблион“³³, „Лексикон“, Амфилохия“³⁴.

³¹ Duičev, I. *Medioevo bizantio-slavo, II. Saggi di storia letteraria*. (Rome, 1968) (Storia e Letteratura), 13, 94.

³² Dvornik, F. Dvornik, F. 'La carrière universitaire de Constantin le philosophe', *Byzantinoslavica* 1931, p. 62–64; Dvornik, F. *Les légendes de Constantin et de Methode*, p. 79.

³³ Вж. Treadgold, W. Photios and the Reading public for Classical Philology in Byzantium. In: *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* 1979. Mullett, Margaret, E. Scott, Roger D. [Publ.]. Birmingham (1981), p. 123–124.

³⁴ Мириобиблион е посветена на неговия брат Тарасий, Лексикон на един от учениците на Фотий – Тома, Амфилохия е позната с това име поради посвещението на един от най-добрите му ученици – Амфилохий, а Фотий се нарича негов „διδάσκαλος“; Photius, *Bibliotheca – Migne. Patrologia Graeca (PG)*, T. 101–102; *Photius, Bibliothèque. Texte établi*

Учениците му се разделяли така, както е традиционно за Античността³⁵ и Византия на три групи – най-преуспелите в обучението и науките и най-близките до учителя са в непрекъснат диалог и приятелство с него и заимстват неговите методи на изследване и преподаване, както и неговия мироглед, от своя страна те обучават следващата група от по-млади и напредващи в обучението и третата група на начинаещите, най-младите, които слушат и възприемат, обучавайки се от водените разговори и дискусии, но все още не вземат участие в тях.³⁶ В обучението в общинските училища и държавните висши школи също се е прилагал този модел.

Програмата, по която се обучават както в публичните школи, така и в частните и общински училища е била традиционна и наследена от Късната античност, наречена *ἐγκύκλιος παιδεία* – „кръгът на науките“, „общо образование“ или в латинския Запад „седем свободни изкуства“.³⁷ Тя се установява относително стабилно през I в. пр.н.е., макар че е позната за античните школи в Елада, едва ли не от Питагор, но се среща и в различни неголеми разновидности през вековете. Основа на тази програма са трите „словесни“ дисциплини – граматика, риторика и диалектика, следвани от четирите „математически“ – геометрия, аритметика, астрономия и музикална теория, и като корона на всички науки – философията. Средновековието наследява този модел на програми, но философията става пропайдея на богословието.³⁸

Фотий, който застава начело на Константинополската църква в един много важен етап от борбата ѝ за надмощие с Римската курия, всъщност отдава голямо значение на християнството и познаването на християнските автори и писатели, които са включени в неговите произведения. Той е и духовен наставник на българския княз Борис I, като отправя към него своето прочуто послание „княжеско огледало“.³⁹

Този модел на философска и риторска школа преминава и в богословието, и в манастирското образование във Византия. Школите се изграждат около изявен богослов, известен монах и наставник. За учителската дей-

et trad., par R. Henry. T. I-VIII, Paris, 1959-1977; Impellizzeri, S. L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della „Bibliotheca“ di Fozio. – *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici (RSBNE)*, 6-7, 1969/70, 9-69; P. Lemerle, Le première humanisme byzantin, 185-196;

³⁵ Marrou H.-I. *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Vol. I. Le monde grec. Paris, 1948.

³⁶ PG, 102, col. 597A-D.

³⁷ Hadot, I. *Arts littéraires et philosophie*, p. 319.

³⁸ Marrou H.-I. *Histoire de l'éducation*, I, 25.

³⁹ Митрополит Симеон. Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис. – *Български старини*. Кн. 5. София, 1917, 1-138.

ност на Константин Философ и Методий отново сведенията са предимно в техните пространни жития. Спорно е дали Константин е преподавал в Магнаурската школа, по-вероятно е да е подготвял свои ученици в частно училище, но с държавно заплащане. Според пространното му житие той е преподавал философия след пребиваването си в манастир по молба на Теокист със съответния служебен чин и заплата.⁴⁰

Методий в манастира на Малоазийския Олимп, като игумен на големия манастир Полихрон, както и по време на Моравската мисия също е подготвял свои ученици.⁴¹ В Приписката на Тудор Доксов за построяването на Златната църква Преслав, пише, че преводът на „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски е бил поръчан от „Наум, ученик на Методий“. Тъй като не е споменат Кирил, смисълът на този пасаж може да се тълкува или че Наум е бил в манастира на Методий и там се е обучавал или когато е придружавал Методий по време на мисията им във Великоморавия.

Характерно за висшето образование през повечето време на съществуването на Византия е преобладаването, дори отделянето на светското образование от богословското. Светско образование се придобива и в прицърковни училища или в разположени в рамките на някой голям манастир висши школи, но и там богословското образование е последната степен и не е част от общото обучение, като християнството влияе върху съдържанието на програмите и в предишните етапи.

През цялото средновековие при митрополитските и епископските църкви, както и в манастирите, които са подчинени на епископите, се обучават ученици. В тези училища или манастирски школи се изучава и тълкува светото писание, „но не само неговите думи, но и неговият дух“. Освен това учениците трябва да знаят всички църковни закони, както и да познават организацията и управлението на църквата, но са длъжни да изучават науките от общото (светско) образование.⁴² Във Византия, за разлика от Западна Европа няма сведения за богословски факултети към висшите държавни училища. Богословското образование е задължение на църквата – от началното катехизично обучение на миряните до подготовката на свещеници и висши църковни служители.

⁴⁰ Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 3, с. 123.

⁴¹ Пак там, 198–199.

⁴² VII Вселенски събор, канон 2 и тълкуването на Зонара. – Далматински епископ Никодим Милаш. *Православно църковно право. съставено по общите църковно-юридически източници и частните закони, действащи в автокефалните църкви*. Прев. протодякон Ив. Стефанов. София: Изд. Софийска света митрополия, 2020, с. 251.

В средновековна България се приема и разпространява именно този начин на обучение, присъщ на Античността и Византия и характерен за средновековието, но имаме по-малко сведения за частни училища. Образованието е било организирано основно от държавата, църквата и градските общини. За разлика от Византия началното и средното до „вишето“ образование е много по-християнизирано по своето съдържание. Спецификата е и в обучението на старобългарски език, което предполага създаването на съответни граматически правила и норми, написването на риторически, поетични, прозаични произведения, характерни за книжовния език в България.

Веднага след покръстването патриарх Фотий изпраща на българския княз Борис послание от типа на т. нар. „Княжески огледало“, в които се дават наставления за „идеала за християнски владетел“. Това послание е от типа на твърде разпространените във византийската литература поучения, обикновено адресирани от баща към син или към бъдещите владетели, като се изброяват и качествата – човешки, морални и управленски, които трябва да притежава добрият християнски владетел.⁴³

Фотий наставлява княза: „Като знаеш, че бързината и силата на ума имат голямо значение, не преставай да се упражняваш в тях. Не може да стане остроумен оня, който не е роден такъв. Ала изучаването на нещата и опитността тъй улесняват знанието, че много пъти упражненият се оказва при самата работа по-остър, отколкото оня, който по природа се стреми към остроумие. За това трябва човек да се упражнява през целия си живот в благоразумие, а това може да се постигне, като изучава и си спомня делата на по-старите, като се разговаря и се среща с живи благоразумни хора и като добие опитност да прави през целия си живот каквото трябва. Защото дейност, подкрепена с подражание, размишление и похватност, достига до полезен край, ако не попречи силата свише.“⁴⁴

Фотий излага в това „владетелско огледало“ основните принципи на християнската пайдея – изграждането през целия живот на основата на знанието и моралните качества, на добродетели и умения, които да доведат до усъвършенстването на личността на владетеля като пример за своите поданици.

⁴³ Ševčenco. I. Agapetus East and West. – *Revue des études sud-est européen*, 16, Bucharest, 1978, 3–44.

⁴⁴ Митрополит Симеон. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Борис, 29, с. 63. Photius Patriarcha, *Epistolae*, PG, t. 102, col. 585 (*ГИБИ*, т. 4, 1961, с. 99).

Първите сведения за създаване на школа от типа на византийските в Плиска са от времето на княз Борис. Школата в Плиска е ръководена от неговия брат черноризец Докс.⁴⁵ За личността на Докс имаме споменаване само в предговора на Йоан Екзарх „Небеса“ към Йоан Дамаскин и косвено в името на Тудор, черноризец Доксов, преводач на „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски.⁴⁶ В предговора на Йоан Екзарх Докс е представен като поръчител на превода на Йоан Дамаскин „Извор на знанието“ и като организатор на първата българска школа в Плиска. Няма сведения дали той е преподавал или е имал ученици, но се е грижил за купуването и набавянето на книги, които са били много скъпи и е подбирал важни византийски съчинения, като е поръчвал техните преводи. Пергаментът е струвал почти толкова, ако не и по-скъпо от заплащането за написване или копиране на книгите.⁴⁷ Възможно е да е изпращал българи на обучение във Византия, които впоследствие да стават книжовници, свещеници и държавни чиновници.

Съществуването на Плисковската школа се потвърждава и от последните открития при реставрацията на Голямата базилика, при която вероятно е имало манастир със скрипторий и училище, както и при архиепископския комплекс. Основните открития, които свързват тези манастирски комплекси с образователна и книжовна дейност, са направени в последните години от българските археолози Т. Тотев, П. Георгиев, Ст. Витлянов и др. Планът на основата на постройката, при Голямата базилика показва, че е била разположена напречно на оградата, южно от базиликата – две големи помещения и малък вестибюл по средата, вероятен втори етаж, портик и пр. Това напомня по аналогия на сградата на висшата школа в двореца в Константинопол. Намерените на място писала, закопчалки за книги и други материали показват съществуването на скрипторий, а ве-

⁴⁵ Приписка към Чивидалското евангелие: „Тук са имената от България. На първо място техният [на българите] цар Михаил и брат му Докс...“ – Иванов, Й. Български имена в Чивидалското евангелие. – В: *Сборник в чест на Л. Милетич*. София 1933, с. 630; Симеонова, Л. Пътят на младия Симеон от „спокойната тишина на манастира“ до възкачването му на българския трон. – В: *Симеонова България в историята в Европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой*. Състав. А. Николов, Н. Кънев. София, 2018, 155–163.

⁴⁶ Приписка на Тудор Доксов „По поръка на същия княз (Симеон) ги преписа черноризец Тодор Доксов на устието на Тича в годината 6415 (907), индикт 14, гдето е съградена от същия княз светата златна нова черква.“ – Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. *Христоматия по старобългарска литература*. София, 1967, 108-109 (превод на К. Куев); Златарски. В. Н. Кой е бил Тудор черноризец Доксов. Български преглед, 4, 1897, 2, 42–61; Попконстантинов, К., Константинова, В. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. *Старобългарска литература*, 15, 1984, 106–118.

⁴⁷ Каждан, А. П. *Книга и писател в Византии*. Москва, 1973, с. 18.

роятно и училище. Откритите останки от крепостна стена и моливдовули към манастира до архиепископския дворец доведоха до предположения на археолозите, за съществуването на архиепископско училище, подобно на константополското патриаршеско училище, където се е подготвял висшият клир.⁴⁸

В Плиска започват да творят Йоан Екзарх Български и Константин презвитер, по-късно епископ Преславски. Те продължават и развиват особено активна дейност в изградената от цар Симеон Преславска школа след преместването на столицата в Преслав през 893 г.

За Йоан Екзарх имаме сведения предимно от неговите съчинения. Както може да се съди по творчеството му той е получил високо образование във Византия. Той не е бил пряк ученик на Кирил и Методий и не е участвал в моравската им мисия, но е добре информиран за тяхното дело и дейност.⁴⁹ Предполага се също, според едно писмо на патриарх Фотий до монаха Арсений че е възможно да е бил сред изпратените за обучение българи, които искали да станат монаси.⁵⁰ Това едва ли е било единственото изпращане на българи да се учат във Византия. Може да се предположи, че такава практика е съществувала още веднага след покръстването и държавата се е грижела за създаването на духовен и административен елит. Някои автори предполагат, че споменатият в „Беседата“ на презвитер Козма – Йоан презвитер, е Йоан Екзарх.⁵¹

Още с първия си превод – „Небеса“, на съчинението на Йоан Дамаскин „Извор на знанието“⁵² Йоан Екзарх започва да формира философското

⁴⁸ Рашев, Р., Димитров, Я. *Плиска. 100 години археологически разкопки*. Археологическо дружество „Българска старина“, Шумен, 1999; Георгиев, П. Манастирът при Голямата базилика в Плиска – средище на просветна и книжовна дейност през IX–X в. – В: Плиска – Преслав, т. I, 332–337; Георгиев, П., Витлянов, С. *Архиепископията – манастир в Плиска*. Изд. БАН, София, 2001; Йорданов, Ив. Печати и монети от Голямата базилика. – В: Георгиев, П., Витлянов, Ст. *Архиепископията-манастир в Плиска*. София, 2001.

⁴⁹ Йоан Екзарх, *Небеса*, Предговор – В: Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова. *Христоматия по старобългарска литература*, 68–69.

⁵⁰ Писмо на патриарх Фотий до монаха и исихаста Арсений, след като му са били изпратени ония из България, които искаха да станат монаси. *ГИБИ*, Т. IV (1961).

⁵¹ В Беседата на презвитер Козма е споменат „Новият Йоан презвитер“, който изследвателите идентифицират с Йоан Екзарх: „Подражайте на новия презвитер Йоан, когото мнозина и от самите вас познават и който беше пастир и екзарх в българската земя“ – *Стара българска литература, (СБЛ)*, Т. 2, Ораторска проза. Състав. и ред. Л. Грашева. София, 1982, с. 77; Божилов, Ив. *Византийският свят*. София, 2009, 500–501.

⁵² *Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοῦ πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. Hrsg. L. Sadik, I, (MLS DV, T. – XVI), Wiesbaden – Freiburg, 1967, 7 a, 74a.

направление, после разширено в Преславската школа с „Шестоднев“⁵³ Източници на „Шестоднев“ са „Хекзамероните“ на Василий Велики и Севериан Гавалски – основните му първоизвори. Предимно в предговора Йоан Екзарх превежда някои пасажии от апологетическото съчинение на Теодорит Кирски „Лекуване на езическите болести“. Той заимства и части от съчинението на Аристотел „История на животните“ или от негова средновековна компилация но добавя и много автори разсъждения и текстове. Такива и много по-свободни компилации или творчески, както се изразява Йоан Екзарх, „сислови“ преводи са повечето от т. нар. преводни средновековни български съчинения.

Константин Преславски започва своята дейност в Плиска, след което двамата с Йоан Екзарх стават едни от най-видните книжовници при осъществяването на Симеоновия проект в Преславската школа и поставят основите на литературните и философски дисциплини. Техните съчинения са не само книжовни образци, но имат и образователни цели. Константин Презвитер поставя началото на поетическите, риторическите и историческите дисциплини в образованието в средновековна България. Той написва Учителното евангелие⁵⁴ в Плиска, по настояването на ръководителя на школата Наум.

В Предисловието към Учителното евангелие Константин Преславски посочва:

„Поради това аз, смиреният Константин, бидейки покровителстван за това чрез твоите молби, брате Науме, и от гореказаните тези заповеди, склоних на [желанието на] твое смирение.“⁵⁵

Системата на обучение, описана в Климентовото „Пространно житие“, е възприета от византийската (античната) система на образование, която е разпространена по цялата Римска империя. Внимателното вникване в запазените сведения показва, че българските училища, създадени след приемането на християнството и идването на Кирило-Методиевите ученици в България, заимстват в най-общи черти модела на организация на обучението от византийските училища, но имат специфични елементи в организацията. Обучението в българските училища претворява в наши-

⁵³ *Das Hexaameron des Exarchen Joannes*. Hrsg. R. Aitzetmüller. T. I–VII, Graz, 1958–1975.

⁵⁴ Тихова, М. *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски. С детайлно описание от Е. Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262)*. Фрайбург: Вайер, 2012.

⁵⁵ Константин Преславски. *Учително евангелие, Предговор*. В: *Христоматия по старобългарска литература...* 46–47.

те условия общата им „външна“ организация, то е религиозно по форма, провежда се на български език и има български характер.⁵⁶

Чрез дейността на Наум и неговите последователи училища са организирани в Плиска и в някои други градове и манастири в североизточна България, както и в Преслав. Поради обстоятелството, че в Преслав се намира княжеската (царската) резиденция и в града, както и в непосредствена близост около него са построени множество манастири, може да се предположи, че там преобладават манастирските училища и ученици. Това обаче не намалява вероятността да са съществували и училища от типа на създаваните от Климент Охридски.

Училища на старобългарски език се създават и в други градове и манастири (напр. манастирите при с. Равна, при Караачтеке и др.), където се обучават не само бъдещи свещеници.⁵⁷ Климент обучава и висш клир, който посвещава по-късно след ръкополагането му за „епископ на български език“ във Велика, като образованието е подобно на получаваното в манастирските школи и църковните епископски училища. Образованието в последния етап разбира се, е богословско, но на предишните степени е структурирано по образец, установен още от античните школи и възприет по-късно в школите и висшите училища на християнските държави.

За разлика от политическите цели на цар Симеон, които са съсредоточени главно на Балканите и насочени към византийския престол⁵⁸, неговата културна политика успява и става основа на културата в православните страни в европейския Изток.

„Пред гледката на кризата във Византия в Симеон се зародила идеята да образува византийско-славянска или по-скоро византийско-славянско-българска империя и да замени старата Източна империя, която му се струвало, че изживявала последните си дни.“⁵⁹

⁵⁶ Чолова, Цв. *Образованието в средновековна България*. София: Нов български университет, 2013, 80–99.

⁵⁷ Попконстантинов, К., Р. Костова и В. Плетньов. Манастирите при Равна и Караачтеке в манастирската география на България през IX–X в. – В: *Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. – В: *Acta Musei Varnaensis III-2*. Варна, 2005, 107–119; Попконстантинов, К. Равненският манастир „Св. Богородица“. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. III. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2003, 423–428; Попконстантинов, К., Медынцева, А. *Надписи из круглой церкви в Преславе*. Болгарская АН, София, 1984.

⁵⁸ Острогорски, Г. *История на Византийската държава*. София: Прозорец, 2006, с. 351.

⁵⁹ Дуйчев, Ив. *Отношения между южните славяни и Византия през X–XII век*. (1966). В: *Избрани произведения. Том първи. Византия и славянският свят*. Подбор и редакция Ив. Божилков, Превод Е. Рускова, П. Данова. София, 1998, с. 51.

Във вътрешен план той създава на основата на византийската култура българска културна общност и книжовни школи, събира кръг от книжовници и духовни дейци, организира образованието на старобългарски език и подготовката на български културен елит.

Цар Симеон, когото според израза на кремонския епископ Лиудпранд ромеите наричали „emiargos“ (полугрък) поради неговата изключително висока образованост дори според мерките на интелектуалния елит на Константинопол⁶⁰, се е обучавал според концепцията на християнската пайдея, като преминал всички степени на образованието. Предполага се, че той се обучавал в прочутата Магнаурска школа, като изучавал „риториката на Демостен и силогизмите на Аристотел“, т.е. риторика и философия. Симеон е изминал целия път на „усъвършенстване чрез образование“, като пак според думите на Лиудпранд: „а след това, като изоставил научните си занимания, той се отдал, както казват, на свято подвижничество⁶¹ – богословието, като последен етап на християнската пайдея. Тази образователна програма той несъмнено пренася в България, създавайки условия за „Златен век“ на средновековната ни култура.

Кои са били учителите на Симеон в Константинопол? Вероятно той е роден през 864–866 г., „дете на мира“. Изпратен е в Константинопол да се учи. Той не е бил пряк ученик на Фотий, който става патриарх през 858 г., а според някои изследователи, дори на патриаршеския престол продължава да обучава свои ученици в школата в своя дом.⁶² Симеон вероятно е учил в Магнаура, за която няма сведение, че е била закрыта след 866 г., или в елитните частни школи при учениците на Фотий и Лъв Математик. Споменът за него, като за „емиаргос“ (полугрък) показва, че се е обучавал сред интелектуалния елит на византийската столица. Моделът на обучение, който Симеон пренася в България много наподобява на Фотиевата школа, и обучението в императорската висша школа. „Симеоновите сборници“ (Препис от 1073 г.) и (Препис от 1076 г.) и „Златоструй“ са антологии, подобни на много разпространените при обучението във Византия.

В Прилога към сборника „Златоструй“, много ясно се говори за неговото обучение и учители, макар да не се споменават имена.

⁶⁰ Liudprandi Antapodosis. – *MGH, SS, III, 29*; Божилков, Ив. *Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на средновековна България*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983, с. 36.

⁶¹ Liudprandi Antapodosis, 29.

⁶² Tatakis, V. *Byzantine Philosophy*. Transl. N. Moutafakis. Indianapolis. Cambridge, 2003, с. 89.

„Благоверният цар Симеон,
като изучи божественото писание,
книгите всички — стари и нови,
християнски и дохристиянски,
на всичките учители нрава и обичая
и мъдростта на всеки разум,
почудил се на мъдростта словесна
на Йоана Златоуста, блажения,
(понеже всичко негово бе той заучил)...“⁶³

В „Сборника на Симеон“ (Препис от 1076 г.) се съдържа съчинението „Слово на един монах за четенето на книгите“, което е възхваляващо на християнската образованост: „Юздата на конете е, за да ги управляваш и въздържаш, такава е за праведника книгата“ и още сравнения – „Не може да се направи кораб без гвоздеи, нито праведник без почитане на книгите“.

Похвалата на Симеон в „Симеоновия сборник“ (Препис от 1073 г.) е апотеоз на образования владетел, който „изпълни своите палати с книги“, като „Нов Птолемей“. Симеон е представен като „всемоощен повелител и владетел, като пожела с твърде голям копнеж да извади наяве скритите мисли в дълбочината на многомъчните книги според тълкуванията на премъдрия Василия“.⁶⁴

Школата в Преслав наподобява модела на частното Фотиево училище, но и на публичната школа в Константинопол.⁶⁵ Основен организатор е самият цар Симеон, той пренася византийския модел, спрямо спецификата на българската култура. В преславските съчинения се появяват и първите „светски“, с философско и естественонаучно съдържание трактати – „Описание на човешкото тяло“ в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, философският трактат в „Симеоновия сборник“ и пр. Подборът на съответните съчинения от византийската литература, светските, философските и естественонаучните знания в тях, съобразяването им с тенденциите, идейните и политическите изисквания на времето правят съчиненията на старобългарските книжовници незаменими източници на философски

⁶³ „Прибавка (Прилог) на самия христолюбив цар Симеон“ към Предговора на Златоструй. – *Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. Летописи, жития, богословие, риторика, поезия*. Кл. Иванова, Св. Николова, съст., ред. и н. ком. София, 1995. Достъпен на: <http://www.promacedonia.org>

⁶⁴ „Похвала на цар Симеон“ – *Тържество на Словото*. Достъпен на: <http://www.promacedonia.org>

⁶⁵ Lemerle, P. *Le première humanisme byzantine*, 185–196.

и научни знания за българите и другите източноправославни народи. Възприемането на определен тип литература от Византия и изграждането на старобългарската култура не само върху нейната основа, но и по нейния „образец“ имат съществено значение за цялостния характер на културното развитие.

Преславските книжовници изпълняват определени задачи при създаването на единния културен комплекс. Преводът на свещеното писание, с който отново се захващат (презвитер Григорий Мних по поръка на Симеон), е задача, достойна за високообразовани и подготвени богослови, защото и най-малката неточност в превода е можело да доведе до нови тълкувания и до поява на ереси. Книжовниците от Симеоновия „Златен век“ предприемат и редакция на Кирило-Методиевите преводи. Поради това явно се налага да бъде направен втори превод на Стария завет. Редакцията се е състояла преди всичко в точно превеждане на съдържанието на църковните книги, т.е. в текстуалното им съгласие с гръцкия оригинал. Отстранени са всички неправилни и неясни изрази, двусмислените преводи и пр. По нареждане на цар Симеон Григорий, презвитер Мних, се заема с превода на Стария завет. Както се вижда от Оглавлението на Хронографа, той е част от недостигнал до нас в цялост по-голям кодекс.⁶⁶

Утвърждаването на новата религия и идеология налага превеждането и на апологетически и екзегетически съчинения – от Константин Преславски, Йоан Екзарх, на Симеоновите сборници, „Златоструй“ и пр.

Макар и основани върху патристичната книжнина, малко от тези съчинения са буквални преводи. Те са изградени в съответствие с основните задачи на старобългарската култура, като подборът от византийските съчинения е извършван не само спрямо отделните „заглавия“, а и в рамките на съдържанието на всяко съчинение, и то особено щателно. През този период старобългарските писатели създават високо-художествени оригинални творби в областта на поезията и прозата – „Азбучна молитва“⁶⁷, „Проглас към евангелието“ на Константин Преславски, житията на Кирил и Методий от Климент Охридски⁶⁸ и мн. др.

⁶⁶ Славова, Т. Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: *Кирило-Методиевски студии*, 6, 32–35; Евсеев, И. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. – *Известия ОРЯС*, VII, 1902, № 3, 356–366.

⁶⁷ Куев, К. *Азбучната молитва в славянските литератури*. София, 1974.

⁶⁸ Климент Охридски. Житие на Константин-Кирил Философ; Житие на Методий. – В: Климент Охридски. *Събрани съчинения*. т. 3. Обр. Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София, 1977.

Тази отчетлива „специализация“ в книжовната дейност вероятно става едновременно и с обучението на ученици по философия, богословие и др. Чрез дейността на преславските книжовници и чрез личното влияние на цар Симеон (повлиян от идеите на „първия византийски хуманизъм“, възгледите на патриарх Фотий и неговите последователи) българското общество получава възможност за контакт с духовното богатство на античната култура. Може би най-съществен в изпълнението на тази грандиозна задача е бил приносът на Йоан Екзарх с произведенията му „Небеса“ и „Шестоднев“. Борбата с латинското духовенство, отразена в блестящата защита на Черноризец Храбър в „За буквите“⁶⁹, за свободата на проповядване на старобългарски език и превръщането му в третия официален език, наред с гръцкия и латинския може би е едно от най-значимите явления в културния живот на Европа през средновековието.

Промяната в графичната система от глаголица на кирилица е база за по-широкото разпространение на книжовността и образованието. Създаден е образец на школи, не само книжовни по предназначение, но и образователни, които се разпространяват в България през следващите векове, както и в другите страни от православния свят – Сърбия, Киевска и Московска Русия, Влашко и Молдова. Така чрез книжовните произведения от Преславската школа можем да съдим за образователната програма, която се пренася и в други държави.

Българските книжовници имат мисия и задачите им са да създадат парадигматични съчинения, които да приспособят византийския културен модел към неофитите и да разпространят християнските ценности в Европа. Синтезът, направен в средновековна България на основата на византийската култура и старобългарския език, разпространен в православните източноевропейски страни, е приносът ни в културно-историческото развитие.

Охридското културно средище и Деволско-Охридската книжовна школа е другият център на разцвета на българската култура през Златния век. Неговата дейност продължава при различни условия от тези в Преслав, като двете средища изграждат единен културен комплекс. Независимо от прекъсването на нейната дейност като старобългарски културен център през византийското владичество и по-късно дори през османския период, там продължават да се пазят и развиват традициите, положени от нейните основатели Климент и Наум, преки ученици на Кирил и Методий.

⁶⁹ Коссова – Джамбелука, А., Е. Дограмаджиева, *Черноризец Храбър. О писменех*. София: Издателство на БАН, 1980, с. 113 и сл.

След смъртта си Методий оставя множество ученици, между тях само със свещенически чинове били 200, а миряните много повече.⁷⁰

Някои изследователи намират пряк паралел в създадената от Климент книжовна школа със средновековните университети в Западна Европа.⁷¹ Западноевропейските университети са създадени по модела на средновековните корпорации, докато византийските и арабските школи наследяват античните традиции. Обучението в българските училища е по модела и претворява общата „външна“ организация на византийските висши школи, като се провежда на български език и има български характер.

Климент и Наум имат за цел да организират цялостната система на образованието и учителстват в големи области – в Мизия и Кутмичевица. Във второто житие на Наум се среща сведението, че учениците на Кирил и Методий „се разпръснаха – едни по Мизия, а други по Далмация и Дакия, и навсякъде преумножиха стократно словото Божие“⁷². Като духовни лица те имат за основна задача да подготвят български клир за българската автокефална църква, който да проповядва и да служи на старобългарски език.

Климент има ученици без съмнение от всички епархии на поверената му област, и то от всяка възраст и ниво на образование – от начинаещи до богослови с „висше“ образование.⁷³ Само чрез прилагането на утвърдената византийска система на обучение той наистина би могъл да обучи такъв голям брой ученици, вероятно преувеличен в „Житието“ (от които само „избраните“ във всички енории били 3500). Тук става въпрос не само за общия брой на Климентовите ученици, а за избраните от тях. Как бихме могли да изтъкуваме подобно посочване? Повечето автори, сочейки прийома на агиографската хипербола, присъщ на този тип литература, смятат, че това е спомен за широката дейност на Климент, запазен в съзнанието на поколенията. Ако приемем за вярно посочването на този брой ученици, то би могло да се тълкува само с бързото въвеждане на византийската система на обучение и с това, че по този модел Климент не преподава сам. Обучението се извършва по разпространения тогава метод, много по-късно преоткрит в Европа и наречен „взаимоучителен“,

⁷⁰ Житие на Климент Охридски. – В: Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история. Подготвени от Илия Г. Илиев. ГИБИ, Т. IX, Ч. II, София, 1994, с. 20 (Илиев, Ил. *Житие на Климент Охридски*).

⁷¹ Божилков, Ив. *Византийският свят...*, с. 231.

⁷² Второ житие на Наум. – СБЛ, Т. 4. София, 1986, с. 83.

⁷³ Илиев, Ил. *Житие на Климент Охридски...*, с. 33.

който се запазва до късно и в България – XVIII–XIX в. Всъщност масовото обучение се извършва именно от „избрани“ по-способни и напреднали ученици, които преподават на по-изостаналите и на по-малките от тях.

В Климентовото житие се казва: „във всяка област той си служел с 300 ученици, без техните помощници...“.⁷⁴ Тези „помощници“ или „ратаи“ (μισθίων – наемници, наети срещу заплащане), на учителя вероятно са като византийските ὑποδιδάσκαλος, римските *auditores*, а не както обикновено се приема – слуги на учителя.⁷⁵ Вероятно на по-старшите ученици са възлагани функциите на „помощник-учители“ да обучават по-малките.⁷⁶ Учителят, независимо от посоченото в съчинението, може да се занимава само с най-добрите от тях, „избраните“, и главната му грижа е организирането и контролирането на обучението. В съответствие с християнската пайдея той е учител и възпитател на младите. „Избраните“ ученици са тези, които продължават образованието си във втория и третия цикъл на обучение. Някои от тях стават висши духовници, като ученика на Климент Марко Деволски и продължават да подготвят висш клир на старобългарски език. Климент, Наум и цар Симеон като основатели и ръководители на школи не пренасят пряко византийския модел на обучение, но създават нов, съобразен със спецификата на българската държава и на новата книжовна и културна общност в Европа – „*Slavia orthodoxa*“.

Подобна е школата, организирана от княз Ярослав в Новгород: „1030 (през годината 6538) дойде (Ярослав) в Новгород. И като събра от боляри-те, от поповете 300 деца повели да изучават книгите.“⁷⁷ Прави впечатление повторението на процеса в Киевска Русия по модела на организирането на книжовните школи в България, дори броя на „избраните“ – 300 ученици, които имат за задача да станат учители на по-младите. Това е може би следствие от разпространени топоси в тогавашните текстове от този вид, но за да се направят по-точни изводи, са необходими специални изследвания. Числото 300 има и свещен смисъл като свършено, завър-

⁷⁴ Станчев, К., Попов, Г. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1988, 38–39. „Не можем да се доверим на Теофилактово твърдение, че учениците на Климент наброявали 3500 – подобни цифри най-често са плод на агиографско хиперболизиране.“

⁷⁵ Илиев, Ил. *Житие на Климент Охридски*, 32–33; Милев, А. *Гръцките жития на Климент Охридски*. София, 1966, с. 127, 157, бел. 130; Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. I. Ч. 2. София, 2007, с. 235.

⁷⁶ Marrou H.-I. *Histoire de l'éducation*, 204–205.

⁷⁷ Новгородская пятая летопись. Вып.1. В: *Полное собрание русских летописей*. Т. 4. Ч. 2. Петроград, 1917, с. 116.

шено число и затова е и съвпадението при описанието на двете школи, но във всички случаи броят на учениците, особено в Климентовата школа, е много висок за времето си, ако се сравни с другите средновековни страни. През този период образованието в България е в процес на изграждане заедно с налагането на християнството, рушенето на старите традиции и създаването на нов манталитет.

Макар че в някои от по-големите градове и преди това има гръцки начални училища или отделни учители, едва след 886 г. може да се говори за целенасочено и – което е особено важно – подчинено на политиката на княжеския двор огромяване. Но както това ясно личи от изворите и следва да се подчертае особено, обучението не се организира единствено от църквата в манастирски и прицърковни училища. Тогава се изгражда организационно и българската църква и тя не е в състояние веднага да се заеме с цялостния духовен и културен живот, като държавата я подпомага законодателно и материално. В „Житието“ на Климент организаторската роля на държавната власт е ясно и недвусмислено отразена: князът издава нареждане до всички жители на тази страна (т.е. областта) „да приемат светеца с почит и да му предоставят преизобилно и щедро всичко, да го удостояват с дарове...“. Населението, особено по-знатните и имотните, които са особено заинтересовани, защото тъкмо техните деца преди всичко се учат, трябва да предоставят всичко необходимо, т.е. сгради, помещения, материални средства и пр., за обучението и „да даряват учителя с дарове“. Тези „дарове“ едва ли са (както обикновено се приема от изследователите) религиозни и други данъци, които и без това са плащани, за да се споменават изрично в специално княжеско нареждане, а действително са дарове (по подобие на учителите във Византия, които получават парично или материално възнаграждение от родителите на учениците).

В първите десетилетия след покръстването е в процес на изграждане структурата на самата църква с материалните, административните и пр. предпоставки, така че организацията на обучението тогава се е извършвала от държавната администрация. Не напразно в тази връзка в Житието специално се подчертава ролята на управителя на Кутмичевица Домета, който е назначен на мястото на предишния управител на областта Котокий, за да осигури на Климент условията за разгръщане на тази мащабна дейност. Княз Борис според житието подарява на Климент и две къщи в Девол, където вероятно е резиденцията на Домета, и там се установяват първите училища. След разгръщането на образователната дейност в цялата област училища се изграждат и в други градове, вероятно и при

построената от Климент църква в Охрид.⁷⁸ Ако основната задача на Климент и Наум е да подготвят старобългарския клир, би могло да се постави въпросът, къде са се учили другите лица със „светско“ положение и занимания, изискващи специално образование или поне грамотност. Данните за една изключително широка просветна дейност, почерпани от Житието на Климент, очевидно противоречат на общоприетото схващане, че училищата, създадени от Климент и Наум, са предназначени да подготвят само свещеници.⁷⁹

Много важен показател за разпространеността на грамотността в България още през Х в. е възприемането на отречената апокрифна и създаването на богомилска еретическа литература.

След промяната на официалния език в България със старобългарски се налага да бъде обучена и държавна администрация – управители на области и градове, данъчни чиновници, писари и други служители, съдии, нотариуси, адвокати и пр. Както във Византия, в българските училища не се обучават само свещеници, които получават богословското си образование предимно в манастирите, а всички, които трябва да ползват писмено и говоримо български език.

Многобройните графити и надписи, запазени върху различни предмети, свидетелстват и за грамотност сред обикновеното население – някои занаятчии, строители и с още по-голямо основание търговците. В този смисъл големият брой на учениците в изградените от Климент училища и обучени учители не би трябвало да се приема за хиперболизиран. За манастирско образование и прицърковни училища, организирани от Климент, не се споменава, по-скоро се предполага, че те са създадени в Охрид и вероятно в неговата епископия Велика. Теофилакт Охридски споменава за Климентовите училища като за светски, организирани в градове – Девол и вероятно в другите градове в областта, като някои от тях може би са и към епархийските църкви. Но все пак основните усилия са насочени към изграждането на църковния клир.

Според 19-о правило на Трулския Пето-Шести събор (692 г.) на епископите единствено е дадено правото и задължението да проповядват в църквата. „Предстоятелите на църквите са длъжни във всички дни и най-вече в неделните дни да поучават целия клир и народ със словата на благочестието избирайки от божественото Писание разума и разсъжденията за истините, и като не пристъпват положените граници и предания

⁷⁸ Илиев, Ил. *Житие на Климент Охридски...*, 32–33.

⁷⁹ Чолова, Цв. *Образованието...*, 93–99.

на богоносните отци...“⁸⁰ Те имат това право, защото са миропомазани като единствени носители и наследници на апостолската святост. В много редки случаи на определени празници те упълномощават следващите свещенически чинове – най-вече презвитери, да изнасят проповед.

Епископите са задължени да наблюдават спазването на християнските догми и канони, да се грижат за въвеждането в християнската религия на оглашените чрез проповядване на катехизиса, да надзирават преподаването в училищата за спазването на християнското вероучение. Канон 78 от същия събор повелява за катихумените: „Ония, които се готвят за кръщение, трябва да изучават вярата и в петия ден от седмицата да дадат отговор на епископа или на презвитерите.“⁸¹ Освен за катехизическото обучение на миряните епископите и презвитерите се грижат и за прицърковните училища, които невинаги са оглавявани от свещеници, а са назначавани и светски лица за учители, като ролята на църквата е да ги надзирава. Това са най-често начални училища и работата на учителите е била заплащана от родителите на учениците.

Климент обучава и висш клир, който посвещава по-късно след ръкополагането му за епископи на Велика, като образованието е подобно на получаваното в манастирите и църковните епископски училища. Образованието в последния етап, разбира се, е богословско, но на предишните степени е структурирано по образец, установен още от античните школи и възприет по-късно в школите и висшите училища на християнските държави. Най-способните и напреднали ученици придружават навсякъде учителя, като усвояват и практически умения: „А нас, смирените и недостойните, поради своята сърдечна доброта той ни беше направил по-близки от другите и ние винаги бяхме с него, присъствайки във всичко, което (той) вършеше, което говореше и на което учеше чрез едното или другото.“ Тоест това е духовен кръг от най-изявените ученици около създателя или ръководителя на школата, който наподобява подобна организация на школите във Византия – напр. духовния частен кръг около патр. Фотий, организацията на частните висши училища, школите в някои от големите манастири и пр.

Този модел на висше образование се приема и по-късно се установява в редица манастири в България около някой известен духовен водач, игу-

⁸⁰ Священноисповедник Никодим (Милаш), *Правила Святых Отцов Православной Церкви с толкованиями*. Т. 1. Часть 1. Правила Вселенских Соборов, Правила Шестого Вселенского Собора, Трулльскаго (Пр. 19), „Отчий дом“. Москва, 2001. Достъпен на: https://web.archive.org/web/20090414022600/http://lib.eparhia-saratov.ru/books/13n/nikodim_milosh

⁸¹ Пак там, тълкуване на съборното правило.

мен или монах-наставник. Сведенията, а и произведенията на Климент не ни дават право да правим паралел с образованието, получавано например в патриаршеската школа в Константинопол, което в основната си, ако не и в по-голямата си част, е било светско. Методите на обучение наподобяват повече на частните византийски училища, както и на образованието в манастирските школи.

През X–XI в. българската държава е присъединена към Византия. Провеждат се не само административни и религиозни реформи с издаването на грамотите на Василий II и с организирането на нови църковни епархии, но и настъпват и културни и образователни промени. Сведения за промени в образователната система не са запазени, но по косвени данни може да се съди, че образованието в България се обвързва още повече с византийския модел.

Златният век на българската култура съвпада с един от най-високите върхове в развитието на византийската култура и наука през IX–X в. Най-големите имена на книжовници и духовни дейци в България са високо образовани интелектуалци, получили своето образование във византийски висши училища и частни школи. Константин Философ – ученик на Фотий и Лъв Математик от своя страна е учител, заедно с Методий на Климент Охридски и Наум Преславски и Охридски, на Константин Преславски. Високата ерудиция на Йоан Екзарх, Григорий презвитер Мних, Черноризец Храбър, Петър Черноризец и не на последно, а на първо място на българския цар Симеон – най-просветения владетел на своето време, показва, че някои от тях, макар да не са оставили сведения за себе си, за своето образование и учители, също са формирани във времето на Възраждането във Византия на античната и християнска пайдея – хуманизъм. Тези забележителни личности създават висока култура, подбират най-подходящото за негръцките народи от византийската култура, творейки и създавайки новия старобългарски книжовен език на богословието, литературата, науката и образованието, третия официален език на средновековна Европа след гръцкия и латинския. Климент, Наум и цар Симеон не пренасят пряко византийския модел на обучение. Заимствайки от него те създават типологическия модел, парадигмата, образците, в рамките на които се развива културата през следващите векове както в България, така и в другите православни славянски страни.

TEACHER AND STUDENT. THE CREATION OF MODELS AND PARADIGMS OF EDUCATION IN MEDIEVAL BULGARIA AFTER THE CONVERSION TO THE FALL OF BYZANTINE RULE

Tsvetana Cholova

Summary

The Golden Age of Bulgarian culture coincides with one of the highest peaks in the development of Byzantine culture and science in the IX-X centuries. The biggest names of writers and spiritual figures in Bulgaria are highly educated intellectuals who received their education in the High School of Constantinople, in private schools or private teachers, as well as in monasteries in Byzantium.

Constantine the Philosopher – a student of Photius and probably on Leo the Mathematician, in turn, was a teacher, together with Methodius of Clement of Ohrid and Nahum of Preslav and Ohrid, of Constantine of Preslav. The Bulgarian Tsar Simeon – the most enlightened ruler of his time studied in Constantinople and transferred the model of education to Photius' High School and the Higher School of Constantinople in the capital of Bulgaria – Preslav. The high erudition of John the Exarch, Gregory the Presbyter monk, Chernorizets Hrabar, Peter Chernorizets shows that some of them, although they left no information for their education and teachers, were formed during the Renaissance in Byzantium of the ancient and Christian paidea – humanism.

These remarkable personalities created such a high culture, choosing the most suitable for the non-Greek peoples from the Byzantine culture, creating the new Old Bulgarian literary language of theology, literature, science and education, the third official language of medieval Europe after Greek and Latin. Clement, Nahum and Tsar Simeon as organizers and leaders of the schools in Pliska, Preslav and Devol-Ohrid did not directly transmit the Byzantine model of education. Borrowing from it, they created the typological model, the paradigm, the patterns within which the culture developed in the following centuries both in Bulgaria and in the other Orthodox Slavic countries.

РЕЛИГИИТЕ В ХАЗАРСКАТА ИМПЕРИЯ

Иван Драгов

Още със създаването на своята държава хазарите бързо завладяват големи територии, населени с различни племена и изграждат една многообразна по своята същност държава. Интересно е, че освен етническите разлики в хазарската държава се разпространяват и различни религии. Наред с официално приетия юдаизъм почва намират и християнството и ислямът, а на места се запазват и по-старите езически вярвания. Съвсем в традициите на номадските империи хазарите проявяват религиозна търпимост, стига отделните общности да запазват своята лоялност към държавата.

Юдаизъм

Някъде между средата на VIII и средата на IX век хазарите възприемат юдейската религия и я въвеждат в своята държава. Колкото и да е странно, но съвременниците на събитието не съобщават нищо, въпреки че то би трябвало да привлече вниманието им. Живеещите в съседство с хазарите византийци, араби и кавказки народи поддържат активни контакти с тях посредством дипломацията и търговските отношения, но техните сведения са малко на брой, изолирани или пък са взаимствани едно от друго.¹ Така обстоятелствата около приемането на новата религия са неясни, тъй като за съжаление не разполагаме с точна информация.

Практически разполагаме само с няколко източника, писани в по-късен период, в които има известна информация за религиозната промяна. Разбира се, основен документ е отговорът на хаган Йосиф, което той изпраща до Кордовския халифат. В своето писмо хаганът описва вътрешните

¹ Howard-Johnston, J. Byzantine Sources for Khazar History. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden-Boston: Brill, 2007, pp. 163–192; Wasserstein, D. The Khazars and the World of Islam. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden-Boston: Brill, 2007, 373–386.

отношения в държавата си, като говори и за приемането на юдейската религия. Разказва за това как на един хазарски владетел, наречен Булан се явява ангел господен, който го призовава да възприеме еврейската вяра. Булан спечелва и военна победа с божествената подкрепа и скоро заедно с племето си приема новата религия. Когато узнават за неговото решение, съседите му – Византия и Арабският халифат остават много разочаровани и бързо изпращат свои учени хора в опит да привлекат хазарския владетел към своите религии. Крайно любопитен епизод представлява описаният религиозен спор, в чийто край става напълно ясно коя ще бъде новата вяра. При хазарския владетел се събират представители – мъдреци на трите големи религии – юдаизъм, християнство и ислям. Когато хаганът пита свещеника коя от другите две вери е по-истинска той заявява, че това е юдаизмът, тъй като се явява база и основа. По същият начин отговаря и мюсюлманският имам, заявявайки, че юдаизмът превъзхожда християнството. Така спорът завършва в полза на еврейския представител и хазарският хаган убеден в правотата на вярата окончателно я възприема. Известно време след Булан на хазарския трон се възкачва негов наследник на име Обадия, който извършва поредица положителни действия, относно държавното и религиозното устройство. Обадия поправя царството, като въвежда ред в него и предприема широки действия по утвърждаване на вярата. Построява съборен дом и събира там мъдреци израелски, дава им сребро и злато и те му обясняват книгите на свещенното писание.²

Друг извор е едно писмо, писано от неизвестен по име еврейин от X в., в което авторът твърди, че еврейската религия се разпространила сред хазарите поради преселението на множество евреи в тяхната държава. Според текста основна роля се пада на един еврейски военачалник, който активно се занимава с разпространението на тази вяра и така предизвиква вниманието на Византия и Арабския халифат. Когато обаче хазарите свикват верски спор, хазарските вождове намерили в една пещера техните стари еврейски книги и под тяхното влияние, според източника „се завърнали“ към еврейската вяра.³ Съществува още един еврейски документ, написан от Йехуда Халеви в средата на XII век, в който авторът в общи линии повтаря известните от преди сюжети за пещерата и свикването на религиозен диспут, в резултат на който хазарите възприемат юдейската

² Kohn, S. *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1881, 34–37.

³ Hunyadi, L. A Schecher-felé szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez – Magyar Őstörténeti Könyvtár* 16. Budapest: Balassi Kiadó, 2001, 162–168.

религия.⁴ От арабските автори информация ни предоставя Ал Бакри от XI в., който също се присъединява към възникналата вече летописна традиция относно събитието.⁵ Любопитно при него е споменаването на това, че изначално хазарският владетел изпърво е езичник, после възприема християнството, но по съвет на своя съветник решава да извика при себе си представители на трите големи религии и да вземе окончателно решение след разговор с тях. От страна на християните пристига един епископ при хазарския владетел, но той не успява да се наложи в спора с еврейския представител. Следващият арабски мъдрец пък бива отровен от евреина и така хазарският владетел възприема еврейската религия.⁶

Трудно е да се определят точните причини и съображения на хазарския господар. Предприемането на такива действия несъмнено изисква внимателна преценка и подготовка и е продиктувано от конкретни съображения и цели. Липсата на конкретни данни обаче не позволява да се посочи със сигурност какви точно са били вълненията хагански. Така пред изследователите остава задачата да се изнамери и проследи логиката на събитията и обстоятелствата, при които хазарите решават да преминат към юдейската религия. При разглеждането на проблема се натрупват редица мнения и предположения, които проследяват различни аспекти от хазарското развитие. Посочват се различни традиции, политически конюктурни, културни влияния и конкретни събития.

Обяснение на събитието дава Бъри, който смята, че основна роля имат тогавашните политически и международни реалности и съотношението на силите. В началото на VIII век заобикалящият хазарите свят е разпределен между две могъщи сили – християнска Византия и ислямския Арабски халифат, чиито военни и идеологически доктрини представляват реална заплаха. Хазарският хаганат е третата сила, която се държи достойно и като противник, и като съюзник, и се превръща в равностоен участник на международната сцена. За да запази тази си позиция, хаганът не може да приеме нито една от двете големи религии, тъй като това автоматично, макар и символично, би го направило подчинен или на константинополския василевс и патриарх, или на багдатския халиф. Същевременно контактите с по-развитите цивилизации убеждават хазарите, че традиционните вярвания далеч не могат да се мерят с големите монотеистични религии и най-вече не предоставят висша форма на обяснение и обосноваване на

⁴ Коковцов, П. К. *Еврейско-хазарская прениска в X в.* Ленинград, 1932, 113–123.

⁵ Kmoskó, M. Mohamedán írók a steppe népeiről. *Földrajzi irodalom* 1/2. *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 13. Budapest: Balassi Kiadó, 2000, p. 254.

⁶ Balogh, L. A kazárok zsidó hitre térése, In *Térítés-Megtérítés, Magyar Őstörténeti Könyvtár* 25. Budapest: Balassi Kiadó, 2009, 56–57.

централната власт. Юдаизмът е стара и почитана религия, която би осигурила на хагана печеливша позиция и в двете направления, тъй като е уважавана и от християни, и от мюсюлмани, а и го предпазва от евентуална намеса на императора или халифа.⁷

От своя страна Голден смята, че възприемането на юдаизма от хазарите следва да бъде разглеждано и от неговата традиционна културна принадлежност и развитие. Характерно за централно-азиатските степни империи е, че въпреки тяхната имперска идеология нито една от тях не създава собствена религиозна структура. За сметка на това не липсват опити за въвеждането на чужди религии, дошли от земите на уседналите цивилизации. В различни периоди различни владетели на големи номадски общества правят опити да възприемат нова вяра, като техният избор често е повече светски мотивиран отколкото духовно, и се основава на практически политически причини.⁸ В първия Тюркски хаганат владетелят Муган и наследникът му Таспар (Татпар), от втората половина на VI в., са заинтересовани от будистката религия, макар и да не постигат съществени успехи в нейното разпространение. В спредата на VIII в. уйгурският владетел Бюгю също прави стъпка и възприема манихейството. В по-късни времена също протича подобен процес, когато към средата на XIII век Берке, владетелят на Златната орда обявява исляма за държавна религия. Съображенията на владетеля обикновено са насочени към вътрешно укрепване на властта и като противодействие на външно влияние и той избира тази религия, която би осигурила държавната независимост и престиж спрямо съседните, често враждебни, уседнали цивилизации. Друг сериозен мотив се явяват икономическите и по-специално търговските взаимоотношения, които се зараждат в държавата. Възможно е да се проследи известна връзка и зависимост между избора на владетеля и религията на търговците, които посещават страната.⁹

Любопитно предположение по въпроса има Артамонов като посочвайки думите на каган Йосиф, относно стария хазарски владетел Обадия, който провел редица реформи, укрепил вярата съгласно закона и правилата, събрал множество мъдрци и т.н. Възможно е личността на Обадия да е свързана с редица значителни промени сред хазарите, като именно той е носил титлата бег, и в последствие става първият хазарски цар,

⁷ Bury, A. *A History of Eastern Roman Empire*. London, 1912, 401–406.

⁸ Golden, P. The Conversion of the Khazars to Judaism. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden-Boston: Brill, 2007, 123–126.

⁹ Balogh L. Balogh L. *A kazárok zsidó hitre térése...*, p. 54.

низвергвайки ролята на хагана до положение на сакрална фигура. Този процес е свързан именно с установяването на юдейската религия, което вероятно не е бил съзнателен избор, а стечение на обстоятелствата, при които начело на Хазария се оказва правителство, изповядващо юдейската религия.¹⁰ Според Притцак възприемането на религията се осъществява на два етапа, като отбелязва, че както и при другите подобни случаи се осъществява без предварително наличие на мисионери или учени теолози изпратени от уважавани религиозни центрове. Много по-важна роля изиграват търговците, чиято религиозност е на практична и здравомислеща основа и лесно популяризират своите вярвания сред войнственото степно население, което иначе едва ли би разбрало и възприело тежките теологически догми.¹¹

Подобна е ситуацията и с определянето на точното време на събитието, като съществуват различни мнения, които се простират в дълъг период – между средата на VIII и средата на IX в. Малкото данни, по които е възможно да се търси отговор, са твърде лаконични и общи и обикновено са във връзка с други събития. В най-добрия случай очертават възможните временни граници на хазарското религиозно превъплъщение, като дори тогава периодът е достатъчно дълъг. Хазарското възприемане на юдаизма става известно време след възприемането на манихейството в Уйгурския хаганат през 762 г., но преди покръстването на балканските българи през 864 и на славяните от Централна и Източна Европа.¹²

Начинът по който се осъществява възприемането на юдейската религия също не е ясен, макар да е несъмнено, че е представлявал процес на постепенно разширение. От една страна, изследователите смятат, че юдаизирането на хазарите е процес, който е задействан от политическа целесъобразност и с времето прониква в тяхното съзнание, светоглед и начин на общуване.¹³ Приемането на новата религия се осъществява като доброволно действие, като не се предприемат мерки за масовото ѝ налагане в земите на хаганата. Само част от населението, всъщност представителите на управляващото племе и обществена прослойка, възприемат

¹⁰ Артамонов, М. *История хазар*. Ленинград, 1962, р. 264, 278–280

¹¹ Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. – *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 2, no. 3, 1978, 271–281.

¹² Dunlop, D. *The History of Jewish Khazars*. Princeton, 1954, 89–170; Pritsak O. The Khazar... 261–281; Zuckerman, C. The Khazars and Byzantium – The first Encounter – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden-Boston: Brill, 2007, 237–270; Golden P. The Conversion... 151–157.

¹³ Zuckerman, C. The Khazars..., 241; Кьостлер А. *Тринадесетото племе*. София, 2006, 48–60.

религията, като форма и символ на тяхното управление. Юдейската религия на хазарите не притеснява останалите вярвания, които свободно се изповядват и така в държавата се установява пълна веротърпимост. Друга гледна точка е, че има противопоставяне на този процес и се предполага, че първоначално хазарските владетели се опитват да наложат със сила новата религия. Като възможни сблъсъци на религиозна основа се посочват въстанието на готския епископ, както и откъсването на племето на кабарите и присъединяването му към маджарите, макар че нито в единия от двата случая не разполагаме с конкретни данни за религиозен сблъсък. Веротърпимостта, която е известна в последващите времена, пък е резултат от промяната на икономическите условия и управленските практики.

Възможно е възприемането на юдаизма от хазарите да предизвиква известно външнополитическо напрежение. Несъмнено този акт се възприема като предизвикателство от страна на хазарите и поражение за двете големи религии – християнството и исляма. Съществува едно споменаване за изселване на 300 хазарски семейства към земите на Арабския халифат, както и сведението на ибн Фадлан, че хазарският хаган заповядва да бъдат сринати минаретата на Петък джамия в Атил в отговор на разрушаването на синагогата в Дар ал Банунай.¹⁴ Споменатите примери обаче са изолирани и не могат да очертаят цялостна картина или тенденция. Преселването на множеството семейства също е само отбелязано, като напълно е възможно причините да са били икономически.¹⁵

Приемането на юдаизма въпреки своята политическа мотивираност, едва ли може да бъде осъществено, ако хазарските ръководители не са предварително запознати с тълкуванията и принципите на тази религия. Още повече съществуват данни за еврейско присъствие на север от Кавказ и в по-ранни времена, като техният брой постепенно се увеличава. Вероятно първите евреи са вече в Хазария още към VI–VII в. Притокът на евреи към хазарската държава е процес, обусловен до голяма степен от различните религиозни гонения във Византия и в по-малка степен в страните от Мала Азия. Най-сериозни преследвания на евреи в Източната Римска империя започват още по времето на император Ираклий в началото на VII в. Други владетели последват неговият пример и през следващите три век на няколко пъти се правят опити за насилствено покръстване на живеещите в империята евреи. Ефективността на предприетите мерки е

¹⁴ Ibn Fadlān. *Beszámoló a volgái bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest, 2007, 106–107.

¹⁵ Заходер, Б. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Москва, 1962, 161–162; Бубенок, О. К вопросу о причинах веротерпимости в Хазарии. – В: *Хазарский Алманах 3*, Харьков, 2004, 27–29.

съмнителна, но довежда до значително изселване на евреи от Византия. Хазария по това време е сравнително цивилизована страна сред варварите от север и се превръща в притегателен център и естествено убежище. Религиозната ѝ неутралност спрямо християнството и исляма несъмнено привлича бежанците, като им предоставя възможност да се ситуират стабилно в обществената структура. Евреите проникват в Хазария в качеството си на грамотни и образовани хора и скоро започват да заемат важни места в държавната администрация. Те несъмнено играят важна роля и в осъществяването на търговията в хазарските земи и съставляват значителна част от градското население на хаганата.

Християнство

От големите религии най-рано достига до тези земи християнството, поради близостта на Византийската империя и кавказките християнски царства. Археологическите проучвания разкриват редица християнски черкви в региона на Дагестан. Разпространението на религията тук е резултат най-вече от дейността на арменски мисионери, имащи дълъг опит в контактите си с „хунските“ народи, а вероятно е подобна дейност да са осъществявали и грузински свещеници. Интересно сведение се съдържа в един от големите паметници на древната грузинска литература – мъченичеството на Або Тбилиски. Або е арабин мюсюлманин, който е на служба при грузинския принц Нерсес и е въвличен в поредица от драматични обрати, като някъде около 770–780 година заедно със своя господар пристига в Хазария. Интересното тук е че по време на престоя си в Хазария Або, вдъхновен от Божия дух възприема християнството. Арабските автори също съобщават за наличие на християни в различни части от териториите на Хазарския хаганат. Те съставляват значителна част от градското население в страната, най-вече в столицата Атил, а също така и на Самендер, един от най-ранните хазарски центрове в северен Кавказ. Така както и представителите на другите религии християните разполагат със свои храмове и вътрешно правораздаване.¹⁶

На Кримския полуостров и околностите присъствието и влиянието му са вече традиционни, в лицето на кримските готи и византийските християнски общини по бреговете на Черно море. Знаем, че към средата на VIII в. тамошната църковна структура е под ръководството на митрополита на Дорос (Готски Крим), която обхваща територията на Херсон и земите

¹⁶ Golden, P. The Conversion..., p. 136.

по долна Волга и северно от Кавказ и разполага със седем епископства.¹⁷ Вероятно въздигането на Дорос в митрополия е обусловено от хазарското нашествие и настъпилата значителната политическа промяна. Това ще да е причината, поради която Константинополският патриарх издига епископа на все още независимите готи в ранг на митрополит и поставя каузата за християнското покръстване в негови ръце. Измежду изброените епископства фигурира едно наречено Атил, което, знаем, е и името на река Волга и като местно име на хазарския град Атил, разположен на същата река. Така според източника, в средата на VIII век в Атил е седал християнски епископ. В една византийска менология е отбелязано, че по времето на Константин V (741–775) един войник е изпратен на заточение в Херсон, поради своето иконопочитание. Той обаче успява да избяга от града и пристигайки в Хазария става епископ. Още една епископска бележка от самото начало на IX в. изброявайки териториите принадлежащи към диоцеза на Константинополския патриарх, споменава и страна, наречена Хазария.¹⁸

В средата на IX в. Византийската империя прави силен опит да въвлече хазарите в своята религиозна сфера. За целта при тях е изпратен един от най-сериозните кадри, с които разполага Византия и по-късен апостол и покровител Константин-Кирил. Преди пристигането си при хазарите Кирил известно време подобрява и развива еврейския си език, очевидно с идеята за по-голяма разбираемост и по-голямо влияние. Мисията на Кирил обаче се оказва безрезултатна и, изглежда, доминацията на юдаизма е вече значителна, най-малкото в средите хазарския елит. Без да се съмняваме в мъдростта и ораторските способности на Кирил, трябва да се отбележи, че той не съумява да постигне съществени резултати и най-вече да привлече владетеля на хазарите за Христовата кауза. Реалните измерения на успеха се ограничават в освобождаване на гръцките пленници и покръстване на 200 хазари, макар и хаганът да обявява, че всеки, който пожелае, има свободата да си избере религия.¹⁹

Известни са и две писма на патриарх Николай Мистик от началото на X в., които също споменават християнски структури в Крим. Според първото в Константинопол се появява хазарско пратеничество с искане да им бъде назначен епископ, поради което патриархът натоварва херсонския архиепископ да се погрижи. В другото писмо пък патриархът благодари за

¹⁷ Moravcsik, Gy. A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. – In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938, 197–198.

¹⁸ Ibid. 199–201.

¹⁹ Тодоров – Балан, А. *Кирил и Методу I. София, 1920, 29–80; H. Tóth, I. Konstantin-Cirill és Metód élete és működése*. Budapest, 1981, 56–69.

успешното изпълнение на задачата. Пратеничеството, което пристига от хазарите, вероятно не е представлявало централната хазарска власт. По-скоро са били представители на населението от земите около Херсон и Крим, където влиянието на империята е доста силно.²⁰

Ислям

Ислямът се появява по време на арабско-хазарските войни, макар че тогава има формата на враждебен опонент. Успявайки да устоят на военния натиск хазарите едва ли виждат в мюсюлманството алтернативата за собственото си развитие. Така проникването на религията настъпва в малко по-късен период на мирни отношения и взаимодействия. Ситуирайки се като значителна сила в северните територии и възприемайки юдейската религия Хазарският хаганат остава извън непосредствената орбита на ислямския свят и е възприеман от арабите по-скоро като съсед и партньор.²¹ Несъмнено основна причина за появата на мюсюлманско население в хаганата се явява осъществяването на значителна по обем търговия, занаятие към което арабите имат особена чувствителност. Арабските търговци активно се възползват от установените в хаганата условия относно пътищата и търговията, като постепенно техните общности стават многолюдни. Неговите почитатели стават все по-значителен брой и придобиват все по-голяма роля в икономическия, обществения и политическия живот в хазарската държава. Както изглежда, с времето ислямът се налага като най-печеливш в рамките на хазарския свят.

Първончално споменаванията на мюсюлмани не са много, а техният брой нараства около столетие по-късно. Известен е един случай от 854 г., при който 300 семейства напускат хазарската страна поради своя стремеж към исляма. Пристигайки в крепостта Баб, където намират прием, те са заселени от управителя на Армения и Азербейджан в северната част на града. Възможно е ислямската религия с времето да намира и привърженици сред управляващата прослойка. Ал Истахари съобщава, че един млад благородник е лишен от наследствени права, тъй като бил мюсюлманин.²² Между другото ислямската вяра се разпространява по-далеч на север към волжките българи, където е обявена за официална религия през 922 г. от техния владетел Алмош.

²⁰ Артамонов, М. История..., с. 364.

²¹ Wasserstein, D. The Khazars..., p. 386.

²² Golden, P. The Conversion..., 137–138.

Както изглежда мюсюлманското население се увеличава значително в периода IX–X век, тъй като по-късните арабски автори говорят за многолюдно мюсюлманско присъствие в земите на хаганата. В столицата на хаганата Итил съществува голяма мюсюлманска община, в която пристигат пътници и кервани от различни краища на халифата. Ал Масуди твърди, че отбраната войска на хазарския владетел се състои от мюсюлмани, които по-преди се изселили от региона на Хорезм. Тези войски се ползват с изключителни привилегии, като освен че получават заплащане, имат на разположение отделни молитвени храмове и дори са освободени от бойните си задължения, ако се налага хаганът да воюва срещу други мюсюлмани. Логично е да се приеме, че наличието на такова количество отбрана войска при хагана оказва значително влияние върху цялостното управление. По-нататък арабският автор разказва, че тяхната общност е най-многолюдната в града, че минаретата на джамията се издигат по-високо от царския дворец и че съществуват много училища към джамиите, където децата изучават Корана. Към това трябва да се прибави и фактът, че в правораздаването мюсюлманските представители имат равнопоставено значение с представителите на другите религии и техните кадии равни по брой с християнските и еверйските съдии.²³

Езичество

Освен големите религии през времето на съществуването на хазарската държава неизменна част са от нея и старите езически вярвания. Въпреки религиозните промени една значителна част от населението на хаганата са езичници. Езичниците също имат представител и участват при разпределението на квотите за съдии. По-вътрешните територии на хаганата остават далеч от влиянието на монотеистичните вери и традиционните вярвания продължават да се изповядват от населението. Тези традиционни вярвания вероятно са близки, ако не и идентични с вярванията на други народи от Централна Азия, където бог Тангра е въплъщение на могъщите надчовешки сили. Отражение на тези традиции могат да се забележат в практикуваното от хазарите удушаване на владетеля, с цел осигуряване общото благоденствие.²⁴ Според „Мъченичеството на св. Або”

²³ Kmosko. *Mohamedán írók...*, 27–28, 171–172.

²⁴ Тази традиционна религия вероятно е била близка, ако не и идентична с мирогледа на други народи от Централна Азия, където главният бог на име Тенгри е въплъщение на мощни, свръхестествени сили. Тази традиция е отразена и в ритуалите, практикувани от хазарите, когато владетелят е удушен, за да осигури общото благо. Виж: Róna-Tas, A. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Budapest, 1999, p. 151; Dankoff, R. *Kāšgarī on*

езичниците представляват диви хора със страховит израз на лицето, които обичат да пият кръв и признават само бог създател. Арабският пратеник Ибн Фадлан научил, че хората, завършили гробницата на хазарския хазар, са екзекутирани след погребението.²⁵ Интересно е също така да се споме-не друга част от разказа на Ибн Фадлан, в която той описва възгледите на номадите за божественото творение: „Всеки от тях издялква за себе си пръчка с вид на фалос и я държи при себе си. Когато тръгне на път или срещне враг, той я целува, навежда се пред нея и се моли: „Господи, направи това и това на мен!“ Казах на преводача: „Попитайте един от тях, защо почита това и защо той смята този предмет за своя господар?“ Той отговори: „Защото съм се появил от нещо подобно и не мога да си представя друг Създател за себе си.“²⁶

Религиозната търпимост

Заедно с юдаизма в хаганата на хазарите се изповядват и други религии, като религиозната толерантност се превръща в основен принцип. Представители на различни вери свободно посещават страната, без да биват ограничавани в действията си от централните власти. Несъмнено търговско ориентираната хазарска държава се нуждае от свободен достъп за преминаване и зачитане на вярванията на търговците. Принципи на религиозната толерантност функционират дори във формата на държавна организация и правосъдие, където представителите на отделните религии имат осигурено вътрешно самоуправление и правораздаване. За тази многообразност съобщават различни автори, между които ал-Истахари дава доста конкретно описание, записвайки следното: „Техният цар е евреин; казват, че неговият двор наброява четири хиляди мъже. Хазарите са мюсюлмани, християни и евреи, но сред тях има и идолопоклонници. Най-малката от деноминациите е еврейска; повечето от тях са мюсюлмани и християни, с изключение на това, че царят и придворните му са евреи... Царят има седем съдии от евреи, християни, мюсюлмани и идолопоклонници; ако хората имат спор, те ще преценят.“²⁷ Допълнителна информация към това добавя Масуди, като отбелязва и точното разпределение на съдиите, според тяхната религия. Двама еврейски, които съдят според правилата

the Beliefs and Superstitions of the Turks. – In. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 95, No. 1, 1975, 68–80.

²⁵ Balogh, L. A kazárok..., 55–56.

²⁶ Ibn Fadlán. *Beszámoló...*, p. 44.

²⁷ Kmosko, M. *Mohamedán írók...*, 28.

на Тора, двама мюсюлмани, двама християни и един представител на традиционните езически вявания.²⁸

Разпространението и практикуването на различни религии в Хазарския хаганат постепенно се превръща в принцип, белязал цялостното състояние и развтие на държавата и обществото. Верската толерантност практикувана от хазарските владетели има изключително голямо значение както поради самият си факт, така и поради интереса, който предизвиква. Несъмнено утвърждаването на подобна форма на отношения е резултат от различни фактори, които освен чисто верски разбирания съдържат и други принципи. Цялостното държавно устройство на Хазарската империя представлява неединна структура, в която се намират много различни подчинени племена, съхраняващи донякъде своята самостоятелност, заедно с което и религиозната си принадлежност. Географското положение също е важно, тъй като отделните племена се оказват в различаващи се една от друга културни и икономически сфери. Практикуваната религиозна толерантност е обусловена и от активната търговия, осъществявана по пътищата в хаганата, при която наличието на представители на различни религии е неизбежен фактор. Същевременно важна роля играят и традиционните разбирания на номадското население на Централна Азия, където дори в периода на създаване на държавност продължават да доминират родово-племенните отношения.²⁹ Друга характерна особеност е и практически насоченият начин на мислене на номадските народи и тяхното симптоматично равнодушие и дори презрение, което изпитват по въпросите на религията.

Между изследователите съществуват различни мнения, опитващи се да обяснят факта на хазарската религиозна търпимост, както и неговата основа и значение. Дънлоп отбелязва, че наличието на различни вероизповедания в хазарската държава далеч надминава това в границите на техните съвременници Византия и дори Арабския халифат. Голдън дава редица примери за това, че подобен тип религиозна търпимост не е характерна само за хазарите, а се наблюдава и в много други държавни образувания в Централна Азия. Така през ранното средновековие различни групи уйгури, тюрки, монголи и др. изповядват езичество, като същевременно между тях се разпротраняват несторианство, ислям и будизъм.³⁰ Според Заходер основна роля има силата на родово-племенните връзки. Отделен съюз на племена или родове представляват обособено общество, отделено от

²⁸ Ibid. 171.

²⁹ Бубенок, О. *К вопросу...*, 25–32.

³⁰ Golden, P. *The Conversion...*, 127–130.

други подобни образувания, като в случая религиозната принадлежност служи за тяхната изолация. В подобна социално-икономическа обстановка хазарите не са в състояние да въведат една обща религия, тъй като това би се съпровождало с цялостно разрушаване на тази патриархална, но крепка традиция.³¹ На друго мнение е Артамонов, който вижда във веротърпимостта на хазарите изключение от средновековните религиозни практики. Смята, че това е свързано не толкова с политическия строй на държавата, колкото с икономическите отношения и търговията. Отбелязва, че има примери за това, че в началото периода на юдаизацията хазарите не се придържат към принципите на толерантността, но с времето икономическите нужди при управлението на обширните територии заставят управниците да проявят търпимост към представители на други вери. Към подобен възглед се придържа и Калинина, която допълнително изтъква ролята на търговията с роби, приемайки, че именно този отрасъл е водеща сила на хазарската икономика.³²

³¹ Заходер, Б. Каспийский свод..., с. 146.

³² Артамонов, М. История... 266; Калинина. О веротерпимост в Хазарии / 4 сходовнавчі читання А. Кримського. Тези міжнароднонаукової конференції. Киев, 2000, с. 16.

THE RELIGIONS IN THE KHAZAR EMPIRE

Ivan Dragov

Summary

The article explores the spread of different religions within the Khazar country.

Since the inception of the Khazar state, the Khazars quickly conquered vast territories, populated by various tribes, thus establishing a very diverse country, not only on an ethnical basis, but on a religious one, as well.

It is without question that the Judaism is a very significant element of the Khazar history. Having Judaism adopted by the Khazars, particularly by the ruling class, the new religion ensured the Khazar country international prestige, while serving as an integral cog in the consolidation of power.

The tolerance for diverse religions had become a fundamental principle and multiple religions besides Judaism were professed within the Khazar khaganate. This allowed for people of various beliefs to freely come into the country and form their respective communities in the more populous regions, without being restricted by the central power.

Out of the big religions, Christianity is the first to come to the Khazar lands, spreading from the western territories due to the proximity with the Byzantine Empire and the Caucasian, Christian domains. It is in these western territories of the khaganate that there were Christian populations under strong influence from the empire.

Islam first arrived during the Arab-Khazar wars, therefore it was perceived as an adversary and its' spread started at a later, more peaceful period. Undoubtedly, the main reason for the emergence of the Muslim population in the khaganate, is the significant and high-volume trade establishment.

Apart from Judaism, Christianity and Islam, the old pagan beliefs remained an invariable part of the religious domain in the khaganate, and despite the religious changes, a significant part of the population remained pagans and continued exercising their administrative functions.

ЧУМНАТА ЕПИДЕМИЯ И СВИРЕПАТА СУША ОТ СРЕДАТА НА XIV В. КАТО ФАКТОРИ ЗА ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

Рангел Младенов

Вместо въведение

Причините и предпоставките за падането на България под османска власт в края на XIV в. е един колкото важен, толкова и сложен, и многопластов въпрос. Повечето историци, като Константин Иречек например, са на мнение, че има няколко причини за краха на Втората българска държава. Първата от тях е византийското господство през XI–XII в., което подготвило почвата за гръцкото влияние.¹ Само привилегированите класи обаче – бояри, духовенство и градско население, били в допир с тази византийска цивилизация, докато селското население си оставало в същото положение, в което е било и преди. Несъмнено това разделение и противопоставяне на обществените прослойки в България било фактор за безпрепятственото нахлуване на османските орди в българските земи. Втората причина е богомилството.² Това мрачно учение изстудило у хората любовта към

¹ Иречек, К. *История на българите*: С поправки и добавки от самия автор. София: Наука и изкуство, 1978, с. 288.

² През 1350 г. Теодосий Търновски, заедно с търновския патриарх Теодосий II, заставят Иван Александър да свика църковен събор, който заклеява ересите в България. На събора са осъдени масалианското, богомилското и адамитското еретични учения, както и учението на Варлаам и Акиндин. В средата на XV в. константинополския патриарх Теофилакт (933–956) определя новопоявилата се богомилска ерес в България като манихейство, смесено с павликянство. – Виж Оболенски, Д. *Богомилите. Студия върху балканското новоманихейство*. София: Златорогъ, 1998, 86–87. В средата на XIV в. богомилството вече не е актуално. Климентина Иванова с основание задава въпроса: „Какво налага да се повдига гонение срещу богомилите в момент, когато това учение се изражда, и когато официалната власт има далеч по-важни противници?“ – Виж: Стефанов, П. Българските църковни събори през XIV в. *Pravoslavie* [онлайн]. 18.03.2010 [прегледан на 18 март 2020]. Достъпен на www.pravoslavie.bg/История/българските-църковни-събори-през-xiv-в/. Въпреки

отечеството, внесло разделение във всички народни класи и в края на краищата довело до деморализация, отричайки църковния институт, царската власт и болярската класа.³ Когато се появили османците на полуострова, богомилите виждали в тях по-скоро освободители, отколкото поробители.⁴ Третата причина е средновековният феодализъм, и по-конкретно феодалният сепаратизъм, който довежда до разпокъсаността на България през втората половина на XIV в. Според мнозина изследователи именно това е една от главните причини, довели до успеха на османското завоевание, тъй като тъкмо феодалния сепаратизъм довежда до отслабване на държавата и до намаляване на нейната военна мощ. Управлението на страната било в ръцете на болярската класа и на духовенството. Навсякъде в България болярите проявявали стремеж към независимост и поради това не били положително разположени към покорство пред силни царе. Долната класа от народа пък се намирала в несвободно положение и била закрепостена към земята. Така именно вътрешното положение на България от средата на XIV в. води до загуба на държавната независимост: българските владетели се оказват безпомощни да се справят с проявите на политически, икономически и военен сепаратизъм от отделните боляри. По това време полуостровът е разпокъсан на множество държави, които влагат много сили в своите междуособни войни, пренебрегвайки голямата опасност, надвиснала над земите им. Не е единна и самата българска държава и това я лишава от възможността да организира силна отбрана с достатъчно човешки ресурси. Липсва единен център, който да превърне усилията на народа в сигурна преграда срещу завоевателите. В периода на засилена османска експанзия всеки независим владетел търси собствени пътища да урежда отношенията си с нашественика, вместо да се стреми към общ съюз за борба. Така съществена причина за успеха на завоевателите е липсата на единодействие и разбирателство между балканските владетели.⁵

Българската историческа наука за дълго или опростява, или усложнява прекомерно причините за гибелта на средновековна България под ударите на османските турци. Конфликтът се представя като сблъсък на

че богомилството било в упадък, самият факт, че е свикан църковен събор, който цели премахването на ересите в България, в т.ч. и на богомилството, показва, че към средата на XIV в. това учение все пак представлявало опасност за църквата.

³ Иречек, К. *История на българите...*, 125–134.

⁴ Велчев, В. Богомилство. В: *История на българската литература. Т.1. Старобългарска литература*. София: БАН, 1962, с. 194; Ангелов, Д. *Богомилството в България*. София: Наука и изкуство, 1969, с. 14, 519.

⁵ Иречек, К. *История на българите...*, с. 289.

разпокъсаното в политическо отношение и раздирано от политически и богословски спорове българско общество с централизираната османска държава. Вината за трагичния изход за българите най-често се хвърля върху политическата разпокъсаност, липсата на съгласие, жаждата за самостоятелност на болярската аристокрация. Подтекстът е, че ако България си бе останала централизирана държава, османските турци нямаше да имат шанс при нейното завладяване.⁶

Не на последно място трябва да се отбележи, че успехът на османските турци се дължи на тяхната здрава военна организация. Числеността на войските им далеч надхвърля разпокъсаните феодални опълчения.⁷ Обещанията за богата плячка и земи стават привлекателен стимул, който прави нашествениците особено настоятелни в боевете, а техният религиозен фанатизъм, призоваващ за непримирима борба срещу неверните християни, е неоспорим фактор за успеха им. На свой ред султаните внасят раздори между балканските владетели и по този начин превръщат земите им в лесна плячка. Именно по този начин силната централизирана военна организация и желязната дисциплина лежат в основата на успехите на османските турци на Балканите. Боеспособната и многобройна османска армия действа организирано и целенасочено. Балканските владетели са принудени да поемат васални задължения и са принуждавани да участват с войски в турските походи, което внася разединение сред християнските владетели и ги настройва един срещу друг. Воювайки помежду си, те взаимно изтощават силите си. Едва когато османците вече заемат по-голяма част от полуострова, се правят опити за организиране на антиосманска коалиция. Тези съюзи идват твърде късно и ходът на събитията, който води към завладяването на всички балкански държави, не може да бъде променен.

Според архим. Павел Стефанов, една от причините за сравнително лесното падане на България под османска власт не е само разединеността, но и масовото отчаяние, фатализъмът и цинизъмът, породени от чумата в средата на века. За едни тя е Божие възмездие за греховете преди настъп-

⁶ Матанов, Х. Втората българска държава. Държавата на духа. *Istorianasveta* [онлайн]. 16.10.2017 [прегледан на 18 март 2020]. Достъпен на: <http://istorianasveta.eu/история/родна-история/втора-българска-държава/609-държавата-на-духа.html>.

⁷ Желязков, И. Османско завоевание в българските земи. *Referati* [онлайн]. 06.11.2019 [прегледан на 19 март 2020]. Достъпен на: <http://www.referati.org/osmansko-zavoevanie-v-bylgarskite-zemi/46707/ref>.

ващия край на света, а за други – повод за слугите на сатаната, който иска с чумата да изтреби членовете на Църквата.⁸

Освен споменатите вече фактори за краха на Втората българска държава съществуват и някои подценявани досега фактори, които са имали изключително голямо, даже решаващо значение за рухването на българската държава. Най-главните от тях са епидемията от чума в средата на XIV в., която поражда изключително драстичен демографски срив и криза на вярата, както и свирепата суша в Северна България, поради която районите извън поречията на реките, които не пресъхват, се обезлюдяват. Демографският срив бил пагубен за държавата, в предвид надвисналата опасност в лицето на османците. Тези фактори на разрухата фатално се комбинират с вече споменатите, традиционно изтъквани в историческата литература: феодална разпокъсаност, стопански срив, духовна криза, слаба и късогледа политика на управляващите, разделеното българско царство. В резултат на това в края на XIV в. България е една разпокъсана, изсъхнала и чумава земя, потънала в хаос и безвластие.

Чумата в средата на XIV в., демографската криза и крахът на вярата

В средата на XIV в. опустошителна чума връхлита Европа и изтребва половината от населението ѝ. Някои градове губят до 80% от жителите си и трябва да минат 300 години, за да може населението на континента да възстанови числеността си отпреди епидемията – 75 млн.⁹ Юстиниановата чума по време на управлението на византийския император Юстиниан I (527–565), започнала през 541 г. с циклични чумни пандемии през следващите двеста години, вече била забравена в Европа.¹⁰ Тя била първата отбелязана в историята чумна пандемия и засягала основно населението на Източната Римска империя, като се проявявала на общо 18 вълни през следващите две столетия (541–750). В средата на XIV в. обаче тя отново избухва в Китай и покосява голяма част от населението. Така по Пътя на коприната¹¹ заразата достига предните италиански акватории в

⁸ Стефанов, П. Българските църковни събори през XIV в...

⁹ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България пада под турско робство. 24chasa [онлайн]. 15.03.2016 [прегледан на 15 март 2020]. Достъпен на <https://www.24chasa.bg/Article/1985378>.

¹⁰ Чумни пандемии. Wikipedia [онлайн]. [прегледан на 16 март 2020]. Достъпен на https://bg.wikipedia.org/wiki/Чумни_пандемии.

¹¹ През 1877 г. географът Фердинанд фон Рихтхофен нарича търговският път, свързващ

Северното Черноморие, след като през XIII в. генуезците превземат стари венециански селища и развиват търговия в района.¹² Поради близките търговски връзки с Италия една от първите държави, в които болестта се разпространява, е Византия, но навлиза и в Тракия и Македония през пристанищата, засягайки най-много Константинопол. В некрополите от това време има данни и за измрели българи, каквито са примерите от Перперикон и Дръстър (дн. Силистра).¹³

Когато татарите обсаждат генуезката крепост Кафа през 1346 г., те хвърлят в нея труповете на умрели от чума. Италианците изоставят града и бягат панически с кораби в кв. Пера на Константинопол, а също и в Месина, Генуа, Венеция, с което разнасят болестта. Така чумата тръгва от монголската степ и стига до генуезката колония Кафа в Крим, откъдето през ноември 1347 г. четири генуезки галери акостират в пристанището на Месина, Североизточна Сицилия, и пренасят заразата в града. Жителите му вече знаят, че много хора от екипажите са заразени със страшната болест, и макар да поставят корабите под карантина, през следващите дни цяла Месина пламва от епидемията. Преносителите на чумата обаче не били заразените моряци, а корабните плъхове и бълхите, които разпространявали заразата чрез бацил, известен като *Yersinia pestis*, който в нормални условия живее в храносмилателния тракт на два вида бълхи – *Xenopsylla cheopis* и *Cortophylis fasciatus*, които живеят като паразити върху черния плъх (*Rattus rattus*). Освен от тях, чумният бацил се пренасял и чрез човешката бълха (*Pulex irritans*). Въпреки че чумният бацил е устойчив, съществуват две условия, при които той няма големи шансове за разпространение – не може да проникне през кожата самостоятелно и не е силно активен и смъртоносен при температури на околната среда по-ниски от 15-20 градуса по Целзий. Последното обстоятелство обуславяло една от особеностите в разпространението на Черната смърт, която била най-активна и най-смъртоносна в Европа през лятото и есента, и затихвала през зимата и пролетта. Продължителността на нейното въздействие в топлите

Китай със Средиземноморието „Път на коприната“, понеже тя била най-важната част от транспортираните стоки по маршрута. Континенталният път се разделя на северен и южен. Северният минава през Волжка България и стига Кримския полуостров, а оттам през Черно и Мраморно море (т.е. през Балканите) до Венеция. Южният преминава през Иран и Месопотамия, а оттам през Антиохия към Средиземно море, или през Египет към Северна Африка.

¹² Крим. Wikipedia [онлайн]. [прегледан на 17 март 2020]. Достъпен на <https://bg.wikipedia.org/wiki/Крим>.

¹³ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България пада под турско робство...

райони на Средиземноморието била по-голяма (от май до октомври) в сравнение със Северна Европа (от юни до септември).¹⁴

И така, периодът на сравнително спокойствие и демографски бум приключил в средата на XIV в. Населението на Европа по това време наброявало около 75–80 млн. души, а развитието на търговските пътища и търговският обмен се движели във възходяща посока. Важна роля в търговския обмен с Азия и Африка играели италианските търговски градове, сред които била и *Генуа*. Този град-република заел водещо положение в черноморската търговия след договора с Византия от 1261 г., която отстъпила на Генуа важни позиции в Черно море в замяна на военна помощ за освобождаването на Константинопол и възстановяването на Византийската империя. Така в края на XIII и през XIV в. Генуа се утвърдила като посредник в търговията от Китай и Индия, през Азия до Северното Причерноморие, където се намирили важни и проспериращи генуезки търговски колонии. Именно една от тези колонии – Кафа, се превърнала в изходната точка на Черната смърт през есента на 1347 г. Търговските пътища и преносът на стоки са били наистина важен фактор за разпространението на чумата, но не толкова заради прякото заразяване на човек от човек, а по-скоро заради пренасянето на заразени бълхи и плъхове, т.е. най-вече чрез морската търговия. Показателен в това отношение е фактът, че чумата била особено опустошителна в пристанищните градове и през тях навлизала във вътрешността. Именно така, чрез генуезките галери от Кафа до Месина започва най-голямата чумна епидемия в Европа, известна като Черната смърт¹⁵, която върлува почти две столетия циклично и на периоди от 10–12–20 г. Според една анонимна византийска хроника от 1348 г., в Югоизточна Европа до 1430 г. е имало 9 епидемии, идващи на няколко вълни на интервали от 6 до 15 години, в резултат на което в

¹⁴ Преносители на чумата били не само черните плъхове, но и други гризачи като степната катерица, мармота и степния плъх, които оформяли заразени популации, наричани „резервоари“ на чумния бацил. Приема се, че такива резервоари били пустинята Гоби в Централна Азия, Сибир, провинция Йънан в Китай, части от Иран и Либия, Арабския полуостров и Източна Африка, които били атакувани от чумата още през VI в. Виж: Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи в края на Средновековието. Liternet [онлайн]. 13.06.2003 [прегледан на 13 април 2020]. Достъпен на: https://liternet.bg/publish8/ivelin_ivanov/chumata.htm.

¹⁵ Опустошителна епидемия, преминала през Европа между 1346 и 1353 г. Според традиционното схващане от нея измират една трета от населението на континента, но някои нови изследвания оценяват жертвите на около половината жители. Въпреки че въпросът е спорен, преобладава мнението, че причина за Черната смърт е бубонната чума – болест, предизвиквала няколко пандемии в хода на историята.

края на XIV в. населението на Европа е намаляло наполовина.¹⁶ В промеждутъчния период от IX–X в.¹⁷ до средата на XIV в., т.е. между двете чумни епидемии, населението на Европа нараства близо 3 пъти и от около 25 млн. през X в. достига 75 млн. до към средата на XIV в. През втората половина на XV в. населението на Европа наброява между 40 и 45 млн. жители. Това означава, че вследствие от чумната епидемия европейското население е намаляло за малко повече от век с 30 млн., но се предполага, че общият брой на жертвите е многократно по-голям.¹⁸

Оцелелият от чумата византийски историк Никифор Григора (1295–1360) пише, че „тежка и чумоподобна болест“ през 1347 г. „опустоши както градовете, така и селата“, при което само за един-два дена „в повечето домове всички жители умряха наведнъж“.¹⁹ Според Йоан Кантакузин, който загубва сина си Андроник, чумата опустошава „почти всички крайбрежни земи на света“, а след това преминава „почти през целия околени свят“.²⁰ През 1348 г. епидемията бушува в Северна Африка и Близкия изток, Испания, Италия, Франция. Кораб, който доставя вино от Бордо, пренася заразата в Англия, а оттам пламва Ирландия. Англичаните и шотландците взаимно си приписват разпространението на чумата. В някои германски градове намират за виновни гробарите, в Кипър – турците, а в Русия – татарите. През 1349 г. чумата се разпространява и в Централна Европа, Скандинавия и Русия.²¹ Така само за четири години в Западна Европа умират около 20 милиона души. Смъртността сред заболелите възлиза на 70–80%. В Англия загиват 1/3 от жителите.²² Населението на Италия, което в края на XIII в. наброява 11 млн. души, в средата на XV в.

¹⁶ Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи в края на Средновековието...

¹⁷ Краят на пандемията от Юстиниановата чума от 541 г. съвпада с края на „малкия ледников период“, като от IX–X в. насам климатът в Европа навлиза в т.нар. „малък оптимум“. Според специалиста по историческа демография Джордж Ръсел, Европа загубва от чумната пандемия в периода между 541 и 700 г. от 50 до 60 % от своето население.

¹⁸ Матанов, Х. *Средновековните Балкани. Исторически очерци*. София: Парадигма, 2005, 50–56; Гюзелев, В. *Апология на средновековието*. София: Класика и стил, 2004, 67–68.

¹⁹ Гезер, Г. *История повальных болезней*. СПб., 1867, Прибавления, с. 32.

²⁰ Кантакузин, Й. *История*. В: *Извори за българската история. Т. XXII. Гръцки извори за българската история*. Част X. Съст. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Займова и Л. Йовчев. София: БАН, 1980, с. 377.

²¹ Самаркин, В. В. „Черная смерть“ по данным современной зарубежной литературы. – *Вестник Московского университета. История*. 1976, № 3, с. 75.

²² Hatcher, J. *Plague, population and the English economy, 1348–1530*. In: *British population history: from the black death to the present day*. Ed. by M. Anderson. Cambridge, 1996, 9–94.

спада на 8 милиона въпреки голямата раждаемост.²³ Един доклад до папа Климент VI изчислява жертвите до 1351 г. на 23 840 000 европейски християни. Точността на тази цифра не може да бъде проверена, но тя изглежда близка до реалната. Трагедията се наслагва във времето, защото чумата многократно се връща от север на юг и от запад на изток през 50-те и 60-те години на XIV в., за да помете и останалите живи.²⁴

Барбара Тухман, една от известните съвременни изследователи на Черната смърт, обобщава по един ясен и категоричен начин демографската обстановка в Европа в резултат от катастрофалната пандемия така: „Един от несъмнените и сигурни резултати от Черната смърт бил в съкращаване числеността на населението, което в резултат и на войните, разбойничеството и последвалите нови вълни от голямата чумна пандемия се оказало далеч под демографското равнище от края на XIII в.“²⁵

За разлика от литературата²⁶ в историческите извори не се говори за „страшен мор, дошъл преди агаряните“. Но започналата по това време силна миграция към планините показва, че болестта била опустошителна. До края на XIV в. спадът на българското население в резултат от болестта е над 40%. Търново губи половината от жителите си и при падането на града населението му наброява едва 10–15 хиляди души.²⁷

Както вече стана дума, една от първите държави, в които се разпространила Черната смърт, била Византия и чумата била приета като проява на Божия гняв срещу византийците и генуезците, които помагали на турците. Според Йоан Кантакузин (1347–1354) чумата преминала през черноморските византийски брегове, Тракия и Македония.²⁸ В „Трапезундски хроники“ Михаил Панаретос пише, че на Балканите чумата е дошла през септември 1347 г. и върлувала 7 месеца: „През септември в първия индикт (1347) внезапно избухна болест, унищожителна за всички, която отнесе мнозина – деца, съпрузи, съпруги, братя, сестри, майки и роднини. Продължи до седмия месец“.²⁹ Второто му сведение за нея е от 1362 г., а

²³ Котельникова, Л. А. *Феодализм и город в Италии в VIII–XV веках*. По материалам центральных и северных областей. Москва, 1987, с. 93.

²⁴ Стефанов, П. Българските църковни събори...

²⁵ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

²⁶ Виж: Станев, Е. *Антихрист*. София: Ентусиаст, 2016.

²⁷ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

²⁸ Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи...

²⁹ Панаретос, М. *Трапезундска хроника. Част I*. Mglishev [онлайн]. 16.06.2010 [прегледан на

третата вълна е в 1369 г.³⁰ Чумата завладяла първо Константинопол, а след това и останалите територии в Империята и всъщност дала допълнителен тласък на катастрофалния упадък във Византия и на последствията от продължителната и опустошителна гражданска война (1321–1354). Имайки пред вид тесните търговски и политически връзки между Византия и България по това време, можем да предположим с голяма доза сигурност, че епидемията е навлязла и в българските земи. Пътищата за това са били както сухоземни, така и морски, а както в останалите територии на Европа, така и в България не са разбирали кой е истинският преносител на заразата. Естествено е да приемем, че както южният, така и североизточният път на пренасяне на заразата са били еднакво унищожителни при тази първа епидемична вълна. Българските земи не били изолиран остров, а напротив – една неделима и интегрална част от християнска Европа, през която преминавали важни търговски пътища и която поддържала оживени дипломатически и търговски връзки както със съседни, така и с по-далечни земи и държави. Така в България чумата влиза в края на 1347 г. от пристанищата на Карвунското княжество на архонта Балик, но заради студа се разразява през май 1348 г.³¹ Именно по този начин първите заразенни територии били българските пристанища – както черноморските, така и тези по река Дунав. Причините за това са оживените търговски връзки и взаимоотношения между Българското царство и Генуезката република. През 1344 г. ханът на Златната орда Джанибег прогонил венецианците и генуезците от Тана и това довело до ориентиране на тяхната черноморска търговия към българското крайбрежие. В навечерието на първата чумна вълна през 1347 г. генуезците имали големи и процъфтяващи колонии във Вичина, Килия, Ликостомо и Маврокастро, а по време на войната с венецианците за Проливите от 1348–1352 г. генуезкият флот превзел Созопол. Тази активност на генуезците безспорно ускорявала разпространението на чумата и в българските земи чрез някои от черноморските пристанища. В същото време Българското царство поддържало добри отношения и с Венеция, която присъствала трайно в Несебър, Варна и някои от дунавските пристанища, а това също повишава вероятността от бързото, макар и вторично разпространение на чумата. Можем да отбележим, че активната търговия на генуезци и венецианци с българските земи бил

16 април 2020]. Достъпен на <https://mglishhev.blog.bg/history/2010/06/16/mihail-panaretos-trapezundska-hronika-chast.562325>.

³⁰ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

³¹ Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи...

един от най-важните и бързи пътища за разпространението на страшната епидемия в България.

На този исторически фон можем да кажем, че чумата освен всичко друго допринася и за духовния упадък и безверие на българите: няма никакво съмнение, че екстремалните условия на чумата раздвижват дълбинните пластове на съзнанието и предизвикват връщане към първични форми на богопочитание³², което на свой ред поражда изключително сериозна криза на вярата, тъй като Църквата не е способна да се справи с епидемията, нито да донесе утеха на вяващите. В това време Църквата в Европа също е в криза и също е неспособна да се справи с епидемията, а това на свой ред поражда и криза на вярата изобщо. В България, Църквата също е безсилна да се справи с чумата и се стига до бум на ересите и духовен хаос, който предизвиква и църковните събори в Търново през 1350 и 1360 г. В тази връзка Николай Овчаров заключава, че „*в съзнанието на средновековните хора всички тези бедни* (авторът има предвид и гражданските войни) *се свързват в една, защото Черната смърт и варварското нашествие се възприемат като Божие наказание за извършени грехове. [Това] води обикновените хора към неверие и отричане на официалните догми*“.³³

През 1359–1360 г. чумата отново се завръща на Балканите. По това време в Търново вече се провежда вторият църковен събор и тъй като набедените за *еретици* вече са осъдени на предишния събор, ударът се насочва към друга беззащитна група – евреите. По този начин българските власти имитират масовите погроми в Западна Европа срещу евреите, които са обвинени, че отравят кладенците и предизвикват чумата. Фактът, че евреите също черпят вода от тях, се пренебрегва. Навсякъде кладенците се запечатват и християните започват да пият от реки и блата, което още повече засилва разпространението на епидемията. В много западни страни разярени тълпи се втурват в еврейските гета, грабят, палят, изнасилват, убиват и прогонват обитателите им. Налага се папа Климент VI в Авиньон да издаде була през юли 1348 г., в която заявява, че чумата не е предизвикана от хората, а от Божията воля. Погромите срещу евреите обаче не спират и затова през октомври с.г. се налага папата да издаде нова була, в която подчертава, че евреите не биха могли да сеят чумата, защото смъртността при тях е същата, както при християните, и защото

³² Стефанов, П. Danse macabre: Нов поглед към църковните събори в Търново през XIV в. Forumnauka [онлайн]. 07.10.2010 [прегледан на 07 април 2020]. Достъпен на: <https://www.forumnauka.bg/topic/10118-danse-macabre-нов-поглед-към-църковните-събори-в-търново-през-xiv-в/>.

³³ Овчаров, Н. *Цар Иван Александър Асен: Миротворецът*. София: Фабер, 2017, 81–82.

християните умират в области, където изобщо няма евреи.³⁴ Епидемията засилила и антагонизма между богати и бедни, като по този начин изострила и социалните противоречия.

Според Ивелин Иванов много от хронистите, сред които и Йоан Кантакузин, свидетелстват, че християнският свят приемал опустошителния характер на тази пандемия като проява на Божие наказание и гняв, а това водело до масово разпространение на аскетизма и мистицизма.³⁵ Той смята, че съборът от 1360 г. е бил предизвикан в голяма степен от социално-религиозните нагласи сред голяма част от населението, което се изправяло пред две фатални по своите размери и в своето взаимно действие катастрофални заплахи: чумната епидемия [и нейното второ завръщане до 1360 г.] и бързите османски завоевания. Това създавало апокалиптични настроения, провокирало социално-религиозна нестабилност и разпространението на редица учения като богомилството, адамитството и исихазма. Предвид на това, напълно възможно е чумата да е засилила рязко стремежа към отшелнически живот в България през втората половина на XIV в., което се доказва от стотиците пещери, превърнати в манастири, скитове и отделни килии през тази епоха.³⁶

Освен всичко, чумната епидемия и последвалите епидемични вълни довели до важни последици в цяла Европа. Демографските последици, които водят до катастрофален спад на населението, са най-сериозни (предходната численост на населението била достигната едва през XVII в.). На следващо място се поставят икономическите последици, довели до приемане на нови форми на експлоатация и обработване на земята, а също и до по-широко навлизане на манифактурното производство. Това било свързано и със социални промени, довели до издигане както на нови семейства и фамилии, така и на нови обществени слоеве. Почти всичко се определяло от факта, че в резултат на огромната смъртност намаляла работната ръка, паднали цените на имотите и на земята и се повишила ролята на парите.³⁷

С оглед на изясняването на историческия и религиозен контекст в България към средата на XIV в. трябва да посочим с какво се характеризират споменатите ереси, провокирали социално-религиозната нестабилност в страната.

³⁴ Стефанов, П. Българските църковни събори...

³⁵ Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи...

³⁶ Стефанов, П. Българските църковни събори...

³⁷ Иванов, И. Чумата в Европа и българските земи...

Богомилството, насочено срещу икономическото и политическото господство на феодалната класа, се противопоставя не само на църквата, но и на държавата, призовавайки за неподчинение на представителите на привилегированата политическа класа.³⁸ В своята същност това учение се отклонявало от догмите на официалната църква. Важна причина за възникването на богомилската ерес е развалата сред духовенството в България и неизживените езически вярвания още през X век.³⁹ В богомилството като социално по съдържание и религиозно по форма антифеодално движение се съдържат ярко подчертани сотирологични и аскетични елементи: прокарват се възгледите, че плътта е греховна; че човек, за да се спаси, трябва да се откаже от земните удоволствия; да не встъпва в брак; да се храни оскъдно; да не притежава нищо. Богомилите проповядвали, че човек трябва да страни от видимия свят, да не обръща внимание на тялото си, но да мисли само за душата си.⁴⁰ С времето обаче богомилството започнало да губи революционните си елементи и да влияе главно чрез съзерцателно-мистичните си настроения. Така към средата на XIV в. неговата обществена роля започнала да отслабва и учението постепенно се откъснало от реалните нужди на потиснатите слоеве.⁴¹

Не е съвсем ясно какво е било отношението на българските богомили към османските нашественици, но за него може да се съди по аналогия с босненските патарени, които открито минали на страната на турците и след завземането на Босна (1463) повечето от тях приели исляма. Димитрий Оболенски смята, че е твърде правдоподобно българските богомили също да са симпатизирали на турците. Всеобщо прието е, че българските богомили са станали мюсюлмани, въпреки че някои от тях приели православията, водени от целесъобразност, тъй като християнството била единствената религия с признати права от турските власти.⁴²

В средата на XIV в. в Атонските планини се развил един особен мистицизъм – исихазмът. Някои исихасти дотолкова се увеличили, че се отдавали в мрачните си монашески килии на съзерцание на пъпа си, докато им се сторило, че виждат около него свръхестествена светлина.⁴³

³⁸ Велчев, В. *Богомилство...*, с. 199, 202; Ангелов, Д. *Богомилството в България...*, с. 527.

³⁹ Ангелов, Д. *Богомилството...*, с. 14, 519.

⁴⁰ Пак там, 184–186.

⁴¹ Оболенски, Д. *Богомилите...*, с. 159.

⁴² Пак там, с. 183.

⁴³ За реформата на исихастите виж: Ангушева, А. *Исихазъм и исихастка реформа*. В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, 2008, 519–521.

Ереста представлява опит за вътрешна обнова на християнското учение чрез засилване на мистицизма и аскетизма в него,⁴⁴ доближаване до Бога чрез молитва и съзерцание, кротост и безмълвие, примирение и нравствена чистота, вътрешно съсредоточаване, обогатяване на духа и убиване на желанията. Именно по този начин, чрез издигането на духа над сетивното, се достига до екстаз, чрез който човек опознава Бога и се доближава до Него, става част от Него и живее чрез Него.⁴⁵ Така пълният аскетизъм и откъсването от света били първите условия за постигане на божественото единство, и по този начин исихазът можел да достигне до обожествяване и екстаз, до сливане с божеството. По този начин, отделен от хората и останал сам със себе си, вярващият трябвало да се отдаде на пълно безмълвие (ήσυχία), откъдето идва и названието на това учение – *исихазъм*.⁴⁶ Исихазмът до такава степен рефлектира върху поведението и вярата на българина, че той предпочитал уединението и отшелничеството, а не активната социална дейност, което на свой ред определя и пасивността му при нападението на османците: за разлика от останалите народи, които покоряват, българите са единственият народ, който не дава генерално сражение на завоевателя си и пада в плен почти без да е оказал съпротива. В този смисъл Иван Дуйчев и Куйо Куев стигат до убеденото заключение, че „*основната слабост на исихазма се крие в неговата напълно съзерцателна същност, когато историческата действителност изисквала активност в борбата със злините на политическия и социален порядък*“.⁴⁷

Адамитите на свой ред вярвали, че по време на църковните служби трябвало да бъдат голи както Адам. Това религиозно течение, съществувало още през IV в. в Северна Африка, е възстановено през XIII–XIV в. в Европа. Адамитите се обявяват за връщане към първичната невинност на хората отпреди изгонването на Адам и Ева от Рая, отричат брака и социалните норми; твърдят, че действията на хората не могат да бъдат

⁴⁴ Дуйчев, И., Куев, К. Българската литература през XIV в. В: *История на българската литература. Т.1. Старобългарска литература*. София: БАН, 1962, с. 270.

⁴⁵ Пейчев, Б., Й. Ватев. *Антология на българската философска мисъл*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1973, с. 107.

⁴⁶ Исихазмът е мистично течение в православие, според което при усилената молитва и вглъбяване, вярващият постига единение с Бога. През XIV в. исихазмът се превръща в широко разпространена монашеска практика, която си поставя за цел да възстанови прекъснатата връзка между човека и Бога, а това единение се постига, когато човек успее да види божествената светлина чрез вглъбена молитва.

⁴⁷ Дуйчев, И., Куев, К. *Българската литература*, с. 272.

определяни като добри или лоши; практикуват нудизъм при религиозните си церемонии.⁴⁸

Сушата като фактор за обезлюдяването на България

Чумата е най-убийствената напасть, но сушата е най-разорителната – тя води до обезлюдяване на Северна България, а оттам и до все по-трудното набиране на войска. Георги Атанасов в „Добруджанското деспотство“ (София, 2009) осветлява каква е ролята на сушата от XIV в., оказала такова въздействие върху демографската и стопанската карта на средновековна България. В резултат на това засушаване земеделците се принуждават да напуснат степните зони във вътрешността на Добруджа и Лудогорието и се насочват към територии с по-умерени температури, целогодишно течещи реки като Дунав, Провадийска, Батова, Ломовете, Тунджа, Камчия и др.⁴⁹ Той се позовава на проучване на руския учен Л. Гумилъв за количеството вода в Каспийско море, което варира в зависимост от валежите във водосборния район на Волга.⁵⁰ Равнището на Каспийско море се вдига, когато циклоналната влага се пренесе на север. Тогава в руската равнина вали повече, а в края на евро-азиатската степ (Бесарабия, Добруджа и Лудогорието) има продължителни засушавания. Суши има и в Мизия между Бели Лом и Тимок заради валежната сянка на Карпатите и Стара планина. Обратно, когато нивото на Каспийско море е ниско, климатът в Северна България е влажен.⁵¹

Според Атанасов най-свирепата суша в очертанния район започва в средата на XI в. и трае почти до края на XV в. Това е период на постепенно, а през XIII и XIV в. и на рязко повишаване на нивото на Каспийско море.⁵² Пресъхват реки, почвите се втвърдяват и земеделците се местят по морето и покрай реки, които текат целогодишно – Провадийска, Камчия, Дунав и др. Вътрешността от 1036 г. насетне се обезлюдява заради набезите на

⁴⁸ Димитров, А., Николов, А. *Историческата истина за България*. София: Анали, 2017, с. 23.

⁴⁹ Атанасов, Г. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: *Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров*. София: Марин Дринов, 2001, 195–198; виж също и Атанасов, Г. Добруджа в навечерието на деспотата – демографско състояние, етнокултурни и политически процеси през XI–XIV в. В: *Добруджанското деспотство: Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.* София: Фабер, 2009, с. 15.

⁵⁰ Георги Атанасов има предвид изследването на Л. Н. Гумилъв: *Ритми Евразии*. Москва: 1993, 285–287.

⁵¹ Атанасов, Г. *Добруджа в навечерието на деспотата...*, 15–17.

⁵² Пак там, с. 15.

печенегите, а всички крепости са разрушени и изоставени завинаги. Така в този полустепен район настъпва демографски вакуум и животът секва. Авторът представя поселищния живот в Добруджа през X в. и го сравнява с обезлюдяването на региона през XI в., в резултат на което установява поразителна разлика – за стотина-двеста години цивилизацията от тази гъстонаселена област е изчезнала.⁵³ Според османските данъчни регистри от XV и XVI в. дори равнинната област в Северна България между Бели Лом и Тимок е била слабо населена.⁵⁴ Контрастът с долината на р. Струма например е поразителен. Там няма суши, няма и обезлюдяване. От изследването на Борис Цветков за селищната система по Струма през IX–XVII в. се вижда, че повечето села край реката от XIII в. фигурират и в първите османски данъчни регистри от XVI в. (тези села съществуват и днес).⁵⁵ С основание се допуска, че това се дължи на континенталния климат и горещите, сухи лета, в следствие на т.нар. *валежна сянка*, предизвикана от Карпатите и Стара планина. В Русенски и Плевенски окръг, т.е. във вътрешността на Дунавската равнина (без дунавския бряг и Предбалкана) имало над 50 селища и крепости от XIII–XIV в. Почти всички обаче са разположени по и около бреговете на реките Русенски Лом, Янтра, Осъм, Вит, Искър и Огоста и техните притоци, които носят живителна влага дори през горещите и сухи лета. Забележително е, че през XV–XVI в. в тази зона има топографски и културен континуитет, защото в регистър от 1502 г. и по археологически път са идентифицирани около 50 селища, по-голямата част от които разположени около споменатите по-горе реки и техните притоци.⁵⁶

На този ярък археологически, топографски и исторически фон можем да заключим, че средата на XI в. е *terminus post quem*.⁵⁷ Самото засушаване е явление, което продължава и през XIII–XIV в. и чак до началото на XVI в. То засяга цялата Дунавска равнина, но най-тежко са пострадали Добруджа и Източното Лудогорие, където, за разлика от Централна, Северна и Северозападна България, липсват непрекъснато течащи реки, създаващи условия за земеделие и целогодишно скотовъдство. Освен археологическите данни за това свидетелстват и писмени източници. Показателен е коментарът на византийският хронист и историк Йоан

⁵³ Пак там, с. 407.

⁵⁴ Пак там, с. 17.

⁵⁵ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

⁵⁶ Атанасов, Г. *Добруджа в навечерието на деспотата*, с 17.

⁵⁷ „Граница, след която...” – уточнява границите на определени събития, в случая засушаването след XI в.

Кинам, който по повод похода на император Мануил Комнин (1143–1180) през Североизточна България до река Дунав, описва областта като пустинна, без хора, без ниви, само с диви животни: *„И наистина, в тези съвсем пуси и отдавна необитаеми равнини живеят огромни стада диви животни“*. Този демографския вакуум е регистриран и по-късно в пътеписи на Андреа де Палацио от 1444 г. и на Донато де Лече от 1475 г., които уподобяват Добруджа на безводна пустиня. Васил Гюзелев въвежда още един източник от началото на XVI в., който в пълна мяра потвърждава писаното от гореспоменатите италианци. Тогава Джовани Мария Анджиолело пише *„Турска история“*, в която излага събитията от 1300 до 1519 г. При описанието на османския поход срещу Молдова през пролетта на 1475 г. той визира Добруджа на две места. След като султан Мехмед II (1451–1482) стига до Варна, той се отправя на север *„през пустинята, която се наричала Аброзит (Добруджа)“*. В нея има здрави и мощни коне в невиждано количество (полудиви мустанги). Тази област Добруджа (Добруджа) е разположена край Черно море и в нея има много безлюдни места. Очевидно и в самото начало на XVI в., когато е съставена историята на Джовани Анджиолело, Добруджа все още е безводна и ненаселена, защото продължава да се обозначава като пустиня.⁵⁸

Обезлюдяването на Североизточна България и Добруджанското деспотство в резултат на сушата през XIV в. съвсем не е ограничено в тези райони. Такова се наблюдава и в цяла Северна България, макар с не толкова изразен обезлюден характер. Така именно заради демографския срив и обезлюдяването – от една страна, а и заради отказа на болярите да пускат на война селяни, които им работят ангария, от друга, България все по-трудно набира хора за войската. Ако през 1330 г. Михаил Шишман събира 12 000 българи и 3000 скитски наемници за своя поход срещу сърбите, то само две години по-късно Иван Александър се бие с византийците при Русокастро с войска от едва 5000 българи и 3000 татари. В следващите походи царят разчита почти изцяло на наемници, в т.ч. и турци. От смаленото си царство Иван Шишман след 1379 г. не може да свика под знамената повече от 1000–2000 души.⁵⁹ Това обаче не е боеспособна армия, а по-скоро лична гвардия и поради това царят е принуден да сключва

⁵⁸ Атанасов, Г. *Добруджа в навечерието на деспотата*, с. 17, 18.

⁵⁹ Михаил III Шишман Асен. Wikipedia [онлайн]. [прегледан на 17 април 2020]. Достъпен на https://bg.wikipedia.org/wiki/Михаил_III_Шишман_Асен; Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

всякакви съюзи, и да води безпринципна политика, като дори се признава за васал, за да задържи владенията си.⁶⁰

За сушата от средата на XIV в. споменава и Григорий Цамблак, който в „Патриарх Евтимий в Търново“ пише: *„Веднѣж имаше голяма суша – почти такава, каквато била във времето на пророк Илия. По земята не се намираше нито следа от роса и влага; тя се попука от сушата и изпуцаше пушек като из горяща пещ, а гладът всичко застрашаваше. Нивите заприличаха на утѣпкани градски улици и никой вече не мислеше да почиства гумното и да си наостря сърпа.“*⁶¹ По този начин свирепата суша в средата на столетието е отразена и в средновековната книжовна продукция, а това на свой ред показва колко драстични последици е имала тя за българското общество, бит и съзнание, за да намери място в книжовното дело на хронисти като Григорий Цамблак.

Заклучение

След казаното дотук, с основание можем да заключим, че част от причините за сравнително лесното падане на България под османско владичество са не само масовото отчаяние, фатализъмът и цинизъмът, породени от чумата, възприемана като Божие възмездие за греховете, а и обезлюдяването на страната, в резултат от засушаването в средата на века. И ако чумата довела до демографски срив, то сушата се оказала решаващ фактор за набирането на войска. В резултат на това опитите за бързо отвоюване на завладените земи от османците пропадат. Причината е, че българите са съсипани от връхлетелите ги напасти и са разложени като държава и общество. По този начин Черната смърт и последвалите я епидемични вълни, както и изключителното засушаване били важен фактор за крайния успех на османското завоевание на България, Балканите и Черноморския регион.

Както вече стана дума, до края на XIV в. спадът на българското население в резултат от чумата достига повече от 40%, а Търново губи половината си население. Бе посочено също, че според Йоан Кантакузин християнският свят приемал опустошителния характер на пандемията като проява на Божия гняв и наказание, което на свой ред водело до ма-

⁶⁰ Янков, Р. Пресъхнала и чумава България...

⁶¹ Григорий Цамблак. *Патриарх Евтимий в Търново*. [онлайн]. [прегледан на 18 април 2020]. Достъпен на: <https://chitanka.info/text/16246-patriarh-evtimij-v-tyrnovo>. Виж също: Ангушева, А. Григорий Цамблак. В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток-Запад, 2008, 588–598.

совото разпространение на аскетизма. И тъй като исихазмът, който бил широко приет от православната църква, проповядвал отшелничество и самовглъбяване, може да се допусне, че вярващите предпочитали уединението пред социалната активност. Към тази реалност с основание можем да прибавим и масовото обезлюдяване в резултат от засушаването от средата на века, което на свой ред рефлектира и върху все по-трудното събиране на войска. Както бе отбелязано, българската войска по времето на Михаил Шишман достигала 15 000 души, в т.ч. скитските наемници. Две години по-късно обаче, Иван Александър води сражение с византийците при Русокастро с два пъти по-малочислена армия. Половин век след това Иван Шишман едва успява да събере 1000–2000 души. С оглед на тази статистика, може да се предположи, че в навечерието на падането на Търново (с оглед и на демографския спад на населението, в резултат на чумата) българската войска е неспособна да се сражава и противопостави на настъплението на османците. Този факт се засилва още повече като имаме предвид, че българската държава по това време вече е разделена на три отделни царства. Всеизвестна е също така и липсата на подкрепа от страна на Иван Срацимир в битките на неговия брат Иван Шишман за Търново.

Всичко това налага да направим обоснования извод, че чумната епидемия и свирепата суша от средата на XIV в. в България представляват важни фактори, оказали безспорно влияние за падането на България под османска власт.

THE PLAGUE AND THE FIERCE DROUGHT FROM THE MIDDLE OF THE 14TH CENTURY, AS FACTORS FOR THE FALL OF BULGARIA UNDER OTTOMAN RULE

Rangel Mladenov

Summary

The causes for the fall of the Second Bulgarian State under Ottoman Rule during the end of the 14th century are multifaceted. One of them is the feudal separatism, which led to the fragmentation of Bulgaria and the reduction of its military power. The Byzantine rule in the 11th-12th centuries prepared the ground for the Greek influence, while the Bogomilism made the love of the people grow cooler towards the fatherland and introduced division in all social strata, which led to demoralization. Furthermore, the economic collapse, the spiritual crisis and weak political approach of the government were the other factors for the success of the Ottoman Turks. Thereby the politically divided Bulgarian society, torn apart by political and theological disputes was found to be threatened by the centralized Ottoman state.

One of the reasons for the relatively easy fall of Bulgaria under Ottoman rule is not only the lack of unity, but also the mass despair, fatalism and cynicism caused by the Plague in the middle of the 14th century, perceived by many as God's retribution before the coming end of the world. According to the apocalyptical and providential literature, Orthodox Christians expected the Second Coming and the Last Judgment in 1492, with the 7000th year marking of the Creation.

In the middle of the 14th century a devastating plague invaded Europe and killed half of the population, which at this time was about 75-80 million people. Some cities lost up to 80% of their population. Starting from China, the Silk Road, the infection reached the coast of the northern Black Sea, where the Genoese have been carrying out their trading since the 13th century – from China and India through Asia to the northern coast of the Black Sea and Africa. Due to the close trade ties with Italy one of the first countries to spread the disease was Byzantium. Reaching the Genoese colonies of Kafa in Crimea, in November 1347 the plague was transferred to Messina, and from there to Genoa and *Venice*. The plague reached Bulgaria at the end of 1347 from the ports of the Despotate of Dobruja.

The plague led to drastic demographic collapse, which was detrimental for the Bulgarian state, given the impending danger in the face of the Ottomans. By the end of the 14th century the decline of the Bulgarian population was over 40%. Tarnovo loses half of its population and after the fall of the city, the number of the population was estimated to be only 10-15 thousand people. Moreover, the plague contributes to the spiritual decline and disbelief of the Bulgarians, which in turn causes an extremely serious faith crisis, as the Church is unable to cope with the pandemic. Many historical chronicles of this age testify that the Christian world perceived the devastating nature of this pandemic as a manifestation of God's punishment for committed sins.

In turn, the drought of the mid-fourteenth century led to the depopulation of Northern Bulgaria, affecting the demographic and economic map of the country. The drought begins in the middle of the 11th century and lasted almost until the end of the 15th century. It affected the entire Danubian Plain with Dobrudja and Eastern Ludoorie being the worst affected, where unlike Central, Northern and North-western Bulgaria, there were no continuously flowing rivers creating conditions for agriculture. Due to the dried up rivers and the hardening of the soil, the farmers were forced to move close to the sea and along the rivers that flow all year round, leading to the depopulating of the dry areas.

Thus the Black Death with its ensuing epidemic waves, as well as the extreme drought in the middle and end of the 14th century were an important factor in the ultimate success of the Ottoman conquest of Bulgaria, the Balkans and the Region of the Black Sea.

МОДЕРНОСТ

РУСЕНСКИТЕ ЗАНАЯТЧИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Светла Янева

През 1870 г. в столицата на Дунавския вилает – Русчук, пристига млад човек, напуснал овчарлъка и родния Медвен в търсене на препитание и нови житейски хоризонти. Не след дълго, макар и за кратко, той се влива в редовете на местното занаятчийско съсловие като чирак. Протагонист на тази от съвременна историографска гледна точка типична миграция от един икономически активен, но с ограничени природни ресурси и затова относително пренаселен планински регион към най-големия административен и стопански център в Североизточната част на османските европейски провинции е бъдещият историограф на Възраждането Захарий Стоянов. В неговите „Записки по българските въстания“ намираме едно занимателно и твърде интересно за историка свидетелство за преживяванията му като абаджийски чирак, всекидневието, професионалните практики и манталитета на русенските занаятчии от онова време (разбира се, пречупени през погледа на мемоариста).

В настоящата статия ще се ситуираме по приблизително същото време, малко по-рано, в края на 40-те и основно през 50-те и 60-те години на XIX в., и възползвайки се от наличните извори – непубликуваните русенски сиджали (регистри на кадиите) от този период, съхраняващи се в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, както и публикувани и непубликувани регистри на Русенската община, мемоари, кореспонденция, периодичен печат и пътеписи, ще се опитам да разкрия и представя портрета на една социална и професионална общност – русенските занаятчии, като приложа и се опитам да комбинирам микроисторическия с макроисторическия подход и метод на изследване. Изследването се вписва и в методологията на „History from below“, доколкото се фокусира върху една социална група, непренадлежаща към елита.

Проучените извори свидетелстват най-напред, че през разглеждания период русенските занаятчии упражняват 74 професии.¹ Този впечат-

¹ Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел (по-нататък

ляващ брой може да бъде обяснен със значителното местно търсене от нарастващото население на проспериращия пристанищен град, свързан с Централна Европа по Дунава още от 30-те години на века. Разнообразяването на занаятчийската професионална палитра се дължи най-вече на вътрешнобраншова диференциация и специализация на професиите, но също така и на появата на няколко нови, модерни „европейски“ занаята като кундураджилъка (производството на „обувки с клечки“) и сахатчилъка (производството, поправката и поддръжката на часовници). Наред с тях през 60-те години се появяват и първите фотографии; те са четирима, двама чужденци – г-н Рехниц и г-жа Волф², и двама местни – арменецът Ованес Хозаров и българинът Иван Лазаров.³ Бе донякъде изненадващо да не открия в хода на проучването данни за практикуването на френктерзилик (производството на „европейски“ дрехи) от местните шивачи въпреки явните тенденции към модернизация и разпространение на новите моди сред русенското население, но това вероятно се дължи на вноса на въпросните модерни европейски облекла от Централна Европа, Букурещ или други градове между Дунава и Балкана с развито такова производство, като например Търново (за което има данни).

По етно-конфесионалната си и национална принадлежност русенското занаятчийско съсловие е пъстро: то включва занаятчици – българи, турци, арменци, евреи, роми (къбти), по няколко гърци и албанци. Проучените извори не подкрепят някои по-стари тези в историографията за разделение на труда, базирано на религиозна или етническа основа, т.е., че определени занаяти се упражняват изключително от определена професионална или етническа група. Същевременно, както и в други градски центрове в империята и в нашите земи могат да бъдат наблюдавани някои традиционни предпочитания в практикуването на определени занаяти от представители на някои от етно-конфесионалните общности. Така например и тук, както на други места някои от местните занаятчици – евреи, се специализират в тенекеджийството и сърчаджълъка (производството на изделия от стъкло). Но кожарството, обикновено смятано за „мюсюлмански“ и по-точно турски занаят, в Русе се практикува както от мюсюлмани,

НБКМ 00), R23, R24, R25, R26; ф. 112, а.е. 6195; ДА – Русе, ф. 44К, оп. 1, а.е. 3, а.е. 5, а.е. 7, а.е. 9, а.е. 11, а.е. 13, а.е. 64, а.е. 84.

² Обявлението на „фотографчийката“ г-жа Волф във в. Дунав гласи: „Една жена фотографчийка на име Г-жа Волф, която е дошла сега в Русчюк и има фотографчийницата си в хотелът на Ислах-хането, известява, че може да вади малки и големи портрети твърде хубави. Ако би да ся поиска, тя може да отиде по конаците и по харемите със своята машина.“ – Дунав, II, бр. 105, 4 септември, 1866.

³ Бакърджиева, Т. Русе. *Градът и хората (от края на XIV до 70-те години на XIX век)*. Русе: Авангардпринт, 2013, 287–288.

така и от немюсюлмани (и в частност – от българи). Впрочем русенските кожари (табаци) стават много известни с производството си на сахтяни, продавани както на местния пазар, така и по пазарите и панаирите в империята, а и в чужбина. Огромното мнозинство от русенските занаятчии са организирани в еснафи. Както показват източниците, по-голямата част от тези корпорации също са смесени, що се отнася до етно-конфесионалния им състав, т.е. преобладаващ е принципът занаятчиите от една професия да се групират в едно сдружение, а не обособяването на няколко корпорации по етно-конфесионален принцип в рамките на една професия.

И докато русенските занаятчии се смесват в ежедневното упражняване на трудовите си дейности, можем да наблюдаваме тенденция, макар и не абсолютна, на обособяване по етно-конфесионален признак, що се отнася до местоживеенето им, т.е. живеят в отделни махали (което се отнася и за останалото русенско население).

Занаятчиите мюсюлмани обитават западната и централната част на града – махалите Джамии-и Джедид, Арък Рамазан (където са регистрирани и доста роми – железари и калайджии), Фаик паша, Кара Мустафа и Хаджъ Муса. Занаятчиите българи обитават северната и югоизточната част на града, но също и части от Джамии-и Джедид, както и редица периферни махали, бивши чифлици до края на XVIII в., постепенно инкорпорирани в градската среда (където като цяло преобладават земеделските професионални дейности). Евреите, заселили се по-масово в града в края на XVIII и началото на XIX в., живеят в централно разположената Еврейска махала, а занаятчиите арменци – в Арменската махала, намираща се в югозападната част на града, но също и в предимно мюсюлманските махали Хаджъ Муса и Кара Мустафа. Подобни смесени махали от турци и арменци наблюдава в Пловдив през XIX в. Андреас Либератос, който отбелязва и по-общо съществуването на доста смесени в етно-конфесионално отношение махали в града на Марица.⁴ Интересно е да се отбележи също така, че махалата, известна с наименованието Куюмджу (Златарска) в периода XVI–XVIII в. и разположена в крайната североизточна част на града⁵, вече не се споменава с това име в документи от XIX в. – изглежда, се е сляла с околните махали.

Същевременно е важно да се отбележи, че наследствените описи на русенските занаятчии и протоколите за покупко-продажба, регистрирани в местните сиджили през изследвания период, свидетелстват, че дюкяните на занаятчиите са разположени не само в махалите, които те обитават, макар доста често това да е именно така. Могат да бъдат цити-

⁴ Либератос, А. *Възрожденският Пловдив: трансформация, хегемония, национализъм*. София: ИК „Гутенберг“, 2019, 167–169.

⁵ Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов. *Русе. Пространство и история...*, 37–38.

III-1 Карта Махалите в Русчук в средата на XIX в.*

* Картата е в голяма степен базирана на карта 2. Махали. Териториално разположение, публикувана в: Бакърджиева, Т., Ст. Йорданов. *Русе. Пространство и история (края на XIV в. – 70-те години на XIX в.)* Русе: Авангардпринт, 2001, с. 62. В настоящото изследване тя е допълнена с данни, почерпани от изследваните русенски сиджали и регистри на русенската църковно-народна община (ДА – Русе, ф. 44К, оп. 1, а.е. 84).

рани редица примери за занаятчии, притежаващи собствени дюкяни или работещи в дюкяни под наем, разположени в части на града, различни от махалата, в която живеят. Въз основа на досегашните ми проучвания би могло да се твърди дори, че към средата на XIX в. се засилва тенденцията за закупуване на дюкяни, разположени в централната градска част, от занаятчии, жители на по-периферни махали. През 1855 г. например мутафът Михал, син на Анастас, жител на махала Абдиш ага чифлик, купува от Мустафа, син на Ахмед, дюкян на стойност 3000 гроша, намиращ се в махала Джамии-и Джедид. Дюкяните в съседство, споменати в протокола за покупко-продажба, принадлежат на терзията Шабан, на терзията Марин и на калайджията Хасан.⁶

Анализът на регистрираните в русенските сиджали от разглеждания период описи на наследства и покупко-продажби на недвижима собственост позволява извличането на данни относно стойността и структурата на притежаваната от русенските занаятчии собственост в сравнителен план с тази на цялото местно население. Това дава възможност да бъде разкрита както вътрешната йерархична структура на занаятчийското съсловие по този признак, така и мястото му в цялостната социална структура на града. Въпреки добре познатите ограничения на този тип извори (немюсюлманите значително по-рядко се обръщат към кадийския съд за регистрация на техните наследства, тъй като имат право да решават наследствените си въпроси и въз основа на обичайното и църковното право, наследствените описи дават една приблизителна оценка на стойността на компонентите на наследствата и т.н.) събраните и проучени данни от русенските сиджали⁷ ни предоставят една макар и обща фотографска и донякъде кинематографска (т.е. в развитие) картина за изследвания 14-годишен период (1845–1859) по интересуващата ни тематика. Извадката се състои от 925 наследствени описа – 754 на мюсюлмани (или 81,51% от случаите) и 171 на немюсюлмани, сред които 143 на българи и 28 на арменци, представляващи общо 18,49% от случаите. 197 от регистрираните наследодатели (или 21,30%) имат изрично упомената занаятчийска професия, като 148 (или 75,13%) от тях са мюсюлмани и 49 (или 24,87%) – немюсюлмани: 43 българи (21,83% от всички занаятчии) и 6 арменци (3,05%), докато занаятчии – евреи и албанци, отсъстват от тази регистрация.

⁶ НБКМ ОО, R25, л. 84v.

⁷ НБКМ ОО, R23, R24, R25, R26.

Таблица 1
Стойност на наследствата в русенските сиджли от 1845–1859
 (НБКМ 00, R23, R24, R25, R26)

жители на града (общо)

нива на наследствата (в грошове)	брой наследствени описи	%
под 500	71	7,68
500 – 999	124	13,40
1000 – 1999	166	17,95
2000 – 4999	266	28,76
5000 – 9999	133	14,38
10 000 – 19 999	82	8,86
20 000 – 49 999	57	6,16
50 000 – 99 999	17	1,84
100 000 – 199 999	8	0,86
200 000 и повече	1	0,11
общо	925	100

занаятчии

нива на наследствата (в грошове)	брой наследствени описи	%
под 500	16	8,12
500 – 999	16	8,12
1000 – 1999	30	15,23
2000 – 4999	63	31,98
5000 – 9999	36	18,27
10 000 – 19 999	20	10,15
20 000 – 49 999	14	7,11
50 000 – 99 999	2	1,02
100 000 – 199 999	0	0
200 000 и повече	0	0
общо	197	100

Разглеждайки таблицата, можем да видим, че най-голямата концентрация на занаятчийски наследства, що се отнася до тяхната стойност, е в нивото между 2000 и 5000 гр. – почти 32%, което е малко повече от средната за града концентрация в това ниво (28,76%). Можем също така да отбележим, че половината от регистрираните наследства на занаятчийци (50,25%) попадат в категориите между 2000 и 10 000 гр., където се намират 43,14% от наследствата на русенското население като цяло. С това занаятчийската прослойка се ситиуира ясно в средата на местната социална стълбица по разглеждания показател, тя изглежда по-компактна, с по-малко крайни дивергенции в сравнение с останалото население на града, като бихме могли да твърдим, че вътре в тази прослойка се наблюдава по-скоро диференциация, отколкото поляризация. Така придобиваме макар и приблизителна представа за социалния профил на русенските занаятчийци в сравнение с останалото градско население.

Ако пък съпоставим стойностите на отделните компоненти на притежаваната от русенските занаятчийци недвижима собственост (къщи, дюкяни, лозя и градини) с тези на останалото градско население, получаваме следната обобщена картина.

Таблица 2
Стойност на къщите в наследствените описи
в русенските сиджали от 1845–1859
(НБКМ 00, R23, R24, R25, R26)

жители на града (общо)

стойност на къщите (в грошове)	брой къщи в наследствените описи	%
под 100	4	0,72
100 – 199	16	2,89
200 – 499	75	13,54
500 – 999	103	18,59
1000 – 1999	131	23,65
2000 – 4999	144	25,99
5000 – 9999	53	9,57
10 000 – 19 999	25	4,51
20 000 – 49 999	3	0,54
общо	554	100

занаятчий

стойност на къщите (в грошове)	брой къщи в наследствените описи	%
под 100	1	0,72
100 - 199	3	2,17
200 - 499	17	12,32
500 - 999	30	21,74
1000 - 1999	37	26,82
2000 - 4999	33	23,91
5000 - 9999	13	9,42
10 000 - 19 999	4	2,90
20 000 - 49 999	0	0
общо	138	100

Таблица 3

**Стойност на дюкяните в наследствените описи
в русенските сиджали от 1845-1859
(НБКМ 00, R23, R24, R25, R26)**

жители на града (общо)

стойност на дюкяните (в грошове)	брой дюкяни в наследствените описи	%
под 100	0	0
100 - 199	8	3,54
200 - 499	12	5,31
500 - 999	62	27,43
1000 - 1999	67	29,64
2000 - 4999	55	24,34
5000 - 9999	19	8,41
10 000 - 19 999	3	1,33
общо	226	100

занаятчии

стойност на дюкяните (в грошове)	брой дюкяни в наследствените описи	%
под 100	0	0
100 - 199	5	7,14
200 - 499	6	8,57
500 - 999	20	28,57
1000 - 1999	18	25,72
2000 - 4999	17	24,29
5000 - 9999	4	5,71
10 000 - 19 999	0	0
общо	70	100

Таблица 4

**Стойност на лозята и градините в наследствените описи
в русенските сиджали от 1845-1859
(НБКМ 00, R23, R24, R25, R26)**

жители на града (общо)

стойност на лозята и градините (в грошове)	брой лозя и градини в наследствените описи	%
под 100	59	21,93
100 - 199	46	17,10
200 - 499	73	27,14
500 - 999	51	18,96
1000 - 1999	18	6,69
2000 - 4999	13	4,83
5000 - 9999	9	3,35
общо	269	100

занаятчии

стойност на лозята и градините (в грошове)	брой лозя и градини в наследствените описи	%
под 100	17	22,08
100 – 199	9	11,69
200 – 499	22	28,57
500 – 999	20	25,97
1000 – 1999	6	7,79
2000 – 4999	2	2,60
5000 – 9999	1	1,30
общо	77	100

Анализът на тези обобщени данни позволява да твърдим, че вътрешната диференциация и стратификация на занаятчийското съсловие по отношение на стойностите на притежаваната недвижимост следва като цяло общия за града модел при, отново, една по-голяма концентрация в средните нива. Изчисленията показват, че малко под 1/3 от дюкяните, регистрирани в наследствените описи, са собственост на занаятчии, както и че над 28% от регистрираните лозя също принадлежат на членове на тази професионална общност. Това заедно с обобщената картина на структурата на притежаваната от занаятчиите недвижима собственост, видна от Таблица 5, свидетелства, от една страна, за непренебрежимото значение на поземлената собственост като източник на допълнителни доходи за русенските занаятчии, а от друга – за значителния дял членове на тази прослойка, които нямат собствени дюкяни и съответно работят в дюкяни под наем, било вакъфски, било собственост на техни колеги или на други градски жители.

Таблица 5

**Структура на занаятчийските наследствени описи –
недвижима собственост, в русенските сиджали от 1845–1859
(НБКМ 00, R23, R24, R25, R26)**

		%
Описи на наследства на занаятчии	197	100
Съдържащи къщи	135	70,05
Съдържащи дюкяни	70	35,53
Съдържащи лозя и/или градини	77	39,09

Ако се вгледаме по-детайлно в структурата на занаятчийските наследства, регистрирани в русенските сиджали, ще забележим различни модели по отношение на притежаваната недвижима и движима собственост.

По-малко от половината от занаятчиите от ниските нива – с оценка на наследствата до 1000 гр. и до 2000 гр. – притежават къща или част от къща на стойност средно между 500 и 800 гр. (съответстващи на едностайни къщи, както показват протоколите за покупко-продажба, даващи повече информация за вида на къщите). В наследствените описи на останалите занаятчии от тези слоеве такава недвижима собственост не фигурира. Около 20% притежават малки лозя или градини. Инструменти, налични материали и стока са рядко регистрирани в техните наследствени описи и само двама имат собствени дюкяни, които са и единствената притежавана от тях недвижимост. Някои от тях имат регистрирани дългове, включително от неиздължен наем за дюкян, което пък показва, че тези последните са майстори-занаятчии, а не наемници. Като цяло би могло да се отбележи, че имущественият профил на занаятчиите от тези нива на наследства е твърде близък до този на останалите градски жители от ниските социални слоеве.

Русенският занаятчия, когото бихме могли да причислим към долните нива на средната класа (с оценка на наследството между 2000 и 5000 гр.), обикновено е собственик на двустайна къща с двор на средна стойност 1500 гр. и на едно или няколко малки парчета земя, обикновено лозе, със скромна стойност (200 до 600 гр.). Така арменецът терзия Киркор син на Агоп, от махала Хаджъ Муса с регистрирана през 1270 (1854/55) г. обща стойност на наследството 2358 гр. притежава къща с оценка 2000 гр. и лозе, оценено на 200 гр.⁸ Една трета от занаятчиите от тази категория притежават дюкяни, а инструменти, суровини, готова или полуготова продукция на склад са по-често регистрирани и заемат по-голям дял в стойността на наследствата им в сравнение с тези от предишната категория. Много важно е да отбележим също така, че стойността на дюкяните, собственост на тези занаятчии, се удвоява между 40-те и 50-те години на XIX в. и обикновено надвишава стойността на техните къщи. Това можем да видим например в наследствения опис от 1265 (1849/50) г. на бръснаря (бербер) Хюсеин, син на Хасан, от махала Джамии-и Джедид. От цялата стойност на наследството му (2972 гр.) едва 700 гр. се падат на къщата

⁸ НБКМ ОО, R25, л. 65г.

му и 100 гр. на лозето му, докато берберският му дюкян е оценен на 2000 гр., а инструментите и оборудването в него – на 105 гр.⁹

Наследствата на русенските занаятчии, които могат да бъдат причислени към горните нива на средната класа, оценени на стойност между 5000 и 10 000 гр., показват сходна, макар и по-разнообразна, както ще видим, структура, с по-висока стойност на притежаваните къщи и дюкяни. Стойността на техните къщи варира между 3000 и 3600 гр. (което отговаря на 3–4-стайни къщи с кухня и други сервизни помещения), а на дюкяните им – между 1240 и 2071 гр. Лозята им са на стойност между 380 и 505 гр., стойност, значително по-ниска от тази на другата им недвижимост, а в редица случаи по-ниска и от стойността на лозята, притежавани от по-бедните занаятчии от средната класа. Могат да бъдат отбелязани и няколко случая на занаятчии от тази група – собственици на повече от един дюкян. Така абаджията Марин, син на Димитри, притежава два дюкяна – абаджийски и кафтанджийски¹⁰, а железарят Ибраили Хасан уста къбти – три, което вероятно означава, че тези занаятчии са отдавали някои от дюкяните си под наем. Наследственият опис на демирджията (железар) Ибраили Хасан уста къбти, регистриран през 1274 (1858/59) г., показва обща стойност на наследството 8793 гр. и включва следната недвижимост: къща, оценена на 3750 гр., дюкян с два кепенеца на стойност 1600 гр., още два дюкяна, всеки един на стойност от по 1000 гр. (всичките му дюкяни са разположени в махалата, в която живее – Джамии-и Джедид) и лозе на стойност 50 гр.¹¹

Като цяло бихме могли да твърдим, че русенските занаятчии от средната класа инвестират значителна част от средствата си в необходимите за професионалната им дейност активи вместо в друг вид собственост. Кредитните дейности – даването на пари назаем под лихва са по-скоро рядкост за тях. Например в наследствения опис от 1268 (1852/53) г. на казанджията Начо, син на Тончо, от русенската махала Кючюк чифлик фигурират 781 гр., дължими от колегата му, казанджията Иван. От общата стойност на наследството на казанджи Начо – 6369 гр. и 20 пари, 1000 гр. се падат на неговата къща, 4020 гр. – на казанджийския му дюкян с 4 кепенеца, 150 гр. – на инструменти, 150 гр. – на лозе, и 100 гр. – на градина.¹²

⁹ НБКМ ОО, R24, л. 12г.

¹⁰ НБКМ ОО, R25, л. 88г.

¹¹ НБКМ ОО, R26, л. 113в.

¹² НБКМ ОО, R25, л. 11г.

При по-състоятелните занаятчии влагането на пари в кредитни операции е по-разпространено и е в значително по-големи размери, като например при кожаря (табака) хаджи Осман с наследство, оценено през 1847 г. на 20 427 гр., от които 11 135 гр. са пари, дадени под лихва на дузина други занаятчии – кожари и самарджии.¹³

Заможните рушчушки занаятчии с наследства оценени между 10 000 и 20 000 гр. и между 20 000 и 60 000 гр., чиято численост се увеличава през 50-те години на XIX в., изглежда, обичайно са влагали средствата си в просторни къщи с множество стаи (на средна стойност между 5000 и 6000 гр.) и в друга недвижима собственост със значителна стойност (лозя, градини, дюкяни и магазини), в кредитни дейности, но също и в основната си стопанска дейност – занаята, което ги отличава от останалите жители на града от същата имотна категория. Структурата на тези наследства бихме могли да илюстрираме например с регистрирания в местния сиджил през 1273 (1857/58) г. опис на наследството на кожухаря Васил, син на Иван, от махала Варош на обща стойност 21 530 гр. Наред с къща, оценена на 7000 гр., и лозе на стойност 1000 гр., в него фигурират и инструменти и оборудване на стойност 110 гр. и заешки и агнешки необработени и обработени кожи за 5670 гр.¹⁴

Важно е да се отбележи също така, че дори онези, които притежавали по няколко дюкяна, изглежда, не са живеели само от наемите им, а са практикували активно занаята си, защото в описите на техните наследства фигурират значителни количества суровини, материали, инструменти и готова продукция. И това при положение че отдаването на дюкяни под наем в този процъфтяващ град определено е било много доходно. Доказателство за последното е например съдържанието на наследството на богатия арменец Ованес, син на Закар (той не е занаятчия), който притежава осем дюкяна, които дава под наем и чиято стойност формира около 75% от стойността на цялото му наследство.¹⁵ Наследственият опис на мумджията (свещар) и сапунджия хаджи Ибрахим, син на Ахмед, вписан в местния сиджил през 1272 (1856/57) г., подсказва, от друга страна, че някои от заможните русенски занаятчии вероятно са били ангажирани не само с производство, но и с неговата организация в по-широки мащаби. Наследството на този занаятчия, жител на махала Джами-и Джебид, на обща стойност 36 785 гр. включва къща, оценена на 6000 гр., мумхане

¹³ НБКМ ОО, R23, л. 49г.

¹⁴ НБКМ ОО, R26, л. 80г.

¹⁵ НБКМ ОО, R25, л. 117г.

(свещарска работилница) на стойност 8000 гр., сапунджийски дюкян с оценка 8000 гр., друг дюкян с 4 кепенеца на стойност 4000 гр., още един дюкян с 2 кепенеца с оценка 2000 гр., лозе на стойност 150 гр., мумджийски инструменти и оборудване за 700 гр., суровини и готова продукция на склад за 874 гр.¹⁶

Опитвайки се да очертаем имуществения профил на заможните рушчушки занаятчии, би трябвало да отбележим също, че средната стойност на техните къщи (5000–6000 гр.) значително изостава от средната стойност на къщите на останалите градски жители от същото ниво на наследство, възлизаща на 9000 гр.

Протоколите за покупко-продажба, регистрирани в местните сиджли, свидетелстват, че русенските занаятчии присъстват на пазара на недвижима собственост както в ролята на продавачи, така и на купувачи на къщи, дюкяни, лозя и градини и никоя от тези две роли не се откроява като преобладаваща при тях. Тук биха могли да бъдат приведени два такива примера за покупко-продажба на имоти, като вторият дава повод да бъде отбелязано, че в немалко случаи сделките, в които участват русенски занаятчии, са между членове на съсловие. През 1855 г. абаджи Остоян, син на Истан, купува от Костаки, син на Дино, туджар дюкян с 8 кепенеца за 12 000 гр.¹⁷, а през 1859 г. Йордан, син на Иванчо „*bulgar milletinden*” (от българския миллет), от махала Варош продава на сарача Емин уста, син на Мустафа, табакхане за 3500 гр.¹⁸

В обобщение бихме могли да отбележим едно значително разнообразие в структурата на собствеността на русенските занаятчии през изследвания период, както и една детайлна вътрешна стратификация на прослойката по този показател. Това позволява да заключим, че професионалната и социална група, обект на това изследване, макар като цяло определено да показва профил на средна класа, съвсем не е хомогенна и варира в широки граници по отношение на имотното състояние и социалния статус на нейните членове. Проучването на останалите източници показва освен това, че русенските занаятчии са добре интегрирани в местното общество – те са активни членове на конфесионалните и националните общности в града, участват дейно в техните инициативи, правят дарения за църкви, джамии, училища и читалища, а някои от тях изпълняват и ролята на настоятели в тези институции.

¹⁶ НБКМ ОО, R26, л. 28v.

¹⁷ НБКМ ОО, R26, л.13r.

¹⁸ НБКМ ОО, R26, л.171r.

След този опит да очертаем профила на русенските занаятчии през Възраждането като социална и професионална общност и дори да се запознаем персонално с някои от тях и така да населим този епизод от икономическата и социалната ни макроистория с хора (по Вера Мутафчиева) да се върнем съвсем за кратко към Захарий Стоянов и неговите спомени. Те ни дават ключ към механизмите за натрупване и управление на занаятчийската собственост, които варират от работа от зори до здрач и използване на труда на многобройни слабограмотни чираци и калфи, живеещи и работещи в абаджийски (в неговия случай) дюкян без фиксирано работно време до пестеливост, граничеща със скъперничество, предприемчивост, но и умело използване на обстоятелствата, неизключващо нечестни начини и средства.¹⁹

¹⁹ Стоянов, З. *Записки по българските въстания*. София: Български писател, 1962, 89–94.

THE CRAFTSMEN OF RUSÇUK DURING THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL PERIOD

Svetla Ianeva

Summary

Combining the macro-historical and the micro-historical approaches, the article aims at portraying a social and professional non-elite group, that of the craftsmen of Rusçuk. The contribution is based mostly on primary sources – unpublished *kadı sicilleri* of Rusçuk from the mid 1840s and the 1850s, preserved in the Oriental Department of the National Library “St. St. Cyril and Methodius” in Sofia, and registers of the Bulgarian community in the city as well as on memoirs, correspondence, newspapers and travelogues. The sources examined testify of the notable variety of professions practiced in the city and of the absence of ethno-linguistic or religious division of labour among the local craftsmen. On the basis of an analysis of the registrations of transfers of property (inheritance matters, sales and purchases of real estate etc) in the local *sicils*, the study presents the components and the values of the craftsmen’s real estate in the mid nineteenth century in comparison with those of the rest of the urban population in the aim to evaluate not only the internal hierarchical stratification of the group but also its location into the local social structure.

ПОДБРАНИ СТРАНИЦИ ОТ СОЛУНСКОТО ЕЖЕДНЕВИЕ В КРАЯ НА ХІХ – НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК

Рая Заимова

В моя кратък текст насочвам вниманието към отделни страни от живота на българите в крайморския град Солун през последните десетилетия на ХІХ в., когато етническата и религиозната пъстротата на жителите му създава повод за различни виждания и представи за ежедневието и света. Това е и времето на последните издихания на Османската империя, предхождащи големите конфликти и войни в началото на ХХ век.

Избрани страници от кореспонденцията на лазаристите от Солун ни насочва към редица приети и неприети табиети сред духовниците. Целта е да се резюмират онези засвидетелствани черти от ежедневието на католици и българи униати в средиземноморския град. Делниците и празниците им са често пъти споделяни или сходни с останалите представители на религиозните общности.

Най-напред ще припомня, че Солун е притегателен център за западни търговци и мисионери поради географското си разположение. След Цариград и Смирна той се оказва третият град по значимост в източното Средиземноморие, където чужди консулства – най-първо френското – се уреждат още през периода 1644–1688 г.¹ Колкото за православните българи, които намират своя пристан в южните крайморски части на Македония и Света гора, се намират сведения от ХVІІІ век насетне.²

Като представители на католическите ордени йезуитите уреждат своя мисия в 1693 г., която с течение на времето прераства в енория благодарение на подновените капитулации между Франция и Османската

¹ Koutzakiotis, G. Le réseau consulaire français dans l'Archipel (1679 – 1718). In: Y. Konstantinova, G. Koutzakiotis (Edit.), *Réseaux consulaires, protection et interculturalité dans les Balkans (XVIIe – XXe siècles)*, Études balkaniques – Cahiers Pierre Belon, N 22, 2017–2018, 1, 28–29.

² Данова, Н. Зографската обител „Св. Георги Победоносец“ и Солун. В: *Солун и българите: история, памет, съвремие*. Съст. и ред. Ю. Константинова, Н. Данова, Й. Желев, София: ИБЦТ, 2019, 15–61.

империя.³ След забраната на ордена и последвалата Френска революция (1789) мисионерите лазаристи се настаняват на мястото на йезуитите (1783) в центъра на града. Общността е слабо организирана в началните десетилетия на XIX в., когато постепенно представители на западни католици като италианци, испанци, французи намират пристан за развиване на търговия. Дейността им е подчинена и зависи от османските власти и съответните капитулации. Започналото през 1860-те години униатско движение сред българите изглежда привлекателно за целите на евангелизацията сред поданиците на султана в провинция Македония.

В учебните заведения на българите

И така през 1884 г. папа Лъв XIII (1878–1903) отпуска 100 000 фр. фр. за построяване на сграда за семинария в крайградския квартал Зейтинлика като се използва вече съществуващия пансион за момчета. Същият папа дава пълни права на Конгрегацията на лазаристката мисия да основе френско учебно заведение близо до Солун. За да бъде различно от българската мъжка гимназия (основана през 1880 г.) в центъра на града и далеч от погледите на властите, то става известно като „Българска католическа семинария“, посветена на светите братя Кирил и Методий. Проектът е насочен към възпитанието на българи по български, извън градската мултиетнична среда и създаване на духовници, способни да служат в македонските униатски села.⁴ Спецификата в това заведение се изразява в разделение на българите от лазаристите преподаватели, т.е. от чуждите „латини“ в служението: българската служба на униатите се води по православната практика отделно от параклиса на лазаристите. Същото разделение съществува и в трапезарията, заради вкусовите предпочитания на западните мисионери и на българите. От една страна, папството е имало основание за подобен подход, поради събирането на едно място на бедни българчета, произхождащи най-вече от южните части на Македония и чужди мисионери, идващи от различни места извън границите на Османската империя. От друга страна, Propaganda Fide (Конгрегация за разпространение на вярата) не е възлагала големи надежди за уреждане на „Нова църква“, ще рече униатска, обърнала гръб на Патриаршията и Екзархията, както и на действащата руска агентура сред православно-

³ *Histoire de la Mission lazarisite de Macédoine (1839 – 1939) par Arthur Droulez C. M.* Texte publié par les soins de R. Zaïmova. Istanbul: ISIS, 2018, 27–28.

⁴ Стамов, Й. Зейтинликът при Солун. В: *Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии*. София: Печатница „Художник“, 1934, 318–326.

население.⁵ Това се потвърждава и от факта, че в следващите години Рим и Парижката централа на лазаристите отделят малко средства за заведението в Зейтинлика. Въпреки това образователната програма в Семинарията се изпълнява по установения ред, включваща богословски дисциплини и светски науки. Обичайната храна на пансионерите е боб и хляб. Според екзархийския в-к „Новини“ менюто на пансионерите е следното: на закуска – хлебец с кахведисан⁶ ечмен [ечемик], на обяд – супа, малко сухо месо и пиляф (халва или праз), за вечеря – малко хляб с няколко костени [кестени] или пак с 3-4 смокви [смокини], или пак с халва, или пак с праз и пр.⁷ На пръв поглед имаме съмнение дали оскъдната храна е била наистина оскъдна или авторът от екзархийската преса тенденциозно набляга на този факт с цел омаловажаване дейността на западния орден и привлечените на негова страна отомански българи. От приведени по-долу примери от реалността ще се уверим в истинността на това твърдение и в слабите надежди на католическите институции за оформяне на „нова“ църковна йерархия сред българите.

В сравнение с менюто на юношите от мъжката гимназия, това на техните сънародници от Семинарията изглежда доста бедно, но все пак съобразено с местните климатични условия и традиционни вкусови предпочитания на подрастващите. Солунските учебни заведения, ще рече двете български гимназии (мъжка и девическа) и Семинарията имат определено редица проблеми и конфликти в управленския състав през първите години от съществуването си. Вложените средства от Екзархията и от друга страна, от католическите институции на Запада дава отражение върху менюто в съответните пансиони и условията на живот, създадени за подрастващите. Все пак мъжката гимназия има несравнено по-богат асортимент от храна – което говори за полаганите грижи от страна на Екзархията.⁸ Така например към ноември 1882 г. дневният порция на един ученик съдържва 250 гр. бял хляб, не по-малко от 90 гр. свинско, говеждо

⁵ Vignon, A. *Les missions catholiques en Turquie d'Europe (des années 1840 à 1914)*. Master 2. Université de Nantes, UFR d'histoire, histoire de l'art et archéologie, 2006–2007.

⁶ Отвара от печена леблебия и ръж.

⁷ *Новини*, 20 април 1893. Вестникът излиза между 1890 и 1912 г. в Цариград – Ортакьой.

⁸ От 1880-те години Княжество България и Екзархията отделят значими суми за образованието на отоманските българи. С това се цели да се предотврати гръцката религиозна пропаганда, учителите да се задържат на работа в Македония и Одринска Тракия и като османски поданици да не предприемат анти-османски действия и участват в дейността на ВМОРО. Османските власти бдят и търсят отговорност от Екзархията. – Божинов, В. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия, 1878-1913*. София: БАН, 1982, с. 247 и сл.; Ю. Константинова, *Българи и гърци в борба за османското наследство*. Изд. Фабер, 2014, с. 28 и сл.

или овче месо, супа, ориз или макарони, зеленчуци и плодове, а по време на Рождественски и Великденски пости – фасул, зеле, петмез, сушени и пресни плодове.⁹

В предходния пансион в Зейтинлика от 1860-те години живеят и се образуват само три деца. Сред тях е бъдещият епископ Лазар Младенов (1853–1918), поднасяната храна е по чужд маниер. Сестра Морел полага много грижи, за да адаптира поверените ѝ деца. Специално малкият Лазар, син на свещеника Димитър Абаджиев от Банско, трудно свиква да яде макарони! В замяна на това в лазаристките документи се изтъкват неговата интелигентност и успеваемост. В последствие се издига до епископски сан, а животът му в Македония като апостолически наместник (1883–1894) е изпълнен с много лишения и компромиси. В кореспонденцията си със сестра викентинка и с визитатора на католиците в Цариград споделя не само конфликтите с местните власти и гръцкото духовенство. Към неполучаването или забавянето на ферман за дейността му¹⁰ се прибавят сериозните проблеми при установяване и утвърждаване на крехките униатски общности. Обстановката е напрегната, липсват и средства: с цел оцеляване, в продължение на цяла година, е принуден да яде само хляб, сол и черен пипер.¹¹

В Семинарията на Зейтинлика наказанията на провинили се и неспазващи строгата дисциплина младежи се изразяват в стоене на колене върху купчина орехи в ъгъла на общото помещение и приемане само на сух хляб. Това е и причината някои от тях да напуснат и да не завършат образованието си или намразят религията до крайна степен. Същите мерки – заедно със забраната на тютюнопушенето – се взимат и в екзархийските заведения. Или това са практики още от чуждото европейско образование, по чиито стъпки се върви и в балканска среда. Недоволства от установена дисциплина, лоши условия и бунтове на учащите се са многократно засвидетелствани през годините.¹² Често пъти те са националистични реакции на българи, засвидетелствани още преди създаването на ВМОРО, срещу политиката на учебното заведение и на религиозната институция, която го издържа.¹³

⁹ Константинова, Ю. *Българите в османския Солун*. София: ИБЦТ, 2020, 195–196.

¹⁰ Ферман получава официално през 1891 г. *Histoire de la Mission*, 98–99.

¹¹ *Archives de la Congrégation de la Mission en Macédoine*, Congrégation de la Mission de Macédoine, E. Œuvres, 1E1 Œuvres de la Mission de Macédoine.

¹² За бунтовете в Солунската мъжка гимназия и в Княжество България и Източна Румелия вж. подробния анализ на Константинова, Ю. *Българите в османския Солун*, 190–209.

¹³ За отзоваването на пенсионери от Зейтинлика вж.: *Histoire de la Mission*, 115–117.

„По български“

Специално в Зейтинлика недоимъкът е донякъде превъзмогат от инициативата на супериора Горлен (1887–1892)¹⁴, който влага последните си лични средства, за да уреди кооперация за съесни продукти. Счетоводството ѝ се ръководи от българския търговец Васил Николов. Но съдбата отрежда той да прибере по-голяма част от печалбата за построяване на свой дом! Остава разочарованието на мисионерите и гладът на пансионерите. Тогава Горлен прави последна стъпка в името на българското като приема униатството и започва да служи заедно с отец Морел, според латинския и българския обряд. Към тях се присъединява и отец Алоати, основател на Обществото на евхаристинките – общност, предназначена само за българки. Йосиф Алоати, Феликс Горлен и Проспер Морел официално приемат практиките на униатите, за да стопят разделението между западните католици и българите, приели униатското движение. „Аз станал българин и наистина съм такъв до мозъка на костите си“¹⁵ – заявява гордо Алоати и оптимистично смята, че ще организира и Общество на евхаристинките, за да има равновесие между женски и мъжки български общности. Същият обаче не доживява XXI век, когато в Северна Македония му „обръщат“ идентичността: „Религиозно и телесно станав Македонец и навистина станав таков дури и во ноктите на рацете и нозете.“¹⁶ (фиг. 1)

Това „побългаряване“ навремето не се състои само в изнасяните служби на два езика, но и в спазване на постите по източния календар. Паралелно с това отците оставят лазаристкото расо и обличат дрехи като българите, носят ги не само в рамките на Турция, но и извън нея. Централата на лазаристите е уведомена за тези събития, на които не гледа с особено добро око. При едно важно посещение на супериора на Зейтинлика в Париж, външният му вид изиграва лоша роля в охладнелите общувания между мисионерите от Солун и ръководните органи на лазаристите¹⁷.

¹⁴ Феликс Горлен (1856–1897) – пристига в Солун през 1883 г.; супериор на Семинарията в Зейтинлика (1887–1892), където преподава в продължение на осем години; наричан от семинаристите „душата на мисията“; през 1895 г. постъпва в колежа „Св. Бенедикт“ в Цариград.

¹⁵ *Histoire de la Mission*, p. 88: *Je me suis fait Bulgare et je le suis en vérité jusqu'au bout des ongles*. Христо Драгов дава друг вариант на тази фраза: *Станал такъв до ноктите на ръцете и краката (Добротворното дело на отец Йосиф Алоати и на сестра Евросия Алоати, основатели на Обществото на сестрите евхаристинки (по случай 50-годишнината от основаването на Делото)*. Нареди д-р Хр. Ив. Драгов. София: Търг. печатница, 1939, с. 99.

¹⁶ Драгов, Хр. *Благородното дело на отец Йосиф Алоати и на сестра Евросия Алоати*. Скопје, 2016, с. 131.

¹⁷ *Histoire de la Mission*, 102–104.

Жертвата им посочва усилията за поддържане на българското единство в Зейтинлика. Както там, така и по македонските села се шири невежество у православните попове, а целите на Семинарията е да образова духовници и да разпростре евангелизацията сред бедните села в Македония. Учащите се научават не само на четене на Словото и усвояване на определени дисциплини, но и на ежедневна грижа за стопанството. Така те поддържат не само парка с декоративни растения и дървета, но и лозя, както и полагат полски труд в околностите на Солун. (фиг. 2) Програмата в Зейтинлика включва два отдела: 1. Общо образователен по програмата на българската мъжка гимназия; 2. Занаятчийство – шев, общарство, дърводелство, готварство, градинарство.¹⁸ Не по-различна е системата на образование в Американското земеделско училище, основано в първите години на XX век и където се сбират сираци и бедни българчета¹⁹. Работата във ферма, земеделският труд и обучението на занаят се прибавя като необходими не само като придатък към предвидените средства за образование и ежедневни нужди, но и като практика с цел бъдеща професионална кариера в рамките на Османската империя, тръгнала по пътя на европеизация и модернизиране.

В продължение на няколко години обучението в Зейтинлика се води само на български език и с учебници от България, но и по всяка вероятност с издания на отоманските българи от Цариград, Одрин, Солун, Битоля. След това се въвежда и преподаване на френски език по няколко часа седмично. Колкото до вероучението – то е два часа седмично. Впоследствие преподаването се води само на френски, българският език се изучава по един час дневно. Останалите предмети са българска история наред с обща история и география, алгебра, геометрия и рисуване, химия и физика, инструментална музика, турски език.²⁰ (фиг. 3) Отсъствието на гръцкия в учебната програма сочи за съзнателно търсен път за приобщаване на българите униати и загърбване на патриаршизма, на водещото гръцко православие. Подобна схема се наблюдава и в Американското земеделско училище, където по обясними причини, гръцкият език замества турския в програмите едва от 1913 г. насетне.²¹ Тези подходи на чуждите мисии

¹⁸ Стамов, О. д-р. М. Йероним. Зейтинликът при Солун. *Сб. Солун*, изд. на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии, София, 1934, 319–326.

¹⁹ Василева, Е. Американското земеделско училище в Солун и българите. *Сб. Солун и българите: история, памет, съвремие*, съст. и ред. Ю. Константинова, Н. Данова, Й. Желев, София: ИБЦТ, 2019, 237–255.

²⁰ Свр. цитираната по-горе *Histoire de la mission lazarisite de Macédoine* par Arthur Droulez, Les Editions Isis, Istanbul, 2018, 114–116.

²¹ Василева, Е. *Американското земеделско училище...* 237–255.

подказват и търсен метод за привличане най-вече на отомански българи като по този начин се зачита (но не и подкрепя) тяхната национална идентичност и избор.

Изключения от правилата

Добиването на професионални умения и подготовка за съвременните изисквания на времето са важна част от заложеното в учебната програма на католическите мисионери от Франция. Солунският колеж „Св. Жан Батист дьо Ла Сал“ на конгрегацията „Братя на християнските училища“ се установява най-напред временно в манастира на лазаристите в Зейтинлика (1888). През 1897 г. Братята закупуват къща на барон Шарно на ул. Franque №2-4 в центъра на Солун. Общуванията между двете заведения продължава през годините.

Тук подбрах един пример от техните гостувания по време на християнски празници. Това е анонимен разказ, съхраняван в архива на лазаристите в Солун.²² Става дума за 1892 г., когато епископ Младенов е апостолически викарий на българите в Македония, отец Феликс Горлен е супериор на Зейтинлика, а колежът „Ла Сал“ се ръководи от отец Олимп. Тогава православният празник на Рождество Христово се отбелязва на 6 януари (à la grecque), а по неизвестни причини католическият – на 18 (à la franque). Съществувала уговорка представители на „Ла Сал“ – от центъра на града – да гостуват на Зейтинлика на връх Коледа и с това да върнат дългоочаквана визита. Необичайният паднал сняг в Солун създава затруднения в комуникациите. Снежната покривка от 50 см. и студеният северен вятър пораждат колебания у отец Олимп, който все пак смята, че двама планинци от обкръжението му ще могат да изпълнят моралното задължение към братята от Зейтинлика. Отецът дава по 1 франк на планинците, за да изпият по едно кафе и една ракия в заведение, което се намирало по средата на пътя за Зейтинлика. Речено, сторено. В крайпътната кафеджийница било толкова студено, че привидно затоплена вода в шишето с ракия останала ледена и двамата погълнали чисто питие. Благодарение на него стигнали до Зейтинлика, където епископ Младенов ги приел учтиво и почерпил с ликьор и тютюн. На излизане един от учениците на монсеньора ги поканил на топло вкъщи, където погълнали още няколко чашки алкохол. По признания на анонимния автор, при завръщането си в града, той е трябвало да извърши вечерната служба. Тогава подутият му език и фъфлене на *Пътя към Голгота* е предизвикало бурен смях сред

²² Archives de la Congrégation de la Mission en Macédoine, Congrégation de la Mission de Macédoine, E. Œuvres, carton 2E1.

отците, които едва ли не за наказание, го оставили да вечеря с пансионерите и да все необичайно настроение сред тях. Разказът е изповедание на 80-годишен човек, който тогава – през 1892 г. отбелязва 57 години от посвещаването си в монашество, а общо 46 години е служил в Солун.

Ако приемем писменото покаяние на споменатия отец като изключение от правилото, то употребата на алкохол в средите на отците възпитатели би следвало да е извънреден случай в ежедневието. Някои други документи от същия солунски архив посочват друга интересна ситуация с отците от колежа „Ла Сал“ през месец май 1898 г. Анонимният ръкопис е озаглавен *Изключителна ваканция! Овчици без пастир*. Две години преди тази дата е завършена железопътната линия Солун – Дедеагач с отклонение между Солун и Кукуш.²³ Възползвайки се от тази връзка десетина отци приемат поканата на архитекта на училищната им сграда – Сенсо дьо Лаво – чийто син се учи при тях, да посетят неговите неексплоатирани мини в околностите на Кукуш. Двама от тях ентузиазирано смятали, че ще навлязат в една неизследвана област, каквато е минното дело. Групата е любезно посрещната в кукушката резиденция на българския католически епископ Епифаний Шанов. Предвиждало се посещението на мините да се състои след вечеря и преди тръгването обратно за Солун. Закъснението на влака от околностите до самата гара на Кукуш се оказало фатално и отците останали да пренощуват в града. Епископът поел някои от тях, други двама били прибрани от богат българин, чийто син също се учел в колежа „Ла Сал“. Докато в Солун ученици, родители и пансионери, се притеснявали, че учителите отсъстват по неизвестни причини и лоши мисли ги спохождат, цялата група от отци прекарвали незабравими моменти в луксозния кукушки дом на „некатолическия“ богаташ: всеки получил по пет-шест аперитива по избор, сервитьори и сервитьорки в униформи поднасяли ястия на гостите; след всяка гозба се сменяли дори и кърпите за хранене и сервитьор поднасял малка стъкленица с ароматизирана вода за измиване на пръстите; сервитьорки подавали на всеки гост различни кърпи за подсушаване, а ястията били неизброими наравно с броя и вида на вината... След обилното хранене и пиене последвали благодарности към домакините и път към Солун.²⁴

²³ Kostov, Al. Les Balkans et le réseau ferroviaire européen avant la Première Guerre mondiale, In: Merger, M., Alb. Carreras et Andrea Guintini (Eds.) *Les réseaux européens transnationaux XIXe – XXe siècles: quels enjeux?* Nantes, Ouest Editions, 1995, p. 52.

²⁴ *Archives de la Congrégation de la Mission en Macédoine*, Congrégation de la Mission de Macédoine, E. Œuvres, carton 2E1.

Вместо заключение

Тази кратка извадка от ежедневието на българите униати и католически мисионери в крайморския град отразява спецификата в контактите между едните и другите, между „свое“ и „чуждо“. От една страна, изпъква високомерието на чуждите мисионери, непривикнали в левантийска среда, но убедени в правотата на своето дело. Границата между тях и българите униати се стопява когато измежду чуждите се намират духовници наистина отдадени на просветителската кауза на българите. От друга страна, южняшките нрави за гостоприемство и ходатайство в образователните среди допринасят за опознаването на едните и другите „отблизо“.

Безспорно е, че в разказите на лазаристите или на възпитаниците на Зейтинлика съществуват премълчани моменти от практиките в Семинарията, както и редица изключения от наложените правила, идентични с тези на останалите учебни екзархийски заведения в Солун. Едно бъдещо изследване в сравнителен план би допринесло за нареждането на мозайката от събития, чиито актьори изграждат малката история, останала маргинална и допълваща големия поток от събития в османска Македония.

*Фиг. 1. Солун, преди 1912 г.
От ляво на дясно, седнали: о. Бланкар, еп. Шанов, о. Алоати.
Прави: шест семинариста*

Фиг. 2. Семинарията в Зейтинлика

Фиг. 3. Оркестърът при Семинарията, 1895 г.

SELECTED PAGES FROM THE
THESSALONIKI EVERYDAY LIFE AT THE END
OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

Raia Zaimova

Summary

The article summarizes those attested features of Catholics and Bulgarian Uniates daily life's in the city of Thessaloniki. Their weekdays and holidays are often similar to other members of religious communities. The border between foreigners and Bulgarians melts when some Catholics clergymen have integrated themselves into the Bulgarian Uniates circles.

МИХАИЛ (МИХАЛЧО) ПЕТКОВ СТАЙНОВ И ГЕНЧО СТОЯНОВ СТАЙНОВ – ДВАМА ВИДНИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА ИЗВЕСТНИЯ КАЗАНЛЪШКИ РОД СТАЙНОВИ

Иво Косев

Двамата са интересни и видни представители на известния в Розовата долина и България казанлъшки род Стайнови. Потомци на Петко Стайноолу – гайтанджия, създател на първата родова гайтанджийница през 1848 г., чийто занаят при неговите синове и внуци прераства в най-модерна вълненотекстилна индустрия. На следващите редове и страници ще проследя техните любопитни, донякъде загадъчни и бурни житейски съдби из гънките на историческото ни минало.

Михаил (Михалчо¹) Петков Стайнов е един от синовете на Петко Стайноолу, роден през 1867 г. Оскъдните сведения за неговия живот не правят личната му житейска история по-безинтересна. След трагичната смърт на баща му – убит от турците при клането над останалите в Казанлък неизбягали българи по време на Руско-турската освободителна война през горещото лято на 1877 г. непосредствено след освобождението на България и в частност на града от Османска власт, Михаил заедно с брат си Груйчо, подтикнати от детски интерес, спожодат често квартируващите в Казанлък руски войски. Според своите възможности двете момчета започват да помагат на руските военни части освободители. Тук съдбата поставя Михаил на нов житейски път – осиновява го руски офицер и той заминава с него за Русия в Петербург. Административната руска власт записва Михаил с фамилното окончание „оглу“ – Стайноглу, след което будното българско момче учи в кадетско училище, после завършва ус-

¹ Името се среща и по двата начина в различните архивни, библиографски и електронни източници: Михаил = Михалчо.

пешно Военна академия. Като офицер по стълбата на военната йерархия стига до чин действаш полковник – командир на 112 пехотен полк, а след приключване на активната военна служба е произведен в чин генерал от запаса. Михаил П. Стайноглу участва в битката за Порт Артур, водена на 8–9 февруари 1904 г., която поставя началото на Руско-японската война. Той е ранен и получава кръст за храброст.

Офицерските пагони на Михаил П. Стайноглу

В личен план се жени за руската дворянка Екатерина Сергеевна Савич (1871 – 1922). Раждат им се двама снове и една дъщеря – Николай (1892 – 1943), Василий (1896 – 1942) и Галя (1903 – 1979). През 1911 – 1912 г. семейството на Михаил живее в Казанлък, в къщата на брат му Стоян Стайнов, след което се завръщат в Русия. По време на усложнената обстановка през Първата световна война, Октомврийската большевишка революция в Русия (1917) и последвалите от това обществено-политически катаклизми родът Стайнови губи връзка със семейството на Михаил П. Стайноглу.²

На 31 декември 1921 г. Пенка Груева Стайнова изпраща писмо до своите братя Петко (композитор) и Захари Груев Стайнов в Дрезден, в което пише, че по това време в Казанлък пристигат много руснаци. Един от тях, който се представя за кръстник на Галя, съобщава, че Михаил умира още в 1916 г. (или 1918 г.³), а Екатерина Савич-Стайноглу с дъщерята Галя и единия син Василий бягат от Русия, без да се знае къде са. Най-големият син Николай остава там „като балшевик“.⁴

Тук ще върна малко назад историческата лента, за да спомена накратко и един любопитен факт за най-големия син Николай М. Стайноглу. През 1914 г. той участва в групата на Сергей Я. Голубев, която има задача да изследва и изучи ландшафта на кавказката планинска верига. Експедицията покорява няколко планински върха, между които и най-високия – Елбрус.⁵

² Телефонно интервю с Михаил Ал. Стайнов. Казанлък–София. 13.09.2019 г., 19.00–19.30 ч.

³ Не става ясно кога точно е починал Михаил Стайноглу. За съжаление годината от арх. документ не се разчита добре поради избледняване на мастилото върху листа.

⁴ Лична кореспонденция на Петко Стайнов (композитор) от 1915 до 1960 г. Кореспонденция на Петко Стайнов с роднини, вкл. братя, сестра, братовчеди и роднини по сватовска линия. Писмо от сестрата Пенка до Петко и Захари Стайнови (в Дрезден). Казанлък, 31.12.1921. Ръкопис. – 2+1 с. Фондация „Петко Груев Стайнов“ – Архив „Петко Груев Стайнов“ [онлайн]. 14.09.2019 г. [прегледан на 14 септември 2019]. Достъпен на: <http://archives.staynov.org/bg/document/970>

⁵ Мизиев, И. М. Следы на Эльбрусе. Из истории горного туризма и отечественного альпинизма. Кавказские маршруты. [онлайн]. 16.09.2019 г. [прегледани на 16 септември 2019].

През периода от 20-те до края на 60-те години родовата връзка се губи. Съвсем неочаквано в началото на 70-те години на XX век Стайнови успяват да открият дъщерята на Михаил – Галя, която живее и работи в Москва. Тя помни българските си корени, но работата ѝ в секретен институт не ѝ позволява да контактува с външни хора.⁶ След пенсионирането ѝ, когато секретността отпада, при едно честване на композитора Петко Стайнов в Москва тя се осмелява да сподели с приятелки, че той ѝ е братовчед. След време някоя от познатите ѝ попада на специализанта в СССР – Дончо Стайнов⁷, неин племенник, и му споделя за Галя. Той се амбицира и с помощта на тази обща позната установяват връзка и оттам с родствениците в България. Гостуването ѝ на българска земя се превръща в празник за Стайновия род. От разговорите с Галя става ясно, че братята Николай и Василий се женят, но нямат наследници. Тя не е омъжена и също не оставя наследници, с което по-късно приключва родствената линия на Михаил Петков Стайноглу.⁸

Другият представител от Стайновия род, на когото ще обърна внимание, е **Генчо Стоянов Стайнов** (15.01.1884 – 24.02.1966). Според степените на родство и роднински названия⁹ по пряка линия е внук на Петко Стайноолу и син на Стоян П. Стайнов и Бонка, а по съребрено разклонение генерал Михаил П. Стайноглу е негов чичо.

Генчо Ст. Стайнов

Генчо е роден в Казанлък. Изключителна, многопластова личност, работлив и продуктивен, с разностранни интереси и способности, добър организатор и талантлив ръководител индустриалец, участва във войните за национално обединение на България. Учи начално училище и прогимназия в Казанлък, след което продължава в Свищовската търговска гимназия. В последния клас заедно с Николай Лиливев са изключени от гимназията заради доклад за социалистическите идеи, написан от Генчо и изнесен от Николай. Заминава за Швейцария, където по волята на баща си завършва Земеделско училище в Муден, селище до Лозана. Неговите интереси обаче

Достъпен на: http://www.mountain.ru/world_mounts/caucasia/prielbrus/2003/Elbrus_sledy/index5.shtml

⁶ Първанова, М. *Неизвестно за известните български родове, улици и сгради*. София: Изток-Запад, 2009, с. 127.

⁷ Дончо Стайнов е братов син на композитора П. Стайнов.

⁸ Телефонно интервю с Михаил Ал. Стайнов, Казанлък-София. 13.09.2019 г., 19.00–19.30 ч.

⁹ Запрянова, А. *Генеалогия или как да изследваме своя род*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003, 68–69.

са насочени в областта на хидростроителството и електроинженерството, поради което посещава лекции и в Екол д'Енженъор (Инженерно училище).

След завръщането си в България по инициатива на своя баща Генчо се заема с проучване на възможностите за построяване на електроцентраля в Стара планина, близо до Казанлък. Той е главен проектант и ръководител на строежа на водноелектрическата централа „Енина“, строена от 1911 до 1913 г. Централата с прилежащите ѝ мощности и енергопреносна мрежа е собственост на Е.А.Д. „Победа“ – дружество, в което баща му Стоян Стайнов и братята му имат голяма част от капитала. Наличието на електроенергия допринася много за стопанското развитие на града, за модернизиране на индустрията му, спомага привличането на чужди капитали (английски, италиански, френски и др.).

През Балканската и Междусъюзническата война той е мобилизиран. В началото на военния конфликт е подпоручик, в средата на 1913 г. е вече ротен командир. Участва при атаката на Одрин и в много други сражения, за проявена храброст е награден с много ордени и медали. Писмата, писани до близките му, са вярно и искрено описание на войнишкия живот, на негодите и героичните подвизи, по-късно през 1964 г. издадени от Държавно военно издателство в малка книжка, наречена „Писма от Одрин“. Книгата бе преиздадена през 2009 г. В някои от писмата Генчо споменава и своя чичо – ген. Михаил П. Стайноглу, който му подарява спалния си походен чувал, използван от генерала през време на руско-японската война. В едно от писмата, писано на 12 ноември 1912 г. от с. Емерлий, Генчо съобщава, че чичо му „Михалчо“ го е посетил на фронтната линия и в известна степен е „вкусил“ от боя с хвърчащите гранати и шрапнели. Генчо пише още, че като командващ на своята дружина по време на битката се е сдобил със славата на безстрашен и храбър офицер, но същевременно скърби и съжалява за дадените скъпи жертви.¹⁰

През Първата световна война в София е създадена противосамолетна батарея, чието командване поема Г. Стайнов. Той се занимава с балистика и с методи на стрелба по самолети. За математическата обработка привлича математика Кирил Попов, по-късно учен със световно признание, с когото по-късно публикуват съвместните си изследвания. След години акад. К. Попов оценява Г. Стайнов като най-способния човек, когото е познавал. Негова е идеята за мерник на картечница, за която се говори, че я продава на Круп.

След войната Г. Стайнов работи активно във фирмата „Братя Стайнови“, която в годините на следвоенната криза е трябвало да се спасява от

¹⁰ Стайнов, Г. *Писма от Одрин 1912–1913. Писма и снимки от Балканската и Междусъюзническата войни, някои от които непубликувани досега*. София: Издателско ателие Аб, 2009.

фалит. Оглавява я от 1922 г. до национализацията през 1947 г. През целия този период тя се развива под негово ръководство във фабрика за производство на вълнени прежди, а по късно и на вълнени платове. В производството се внедряват оригиналните идеи на Г. Стайнов, които допринасят за подобряване качеството и намаляване цената на изделията. Преждите и платовете са с много високо качество, красиви и търсени от населението. Марката „БРАСТАЙ“ е известна и предпочитана.

През 1930 г. се създава акционерно дружество за шевни конци „България“ с председател Генчо Стайнов, което строи фабрика в Казанлък. Инициатор и основен собственик е английската фирма „J&P.Coats“ Ltd – Glasgow. Производството на шевни конци започва през 1933 г. През годините на войната дружеството има много проблеми, тъй като се счита за „вражеско“ предприятие, но ръководството успява да ги преодолее. Производството на шевни конци с много добро качество продължава до национализацията през 1947 г., след което завод „България“ – Казанлък, е единствен производител на шевни конци у нас.

Развитие има и ЕАД „Победа“, ръководено от него от 1919 г. до национализацията през 1947 г. За да се компенсира промяната на добива на електроенергия вследствие неравномерния дебит на реката през различните сезони, е създадена дизелова електрическа централа „Казанлък“, построена през 1923 – 1924 г. в самия град на територия до фирма „Братя Стайнови“. Мрежите с високо и ниско напрежение и трансформаторите се разширяват и модернизират непрекъснато, първите опити с железобетонни стълбове се правят през 1924 г. и те започват да се въвеждат масово през 1927 г. През същия период се въвеждат електромери. Високото напрежение в града се подава с подземен кабел (1931 г.). Изграждат се нови трафопостове.

Към 1940 г. се създава дружество „Дядо Мраз“ – София, отново с председател на управителния съвет Генчо Стайнов. Предмет на дейност на дружеството са детски дрехи от трико. На ул. „Леге“ се намира работилницата с необходимите плетачни машини и магазин. По време на англо-американските бомбардировки през януари 1944 г. върху предприятието пада бомба и то се премества в сградата на „Братя Стайнови“ на ул. „Екзарх Йосиф“ № 27, София.

Г. Стайнов се интересува от електрификацията на страната в широки мащаби. Член е на Държавния електрификационен съвет при Министерството на благоустройството. След 9 септември 1944 г. участва в създаването на „Перспективен план за електрификацията на България“, разработен от колектив през 1950–53 г. Този план е приет от Министерския съвет като основа за бъдещото развитие на електрификацията у нас. В него се определят темповете на развитието на потреблението, определя се програма за застрояване електрическите централи, схема на електропреносната система.

През целия си живот Г. Стайнов се занимава с научноизследователска дейност в различни области. Навсякъде проявява компетентност, оригинално мислене, изобретателност. Една от тези области е хидрологията. През 1920 г. на моста на река Тунджа поставя апарат за измерване нивото на реката, върху който прави лично наблюдения в продължение на години. Систематизира и обработва материалите от наблюденията за валежите в Казанлъшко и в страната и ги публикува, негов е първият проект за язовир „Копринка“ на река Тунджа, който той излага в салона на читалище „Искра“ в Казанлък през 1920 г. Този проект прави силно впечатление на обществеността в града. Изнася реферати и в София за значението на река Тунджа за напояването на Казанлъшката долина и възможностите за създаване на язовир и електроцентраля, които реферати по-късно публикува.

Интересът на Г. Стайнов към хидрологията и хидрометеорологията продължава и след 1944 г. През 1946 г. участва с колектив в конкурс за идейния проект за използването на водите на Родопите – хидрокомбинат „Родопи“. Разработеният от него проект е получил висока оценка. До последните си години прави измервания. Признати са му ценни изобретения в тази област. Специалистите, ценящи знанията и способностите му и съжаляващи за мизерното материално положение, до което е доведен, го назначават последователно на дребни служби, които го спасяват от глад. В Министерството на електрификацията и мелиорациите е назначен като референт-ръководител със задача за идейни проучвания на водните сили и напояване, в Хидрометеорологичната служба към Министерството на земеделието – като асистент, в Централната лаборатория по енергетика – като извънщатен сътрудник. Увелича се в нова област – хелиоенергетиката. Нови изобретения, оригинален уред за измерване на слънчевата активност, оригинална кофа за копаене на кладенци, изобретение в областта на високоскоростната фотография.

От млад и до последните си дни Г. Стайнов рисува. Графика, акварел, маслени бои, пейзажи, портрети, през 20-те години се увелича по модернизма, след 1930 г. рисува реалистична живопис. Занимава се и с приложно изкуство. По негови скици се изпълнява вътрешното обзавеждане на къщата му в София и на вилата му в Чамкория (Боровец), изработват се мебели, във фабрика „Братя Стайнови“ се тъче текстил, вълнени губери и др. Приятел е на големите ни художници Дечко Узунов, Сирак Скитник, Бенчо Обрешков. Купува картини от Иван Милев, за да го поддържа финансово, финансира пътуване на Цанко Лавренов до Света гора.

Г. Стайнов винаги обича туризма. В 1902 г. основава туристическо дружество в Казанлък, а през 20-те години с няколко видни приятелски семейства, между които Борис Вазов, арх. Донков, Александър Хитов и др. построяват хижа Кукуряк на Витоша. Със семейството си ходи често из планината, познава добре Стара планина и Рила. През 1911 г. при посеще-

ние на Швейцария за доставка съоръжения за електроцентрала – Енина, купува ски за жена си и за себе си. Двамата карат ски по хълмовете около Казанлък, Райна по правилата от онези времена кара ски с рокля. След като се преместват в София карат ски на Витоша и Рила.

Г. Стайнов е запален фотограф и любител-кинооператор. На фотографии и кинолента отразява обкръжаващия го свят в столицата и провинцията, в страната и чужбина. Започва да прави снимки в началото на века, като снимки от Балканската война изпраща на френския вестник *l'Illustration*, където са публикувани, а една от тях е поставена на заглавната страница.

Човек изключително работлив и продуктивен, с толкова разностранни интереси и способности, добър организатор и талантлив ръководител, в 30-те и 40-те години на ХХ век Г. Стайнов член на Управителния съвет на Общия съюз на българските индустриалци, известно време и негов председател, член на Ротари клуб, член на Управителния съвет на застрахователно дружество „Витоша“ – София, член на Държавния електрификационен съвет при Министерството на благоустройството, председател на Управителния съвет на фирма „Братя Стайнови“, председател на Управителния съвет на Е.А.Д. „Победа“, председател на Управителния съвет на фабрика „България“ и др. Много общителен, той има много приятели, между които Николай Лилив, акад. Кирил Попов, Чудомир, индустриалецът Тодор Цанков и др. Обича веселбите, организира ги и взема активно участие в тях. На 25 години се оженва по любов за 18-годишната Райна Георгиева – момиче от бедно семейство, въпреки волята на родителите си. Имат 3 деца и щастлив брак в продължение на 56 години. Благодарение на творческата си натура той преживява сравнително леко национализацията, изземването на цялото му богатство, недвижими имоти, вилата му, акции от дружества и ценни книжа, спестявания в банки. Застрашена е и къщата му в София, в която живее, но намесата на братовчед му – големия композитор Петко Стайнов, и застъпничеството му пред властите спасява поне нея. Умира на 24 февруари 1966 г. на 82 години, месеци след смъртта на жена си.¹¹

От гореизложеното следва да се отбележи, че разгледаните двама видни представители на известния казанлъшки род Стайнови от генеалогична гледна точка са от две различни поколения – чичо и братанец (братов син).¹²

Житейските им истории по стечение на обстоятелствата се развиват в две различни социално-културни, обществени среди, но въпреки всичко основното и обединяващото е генетичният родов код въпреки бурните житейски ситуации в личен, национален или световен контекст.

¹¹ Нанчева, Р. *Биография на Генчо Стайнов*. Фамилен архив.

¹² Запрянова, А. *Генеалогия или как да изследваме своя род...*, с. 69.

MIHAIL (MIHALCHO) PETKOV STAYNOV AND GENCHO STOYANOV STAYNOV – TWO PROMINENT REPRESENTATIVES OF THE FAMOUS KAZANLAK FAMILY

Ivo Kosev

Summary

The article is a genealogical-prosopographic reconstruction which chronologically traces the life and work of Mihail Petkov Staynoglou and Gencho Stoyanov Staynov approximately within the period from the second half of 19th to the middle of 20th century. They both are representatives respectively of the second and third generation of the famous Staynov family from Kazanlak. In accordance with the lateral branch terms, the first is the uncle and second is his nephew [the son of his brother].

In the descriptions of their lives there are some similarities and naturally differences. Since about the age of 11 and until his death Mihail P. Staynoglou spent his life in Russia reaching the rank of senior officer in the imperial army. He established a new branch of Staynov family through his marriage to a Russian noblewoman, but regretfully their children left no descendants, thus ending the genealogical live.

Gencho S. Staynov was a smart and curious child, which marked the development of his life. He took part in all wars for national unification – the Balkan War, the Second Balkan War and the First World War. He proved to be a talented and important factory-owner in wool-textile industry, an inventor and a public figure in cultural life. He and his wife Rayna established a family branch of descendants of 4th, 5th, 6th and 7th generation.

This article is based on genealogical, bibliographic; biographical; archival; electronic sources and references from Mihail Staynov, Radina Nancheva, Mariana Parvanova, E. M. Miziev, Gencho Staynov and Antoaneta Zapryanova.

ИВАН ПЕЕВ ПЛАЧКОВ – ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА ЕДИН ПОЛИТИК 1902–1919 г.

Милко Палангурски

Иван Пеев Плачков е един от малко познатите български политически мъже, които имат своята роля и място в бурното политическо море на прехода между XIX и началото на XX век. Макар сега да е почти забравен дори от енциклопедическите справочници, едно взирание в имената, които се въртят в историческите съчинения, посветени на модернизацията на страната, ясно откроява неговото участие във всичко, което може да се определи като характерно за периода. Вестникар и пропагандист, масон и политик, антипарламентарист и дългогодишен народен представител, антипартиен интелектуалец и партиен строител, учен и дългогодишен секретар на Българската академия на науките. Следващите редове са посветени на неговото участие в политическия процес като партиен лидер, народен представител и министър, като съвсем съзнателно не се спирам на неговата огромна научна, литературна, писателска и журналистическа дейност, която много често също е чисто политическа по своя характер, но е толкова обемна, че заслужава друго самостоятелно изследване.

Той е от поколението, което навлиза в обществения живот и политиката веднага след т.нар. „първо поколение“ държавници, които по волята на съдбата и рождената си дата могат да се включат в изграждането на модерна България. При Освобождението той е на 14 години (роден на 7 януари 1864 г.) и вече е достатъчно голям за да осъзнае процесите около създаването на самостоятелната страна, още повече че родната Копривщица е едно образователно и революционно ядро, което оказва невероятно влияние върху развитието на нашия герой. Роден в търговско семейство, достатъчно финансово стабилно, за да му осигури образование в „Робърт колеж“, а вуйчовците му митрополит Доротей Софийски и д-р Спас Абрашев (хеким Спас, доктор Спас) са достатъчно авторитетни личности, за да повлияят на младия Иван, а по майчина линия прозира родът на Найден Геров.¹

¹ Плачков, Ив. П. *Из гънките на миналото*. София, 1994, 11–14, 164–165.

Логично първите години на общественото поприще са посветени на образованието и науката. Практически от завършването на Робърт колеж през 1882 г. до края на XIX в. е повече известен със своите хапливи статии, езикови спорове и дългогодишно учителстване в Пловдив и София. Прави кариера като член на Висшия учебен съвет към Министерството на народното просвещение. Осемнадесетте години след завършването на колежа той е далеч от политиката, тъй като е учител в Пловдивската и Софийската гимназия и като министерски чиновник няма право на политическа дейност. В края на 1900 г. той вече е на почти 37 години – достолепна за времето си възраст, за да започнеш политическа кариера, но тя се случва. В два последователни кабинета на Т. Иванчов (27.XI.1900) и Рачо Петров (12.I. – 20.II.1901) той е министър на просветата. Тези кабинети се доминират от лозунга „Княз, закон, отечество“ и той бързо натрупва два министерски портфейла само за 86 дни. Поканен е от министър-председателя Тодор Иванчов на основа образователната идентичност от „Робърт колеж“², а идеологията е „безпартийността“³, която е обявена за лек на обществените проблеми⁴. В резултат на изборния процес той е избран за народен представител от Пловдив в компанията на тримата най-видни лидери – Д. Греков, д-р Н. Геннадиев и Ив. Андонов⁵. Но депутатският му мандат продължава само 34 дни и 22 заседания, след което изборът му е касиран и в парламента социалистът Георги Кирков му прочита политическия некролог.⁶

² За „Робърт колеж“ и неговата роля, образователното ниво и персоналните успехи на учениците има огромно количество изследвания. Достатъчно е да се посочи това на Илчев, Ив. и Митев, Пл. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София, 2003, както и последното съчинение на Събев, О. *Робърт колеж и българите*. София, 2015 с пълен преглед на архивите и литературата.

³ За разцеплението в Либералната партия: Палангурски, М. *Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация*. В. Търново, 1996, 92–123. За втория кабинет на Т. Иванчов: Палангурски, М. *По българските парламентарни избори*. В. Търново, 2011, 133–134.

⁴ За пропагандираните идеи и изборната кампания: Грънчаров, Ст. *България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти*. София, 1986, 71–74; Палангурски, М. *По българските...*, с. 133–134; Костов, Е. *Рачо Петров – офицерът, политикът, държавникът*. София, 2004, 98–101; Костов, Е. *Генерал Рачо Петров начело на реформаторското движение (1900–1903 г.)*, ВИСб, 1993, 5, 28–46; Костов, Е. *Генерал Рачо Петров – жизнен и професионален път*. – *ИПр*, 1992, кн. 6, 87–89.

⁵ За резултата от изборите: Палангурски, М. *По българските...*, 133–159; Статистика на изборите за народни представители в XI ОНС. София, 1904, 2–134.

⁶ За касирането на депутатите: Палангурски, М. *По българските...*, 144–145; Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, 1901, 587–624. За политическия път на Плачков: Палангурски, М. *Иван Пеев Плачков – един възможен път към политиката*. – *Годишник на Историческия*

* * *

Но двукратният бивш министър бързо научава урока, некрологът се оказва преждевременен и първо поема към избягването до момента партийно членство. Прословутата му гордост е преглътната, тъй като само месец по-рано депутатите от Народната партия гласуват за касирането му. На помощ отново идват хората от „Робърт колеж“. Този път „ракетата носител“ е Михаил Маджаров, също родом от Копривщица, с идентична политическа и културна визия. За разлика от своя по-млад съгражданин той е в политиката още от първия ден на свободна Източна Румелия и впоследствие на обединена България. Десет години по-възрастният му съгражданин има шеметна политическа кариера – депутат и директор в Източна Румелия, емигрант в Русия по време на първите години от управлението на Ст. Стамболов, организатор и министър на Народната партия след неговата оставка, въобще до този момент той е един завършен политик като биография. Съдбата му дава дълги години активен живот и той е на политическата и журналистическата сцена до 23 януари 1944 г., когато бомбардировачите на любимите му англичани и американци прекъсват живота му малко преди да навърши 90 години. Ив. Пеев му става помощник-редактор в партийния орган на Народната партия – в „Мир“. Достатъчно висока и отговорна партийна позиция, тъй като в този момент повсеместно действа правилото – „има вестник – има партия, няма вестник – няма партия“. В случая М. Маджаров има пълната подкрепа на партийното ръководство и нужното финансиране, за да укрепи вестника и да привлече нужните му сътрудници. Сред привлечените имена са Ив. Вазов, Т. Теодоров, С. С. Бобчев, Г. Згурев, П. Теодоров, но единственият⁷, който дълги години е зает в тази дейност, е Ив. Пеев. Нещо повече, двамата се разглеждат като единен политически субект и партийният лидер често се обръща с една или друга идея относно политическата линия на партийния орган. Доверието в тях е толкова силно, че онова, което срещаме в печата като партийна позиция, по принцип е редактирано от един от двамата.⁸ Така двамата копривщенци и колежани от училището покрай Босфора стават окончателно тандем.

Ив. Пеев влиза в Народната партия сякаш за да замени още един възпитаник на „Робърт колеж“ – председателя на партията д-р К. Стоилов,

факултет на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Година I (XXXIII), 2018, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 713–727.

⁷ Маджаров, М. *Последните години от живота на Константин Стоилов*. София, 1993, 59–61.

⁸ Попов, Р., Танкова, В. *Иван Евстратиев Гешов. Лична кореспонденция*. София, 1994, с. 173, 222, 223, 267, 270, 274.

който почива само пет дена преди злополучния край на парламентарния мандат на Ив. Пеев. Няма сведения да е дал своята благословия, но кооптирането на най-високо ниво на „новопокръстения“ народняк е сравнително бързо и безоблачно за българските партийни нрави.⁹ Със или без подобен сондаж появата му в партията съвпада с провъзгласяването на Ив. Ев. Гешов за нов шеф на партията – още един от хората, които по сполучливото определение на Ив. Пеев имат „протестантско възпитание“.¹⁰ Той никога не е крил своята позитивна оценка към поведението, възпитанието и политическите механизми, които виреят в протестантското общество, а в случая високо цени и неговата роля в партийния живот и този на академията.

Явно с пълна сила заработват и роднинските връзки – М. Маджаров е не само негов политически ментор и кръстник в църковния купел, но е и зет на втория човек в партията и фактически неин ръководител Теодор Теодоров. Народната партия представлява най-яркото проявление на едно невероятно кълбо от роднински, земляшки и стопански връзки.¹¹ Ако З. Стоянов бе жив, сигурно би написал поредната злъчна сатира за вечния румелийски „Зетьо, шуро, баджакинизмът“. Интересното е, че З. Стоянов, който отлично познава цялата румелийска интелигенция, е позитивно настроен към Ив. Пеев.

Големият писател и публицист признава, че обича да контактува с него, нарича го „напук на разума критик“, но същевременно харесва неговия подпис под някои статии „Босий критик“ и не го слага към групата на „Манчовите драскачи“, въпреки че Ив. Пеев издава свои неща при стария издател Др. Манчов. В един свой фейлетон З. Стоянов споменава, че с Ив. Пеев имат еднакъв възглед за К. Величков, който за тях „разбира от вестникарство, колкото известното животно от портокали“. Явно между двамата има идейно родство, защото З. Стоянов пуска в публично обръщение още едно мнение на Ив. Пеев, този път за Иван Вазов, за чийто произход създава каламбура, че „по потекло е от историческата фамилия на шведския крал Густав Ваза“.¹² Двама от най-ярките литературни критици не могат да се разминат във времето. Литературната „гавра“ с двама бъдещи министри на образованието обяснява донякъде както липсата на персонален растеж в министерството, така и поканата да са включи в политиката от крилото,

⁹ Биографите на К. Стоилов не съобщават за подобна дейност: Е. Стателова, Е., Танкова, В. *Константин Стоилов в политическия живот на България*. София, 2001, 303–307.

¹⁰ Плачков, Ив. Пеев. Из гънките на миналото..., с. 104, 174–176.

¹¹ За икономическите връзки, роднинската близост и различните обвързаности в партията: Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 71–106.

¹² Стоянов, З. *Съчинения*. Т. 3, 272–273; 281–283; 286–287.

което няма нищо общо с румелийските и русофилски дейци. Явно през 80-те и 90-те години на XIX в. Ив. Пеев се намира идейно по-близо до онези, които споделят националистическата визия за развитие на страната, което обяснява много от нещата, които се случват по-късно.

Така Ив. Пеев прави своята политическа трансформация и се връща в своята „родна среда“ и ще остане там до края на живота си. От този момент той ще върши в продължение на дълги години три неща – деловодител в БКД/БАН, заместник и редактор на в. „Мир“ и участие в политическото ръководство на партията – и трите за него персонално са свързани изключително с южнобългарските дейци, с техните родствени, икономически и партийни линии на контакт. С М. Маджаров те вече ще са като скачени съдове в политиката, войните ще ги разделят, затворът ще ги събере отново и ще ги раздели само смъртта, като ще надживеят всичко, което страната преживява до 40-те години на XX век. Няма да преживеят Втората световна война сякаш за да си спестят разочарованието от още една катастрофа. Човек трябва да прочете спомените на М. Маджаров, за да е наясно какво е изпитвал и Ив. Пеев в прехода си от патриархалния живот в планинското селище към центъра на империята и после като политическо лице от национален мащаб. Идентичната образователна, семейна и религиозна среда ги прави за дълги години „сиамски близнаци“ в обществения и политическия живот и лично неразривни в техния оказал се дълъг живот.¹³

Окончателно оформил своята нова политическа принадлежност, Ив. Пеев става част от партийния елит и е въпрос на време кандидатурата му за народен представител отново да бъде издигната. Но на редовните парламентарни избори за XII ОНС, които се провеждат на 17 февруари 1902 г., той не участва. Явно процесът на превръщането му във виден и разпознаваем партиен член все още не е завършил. Но съвсем скоро това става факт и той се включва в изборния процес. При съществуващата тогава мажоритарна избирателна система, всяка година се провеждат т.нар. допълнителни избори, които попълнят местата на онези народни представители, които по една или друга причина – смърт, касиране, поемане на държавна служба и пр. са освободили своя мандат и на 1 септември 1902 г. се провеждат допълнителни избори за попълване на 10 свободни депутатски банки. Едната е изключително важна и политически знакова – тази на освободения от министър Михаил Сарафов депутатски мандат от столицата. Ив. Пеев-Плачков е хвърлен в тази дълбока вода, което окончателно го приобщава към партийното ръководство. Издигането на кандидатура в София е привилегия, запазена за министри и партийни лидери, и това е

¹³ Маджаров, М. *Спомени*. София, 1968, 41–369.

доказателство за приключилия процес на „припознаване“ на Ив. Пеев за партиен водач. В случая той заменя не когото и да е като кандидат в тази околия, а една от емблемите на партията – самия Ив. Вазов, който в генералните избори не успява да победи листата на министър-председателя д-р Ст. Данев. Резултатът на Ив. Пеев е сравнително почтен – 906 гласа срещу 2250 за големия индустриалец и търговец от Прогресивнолибералната партия Тодор Балабанов. Малка утеха за загубилия е, че неговата Народна партия не успява в нито една околия и му остава очакването за следващия избирателен маратон.

Той идва сравнително скоро – осем месеца по-късно – на 30 април 1902 г. се провеждат избори за попълването на 11 свободни места в XII ОНС. Вторите допълнителни избори са изключително интересни, тъй като се провеждат в момент, когато едно правителство вече е стабилно и държи пълния контрол върху текущата политика и обикновено печели вота без проблеми – често опозицията дори не издига кандидати. Затова целокупната опозиция концентрира вниманието и силите си в две избирателни околии – Г. Оряховица и II-ра Софийска селска. В първата околия се издига човек от видния род на Бурови – Атанас А. Буров, а в софийските села (това са селата на юг, изток и север от града) за кандидат е определен Ив. Пеев. Това е отговорна номинация, тъй като околията е сред крепостите на Народната партия, а и освен това е изпратен да попълни освободеното място от Т. Теодоров, който е избран на две места и освобождава този мандат. Още една отговорност пред партията, тъй като Т. Теодоров, макар да е заместник на Ив. Ев. Гешов, е реалният и оперативен лидер на партията, а и при успех ще стане колега по изборен район на своя кръстник М. Маджаров. В резултат на координираните действия на опозицията, Народната партия се оказва единствената, която спечелва два мандата. Изглежда като че ли Ив. Пеев (получил 1576 срещу 1297 гласа за своя опонент) най-после ще влезе отново в парламентарната зала. Но надеждата е напразна, тъй като след тежка политическа криза, оформена от редица вътрешни и външни фактори, на 5 май 1903 г. прогресивнолибералният кабинет на д-р Ст. Данев излиза в оставка. Така Ив. Пеев не успява да влезе в пленарната зала, да положи клетва и да премине през процедурата по утвърждаване на вота. Да не влиза или да се задържа в парламентарната зала става едва ли не негова съдба. Утешението му е, че в Държавен вестник името му е оповестено за избран със задължителното в такива случаи уточнение, че по професия е „публицист“, което заедно с „журналист“ ще го съпровожда до края на живота му.¹⁴ И никога няма да се изкуши да запише нещо

¹⁴ Статистика на изборите за народни представители за XII обикновено народно събрание, София, 1904, с. 188, 200.

друго – например „общественик“, „политик“, „бивш министър“ или друго някакво „повишение“ като обществена значимост. Докрай си остава човек на перото, буквите и духа.

Така професионалната му ориентация става и негово политическо лице и си остава негова основна дейност и поприще, тъй като пропада и следващият му опит да стане народен представител. На 6 май 1903 г. излиза указът за съставянето на власт на нов кабинет. Правителството е доминирано от Народнолибералната партия, а е председателствано от министър-председателя му от служебния кабинет ген. Р. Петров. Идеята за създаването и персонално развитие в една нова партия, която ги свързва през 1901 г., вече е минало и за двамата, те вече са в сферата на различни партийни конфигурации, но парадоксът е налице. Генералът, който като военен министър през 1894 г. „смачкава стамболовизма“ и фактически спомага за създаването на Народната партия, сега използва ресурса на старите стамболовисти, за да сформира ново парламентарно мнозинство, а Ив. Пеев вече не разчита на неговите приятели, с които прави първия си опит за влизане в парламента, а на Народната партия. За изборите за XIII ОНС той, заедно с Т. Теодоров и М. Маджаров, издига кандидатурата си отново във Втора селска софийска избирателна околия, но този път видната тройка не успява.¹⁵ За разлика от времето на предишния парламент този път той не се кандидатира нито веднъж в регулярните допълнителни избори през следващите 4 години. Политическата му дейност се концентрира във в. „Мир“, който става основен опозиционен рупор, тъй като и Народната партия се оказва най-голямата и постоянна опозиционна сила в XIII ОНС.

Липсващата парламентарната дейност не попречва на израстването му в партийната йерархия. Нещо повече – той започва да се превръща освен в основен „глас“ на партията чрез в. „Мир“, където с М. Маджаров определят цялостното направление и звучене на вестника – от политическите до литературните колонки, а освен това е и основен администратор на партийната структура. Явно силното му чиновническо присъствие в министерството и Книжовното дружество казват своята дума. На първия конгрес на Народната партия от 7 до 9 април 1906 г. той е избран за член на Централното бюро, основен политически и оперативен орган за управлението на партията. Така той окончателно влиза в кръга на партийното ръководство, където остава до края на самостоятелното съществуване на партията през 1920 г. Нещо повече, той не е само един от дванадесетте ръководители, но на него му е делегирана и оперативната дейност като

¹⁵ Статистика на изборите за народни представители за XIII обикновено народно събрание, София, 1908, с. 117

деловодител на Централното бюро, който води кореспонденция между ръководството и местните бюра, събира и обработва информацията за членския състав и разпространението на в. „Мир“. Деловодител той остава до 1912 г., когато е заменен с Атанас Д. Буров, а той запазва поста си на редови член на централното ръководство.¹⁶

Утвърждаването му като член на централното партийно ръководство логично води до превръщането му в постоянен кандидат за народен представител и нещо повече – всички знаят, че именно от централните бюра на партиите се рекрутират и лицата за министерски постове, така че ако в края на XIX в. появата му в Министерския съвет е повече плод на лични качества и политическа случайност, то след 1906 г. неговото име ще бъде сред задължително спряганите в министерските комбинации при идването на партията му на власт.

На 16 януари 1908 г. на власт идва правителство на Ал. Малинов и Демократическата партия. Народната партия се спряга в няколко комбинации за участие във властта, но остава отново в опозиция и започва да се готви за насрочените на 25 май 1908 г. избори. За пръв път Ив. Пеев участва във вота за XIV ОНС от висотата на член на Централното бюро и затова е издигнат в три избирателни околии. В Ямбол той оглавява една чисто партийна листа, като в нея е включен Петко Теодоров и местният партиен водач Михаил Желев. Срещу тях се изправя една от най-силните фигури на Демократическата партия – министърът на труда и земеделието Андрей Ляпчев, и въпреки сериозната подготовка и отделен финансов ресурс от Народната партия губят с разгромен резултат – 3669 срещу 1686 гласа.

Голямата промяна в статуса на Ив. Пеев обаче се усеща в столичните избирателни райони. За тези избори София е разделена на две градски избирателни околии и в двете той е в единна листа с най-стария партиен лидер в страната, почетния шеф на прогресивнолибералите Др. Цанков. Коалицията между двама от лидерите на двете русофилски партии има за цел да спре министър-председателя Ал. Малинов в Първа, а във Втора софийска избирателна околия, за да не допусне в парламента неговия някогашен колега от първото му министерство ген. Ст. Паприков, който сега е министър на външните работи. Надеждата е едно, но резултатът е направо унизителен, той получава съответно 298 и 424 гласа в двете части на София – почти десет пъти по-малко от победилите министри. Малката утеха е, че това е четири пъти повече от на някогашния му критик и автор на политическия некролог Г. Кирков.¹⁷

¹⁶ За вътрешнопартийното развитие и неговата дейност: Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 146–207.

¹⁷ Статистика на изборите за народни представители за XIV обикновено народно събрание, София, 1910, с. 98, 144–145.

Единственото, което остава от това участие, е сключената коалиция между двете партии, която скоро ще се окаже изключително успешна формула за поемане управлението. Както и по време на предишният парламент, така и сега Ив. Пеев не се кандидатира в двата допълнителни избора през следващата година за разлика от своите колеги от Централното бюро – Ат. Д. Буров (неуспешно) и партийния лидер Ив. Ев. Гешов, който все пак успява да влезе в парламента.

За разлика от своите колеги по Централно бюро, които се надяват да влязат в парламента, Ив. Пеев няма никакво съмнение, че се очертава пореден дълъг престой в опозиция и предпочита да си остане в редакцията на в. „Мир“, за да води оттам добре познатите остри политически борби. Но този път ситуацията отива в друга посока, тъй като на 22 септември 1908 г. се обявява независимостта на страната, което предизвиква вътрешна и външнополитическа криза. Народната партия е в опозиционното крило и атакува управляващите по всички посоки, което амортизира бързо управлението на Демократическата партия. В края на 1910 г. след преодоляването на последиците от кризата около обявяването на независимостта страната поема към извършването на конституционна промяна. Кабинетът на Ал. Малинов прокарва през XIV ОНС необходимия закон за свикване на V ВНС, но веднага след това демократите са отстранени от власт. Тъй като предстоят изборите за V ВНС, което трябва да извърши промяната в основния закон на страната, смяната на кабинета е изключително важна. Цар Фердинанд се спира на коалиционно правителство от Народната и Прогресивнолибералната партии и на 16 март 1911 г. лидерът на Народната партия Ив. Ев. Гешов поема кормилото на държавата и стартира предизборната кампания.¹⁸ Партията има 3 министри, коалиционните партньори – 4, като военният министър по традиция е близък до двореца. Ив. Пеев и М. Маджаров този път не са сред предпочетените от партийния шеф, макар имената им да се въртят в различните конфигурации, и за просветен министър е избран С. С. Бобчев. От 1 януари 1912 г. министерствата стават 10 и към екипа от партията се присъединява Д. Яблански. Определението на Ив. Пеев на двамата е кратко и ясно: „зетьовете“ – С. С. Бобчев на Т. Теодоров и Д. Яблански на партийния шеф. Неговата оценка за тяхната политическа пригодност е убийствена: „по-меки и по-послушни“.¹⁹ Пред него остава единствено възможността да поеме защитата на политическия курс на кабинета. Народната партия е в деликатно положение, тъй като в XIV ОНС

¹⁸ За правителствената смяна: Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 211–217.

¹⁹ Плачков, Ив. Пеев, *Из гънките на миналото...*, 74–75.

тя е против приетия закон за конституционна промяна, но притисната от реалната политика, прави елегантен преход към подкрепа. Ив. Пеев има редица статии във вестниците „против“ и след това „за“ и така като член на Централното бюро поема своята персонална отговорност за политическото шикалкаване.

На 5 юни 1911 г. 554 102 от 1 053 647 избиратели дават своя глас за удвоения брой представители, тъй като конституцията изисква нейната промяна да се извършва от двойно число депутати. Управляващата коалиция печели и получава пълен контрол върху събранието – от 426 мандата опозицията има само 74. Напълно логично в парламента влиза и Ив. Пеев. Както може да се очаква, той отново е в една бъдеща доверие в избирателите по своята персонална стойност листа – неговият вечен приятел, ментор, колега и кръстник М. Маджаров, финансовият министър Т. Теодоров и един по-малко познат адвокат Данчо Пишманов. Не е изненада и избирателната околия – Първа селска околия в Софийски окръг – една от партийните крепости. Така най-после той влиза отново в парламентарната зала – от касирането му през 1901 г. неусетно е минало повече от едно десетилетие. Завръщането му е повече от триумфално – листата получава 4650 от 6468 гласували, но не трябва да се забравя, че Великото народно събрание по конституция има ограничен мандат – само за промяна на основния закон, което ограничава и неговия времеви хоризонт. Очакването да продължи не повече от месец се сбъдва и от 9 юни до 9 юли 1911 г. в старопрестолно Търново депутатите дебатираат и приемат конституционната промяна.²⁰ Но както винаги до този момент, събрание, в което е член, трудно надминава месец.

За Ив. Пеев този месец е период на нов политически връх. На втория ден и заседание V ВНС определя двамата неразделни политически другари за заместници на избрания за председател д-р Ст. Данев. Разликата в гласовете е минимална, както винаги е било в тяхната обща кариера – М. Маджаров получава 317, а Ив. Пеев – 299 гласа. Компенсацията е видна – след като не получават министерски постове, те се отправят към следващото по-важност институционално предизвикателство – управлението на парламента. С английско чувство за хумор той се обръща към избралите го представители с едно интересно признание: „Имам незаслужена слава, че обичам да се закачам с всекиго и с всички. Благодаря Ви извънредно много, дете ми направихте тая голяма чест, като ме поставихте на едно

²⁰ За изборите, позициите на партиите и извършената конституционна промяна: Гешева, Й. *Държавната институция Велико Народно Събрание, 1879–1911*. София, 2001, 227–293.

място, отдето ще се постарая да покажа, че мога да бъда толерантен към всекиго и към всички“²¹

Може да се каже, че той спазва своето обещание и няма скандали около неговото поведение като заместник. Водените от него заседания преминават спокойно и действията му са коректни. Не може да се очаква и друго, тъй като постът му практически го отстранява от дебатите, той, както и М. Маджаров не вземат думата по-нито един въпрос, което не означава, че тяхната позиция на защита на конституционната промяна не намира ясен израз на страниците на в. „Мир“. Нещо повече, Ив. Пеев в издавания лично от него в. „Реч“ разширява политическото ветрило на пропагандната кампания в посока конституционна промяна, особено в сферата на борбата срещу набиращата в този момент лява вълна, която се концентрира в двете социалистически партии, Радикалдемократическата партия и земеделския съюз, които успяват да концентрират със своята дейност вниманието на обществото.²² И двамата са лоялни към партийната и коалиционна политика, те са част от мнозинството и без да парадират, осигуряват нужното спокойствие в парламентарната зала.

Приключването на конституционната промяна автоматично води до стартиране на нова изборна кампания. Конституционният текст изисква след закриването на V ВНС да започне процедурата по съставянето на XV ОНС. Срокът в основния закон е два месеца и на 4 септември 1911 г. избирателите за втори път през годината са призовани пред урните. Изненадващо за всички наблюдатели управляващата коалиция не понася тежки удари от конституционната промяна и не плаща неминуем данък за участието си в управлението и спечелва огромно мнозинство. Тези избори са известни и с нещо ново – за пръв път в българската история се гласува по пропорционалната система в два окръга – Търновски и Пловдивски, което кара партиите да разположат своите лидери в тези региони, за да гарантират избирането им като водачи на пропорционалните листи. Ив. Пеев и М. Маджаров не са поставени сред тях и отново са изпратени в добре познатите им софийски села – т.е. изборът им не е гарантиран.

Има и малка промяна в самата Първа селска софийска избирателна околия, от която отпадат селата на юг от София и вече обхваща само района на Новоселци (дн. Елин Пелин), Казичене и Челопечене. Всяка подобна реконструкция създава проблем и разкъсва функциониращи и познати политически връзки, но в случая негативните очаквания не се оправдават. Срещу тандема се изправя листата на лидера на Либералната партия

²¹ Стенографски дневници на V ВНС, с. 7.

²² Гешева, Й. *Държавната институция...*, с. 247.

д-р В. Радославов и неговия съученик от Ловеч и състудент от Хайделберг д-р Димитър К. Вачов. Победата над един бивш министър-председател и един бивш просветен министър със 70.6% от гласовете не може да не радва двамата копривщеници и дава повод за повишено самочувствие, което ще позволи безпроблемното им утвърждаване в парламента и става добра база за политическо позициониране.²³ И то не закъснява. Всъщност става въпрос за повторение на позициите, тъй като на 15 октомври 1911 г. ръководството на закритото V ВНС е преизбрано като ръководство и на XV ОНС. Разликата е само в това, че при избора на д-р Ст. Данев за председател се появява и една бюлетина за руския цар, пусната от някой опозиционер, който предсеща какво ще се случи в скоро време, а двамата му заместници отново са избрани от мнозинството, като този път разлика е само 3 гласа в полза на по-стария М. Маджаров²⁴.

Тройката сполучливо управлява XV ОНС, но народняшкият тандем в нея все по-често поема върху себе си оперативните дела и ръководенето на заседанията на парламента, тъй като неговият председател започва да играе ролята на „втори“ външен министър при подготовката на Балканския съюз. Доста скучна за темперамента на двамата вестникари дейност, но както се оказва, много скоро те ще се разделят с безметежния парламентарен живот, където като водещи на заседанията са лишени от възможността да водят персонална политика, а трябва да се подчиняват на правилника и интересите на мнозинството.

Пръв напуска М. Маджаров – на 1 февруари 1912 г. той си подава оставката като заместник-председател на парламента и е заменен от младата звезда на партията – Атанас Д. Буров. Тандемът е разпокъсан, тъй като М. Маджаров поема към Лондон да заеме поста пълномощен министър на страната.²⁵ Иван Пеев веднага поема издаването и редактирането на партийния орган в „Мир“.²⁶ Тежка задача, защото вестникът не е само средство за информиране и пропаганда на политика, а в момента е със статут на „официоз“, който трябва да оформя общественото мнение и то в навечерието на война.

Изпращането на видни политици към ключови места за дипломатията предвид предстоящата война продължава и към Петербург поема Стефан Бобчев – министър на просветата. Този освободен пост за всички

²³ Статистика на изборите за народни представители за XV обикновено народно събрание, София, 1914, с. 19, 191; Стенографски дневници на XV ОНС, I ИС, с. 27.

²⁴ Стенографски дневници на XV ОНС, I РС, 4–6.

²⁵ Стенографски дневници на XV ОНС, I РС, 2197–2198.

²⁶ Николова, В. Между консерватизма и либерализма..., с. 283.

запознати е „запазен“ за един човек. На 1 октомври 1912 г., само четири дена преди началото на Балканската война, при вече извършена мобилизация Ив. Пеев напуска парламентарния пост и за трети път се оказва министър на народното просвещение – тъкмо навреме, за да положи подписа си под манифеста за обявяването на войната, който е написан от предшественика му.²⁷ Не може да не се подчертае, че влизането в изпълнителната власт по време на практическо състояние на война означава, че той не се съмнява нито за миг в правотата на очертаващия се конфликт и показва неговата готовност да поеме своя дял от отговорността – политическата пред партията и историческата – пред обществеността. В условията на трескаво очакване как ще разреши дилемата – „война или мир“, смяната не предизвиква някакъв особен обществен отзвук. Единствено колегите му в кабинета искат да видят дали ще имат проблеми с човек, който има „репутацията на ненадминат интригант“.²⁸ Всички други вече чакат топове да загърмят²⁹ и на 5 октомври 1912 г. те, а не ораторите в парламента и политиците в Министерския съвет вече имат тежката дума. Съдбата на страната и нацията вече са в ръцете на редовия войник.

Да си министър по време на война е тежка задача, още по-тежко е, ако си министър на образованието. Министерствата, които не са свързани с прякото осигуряване на армията – съдебното и просветното, са практически изпразнени от персонал, а погледнато реално, и от задачи. Юристите поемат военнополовите съдилища и слагат пагоните си на запасни офицери. Учителите, които имат звания от запаса, повеждат към победата или смъртта своите бивши ученици – историята иска от тях да покажат на практика проповядвания в часовете патриотизъм, а онези, които нямат пагони, влизат в окопите заедно с тези, които са учили на саможертва. Учебната година е прекъсната, учителите са на фронта, училищните сгради влизат в помощ на армията, като съобразно времето и ситуацията се използват за казарми, болници, складове и всичко, за което могат да послужат.

Времето обаче бързо минава и въпреки бляскавите победи на армията войната се затяга и в началото на 1913 г. ребром се поставя въпросът каква ще е съдбата на учебната година. Зимата е към своя край, но краят на войната не се вижда и всеки родител, на фронта и в тила, започва да мисли за обучението на своите деца. На 9 февруари 1913 г. Ив. Пеев разпорежда на окръжните училищни инспектори, директорите на пълните

²⁷ Абрашев, П. Дневник..., с. 74.

²⁸ Абрашев, П. Дневник..., с. 63.

²⁹ Марков, Г. *България в Балканския съюз срещу Османската империя*. София, 1989.

и непълните средни училища да вземат мерки за започване на учебните занятия. Министърът е наясно, че това е крайният срок, който би позволил на системата в съкратено време да проведе учебна година. Училищата се отворят там, където има достатъчно учители и освободен от войската персонал и сгради. Урежда се заплащането на всички категории учители, директори, инспектори, поясняват се сроковете на явяване на учителите на работа. При невъзможност да бъдат обхванати всички ученици се разрешават всякакви структурни промени – сливане на паралелки, полудневни занятия, прехвърляне на учители в различни типове училища, съкращава се великденската ваканция, а срокът за края на учебната година е увеличен до 29 юни.³⁰

Системата заработва с големи усилия и разнопосочни резултати, но няма как да се очаква друго. Министерството оказва методична помощ и постоянно напомня, че учебният материал трябва да се редуцира и всяка методична единица „да съдържа най-същественото“, а учителите трябва да резюмират учебното съдържание, като се съсредоточат върху това, което трябва задължително да се запомни и усвои, а останалото да се прочете допълнително от учениците. Обществеността е разтревожена, че децата са натоварени прекалено много поради съкратените срокове, което кара Ив. Пеев в началото на май 1913 г. да я успокоява, че основната му цел е „учебната година да не се изгуби“ и предстои анализ на обема взет материал и едва тогава ще се взема окончателното решение.³¹

Първоначалните училища са по-малка грижа, тъй като персоналетът в тях е сравнително малко, а и чрез преобладаващия брой заети жени по-лесно се попълват учителските места. Липсата на мъжете, които са мобилизирани на фронта, кара населението да иска децата да завършат по-рано учебната година, за да се включат в селскостопанската дейност. На 1 май 1913 г. министърът нарежда в случаите, където в класните стаи на селските училища липсват 50% от постъпилите през септември деца, учениците да се разпуснат във ваканция, а останалите да продължат до края на месеца. Срокът за градските училища е до края на м. юни, но при нужда занятията могат да се провеждат само до обяд.³²

Малко неочаквано като време, но напълно в стила на Ив. Пеев е неговият пръв и както се оказва, последен персонален законодателен опит като министър, а и като народен представител. На 20 февруари 1913 г. той внася с придружаващ доклад в парламента „Закон за промяна на закона

³⁰ *Училищен преглед*, 1913, кн. I., 367–369.

³¹ *Училищен преглед*, 1912, кн. IX–X, 365–367.

³² *Училищен преглед*, 1912, кн. IX–X, 379–385.

за народното просвещение“.³³ Сякаш за да докаже мнението, че неговите възгледи и идеи за образователния сектор са достатъчно устойчиви. На пръв поглед е странно, че по време на война, при току-що възобновените след краткото примирие бойни действия народните представители да се занимават с подобни въпроси. Но явно българският парламентаризъм е вече улегнал и освен текущите дела, които са предизвикани от войната, депутатите продължават да работят по дневния ред на страната. Разбира се, опозицията се опитва да експлоатира този факт, но това е повече от любов към опозиционната дейност, а не по принцип.

Промените, предложени от Ив. Пеев, са концентрирани само в шест члена. Той предвижда създаването на 6 учебни области, които трябва да покрият страната. Областите трябва да се управляват от директор, назначаван от министъра, и училищен съвет. Областният училищен съвет трябва да има петима членове: митрополитът, окръжните управител и училищен инспектор, един директор на средно училище и председател на училищното настоятелство. Представители на общините участват при обсъждане на техните проблеми. Дава се възможност за финансиране на училищата не само от местните данъци, но и от специфични приходи и такси, въведени от местните власти. Учителските заплати се разделят в пет категории, а уволненията и преместванията им се поемат от областните училищни съвети. Учебният съвет към министерството увеличава своите правомощия.³⁴

Кратките членове не правят дискусията кратка – те започват на 25 февруари и продължават до 8 март 1913 г., когато законът се приема на първо четене. Предложенията са посрещнати не само на нож, а направо с ураганен словесен огън от страна на всички групи на опозицията. Дори депутатите от коалиционния партньор – Прогресивнолибералната партия, са изключително агресивни и се налага министърът на правосъдието П. Абрашев да им обяснява, че законопроектът е на целия кабинет, т.е. и техен.³⁵ Основната идея на министъра е да децентрализира управлението на образователния сектор, като се преодолее централизацията, която започва от времето на министър Г. Живков, който за да даде някаква гаранция на учителите, че няма да са играчка в ръцете на местните власти, вкарва държавния контрол на всякакви нива и във всички сфери. Ив. Пеев сам изтъква, че предпочита да създаде шест подминистерства – опозицията ги нарича „малки министърчета“, като целта е да разтовари министъра

³³ *Училищен преглед*, 1912, кн. IX–X, 314–315.

³⁴ Стенографски дневници на XV ОНС, II РС, 332–333, 355–488.

³⁵ Абрашев, П. *Дневник...*, с. 222.

от текущата и често чисто партизанска дейност за назначаване на учителите. Съпротивата идва и от всесилната синдикална организация на учителите, която по принцип се контролира изцяло от различните крила на социалистите, която вижда реакционерство в привличането на висшето духовенство в областните училищни съвети. Синдикалистите и техните говорители в парламента са против и въвеждането на професионални критерии за повишаване на учителите, а предпочитат уравниловката, която базираната само на трудовия стаж система ражда. Съпротива среща и предложението му общините да имат право да увеличават таксите за учащите и така да могат да поддържат собствена мрежа от средни училища, а не да карат своите граждани да издържат децата си в други общини. Министърът сам защитава накрая своя проект и то изключително систематизирано и аналитично. Това е практически първата му реч в събранието и трябва да се подчертае, че мълчанието му в зала е загуба за българския парламентаризъм. Човек на перото, той конструира речта си точка по-точка за всяко обвинение и като си избира любим израз за повторение – „явно почитаемият народен представител не е чел проекта“, аргументирано отхвърля всички направени бележки.³⁶ Така се получава един голям парадокс – несъмнен майстор на перото не успява да се превърне в бележит парламентарен оратор, тъй като трудно влиза в парламента или пък е негов ръководител или министър.

Гласуването на първо четене на закона се оказва и неговата лебедова песен. Дни по-късно пада Одринската крепост, войната отива към победен край и вниманието се съсредоточава върху сключването на мирния договор и никой не се интересува от реформата на образованието. Сесията на Народното събрание се закрива на 30 април 1913 г., с което опитът на Ив. Пеев за военновременно модернизиране на образователното законодателство пропада.

През цялата война кабинетът се събира почти всеки ден, а бурните заседания следват дневния ред, поставен от фронта. В такива моменти основната тежест е в Главната квартира на армията, а не в Министерския съвет, който няма оперативни правомощия за водене на военните действия. Това не означава, че министрите нямат никаква работа, техните заседания не се свикват, за да чакат новини от фронта, които много често така и не достигат до тях. Дори няколко пъти се налага на просветния министър да показва своята осведоменост, след като използва своите дългогодишни връзки на журналист и редактор на правителствения официоз и често изненадва колегите си с изпреварваща информация. Министрите са изправени пред лавина от задачи – всеки ден възникват

³⁶ Стенографски дневници на XV ОНС, I ИС, 501–520.

финансови проблеми, нужда от оръжие, амуниции, лекарства, облекло, а дипломатическите телеграми пристигат денонощно. Това е само върхът на айсберга в дейността на един военновременен кабинет. Министър Ив. Пеев е солидарен със своите колеги и практически гласува всички решения, като сведенията показват, че той е един от най-динамичните министри и е противник на празнословието и разтакаването при оперативната дейност.³⁷

На 17 май 1913 г. в Лондон се подписва мирният договор между Балканския съюз и Османската империя. Часове по-късно министър-председателят Ив. Ев. Гешов подава своята оставка, за да се постави началото на „ликвидирането на резултатите, добити от борбата на съюзниците против Турция“.³⁸ Кабинетът остава цели две седмици в оставка и в управляващата коалиция върви тежка дискусия за насоката на родната политика и как да се намери изход от тежката политическа криза. Прогресивнолибералните министри са на мнение, че ако е необходимо, да се върви до нова война, но не и се допусне предоговаряне на поетите преди войната задължения, а народняците са за търсенето на мирен изход и недопускане на война със съюзниците. Ив. Пеев е по-близо до възгледа на цанковистите и допуска война със Сърбия.³⁹ Чест му прави, че в спомените си той няколко пъти подчертава, че през цялото си министерство в кабинета на Ив. Ев. Гешов той се опитва да прокара по-активна и неотстъпчива политика.⁴⁰

Безкрайните комбинации, които се разиграват между отговорните и неотговорни фактори завършват с нов кабинет – на 1 юни 1913 г. се конструира правителството на д-р Ст. Данев⁴¹, а на 25 юни бившият премиер поема ръководството на парламента.⁴² Ротацията води дотам, че представителите на Народната партия в правителството стават петима. Ив. Ев. Гешов е заменен от двама негови съпартийци – още един заместник-председател на парламента – Ат. Д. Буров, преминава в изпълнителната

³⁷ Дневникът на правосъдния министър П. Абрашев показва изключително коректната му работа, съпротивата му срещу партизанските назначения, непримиримост към всяко самохвалство на политици и военни и опита му за осигуряване на поне 1/3 от заплатата на чиновниците по време на войната. – Абрашев, П. *Дневник...*, с. 67, 77, 80, 109.

³⁸ Гешов, Ив. *Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи*. София, 1914, с. 109.

³⁹ За кабинетните разногласия, отношенията с опозицията и двореца в този момент: Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта*. София, 1998, 26–39.

⁴⁰ Плачков, Ив. Пеев. *Из гънките на миналото...*, 74–75.

⁴¹ Български държавни институции. *Енциклопедичен справочник. 1879–1986*. Съст. Методиев, В., Л. Стоянов, София, 1987, с. 318.

⁴² Стенографски дневници XV ОНС, II ИС, с. 4.

власт като министър на търговията, а от Лондон за вътрешен министър се завръща М. Маджаров. Така кабинетът на Ст. Данев съхранява коалиционната формула, шестима от министрите също запазват своите постове, но това не означава, че автоматично се повтаря структурата на „кабинета Гешов“.⁴³

На пръв поглед министерските постове се поемат от хора, които имат повече близост като политически лица и биографии. Парламентарното управляващо трио в V ВНС и XV ОНС Данев-Маджаров-Пеев поема съответно външното, вътрешното и просветното ведомство. Тандемът Маджаров – Пеев отново е заедно, а просветният министър вече е за четвърти път министър. Обстановката обаче е толкова нажежена, че никой няма време да гледа кой какви връзки има и с кого е близък – но всички са убедени, че това е състав на съвета, много по-склонен да води твърда политика към съюзниците. Предстои търсенето на мирен изход от натрупаното недоверие между четирите съюзни държави победители, недоволната от отстъпките Румъния и търсещата реванш Турция, тъй като мирът не води до разрешаване на въпросите, поставени от военния конфликт, и столицата, страната, тилът и армията на фронта са като разбунен кошер.

Случилото се на 16 юни 1913 г. вкарва страната във втора война.⁴⁴ Страшното е, че министрите дълго време така и не разбират, че това е военен конфликт, а не граничен инцидент между изправените една срещу друга армии. „Ограниченият натиск“ на военните срещу съюзниците изправя страната срещу всичките ѝ съседи – абсолютно сигурна предпоставка за катастрофа и неизбежен катаклизъм.

Така втората половина на месец юни 1913 г. се превръща за кабинета в едно странно лутане между войната и мира, надеждата и погрома и затова правителството няколко пъти на теория и практика се опитва да излезе от властта. Размяната на оставки, отхвърлянето им от царя, търсенето на изход в други политически конфигурации, странни идеи и реални комбинации заливат улиците и кафенетата на София и страната и се застигат по-бързо от часовниковите стрели. В първите дни мнозинството от министрите са склонни да се оттеглят, но пред наложената война и изправени през голямата отговорност пред страната, Ив. Пеев и Ат. Д. Буров определят подобна стъпка като „дезертьорство“.⁴⁵ След две

⁴³ За кабинетната смяна: Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, с. 39.

⁴⁴ Марков, Г. *Българското крушение 1913 г. София*, 1991.

⁴⁵ За позицията на Ив. Пеев: Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, 41–42; Абрашев, П. *Дневник...*, с. 359; Плачков, Ив. Пеев. *Из гънките на миналото...*, с. 70.

седмици колебания на 2 юли 1913 г. д-р Ст. Данев обявява, че политиката му е „фалирала“ и окончателно се оттегля от властта.⁴⁶

И в двата военни кабинета Ив. Пеев е сред активните министри. Той спазва принципа, че „на война не се играе“ и е готов да поддържа потвърда и ясна политика. Обхватът на неговата политическа линия обаче е различен в отделните епизоди на войната и се съобразява с изменящата се ситуация, но в общи линии е адекватен към случващото се. В няколко критични момента и при тежки дискусии той отстоява своето мнение, без да минара съгласието в кабинета. Здравно стъпил на земята, той се опитва да не се поддава на опиянението и да води, както той сам казва, „реална политика“. Така например, когато победоносната българска армия се изправя пред Цариград, той е сред хората, които остро се изправят срещу лансираната от цанковистките министри – Ан. Франгя и Д. Христов, мисъл, че България трябва да влезе в Цариград, за да бъде използван като разменна монета в преговорите за мир и предаден на русите, когато те го поискат. Но същевременно е против това кабинетът да иска императивно от цар Фердинанд сключване на примирие с Османската империя преди атаката на Чаталджа.⁴⁷ Явно не е далеч и от потвърда линия и желание за по-голямо териториално разширение на страната и когато години по-късно се опитва да направи равностметка за своята линия, без коментар публикува едно свое писмо да своя приятел М. Маджаров от 29 ноември 1912 г., в което се вижда, че той настоява в предстоящите преговори за мир да поддържа линията Мидия – Родосто – Сарос. Достойно за уважение признание и за разлика от други мемоаристи той не разкроява своето участие и значение в събитията, въпреки че има известно право да го прави, тъй като в началото на 1913 г. ревизира позицията си и приема по-умерен вариант за българските искания.⁴⁸ Въобще той е човек със собствено мнение и много често е самотен сред колегите си: противник е на забавянето на примирието след падането на Одрин, дори с цената на скандал със съюзниците, против демобилизацията на армията е, а само за раздалечаване на българските и турски войски, за активна пропаганда на българската кауза, дори ако трябва да се използват и фигури като Н. Геннадиев и Симеон Радев.⁴⁹

На „реалната политика“ се базира и отношението му към румънското искане за териториално разширение в Добруджа. Той е наясно, че въпреки

⁴⁶ Живков, Св. *Прогресивнолибералната партия в България. С Русия политика не правим!* София, 2014, 325–330.

⁴⁷ Абрашев, П. *Дневник...*, с. 115, 117.

⁴⁸ Плачков, Ив. Пеев. *Из гънките на миналото...*, 84–85. Абрашев, П. *Дневник...*, с. 180.

⁴⁹ Марков, Г. *България в Балканския съюз...*, с. 385; Абрашев, П. *Дневник...*, с. 255, 268, 274.

липсата на политически морал в случая Румъния играе безопасна за нея игра, защото Виена и Петербург наддават за нея като съюзник и я насочват към България. Затова с поставянето на въпроса от страна на Букурещ той е твърд привърженик на разбирателството и е съгласен да се направи минимална ректификация на границата, акт, който трябва да осигури страната от удар в тила. Тази му позиция се съхранява в продължение на цялата война независимо от ескалацията на исканията – първоначално за предаване на Силистра, готов е дори за отстъпването на линията Силистра – Шабла, тъй като за разлика от останалите министри той е убеден, че Русия няма да спре румънските желания и предпочита двустранно споразумение и сключване на съюзнически отношения, нещо, което колегите му отхвърлят. Когато руската позиция за отстъпване на Силистра е реализирана, той, министър-председателят и Д. Яблански напразно се опитват да убедят другите министри за необходимостта от преговори за съюз, но мнозинството отново не се съгласява. Впоследствие остава сам в тази си позиция и разглежда съюза с Букурещ като ключ към подкрепа от страна на Австро-Унгария. Дори два дни след началото на Междусъюзническата война, преди румънското навлизане, Ив. Пеев се опитва да убеди отново колегите си за осигуряване на тила чрез разбирателство. Вярата в Русия, че няма да допусне настъпление в тила на България, обаче отново надделява.⁵⁰

Русия е изключително важен елемент в политиката и на двата военновременни кабинета, в които той участва. И двамата министър-председатели и техните колеги в общи линии спазват принципа „С Русия политика не правим“, като при д-р Ст. Данев това не само е партиен лозунг, а е почти „генетично закодирано“ в партията.⁵¹ Макар и в една степен на по-ниско ниво, но в същото русло са и неговите колеги от Народната партия. За Ив. Пеев това поведение е „идолопоклонничество“ и сам изтъква, че той не принадлежи към подобни филства и фобства.⁵² Тази негова „странност“ сред министрите се изтъква и от колегите му в кабинета. Според подробния дневник на П. Абрашев няма друг министър в двата кабинета, който да смята, че външнополитическа помощ може и трябва да се търси навсякъде и във всеки момент. По време на бурните дебати за пътищата към мира на 8 февруари 1913 г. той заявява на своите колеги: „Нашите интереси най-много съвпадат с тия на Австрия. И тя, и ние не щем велика

⁵⁰ Абрашев, П. *Дневник...*, с. 164, 200, 201, 203, 204, 259, 299, 301, 308.

⁵¹ Живков, Св. *Прогресивнолибералната партия в България...*, 20–21, 25–29.

⁵² Плачков, Ив. Пеев. *Из гънките на миналото...*, с. 47, 85.

Румъния. И тя, и ние не щем велика Сърбия“.⁵³ Теоретична конструкция, която е направо кошунствена за управляващите партии – които от възникването на идеята за съюза, през сключването на договорите и самото водене на войната разчитат на Петербург.

Съгласието му да бъде част от тези кабинети се крие в дълбокото му убеждение, че русофилска политика не трябва да се води от русофили – още един постулат, който се споделя и от държавния глава. Това показва защо между Фердинанд и Ив. Пеев винаги е имало някакво доверие, което обаче не граничи със зависимостта или, по точно, няма директни сведения за това. Все пак министър П. Абрашев споменава нещо много важно, споделено му от Ив. Пеев. На 12 април 1913 г. северната империя остро предупреждава България, че ако се сблъска със Сърбия и Гърция, ще получи в тила си удар от страна на Румъния и Турция, което кара част от министрите да започнат да говорят за оставка. Тогава царският частен секретар д-р Никола Ламбрев влиза в директен контакт с Ив. Пеев и му предава, че цар Фердинанд не иска кабинетът да излиза в оставка поради „неподръжка от страна на Русия“ и същевременно предава и царската алтернатива – правителството „да насочи политиката си в друго направление“. Неоспоримо доказателство, че има някаква близост между министър Ив. Пеев и двореца. В средата на април 1913 г. той на няколко пъти споделя пред цанковистките министри, че ще им се наложи да играят „ролята на русофоби“ в един кабинет, воден от самия д-р Ст. Данев. На 20 април това прониква и във в. „Мир“, който започва да говори за „независима политика. Това не може да са случайни реплики и явно са част от общото настроение за оттеглянето на Ив. Ев. Гешов и замяната му с по-динамичния д-р Ст. Данев. Така преди подписването на Лондонския мирен договор той стои по-близо до прогресивнолибералните министри и в известна степен играе ролята на медиатор между дворец и кабинет. Но когато кабинетът е променен и нещата се поставят ребром – „война или мир“, той гласува против това увлечение на цанковистите. На 9 юни той се изказва против идеята, че ако Сърбия не приеме кондоминиума за управление на освободените земи и арбитража по договора, трябва да се отива към война.⁵⁴ Остава му утехата, че е бил прав и Русия ще приеме това като ултиматум и ще откаже арбитража, с което се отваря пътя към войната. Всичко това показва, че макар и да не е основна фигура в управлението, Ив. Пеев е участник със своя роля и място в победоносните моменти на Балканската война и в последвалият погром.

⁵³ Абрашев, П. *Дневник...*, с. 208, 216.

⁵⁴ Марков, Г. *Българското крушение...*, с. 51; Абрашев, П. *Дневник...*, с. 227, 229, 278, 280.

След фалита на „кабинета Данев“ свиканият Коронен съвет и консултациите при цар Фердинанд I водят до връчване на мандат на Ал. Малинов за създаване на общонационален кабинет с участието на всички партии. Кабинетната листа е почти готова, но споровете върху една-две кандидатури довеждат до крах на идеята. В публикуваната листа на 3 юли 1913 г. името му отново стои срещу поста министър на просвещението и всички партии приемат, че друга алтернатива за поста няма.⁵⁵ Националната концентрация пропада и така не успява да поеме своя пети министерски портфейл.

Докато вървят дискусиите за оставка и намирането на изход от политическата и военна криза, Ив. Пеев си остава действащ министър и сериозно обмисля последиците за учениците. На 21 юни 1913 г. той взема решение, което се очаква от хиляди семейства. В този тежък момент той осигурява бъдещето на децата, които поради неоткриване на училищата им не успяват да влязат в клас до края на учебната 1912/1913 г. Разпоредбата му предвижда учениците, които успеят да се подготвят и покрият минимума знания, да се явят на препитване и преминат в по-горно отделение, а тези, които не успеят да преминат през процедурата, да повторят годината, но тя да им се брой за първа. Ив. Пеев намира и юридическия казус учениците да не плащат предвидената в закона такса за изпита.⁵⁶ Дейността му е продължена от неговия заместник-министър П. Пешев, което показва адекватността на мерките му.

На 4 юли 1913 г. се съставя кабинетът на д-р В. Радославов от трите либерални формации и Ив. Пеев се връща в парламента като редови депутат. По решение на Централното бюро партийните депутати са призвани да подкрепят новия кабинет и на 11 юли парламентарната група заявява, че „ще поддържа всецяло правителството в мерките да изкара България от трудното положение“. „Меденият месец“ обаче завършва много бързо – на 23 юли сесията на събранието е закрыта, представителите – разпуснати, и както може и да се очаква, никога повече неповикани. Събитията се развиват със светкавична скорост – на 28 юли се сключва Букурещкият договор, на 16 септември Цариградският мирен договор и на 23 септември излиза указът за разпускане на XV ОНС, а за 27 октомври и 24 ноември 1913 г. се насрочва вот за местни органи и нов парламент.⁵⁷

Като виновни за националната катастрофа народняците не могат да очакват сериозен резултат. В личен план Ив. Пеев също променя своето

⁵⁵ Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, 53–58.

⁵⁶ *Училищен преглед*, 1913, кн. I, с. 3.

⁵⁷ Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, 62–67.

място и в партийната йерархия – от 13 октомври той вече не е деловодител на Централното бюро. Макар и да остава член на централното ръководство, той не е водач на нито една окръжна листа.⁵⁸ Като министър в „погромаджийския кабинет“ логично е да очаква, че той няма да успее да влезе в парламента, още повече че самата партия успява да спечели само пет мандата. Малкото успокоение за тях е, че по-зле са единствено коалиционните им партньори, които пласират в парламента само бившия министър председател д-р Ст. Данев. Но благодарение на техните верни избиратели в Софийски окръг се избират Т. Теодоров и Ив. Пеев.⁵⁹

Неписаното правило, че щом Ив. Пеев е в даден парламент, то той няма да има дълъг живот, се сбъдва на 100%. Този път му се налага да участва в националния парламентарен антирекорд – свиканото на 19 декември 1913 г. XVI ОНС има само 13 дена живот и шест работни заседания. Разбира се, причината за това не е лично той, а резултатът от вота – за пръв път от 1879 г. правителство, което провежда изборите, не успява да си осигури мнозинство в Народното събрание. Опозицията има 110 представители, но е разпръсната в седем групи, а кабинетът на трите либерални партии има само 94 депутати. Чисто математически опозицията може да помете властта само с едно механично гласуване, но тя е изключително разнородна и седемте партии са несъвместими по своя идеологически и политически профил, минало и идеи: „погромаджиите“ от Прогресивнолибералната и Народната партия са изолирани от втората по големина група – тази на земеделците, както и от страна на тесните социалисти, които пък от своя страна не контактуват помежду си, а отказват да правят това и с останалите: демократи, радикали и широки социалисти. Лидерите на опозицията не успяват да се споразумеят дори за ръководство на парламента, което прави абсолютно нереална идеята за техен коалиционен кабинет. След тежки парламентарни процедури, оставки и опити за създаване на правителство в различни конфигурация на 23 декември д-р В. Радославов съставя своя втори поред кабинет и минути преди настъпването на новата година, на 31 декември 1913 г., от трибуната на събранието прочита указа на царя за разпускане на парламента. „Мъртвородената камара“ не успява да свърши абсолютно нищо и отива в историята.⁶⁰

Така зимата на 1913/1914 г. преминава в поредната предизборна кампания. Ив. Пеев участва в пропагандата на партийната програма, разпределението на водачите по окръжия и съответно поставя и своята

⁵⁸ Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 284–290; 509.

⁵⁹ За резултатите: Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, 94–96.

⁶⁰ Кишкилова, П. *България 1913. Кризата във властта...*, 131–132

кандидатура. Изборите на 23 февруари 1914 г. за XVII ОНС не променят кой знае колко тежестта на Народната партия. Пропорционалната избирателна система обаче гарантира 10 места за партийните лидери и колкото и парадоксално да е, ръстът от предишните избори е 100%, което означава, че партията преодолява разгрома си от предходната година. В столицата народняците получава три мандата, но благодарение на това, че Ив. Ев. Гешов получава мандат и в Ст. Загора, в парламента влизат следващите трима от листата в София – Т. Теодоров, Ив. Пеев и Гр. Коцов. Така Ив. Пеев се оказва за шести път представител. Това е най-дългият му престой в парламентарната зала, повече от 5 години – от 20 март 1914 г. до 15 април 1919 г. Това събрание има странна съдба, странни ще са и ролите на участващите в него – то е свикано да донесе мирно развитие на страната, но в повечето време се оказва военновременно, а Ив. Пеев влиза в него като опозиция и ще излезе като депутат, който подкрепя един коалиционен кабинет от пет партии, воден от лидера на неговата партия Т. Теодоров, кабинет, който е създаден да донесе поне почетен мир.⁶¹ Всичко това е още в бъдеще време, а и в този момент вниманието е насочено към възстановяването на страната.

Но в персонален план над Ив. Пеев надвисват градоносните политически облаци на съдебното преследване. На 21 април 1914 г. – само ден след свикването на първата сесия на XVII ОНС, на трибуната застава неговият ученик Н. Геннадиев и от името на група представители в продължение на 11 часа мотивира искането за откриване на процедура за конституционна анкета по дейността на министрите от кабинетите на Ив. Евс. Гешов и д-р Ст. Данев. Ив. Пеев е член и на двата кабинета и носи отговорност за воденето и резултата от двете войни. Парламентът приема създаването на предвидената в основния закон анкетна комисия.⁶² От Народната партия в залата на събранието говорят Т. Теодоров и Ат. Буров, а защитата пред обществото поема в. „Мир“, но всички знаят, че зад това стои перото на Ив. Пеев. На неговите страници за пръв път публично е формулирана идеята, че „престъпното безумие“ от 16 юни е следствие на заповед, „издадена от ген. Савов по заповед на Н. В. Царят на българите“. Комисията ще работи до април 1919 г., когато трима от разследваните – Т. Теодоров ще е министър-председател, а д-р Ст. Данев и М. Маджаров негови министри, обвиняемите не отиват под съд, а малко утешение за комисарите, които посвещават четири години на събиране на материали, е, че те са отпеча-

⁶¹ Стенографски дневници XVII ОНС, I ИС, 3125–3179; Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 292–299.

⁶² Гешева, Й. *Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност*. София, 2003, 89–111.

тани, което обаче е повече радост за историците, отколкото обществено значим факт.⁶³

Но много скоро възстановяването на страната отново ще влезе под тежката сянка на войната. През лятото на 1914 г. ескалацията на напрежението води дотам, че в началото на август повечето от Великите сили се хващат за оръжието. Започва Първата световна война и постепенно забравената от бога и световната политика, унижена, ограбена и разгромена България изведнъж отново започва да придобива значение. Цената на страната расте с увеличаване на жертвите и затъването в тресавището на позиционната война. Прокламираният неутралитет на царството е добре дошъл и за опозиция, и за управляващи, но всички са наясно, че той е само предпоставка за бъдещия дипломатически пазарлък до онзи момент, когато България ще се опита отново да разреши незавършеното си обединение, хващайки отново оръжието.⁶⁴

В края на 1914 г. Народната партия става единствената опозиционна партия, които оповестява своя програма за постигане на националните интереси чрез завръщането на загубеното от двете войни, което трябва да стане с обвързване с Антантата, което означава, че неутралитетът на страната губи своето значение.⁶⁵ Цялата година партията се опитва да наложи своята линия, но през август 1915 г. правителството ориентира страната към Централните сили. Логично партията се оказва в опозиция на случващото се, но в нейното ръководство има и други гласове. Те се олицетворяват от д-р Б. Вазов, който на 9 септември 1915 г. публикува във в. „Мир“ и „Дума“, и двата под редакцията на Ив. Пеев, статии, че трябва да се свият партийните знамена, щом ще се наложи изваждането на меча. Скандалът в партията е много голям и както може да се очаква, в него е замесен и Ив. Пеев, който трябва да отблъсне атаките на своите съпартийци за закриването на в. „Мир“, ако ще поддържа тази линия. Той не само се солидаризира с д-р Б. Вазов и както може да се очаква, защитава правото на свобода на словото. „Новият дух“ надделява и вестникът променя своята позиция и застава зад идеята, че трябва да поддържа „свещеният огън в душата на войника“. Опитът за партийна цензура пропада, което е лична победа на Ив. Пеев – нещо повече, той и д-р Б. Вазов се разглеждат като „прогерманската група“ на партията в парламента. В личен план това води

⁶³ Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 306–308.

⁶⁴ За войната: Лалков, М. *Балканската политика на Австро-Унгария (1914–1917)*. София, 1983; Илчев, Ив. *България и Антантата през Първата световна война*. София, 1990; Марков, Г. *Голямата война и българският ключ за Европейският погреб*. София, 1995.

⁶⁵ Илчев, Ив. *България и Антантата през...*, с. 140; Николова, В. *Сеячът. Д-р Борис Минчов Вазов*. В. Търново, 2000, 45–46.

до политическо разделяне с дългогодишния му приятел и политически ментор М. Маджаров, който остава непримирим привърженик на Съглашението и дори отказва да чете в „Мир“.⁶⁶ Но пълно разцепление няма и въпреки разногласията партията до края на войната играе ролята на конструктивна опозиция и същевременно алтернатива на властта.

Влизането на страната в Първата световна война срещу държавите от Антантата през октомври 1915 г. е поредната загуба на основната политическа линия на Народната партия. Парламентарната дейност се концентрира около осигуряването на войната и само при гласуването на финансовите разходи опозицията се опитва да покаже, че съществува и може да отстоява свои позиции и да критикува управляващите. Това е поводът и за неговото второ заставане на парламентарната трибуна с дълга и програмна реч. На 19 декември 1915 г. събранието обсъжда половингодишен бюджет, придружен от гласуването на шестмесечен кредит за управление на присъединените и окупирани земи за 1916 г. Фактически това е редовна бюджетна процедура и съобразно парламентарната практика опозицията се опитва да насочи дебата върху няколко точки, между които с политически характер са проблемите с личната свобода на гражданите и цензурата върху кореспонденцията и пресата. Ив. Пеев фактически играе ролята на партиен и парламентарен говорител върху проблемите на цензурата и армията. За него по време на война цензурата е естествено нещо, прави сравнение с предходните две войни и дава редица примери за престараване и нарушаване на здравата логика при действия от страна на цензурата. Той дори се изказва за предварителен контрол, за да не се допускат крайности, но и цензурата да схване разликата „между военната и политическата цензура“.⁶⁷ И както през 1913 г., така и сега той не произнася нито дума извън кръга на своята основна компетенция – образованието и журналистиката. В случая обаче това е поради деликатната му роля в партийната структура и най-вече поради факта, че на неговия гръб пада тежката задача да издава и води вестника.

Основната дейност на партията се концентрира в издаването на партийния орган и епизодичните парламентарни прения. Партийното ръководство оставя тази дейност в ръцете на Ив. Пеев, д-р Б. Вазов и Сава Донев-Добриянов, една неформална група, която смята, че обединението на българите трябва да стане с помощта на Централните сили. Това обаче за част от партийните дейци ги превръща в „агент-провокатори“, но партийният елит мълчаливо приема тази двойственост в политиката на вестника. Ив. Пеев налага своята воля, тъй като смята, че войната се

⁶⁶ Николова, В. *Между консерватизма и либерализма...*, 318–360.

⁶⁷ Стенографски дневници XVII ОНС, II РС, 77–79.

води и със средствата на пропагандата и за автори привлича перата на Ив. Вазов, Ал. Теодоров – Балан, Боян Пенев, Георги Кацаров, Милан Марков и др. Той участва и в създаването и работата на Съюза на българските учени, писатели и художници, който се опитва да пропагандира българската кауза на всички възможни нива и канали. Така преминава почти цялата война и опитите на някои от членовете на партията да променят политиката на вестника пропадат.

Всеки месец война обаче води до тежки икономически, социални и дипломатически проблеми. Като огледален образ на състоянието на страната армията също е на прага на изчерпване на своите сили, започват вълнения във войската и тила. Това води до срив в доверието към управляващата Либерална концентрация и през лятото на 1918 г. тя е с изчерпан управленски ресурс и на 15 юни д-р В. Радославов подава оставката си. На хоризонта вече се усеща назряващият социален катаклизъм и военен погром, което кара цар Фердинанд, а и партиите да търсят алтернатива. Отговорните фактори в лицето на парламентарната опозиция и неотговорният фактор в лицето на царя довеждат до връчване мандата на лидера на Демократическата партия Ал. Малинов. Идеята е той да оглави едно правителство, което е съставено от 6-те опозиционни партии, но тя пропада и накрая кабинетът е съставен само от демократи и радикал-демократи. Първоначално Народната партия води преговори за участие в кабинета, след това обаче лидерите ѝ предпочитат да се отдръпнат и да предложат на преден план за министри Ив. Пеев и д-р Б. Вазов, които естествено отказват. Какво е мнението на Ив. Пеев по въпроса можем да съдим по косвени сведения. Неговият нов политически другар д-р Б. Вазов внася в Централното бюро на партията писмо, в което ясно отбелязва, че ръководството не може да се крие в толкова тежък за страната момент и трябва да поеме своя дял от историческата отговорност. За пореден път Ив. Пеев е определен от свои съпартийци като „предател“, който е готов на всичко за да поеме министерски пост и да разцепи партията.⁶⁸ Доста тежко обвинение, което обаче явно не се приема от колегите му в партийното ръководство и той остава негов член и след войната. Това е последното спрягане на името му като министър и както преди краха през 1913 г., така и преди катастрофата на страната през 1918 г. той се разминава със своя пети министерски портфейл.

* * *

⁶⁸ Николова, В. Между консерватизма и либерализма..., 338–385; Николова, В. *Сеячът. Д-р Борис Минчов Вазов...*, 51–52.

Завършекът на политическата кариера на Ив. Пеев не е еднократен акт, спокойно може да се каже, че до своя последен дъх той е част от политическата и културна среда, но след лятото на 1918 г. той повече не се споменава като претендент за постове в изпълнителната и законодателната власт. Известно време продължава да е член на партийното ръководство, като до 28 август 1920 г. той е част от избраното преди войните Централното бюро на партията, пост, който запазва и след това проведенният тогава Висш партиен събор. Като член на централното ръководство той гласува на 11 ноември с.г. да се слоят двете централни управителни тела на Народната и Прогресивнолибералната партия, като така се появява новата Обединена Народнопрогресивна либерална партия (ОНПП). Така Ив. Пеев остава член и на Централното бюро на новата партия, но не е избран в новото оперативно ръководство – Изпълнителното бюро на ОНПП.⁶⁹ Остава като редактор на партийния вестник и съответно участва във вихъра на политическите борби, но не и в реалната политика, но кариерата му ще преживее още една трансформация, която е характерна за тогавашните политически нрави.

В първите години на свободна България е популярен политическият каламбур, че „най-прекият път към Централния затвор тръгва от сградата на Министерския съвет“. Приключилата през 1919 г. парламентарна следствена сага дава надежда на министрите от кабинетите „Гешов-Данев“, че това правило няма да се спази, но тежко нараненото обществено чувство за справедливост и политическите борби изискват някакъв вид разправа с виновните за националните катастрофи. Кабинетът на Ал. Стамболийски знае за това обществено настроение, но започва да го експлоатира едва през лятото на 1922 г., когато традиционните партии се групират в монолитен Конституционен блок срещу земеделския режим. Специално гласуван закон свиква на 19 ноември 1922 г. избирателите, които са призовани с бюлетината да определят дали министрите от кабинетите на Ив. Ев. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов са виновни за националните катастрофи. „Бялата“ бюлетина означава виновни, а „черната“ – невинни. Невероятното е, че 25% от избирателите все пак залагат на черния цвят, но останалите са напълно достатъчни за управляващите да арестуват по постановление на Министерския съвет бившите министри и да сложат запор върху имуществата

⁶⁹ Георгиев. В. Образоването на Обединената Народнопрогресивна партия. – *ИБИД*, 1980, 99–127.

им. Ал. Стамболийски има достатъчен опит от престоя си в Централния затвор и предпочита да изпрати своите бивши политически съюзници и противници в Шуменския затвор – по-далеч от столицата и реалната политика.⁷⁰ Въпросът за неконституционността на референдума и последващият арест са в сферата на правото и морала, а в случая е по-важно, че както повечето български политици, така и Ив. Пеев се оказва за седем месеца в затвора, откъдето излиза след преврата на 9 юни 1923 г. Така Ив. Пеев влиза в матрицата, която е характерна за редовия български политик. От този момент неговата дейност се концентрира все повече и единствено в журналистиката и любимия му в. „Мир“.

⁷⁰ Плачков, Ив. Пеев. *Из гънките на миналото...*, 86–94.

IVAN PEEV PLACHKOV – THE TRANSFORMATION OF A POLITICIAN 1902–1919

Milko Palangurski

Summary

Ivan Peev is one of the long-lasting participants in the Bulgarian public life. A journalist, publisher, teacher, literary man, linguist and prominent administrator of the Bulgarian Academy of Sciences, he enters the political life after two decades of public activity. In the end of 1899 and in the early 1900, he became twice Minister of Education, taking part in the attempts of the palace and general Racho Petrov to create a reformist force in order to replace the party forces which they believe were failing. With the brief ministerial experience and the episodic participation in the parliament behind his back, Ivan Peev reconsiders his political role and becomes a prominent member of the People's Party which makes him one of those who would later dominate the main party until 1934.

СЛАВЯНСКАТА ИДЕЯ В НАЧАЛОТО НА ХХ В. ОТ ПАНСЛАВИЗЪМ КЪМ НЕОСЛАВИЗЪМ

Кирил Илиев

Проблемите на панславизма и славянофилството са широко и задълбочено изследвани от българската историография в редица трудове. За връзките, ролята и мястото на религията и в частност на православието в панславистката и славянофилската идеология има написани множество публикации, статии, монографии и студии. Не така стои въпросът с неославизма, който стъпва върху темелите на идеята за славянско обединение и единство, но и надгражда славянофилската и панславянската идея. Обект на настоящата статия са взаимовръзките между славянофилството, панславизма, неославизма и религията. Целта е да бъдат внесени нови щрихи относно разбирането на неославянското движение и интерпретирането на ролята на религията в него според идеологическите му носители – неославистите.

Връзката между славянската идея и православието се обуславя от факта, че още с тяхното възникване те са превърнати в основен инструмент и аргумент за влияние от страна на Русия спрямо Османската империя. Същевременно Русия използва православието като основно средство на своята пропаганда към всички християнски народи, които са православни.¹ Славянофилството пък е допълнителен аргумент, особено интензивно прилаган за създаване на проруски настроения сред сърбите и, разбира се, сред нас, българите.²

Именно християнската църква е един от основните фактори за интернационализирането на националните движения на балканските народи и изгражда идеологическото ядро на т.нар. Източен въпрос.³ Което е доказателство за употребата на религията с цел преследване на политически цели и амбиции в дългосрочен аспект. Подобни мнения за славянството и славянската идея са характерни за нея през целия ХІХ в. именно защото

¹ Стоянов, Л. *Нация, държава и институции*. София: Гутенберг, 2012, с. 251.

² Пак там.

³ Пак там.

се основават на тенденциозен православоцентризм, който е налаган от страна на Русия като формален лидер на тогавашната концепция за славянско сближаване. Тази роля на Русия е отредена от хърватския учен, писател и славянофил Юрий Крижанич, който пръв лансира идеята за славянско обединение, но под водачеството на Русия. Носителите на идеята на официалното славянофилство в Русия в лицето на Аксаков, Хомяков, Данилевски и други отстояват твърдението, че историята представлява един процес на смяна на раси, които господстват една след друга, и че „вече идва редът на славянската раса да заеме полагащото ѝ се ръководно място“. Затова, смятат те, е необходимо да се обединят славяните начело с Русия около формулата православие и самодържавие.⁴ Официалното славянофилство, отъждествено с панславизма, вижда бъдещето на човечеството в господството на славянско-православната религия, която единствена според тях е в състояние да съедини двете култури – източната и западната.⁵ Официалната власт в Русия много скоро вижда в тези възгледи необходимата ѝ идеология.

През годините религията и нейната роля в славянската идея се е явявала един от основните стопери за преодоляването на ключовите различия между славянските народи, като най-общо те се открояват по следните направления: католицизъм – православие, латиница – кирилица, Изток – Запад, Европа – Евразия. В първите години на ХХ в. с термина славянски свят се отъждествява панславизмът и политическата му употреба от Русия в желанието ѝ да подчини и контролира славяните на Балканите, което подрива и дискредитира идеята за каквото и да е славянско обединение и единство, но и изключва априори католическите славянски народи: поляци, словаци, словенци, чехи и хървати, от славянската идея.

Вкарването в употреба единствено на източното православие в инструментариума на панславизма стеснява неговите опции за маневриране спрямо славянските народи в Централна Европа поради факта, че те са доминирани от католическо население. Класическото определение за панславизма е, че той е обществено движение, чиято цел е единството на славянските народи.⁶ Оттук произлиза и тежкото логическо противоречие в рамките на славянския свят: защото, когато става дума за славянска идея и славянско взаимодействие, се разбират всички народи, които използват славянски езици. В Русия до ден днешен понятия като „славянски свят“, „славянско единство“, „братя славяни“ се употребяват най-вече за

⁴ Лазарова, Е. *Славянското движение в България*. София: Пеликан Алфа, 1997, с. 86.

⁵ Пак там.

⁶ Encyclopedia Britannica. [viewed на 18 september 2020]. Available from: www.britannica.com/event/Pan-Slavism

русите, украинците и беларусите и евентуално за православните славяни от Балканите – българи, сърби, македонци.⁷ Подобен род сегрегиране по религиозен признак е един от вредните комплекси в панславянската идеология и поражда несъгласие и недоволство сред останалите славянски народи. Схващането, че истинската славянска религия е православието, а славянските народи, които са приели католицизма и оказали се под влиянието на романо-германския свят⁸, „в значителна степен са изгубили от славянската си същност“⁹, може да бъде прочетено и днес у изследователи на славянофилството.

По този начин експанзията на славянската идея се ограничава само до страните, които изповядват единствено източното православие. Това лишава панславизма от геополитически размах и превръща и прави труднодостъпна славянската идея за всички славянски народи. Именно поради тази причина на сцената на политическите идеи излиза неославизмът, който цели да надгради славянската идея, отваряйки нейния кръгозор и за народите, които изповядват католицизма.

Неославизмът представлява политическо движение, което възниква в началото на ХХ в. и е част от по-старата панславянска идеология.¹⁰ Идеологически се оформя в резултат на дейността на чешки и словашки славянски активисти. Основният инициатор и двигател на тази идея е бил младочешкият политик Карел Крамарж.¹¹ И докато панславизмът е разработен с цел да сплоти славяните в рамките на Османската империя и да ги подчини на интересите на Русия, то неославизмът има съвършено различни цели и употреба. Основната идея на неославистите се състои в съвместна отбрана на земите, населени със славяни, в отговор на пангерманската експанзия и в съхранението на характерните културни белези на славянските народи. „Централна задача на новото славянско течение е именно да брани с културни средства езика на славяните и всичко, що ги отличава, що е характерно и що способства за техния напредък, за съз-

⁷ Михайлов, В. Цивилизационните и геополитическите кръстопътища на славянския свят. – *Понеделник*, бр. 11/12, 2008, 118–130. [прегледан на 9 август 2020]. Достъпен на: http://www.ponedelnik.bg/PON08_11-12.pdf

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Reddaway, W. *The Cambridge History of Poland*. Cambridge, 1941 [viewed 16 October 2020]. Available from: http://books.google.bg/books?id=As43AAAAIAAJ&pg=PA405&redir_esc=y&hl=bg#v=onepage&q&f=false

¹¹ Vysny, P. *Neo-slavism and the Czechs, 1898–1914*. New York: Cambridge University Press, 1977.

даване на обособена национална култура – ценен вклад в общочовешкия напредък.¹²

Неославянските дейци разглеждат неославизма като идеологически антагонист на тевтонизма (или разбирането за всичко, което е немско). За реализацията на тази цел движението се застъпва за равенство на всички славяни помежду си и счита за необходимо да се съхрани автономния статус на всяка група. Всеки от славянските народи е свободен самостоятелно да се развива – културно, икономически и политически, но заедно те са длъжни да работят съвместно в името на общото благо. Неославистите настояват за демократизация на славянското съобщество и освобождаване от доминиращото влияние на Русия.¹³ За разлика от панславянството неославянството не придава значение на религията и не прави разлика между католици и православни, не подкрепя създаването на единна славянска държава и подкрепя ненасилствените методи за изпълнение на програмите си.¹⁴

Авторите на новата славянска идея се разграничават от панславизма и се стремят да я представят като общославянска и наднационална. В своя статия, посветена на провेलния се славянски събор в София, журналистът Данаил Крапчев казва, че „преди няколко десетки години славянската идея гонеше не културни, а политически цели – обединението на славянството в една държава под егидата на царска Русия“.¹⁵ Утопичното и противокултурно течение за политическо обединение на славянството – познато под прозвището панславизъм – трябваше да отстъпи място на неославизма.¹⁶ Тази промяна е породена от диалектиката и логиката на историческите процеси.¹⁷

В току-що освободената България, която има свои актуални проблеми, задачи и предизвикателства, идеята за славянска взаимност не намира широко отражение в българското общество. Поврат към възраждане на тази идея се забелязва „в зората на XX век и възродена във вид на неосла-

¹² Крапчев, Д. Неославянският събор в София. В: *Изминат път*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 52–55.

¹³ Tuminez, A. Russian Nationalism Since 1856. In: *Ideology and the Making of Foreign Policy*. New York, 2000, 125–126.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Крапчев, Д. *Неославянският събор в София...*, 52–55.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Лазарова, Е. *Славянското движение в България...*, с. 88.

визъм“. А чрез нея се дава тласък на делото на славянското сближаване и помага за „зарастване на някои стари рани на славянството“.¹⁸

Новата славянска програма отстоява идеята за обединение на славянството само на културна и икономическа основа, на демократични начела, тоест при съблюдаване на суверенните права на всеки народ. „Нуждата от морална взаимопомощ, от морална подкрепа в борбата за запазване на своя национален облик, тая нужда е откърмила неославянската идея“.¹⁹ Девизът на неославизма е: свобода, равенство и братство, а целта е да се създаде преграда пред натиска на германизма, а отделните славянски народи да се сближат културно и икономически. Равноправието между славянските народи се смята за основополагащ елемент, защото според идеолозите „не може да се говори за общност и взаимност там, където няма равноправие“.²⁰ Неославизмът е също така проява на стремежа да се спаси от старото славянофилство това, което е още здраво и жизнеспособно у него. От успеха на обновената идея са заинтересовани мнозина. На първо място са водачите на старото руско славянофилство, които се стремят да запазят привилегированото си положение като монополисти на славянската идея. Наред с тях са представителите на задграничното славянофилство, които неприкрито се борят да се запази известната историческа приемственост между старото славянофилство и съвременния неославизъм, като се опитат да примирят традицията с повелите и предизвикателствата на новата политика.²¹ Идеята за неославизма е възприета от повечето руски славянофили, защото е видимо по-гъвкава, по-адекватна и по-лесно приспособима към актуалния политически ред в 1905 г.

Върху тази идейна база ще стъпи и Славянското благотворително дружество в България в началото на съществуването си. По думите на флагмана на славянската идея в България Стефан Бобчев в тези теории за славянско сближение и взаимност са и достоинствата, и недостатъците на „славянските евангелия“.²² В контекста на българския национален въпрос Стефан Славов Бобчев разглежда „националната идея, която трябва да лежи като основа на славянската солидарност, никак не противоречи на идеята за славянско общение“.²³ Но Бобчев съзнателно ще избягва да

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Крапчев, Д. Неославянският събор в София..., 52–55.

²⁰ Николов, Г. *Славянски дни и събори*. София, 1910, 8–9.

²¹ Лазарова, Е. *Славянското движение в България...*, с. 89.

²² Бобчев, С. *Славянската идея*. – *Славянски глас*. София: Славянско благотворително дружество, 1902, с. 7.

²³ Пак там.

повдига въпроса за българското население и техните права в Поморавието при срещите си със сръбските си идейни съмишленици неослависти. С набирането на инерция на идеята за славянско сближаване на Балканите Стефан Бобчев пропуска да види и да отдаде нужното значение на разгарящия се конфликт между България и Сърбия за Македония. Такива ще бъдат неговите убеждения до края на Междусъюзническата война. Едва след нея ще достигне до прозрението, че сръбските радетели за славянско сътрудничество и единство разглеждат тези идеи основно като възможност да реализират своята национална програма на Балканите.

Българските славянофили лесно възприемат идеята на неославянското движение, но много трудно скъсват с мисълта, че в това продължение на славянската идея Русия вече няма да има водеща роля. „Те се стремят да турят, както панславизма, така и неославизма в услуга на черната реакция в Русия.“²⁴ Те се обявяват ярки привърженици, страстни партизани на неославизма и едновременно с това сътрудничат и вдъхновяват руското правителство в неговата потисническа политика в славянска Полша.²⁵ Анексията на Австро-Унгария над Босна и Херцеговина през 1908 г. е приета болезнено от неославистите, като те не пропускат да изтъкнат ролята на Русия като пръв сред равни по отношение на проблемите извън славянския свят и по отношение на проблемите вътре в него (относно проблемите между руснаци и поляци).

Във връзка със значението на Русия за разрешаването на славянските проблеми българските славянофили изтъкват, че „ние сме създадени от Русия и без нея не можем да съществуваме нито един ден, тъй че е редно да чуем у нас афоризма – има Русия, има България, няма Русия, няма България. Но в тази формула елементът България може да се замени с понятието славянство“.²⁶ Според проф. Стефан Бобчев славянофилството винаги е било „едно философско-обществено учение, което е имало за задача да изтъкне добродетелите и самобитните черти на славяните“²⁷. А при променените политически условия все по-актуален става неославизмът, който според Бобчев е една еволюция на славянофилството.²⁸

За да успее неославянското движение да проникне и да се разпространи сред дейците на панславизма в Русия и Балканските държави, сериозна роля играе Руско-японската война от 1905 г. и имиджовите

²⁴ Крапчев, Д. Неославянският събор в София..., 52–55.

²⁵ Пак там.

²⁶ Лазарова, Е. В: *Славянското движение в България...*, с. 93.

²⁷ Бобчев, С. *Славянски глас*. София: Славянското благотворително дружество, 1909, с. 33.

²⁸ Пак там.

последствия от нея върху носителите на славянската идея, най-вече на руските такива. След тази война се забелязва раздвиждане на германизма и германофилите, което кара славянофилите да бъдат по-гъвкави в търсенето на нови политически съюзници. Идеята за неославизма и за сближаване със славяните в Австро-Унгария идва в подходящото време, като временно религиозното разделение ще бъде оставено на заден план от апологетите на панславизма. Тласък за реактивирането на славянските сили дават двата славянски събора от Прага 1908 г. и София 1910 г. На събора в Прага се издига призивът за културно-икономическо обединение и се обсъждат възможните допирни точки за бъдещото славянско взаимодействие. Организатор на този събор са чешките неослависти, които стоят най-стабилно икономически на фона на другите славянски народи. Освен това чехите преследват извоюването на определени позиции в Австро-Унгарската империя служейки си умело с неославянската идея. На този събор от българска страна присъстват Стефан Бобчев, Александър Людсканов и Георги Калинков. Самият събор е обявен за подготвителен, като на него са приети идеите на неославизма.

Следващият събор, който е проведен през 1910 г. в София, дава позначим импулс на изграждането на реални взаимовръзки между славянските народи. Неговата организация пада върху плещите на Славянското благотворително дружество и русофилските партии – Народната, Прогресивно-либералната и Демократическата. В нея участие взема и бившият председател на дружеството – Иван Вазов. Той пише и стихотворение в чест на Славянския събор, озаглавено „Приветствена песен“.²⁹ В дните преди провеждането на самото събитие в българското общество и периодичен печат се разгарят спорове относно целите и характера на събора. Част от българските интелектуалци като Пейо Яворов, Петко Ю. Тодоров, Кръстьо Раковски и Пенчо Славейков посрещат негативно предстоящото събитие, като в навечерието на събора те организират Контракомитет. Особено ожесточени в своята критика са социалистите – тесни и широки, както и земеделците. Всички те атакуват поставените цели на събора, както и идеите на неославизма и предвещават крах за българската национална кауза.³⁰ В речите на техните лидери се казва: „Не е славизмът, както не и отоманизмът, който ще влее кръв в безкръвния балкански организъм, не е той, който ще внесе мир във вечно размирния вулканически Балкан. Балканските народи имат балкански интереси и балканска трябва да бъде тяхната политика.“³¹ Самият Славянски събор се провежда от 24 до 27 юни

²⁹ Николов, Г. *Славянски дни и събори...*, 8–9.

³⁰ Лазарова, Е. *Славянското движение в България...*, с. 146.

³¹ Пак там.

1910 г. в град София в сградата на наскоро построеня Народен театър. Още на първото заседание на софийския Славянски събор проявява загриженост и настойчивост да се направи всичко необходимо, за да се съхрани славянството чрез един от стожерите му – източното православие.³² Сред делегатите има гости руснаци, чехи, словаци, сърби и поляци. Обсъдени са доклади на икономически и културни теми, както и са приети различни резолюции за сътрудничество. Паралелно се провеждат и деветият събор на славянските журналисти и Всеславянската лекарска конференция.

На Славянския събор Македонските братства изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония.³³ В него те предупреждават за опитите на сръбската въоръжена пропаганда да подменя силово националната идентичност на местното население, като насажда сръбски дух сред българите в Македония. Там те разкриват съглашателството между сръбските чети в Македония, турските власти и Вселенската патриаршия. В мемоара си Македонските братства отправят предупреждение, че това може да предизвика разкол и омраза сред двете държави, които са най-видни представители на южното славянство, имайки предвид България и Сърбия.³⁴

До голяма степен в резултат на Славянския събор в София се създават благоприятни условия, подготвили подписването на договорите по пътя към Балканската война. Самите договори и съюзът между България, Сърбия и Черна гора са посрещнати бравурно от родните дейци на славянската идея. Според тях „високата“ 1912 г. ще бъде отбелязана като най-светла и бележита дата в историята на балканското южно славянство – българи и сърби. Причините за това са, че родните неослависти смятат, че освен разгром на Османската империя съюз на славянски държави ще означава и крах на плановете на австро-германизма да проникне на Балканите. След първоначалното въодушевление от постигнатите победи на бойното поле идва ред и за горчивата чаша на Междусъюзническата война. Българи и сърби ще застанат решително един срещу друг, а от идеята за славянско сближаване няма да остане и помен.

Така за България отново става актуален македонският въпрос, който привържениците на славянската идея у нас третираат като общославян-

³² *Втори подготвителен славянски събор в София*. София: Славянско дружество в България, 1911.

³³ Мемоар на Македонските братства в столицата до Славянския събор в София. – *Дебърски глас* 28.6.1910 [прегледан на 20 октомври 2020]. Достъпен на: <https://www.strumski.com/biblioteka/?id=1420>

³⁴ Пак там

ски.³⁵ Основната причина за разрива между българи и сърби ще бъде наложеният от Сърбия режим в Македония и растящите национални противоречия, които ще вземат връх над идеята за славянско сътрудничество и сближаване. Всеобщото разочарование е толкова голямо, че по думите на проф. Стефан Бобчев 1913 г. е „ужасна година с това, което преживя народът тогава“ и „се направи дълбок прелом в душата на всички“.³⁶

В тази всеобща криза съществуват и по-крайни мнения, че „щом славянството не ни помогна, не е ли по-добре да се отречем от всичко славянско?“. Някои дори призовават „да се закрие Славянското дружество, което ни напомня нашето славянско произхождение и именно роднинство... Где бяха Русия и славянството, когато гинехме в борба с гърци и сърби?“³⁷

Именно Стефан Бобчев ще бъде човекът, който ще съхрани желанието за културно обединение на славянските народи и ще се опита да възстанови разклатената репутация на неославизма в България след Балканските войни, като опитва да изостри вниманието срещу вековния враг на славянство – германизма. При влизането на България в Първата световна война на страната на Централните сили родните славянофили категорично се противопоставят на поетия политически курс от страна на България. В хода на самата война „Славянски глас“ не излиза и не е известно да са правени други публикации, които да доказват някаква друга позиция. Въпреки тежката ситуация и загубеното доверие в част от славянските народи лидерите на неославизма в България не губят вяра в идеята за славянско единение и след разочарованието и разрухата на Първата световна война отново започват да работят в името на славянската идея и обединение,

³⁵ Лазарова, Е. *Славянското движение в България...*, с. 96.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

THE SLAVIC IDEA AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY – FROM PAN-SLAVISM TO NEO-SLAVISM

Kiril Iliev

Summary

The Neo-Slavic movement during the first part of the XX century set the goal of equalizing the role and status of the Slavic countries and put the accent on the points of contact between them, facilitating their cultural, economic and political integration. Undoubtedly, the most serious challenges that the Neo-Slavic movement had to face were the unsolved national questions and issues and their place in the individual national agendas of the Slavic nations. Also, the way these issues and questions affected the idea of a cultural Slavic union and the clashing points of the different nations in the desire to fulfill their national ideals. This is evident during the two Neo-Slavic Congresses in Prague in 1908 and Sofia in 1910. The major projects discussed were focused on the cultural, economic and financial aspects of the Neo-Slavic movement. At the same time all eyes were closed about the deepening national problems between the Slavic nations. A clear example for this is the argument between Bulgaria and Serbia for Macedonia, which will turn into the apple of discord after the congress in Sofia and will bury the idea of Slavic union in the Balkans. During the Slavic council in 1910, the Macedonian fraternities in Bulgaria sent a memoir, in which they presented to the delegates the current situation in Macedonia. In it they also warned about attempts for Serbian armed propaganda aimed at forcefully replacing the national identity of the local Bulgarian population. The memoir also uncovered the agreement between Serbian armed groups in Macedonia with the Turkish authorities and the Ecumenical Patriarchate, warning about growing hatred and separatism between the two Slavic countries. Paradoxically, the text had been written by prof. Lyubomir Miletich, at that time a participant in the Slavic council and a leader of the Macedonian fraternities. However, the activists of the Neo-Slavic movement remained silent. The negligence of the national conflicts will later become the primary cause for the crash of the Neo-Slavic ideas and projects during the Second Balkan War in 1913.

РУСИЯ И БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА СЕРГЕЙ САЗОНОВ

Румян Сечков

Ролята на Русия при подготовката и в хода на двете балкански войни винаги е била и може би още дълго ще остане сред най-остро дискутираните проблеми в българската история. Още повече той не е само история, а важен елемент от дипломатическото и военното ежедневие на запад от България. Затова е още по-необходима обективната реалистична преценка на мястото на България сред руските приоритети на Балканите. Люшкането между крайностите в научната интерпретация и у представите на общественото мнение за близкото ни минало може да се преодолее значително по-лесно, ако българският читател има възможност да се запознае с по-широка гама автентични свидетелства за онази епоха, без да се рови непременно в архиви и книгохранилища.

Спомените на руския външен министър Сергей Сазонов представяват тъкмо такъв документ – своеобразна жива картина на епохата през първите две десетилетия на двадесети век, което по мнението на изследователите – историци, философи, политолози и пр., стана преломен момент в развитието на човешката история. С него приключи епохата на международните отношения от т.нар. класически тип, когато „европейският концерт“ на Великите сили решаваше съдбините на света със средствата на дипломацията посредством широко разклонените династически връзки и естествено със силата на своето оръжие.

Кой е Сергей Дмитриевич Сазонов? Както повечето високопоставени служители в йерархията на Руската империя, Сазонов произхожда от стар дворянски род. Израсъл в старата столица Москва, той получава солидно за тогавашните европейски стандарти образование. В съчетание с неговите природни заложби – интелигентност, гъвкав ум, способност да „попива“ чуждите езици, логично той се издига сравнително бързо и лесно като блестящ дипломат и над двадесет години работи в руските дипломатически мисии в чужбина.

През 1909 г. Сазонов се завръща в Петербург от Ватикана, където е прекарал четири години като посланик при Светия престол, за да заеме

поста първи помощник на министъра на външните работи Изволски. Само след няколко месеца той на практика оглавява руската дипломация, замествайки Изволски при дългите му отсъствия поради заболяване, а две години по-късно е назначен за титуляр в Министерството на външните работи. Сазонов остава на този пост до юли 1916 г., когато вследствие на вътрешните конфликти и интригите във върхушката на империята, в които немалка роля играе фаворитът на императрицата Распутин, заедно с още неколцина негови съмишленици от правителството, е принуден да си подаде оставката. Скоро след това заминава за Париж. Там го заварват бурните събития, разтърсили Русия през 1917 година.

„Спомените“ обхващат тъкмо този петербургски период от неговата дейност в руската дипломация. В своя разказ той се връща и към по-отдалечени епизоди от развитието на международните контакти на Руската империя, но единствено за да осветли по-ярко разглежданите събития и да потвърди своите оценки и изводи.

В Париж Сазонов се заема с написването на спомените си, разтърсен от преждевременното според него излизане на Русия от войната, подписала позорен мир с Германия, с който ѝ отстъпва обширни територии, принадлежащи дотогава на Империята. Той пише под непосредственото впечатление от голямата политическа и дипломатическа борба, в която Сазонов участва в качеството си на представител на задграничното руско правителство, но без право на глас. Тогава се изгражда Версайската система от мирни договори, предопределила бъдещето на Европа и света за десетилетия напред. Сазонов умира в Париж през 1921 г., скоро след като завършва работата си по тази книга.

Затова и неговите спомени за събитията, в които е играл ключова роля, действително са съвсем „пресни“ и не са деформирани под неумолимото въздействие на времето и възрастта, на новите пристрастия, които неизбежно изкривяват представите за същината и значимостта на отминалите събития. Това прави мемоарите на Сазонов твърде живи и близки до духа на епохата. Същевременно обстоятелството, че той става свидетел и участник в развръзката на световния конфликт от началото на века, го подтиква да търси в преоценката на миналото и корените на провала на каузата за световното величие на Руската империя, на която Сазонов е посветил целия си живот.

В своя разказ Сазонов отвежда читателя зад кулисите на дипломатическата кухня, в която готвачите са външните министри на великите сили и която поднася на народите готови ястия, които невинаги са особено апетитни и вкусни. Динамично и детайлно той показва механизмите на вземането на онези съдбовни решения, от които зависи бъдещето на народите и на света като цяло както вътре в самата Русия, така и в голя-

мото наддаване на дипломатическите тържища, наречени международни конференции. Самият Сазонов като опитен дипломат и администратор в повечето случаи успява изкусно да наложи мнението си, да внуши на монарха своите виждания, въпреки че официално решенията излизат от името на Николай Втори.

За българския читател особен интерес представляват най-вече онези страници от „Спомените“, в които Сазонов се спира подробно на въпроса за балканските приоритети на Русия, очертава и аргументира своята позиция за мястото на България сред тях. В „Спомените“ си той лансира откровено своите симпатии към „героичния сръбски народ“ и безкритично обяснява неведнъж, че Сърбия никога не е изменяла на Русия. Многократно е подчертано, че тя също не забравя своите сръбски приятели, които освен всичко друго са и „братя по кръв“. Противопоставянето на сърбите с другите балкански братя – т.е. на българите, е очертано в широк времеви диапазон. Мимоходом Сазонов споменава за Съединението на Княжество България с Източна Румелия и за тревогата на Русия от поражението на кралството в последвалата война, което би се превърнало в разгром, ако не са се намесили Великите сили. Той търси и аргументи за традиционната подкрепа за сръбските претенции към българските територии в Македония и Западните покрайнини. И въпреки че Сазонов не стига дотам, че да обяви открито България за враг на Русия, изводите се налагат от само себе си.

Изкушеният в материята читател може да направи редица паралели между външната политика на империята от времето, когато първи дипломат е Сазонов, и по-сетнешните периоди както на ленинско-сталинската, така и на путинската външна политика. Приемствеността на приоритетите е ясно очертана, включително и до наши дни.

Макар че „Спомените“ бяха преведени на български език и подготвени за печат със съответния предговор и обяснителни бележки още в средата на деветдесетте години на миналия век, те така и не бяха издадени. По-долу са представени откъси от този превод, който е съобразен със съвременните изисквания на българската читателска аудитория.¹ В същото време в текста са оставени специфичните изрази и термини, използвани от автора, които издават неговия вътрешен мир и нагласа към политическата система и руските държавнически традиции. Откъсите се отнасят до ролята на Русия по време на Балканските войни и специфичното отношение към всяка от участващите в тях балкански държави.

¹ Преводът е по: Сазонов, С. *Воспоминания*. Париж, 1927.

Сазонов разказва

Създаденият с благословията на Русия Балкански съюз блестящо оправда надеждите, които му се възлагаха. Но реализацията на неговата главна и най-ценна от руска гледна точка цел все още оставаше далеч, а именно – укрепването на мира на Балканите на базата на свободното развитие на държавния живот във всяка от членките на съюза, на взаимното подсигуряване спрямо неприятелска намеса от външни сили. Поробителите на християнските народи на Балканския полуостров бяха разгромени и тяхната сила беше безвъзвратно смазана, но върху руините на турската империя трябваше да се даде простор за развитието на политическия живот на всеки от тези народи на основата на справедливото разграничаване на неговите права и интереси. При това, стремейки се към тази цел, не трябваше да се изпуска от погледа обстоятелството, че враговете на балканското славянство, учудени и раздражени от непредвидените резултати от войната, няма да пропуснат да положат всички усилия, за да измъкнат плодовете на победата от ръцете на победителите.

Отново, както винаги, в най-заstraшено положение се оказа Сърбия, над която като Дамоклев меч висеше непрестанно заплахата от австрийска намеса. Вече споменах за изумлението и недоволството на виенското правителство от успехите на сръбската армия над Турция, изумление, което прозираше в изявленията на неговите представители в чужбина и което още по-ясно се открояваше в оценките на всички органи на австро-унгарския печат, независимо от политическата им ориентация. Колкото и да бяха неприятни на австрийците, успехите на Сърбия все още не им даваха повод за желаната намеса, но той не закъсна да се появи във връзка с политическите последици, произтичащи от сръбските победи.

Още в края на октомври (1912 г.) бях осведомен от нашия посланик в Белград за набелязания от съюзниците план за разделяне на завоеванията на балканските съюзници. Съдейки от сведенията на нашия посланик, можеше да се опасяваме, че в сръбските амбиции, насочени към албанското крайбрежие на Адриатическо море, австро-унгарската дипломация ще си намери предостатъчно, дори в излишък поводи да се намеси. Ходът на неблагоприятните исторически събития откъсна Сърбия от Адриатика, чийто бряг в основната си част беше населен от нейните далматински и хърватски роднини, но тя не престана да се стреми към свободен излаз на море още от мига на своето освобождение от турското робство. Този стремеж към Адриатика има своето обяснение в атавизма на южнославянското племе, исторически свързано с това море, а също и в икономическите причини, които подтикваха сърбите да отхвърлят австро-унгарския гнет, чието бreme тегнеше върху им под формата на

безкрайни погранични ограничения на свободата на износа, обявявани всеки път, когато във Виена или в Будапеща бяха недоволни от насоките на сръбската политика.

Успехите на сърбите, надминали и собствените им очаквания, естествено трябваше да стимулират стремежа им към морето и вниманието им се насочи преди всичко към албанското крайбрежие, където имаше няколко пристанища. Сами по себе си те не предлагаша кой знае какви удобства, но все пак можеха да послужат за сръбските цели, осигурявайки онази свобода на износа, която сърбите никога не биха получили, ако не се освободят веднъж завинаги от ограниченията, наложени от техните съседи. По тази причина нямаше място за учудване, че сред исканията, изработени от съюзните правителства, както ми писа Н. Г. Хартвиг, фигурираше и разделянето на Албания между Сърбия, Черна гора и Гърция, при което Сърбия набелязваше като свой дял от плячката Северна Албания (с изключение на Скутарийската област, отстъпена на Черна гора) с крайбрежната ивица от Сан Джовани ди Медуя чак до Скумбия, предоставяйки Южна Албания на Гърция. Хартвиг ми писа, че балканските победители са решили да отстояват тези искания с оръжие в ръка.

От само себе си се разбираше, че разделянето на Албания между балканците по същество нямаше да срещне никакви възражения от страна на Русия поради отсъствието на каквито и да било руски интереси на Адриатическото крайбрежие. Въпреки това, след като научих за посочените искания, на мен се падна неблагоприятната задача да предпазя сръбското правителство от излишни увлечения в този съблазнителен план. Не се и съмнявах, че всяко посегателство на съюзниците към албанските територии ще предизвика незабавно най-решителното противодействие от страна на Австро-Унгария и Италия, чиито интереси за нещастие на Сърбия се покриваха именно в тази част на Балканския полуостров.

В сравнение с политическите усложнения, които създаваше проблемът за разделянето на Албания и предоставянето на пристанище на Адриатическо море в пълно владение на Сърбия, значително по-малко затруднения и тревоги за руската дипломация предизвикваше останалата част от съюзническата програма на балканските победители, включително проявилите се по това време домогвания към Мраморно море и към Константинопол на българите и главно на Фердинанд Кобургготски: той мечтаеше да сложи на главата си византийската корона.²

² Тук отново проличава прекомерната пристрастност на Сазонов към сръбските интереси. С лека ръка той одобрява разделянето на Албания на три части, като цинично обяснява, че подобен акт нямало да срещне никакви възражения от страна на Русия. Но там се намесват интересите на Италия и Австро-Унгария. Териториите, за които претендира

Допускането на Сърбия до излаз на Адриатика за дълго време се превърна в централен въпрос на европейската политика, макар че по същество той имаше чисто местно значение. Пристрастията на сръбското обществено мнение по този въпрос не закъсняха да се прехвърлят и в Русия. Някои кръгове в Петроград, приближени на двора, и цялата столична преса от националистическия лагер, отдавна настроена враждебно към министъра на външните работи, подеха шумна кампания против руската външна политика. Тя се изрази в улични демонстрации, събрания, на които се произнасяха патриотични речи и се издигаха апели за война в защита на интересите на славянството, в цял поток от вестникарски статии, които обвиняваха руската дипломация едва ли не в държавна измяна.

Особено бурни страсти у нас предизвикаха претенциите на черногорския крал Николай за град Скутари и прилежащата към него област. Въпреки безспорния албански характер на населението на района руското правителство никога не би създадо пречки за удовлетворяването на желанието на „единствения приятел на Русия“. По стара традиция Сърбия се радваше на голяма популярност сред широки кръгове от руското общество, която впоследствие беше изгубена безвъзвратно. Но тогава въпросът беше поставен другояче и Скутари можеше да мине към Черна гора единствено с цената на една успешна война срещу Тройния съюз, който държеше на създаването на целокупна и независима Албания.

* * *

Още преди началото на посланическата конференция в Лондон вече нямаше съмнение, че център на обсъждането, онзи фокус, в който ще се пречупват трудно съвместимите гледни точки на великите сили от Тройното съглашение и от Тройния съюз, ще станат неразривно свързаните въпроси за създаването на независима Албания и допускането на

Сърбия, никога не са били нейни, а освен това населението там в никакъв случай не може да бъде наречено сръбско. Не случайно именно Албания става „ябълката на раздора“ и там е фокусиран погледът на Великите сили, а не в Македония, за която тогава никой не претендира, че трябва да се обособи в отделна държава, защото преобладаващата част от населението е българско и логично, а и според договореностите се предвижда да се присъедини към България. Сръбските домогвания към излаз на Адриатика и безрезервната руска подкрепа на нейната кауза изострят отношенията между двете противостоящи си европейски групировки до степен на предстоящ конфликт.

За разлика от сръбските претенции българските проблеми не интересуват руската дипломация, чийто ръководител е Сазонов. Героизмът на българската войска, успяла да смаже основните турски сили в източно направление, е преиначен до неузнаваемост. България никога не си е поставяла за цел контрола върху Мраморно море, а що се отнася до византийската корона, към нея претенции винаги са имали руските монарси.

Сърбия до излаз на Адриатическо море. Определих тези два въпроса като неразривно свързани, тъй като по силата на парадоксалните си политически взаимоотношения Австро-Унгария и Италия се бяха договорили, че е необходимо да се съгласят със създаването на независима албанска държава, колкото и нежизнеспособна да е тя, за да не се наложи на нито една от двете велики адриатически държави да отстъпи на другата страна доминиращи позиции на албанското крайбрежие. Подобна сделка не даваше гаранции за стабилност, но като временна мярка тя имаше известни предимства и създаването на самостоятелна Албания беше станало своего рода догма както за Виена, така и за Рим.

Към тази позиция незабавно се присъедини и берлинският кабинет, което ѝ придаваше по-голяма тежест. По този начин отстъпването на каквато и да било част от албанското крайбрежие на трета държава щеше неминуемо да разруши твърде деликатното политическо равновесие между Австро-Унгария и Италия на Адриатика. Така перспективата Сърбия да стъпи в Сан Джовани ди Медуя или в Дурас предизвика единодушна неприязън във всички страни от Тройния съюз, тъй като враждебността на виенския кабинет към нея растеше паралелно с военните ѝ успехи.

Руското правителство и неговите приятели не можеха да не се съобразяват с това обстоятелство, което предвещаваше неблагоприятен изход за напористите усилия на сръбския народ да получи излаз до най-близкия морски бряг и по този начин да се отърси от икономическата си зависимост от злонамерената си съседка.

Единодушните симпатии на руското правителство и на обществото, както подчертах, бяха на страната на Сърбия. В началото на 1913 г. съчувствието на общественото мнение у нас към сръбските домогвания започна да се проявява с такава сила, която ми вдъхваше дори известни опасения дали правителството ще съумее да удържи в ръцете си контрола върху хода на политическите събития. Сред посочените по-горе кръгове в обществото, близки до някои центрове в двора и армията, се беше наложило убеждението, че е дошъл моментът за разплата с австро-унгарското правителство заради греховете в политиката на Ерентал.

* * *

Надарените с разум и отговорност личности у нас съвсем правилно оценяваха реалното положение на нещата, но въпреки това и в самия Министерски съвет се намериха двама или трима, които не криеха, че осъждат „слабата и антиславянска политика“ на външния министър. Техните усилия обаче не доведоха до никакви опасни за държавата последици. Русия винаги трябва да бъде вечно признателна на Господаря. Въпреки своето

искрено съчувствие към националните стремежи на сръбския народ в тези тревожни мигове той показва ясна политическа мисъл, твърда воля и сложи край на интригите, които в най-неблагоприятна за нас обстановка ни тласкаха към европейска война заради интереси, неможещи да оправдаят непосилните жертви на руския народ.

* * *

Помня, сякаш беше вчера, как ненавиждах тази роля на по-големия брат, който поучаваше сърбите. Те спечелиха изцяло моите симпатии, но политическата обстановка настойчиво изискваше решителната намеса на руското правителство в сръбските дела, заплашващи да повлекат Сърбия надолу към национална катастрофа, която трябваше да бъде предотвратена в интерес на самия сръбски народ. Освен това, ако в Европа имаше правителство, чиито дружески съвети сърбите можеха да изслушат без чувство за обида или подозрение, разбира се, това беше само руското правителство; в неговата искреност те нямаха основание да се съмняват; то беше свързано със съдбата на балканското славянство чрез неизброимите нишки на морални и реални интереси.

Цялата първа половина на 1913 г. премина в описаните увещания към сръбското правителство и в преговори с Австро-Унгария и Италия, зад които неизменно стоеше техният съюзник Германия. В тези преговори се обсъждаше създаването на Албания и допускането на Сърбия под една или друга форма до излаз на Адриатическо море. За да придаде по-голяма тежест на своя глас, виенският кабинет предприе някои мерки от военно естество в пограничните райони. В близост до границата със Сърбия бяха съсредоточени пет-шест армейски корпуса, а трите армейски корпуса, разположени в Галиция, бяха разширени до състава си по време на война. Руското правителство отговори на тези мерки, като задържа запасняците под бойните знамена и попълни военното снаряжение на частите, разположени по границата. Въпреки това предохранителните мерки, предприети както от австрийците, така и от нас, не бяха от такъв характер, че да затруднят по-нататъшния ход на дипломатическите преговори на Лондонската конференция на посланиците.

* * *

По този начин Лондонската посланическа конференция без особени затруднения се обедини около принципното решение да се създаде независима и неутрална Албания под суверенитета на султана и с колективните гаранции на великите сили, а също така – да се предостави на Сърбия за

ползване едно от албанските пристанища с правото не само на безмитен внос и износ на стоки, но – по настояване на руското правителство – и на всякакъв вид военно оборудване и оръжие, както в мирно, така и във военно време. За тази цел се предвиждаше съответното пристанище да се свърже със Сърбия чрез железопътна линия, която от своя страна също трябваше да бъде контролирана от великите сили.

Това решение не осигуряваше бързо и пълноценно удовлетворяване на националното самолюбие на сръбския народ и на икономическите му потребности. Но като се дава оценка на усилията на руската дипломация да помогне на Сърбия, не може да се пренебрегва фактът, че дори ако на Лондонската конференция Тройното съглашение беше успяло да издейства от Тройния съюз да отстъпи на Сърбия част от албанското крайбрежие с пристанище Дурас или Сан Джовани ди Медуя, то това на практика нямаше да промени състоянието на нещата, тъй като изискващото дълги години и огромни средства построяване на железопътна линия между производствените центрове на Сърбия и морето не се решаваше с никакви териториални отстъпки и се улесняваше само в незначителна степен. Единствено завладяването на хърватското и далматинското крайбрежие с допълнителен излаз на Егейско море би могло съвсем задоволително да разреши икономическите проблеми, за което сръбският народ мечтаеше от години. За него сръбското правителство се готвеше от мига, когато осъществяването на великосръбската идея постепенно започна да преминава в сферата на достижимото. В епохата на балканските войни тези идеи все още бяха неосъществими. Сръбският народ трябваше да преживее световната война с безкрайните страдания и онази безпримерна саможертва и героизъм, с цената на които Сърбия изкупи своето национално обединение.

* * *

Засега балканските съюзници стояха лице в лице с общия си враг и напрегаха всички сили, за да се разплатят с него, а договорът от 29 февруари 1912 г. им служеше като залог за съюзническа вярност. Но неочаквано и за самите тях бойният период на войната се оказа поразително кратък. Сраженията бяха жестоки, но малко на брой и като цяло победата им се удаде сравнително лесно. Заедно с нея обаче дойде времето на недоразуменията, взаимните подозрения и разправиите, които заплашваха да превърнат довчерашните съюзници в утрешни врагове и да сведат до нула резултатите от съвместно извоюваните успехи.

Трудно разграничимата в етнографско отношение Македония, която отдавна беше обект на съперничеството между тях, отново се превърна в

ябълка на раздора.³ Разделянето ѝ, фиксирано в съюзния договор, направено набързо и под натиска на спешните изисквания на момента, се оказва незадоволително и вече не отговаряше на очакванията на нито една от договорилите се страни. Особено недоволни от него бяха сърбите, чието действено участие в бойните операции в Източна Македония и при Одрин значително превиши предварителните им разчети. Положението се усложняваше още повече и поради недоразуменията, възникнали между България и Гърция по въпроса за Солун, който за огромно разочарование на българите гръцките войски успяха да превземат в мига, когато българските войски се готвеха да влязат в него.

Руската дипломация, която с тревога следеше възникването и бързото изостряне на сръбско-българските разногласия, положи всички усилия, за да не им позволи да се превърнат в разрыв, а още по-малко – в открито стълкновение, което би било равносилно не само на нравствена, но и на политическа катастрофа и което би отворило широко вратите за враждебните домогвания на виенския кабинет. Текстът на съюзния договор даваше на Русия правото да се намеси в недоразуменията между съюзниците, както споменах, отреждайки на руския император ролята на посредник и арбитър в сръбско-българския спор. С цел да предотврати, доколкото е възможно, опасността от по-нататъшни усложнения между съюзниците и възможното разпадане на Балканския съюз, преди той да е довел до успешен завършек започнатото национално дело, императорското правителство реши да се възползва от посочените права, въпреки че не си правеше никакви илюзии за трудностите, които го очакваха.

Във връзка с това в началото на май у мен се зароди идеята да се опитаме да прибегнем до онова средство, което текстът на сръбско-българския съюзен договор предоставяше на руското правителство, за да внесем успокоение в общото положение на Балканите, като примирим поне две от спорещите страни, оставяйки гръцко-българската разпра временно на волята на съдбата.

При споменаването по-горе за ролята на арбитър, която договорът отреждаше на руския Господар, направих уговорката, че тя не будеше у мен никакви прекомерни надежди. Давах си ясна сметка, че намесата на Русия в спора между двата съюзника, спор, който лесно можеше да се предвиди още в момента на подписването на съюза между тях, би могла да

³ Тук отново се сблъскваме с преднамерена неточност от страна на автора. В Македония наистина живеят различни етнически групи, сред които доминират българите. Там обаче сърбите са най-малко, а основните претенции са техни. Измислените заслуги на сърбите при превземането на Одрин могат да служат само за оправдание на антибългарската политика на Русия в този момент.

има практическо значение, единствено ако и двете страни намерят в себе си достатъчно морални сили и политическа зрелост, за да ѝ се подчинят доброволно. И при най-искрените симпатии към балканското славянство не можеше да се разчита на това. Но при положение че разполагаме с някакво средство, каквото и да беше то, не можеше в критичната минута да го оставим неизползвано и да рискуваме завинаги да пропаднат блестящите политически резултати, извоювани от съюза.

От само себе си се разбираше, че предлагайки на сърбите и българите да прибегнат до арбитража на Господаря, петроградският кабинет постави условието арбитражното решение на Негово Величество да бъде прието безапелационно от двете страни. Поставихме още едно условие, а именно: да се запази напълно неприкосновен Балканският съюз. На първо време изглеждаше, че тези условия няма да срещнат възражения от страна на съюзниците. Не след дълго обаче стана ясно, че нито българите, нито сърбите бяха склонни да изпуснат от ръцете си грижата за своите интереси, а за тяхното подсигуряване те смятаха за по-надеждни други средства вместо онези, с които би разполагал и най-безпристрастният арбитражен съд.

Приблизително същите виждания за начина на разрешаването на междусъюзническите спорове към края на май показаха и гърците, които всеки миг очакваха нападението на българите, за да ги изтласкат от Солун. Доколкото засягаше Гърция, съюзният договор не предвиждаше арбитражно решение на спорните въпроси, обаче руското, а заедно с него и останалите правителства на държавите от Съглашението се мъчеха да внушат на г-н Венизелос да предаде гръцко-българския спор на съда на Русия или на великите сили.

В Сърбия все повече се утвърждаваше убеждението, че каквото и да направи правителството на г-н Пашич, то нямаше да успее да се договори с българите и че войната беше неизбежна. Сведенията, които идваха от София, показваха необичайно раздвижване на духовете сред военните, които господата Гешов и Данев, на чието миролюбие донякъде можеше да се разчита, едва ли бяха в състояние да овладеят, да не говорим за това, че в България по всички важни въпроси последната дума имаше не правителството, а царят, чиито истински намерения не бяха известни никому. В същото време до нас започнаха да достигат слухове, че виенският кабинет внушаваше на Фердинанд Кобургготски неотстъпчивост, като му обещаваше подкрепа, а представителите на Германия и Австро-Унгария в Букурещ използваха влиянието си върху румънското правителство, за да го накарат да не усложнява от своя страна положението на България.

От Белград идваха сведения, че в сръбската столица все повече и повече се утвърждаваше убеждението, че враждебното отношение на българското правителство към сръбските искания за преразглеждане на параграфите в договора, които се отнасяха до разделянето на македонската територия между съюзниците с цел обезщетение на сърбите за активната помощ при обсадата на Одрин, щеше неминуемо да доведе до сблъсък, дори ако станеше възможно с помощта на Русия да се намери някакъв временен изход от възникналите трудности. Към мен се обръщаха официални лица за съвет какво да направи Сърбия при тези сложни обстоятелства и не криеха мнението си, че най-изгодно за нея би било, след като отпрати предупреждение към българите, самата тя да започне военните действия, тъй като сръбската армия беше уверена в своя успех. Отговорях им, че по мое мнение едва ли имам право да давам стратегически съвети, но че от политическа гледна точка, а също и от морална, която също беше опасно да се пренебрегва, подобно начинание би донесло на Сърбия непоправими загуби, които не можеха да бъдат изгладени от никакви военни успехи.

* * *

Ако Първата балканска война продължи твърде кратко, то втората беше още по-бърза. Измина по-малко от месец от сражението на Овчеполе, последвало схватката при Брегалница, с която на 17 юни започна войната, до 13 юли, когато българското настъпление се превърна в пълен разгром. Сърбите и гърците неудържимо настъпваха от запад и от юг, а румънските войски преминаха Дунава, за да подкрепят с оръжие в ръка своите искания за териториални отстъпки в Добруджа. Даже турците излязоха зад линията Чаталджа, пред която неотдавна беше спряло победоносното настъпление на българите и започнаха да се придвижват към Одрин. Може би никога досега наказанието не е идвало толкова скоро след престъплението.⁴ Само незабавното прекратяване на военните действия можеше да спаси България от окончателен разгром.

* * *

⁴ „Престъпление“ и „наказание“. С тези термини Сазонов в открит текст показва своята неприязън към българите, цинично обявявайки за справедливи исканията на сърби, гърци и румънци да се преразгледат подписани от тях договори. Несправедливи според него са призивите на България да се спазват договореностите. Иронията е пълна: арбитър в спора е руският император, който го е предрешил в полза на бившите съюзници и настоящи врагове на България.

Разпадането на България не влизаше в сметките на великите сили, а още по-малко – на Русия. Затова, без да губи нито миг, петроградският кабинет се обърна към София с настоятелно искане за незабавно спиране на въоръжените действия. Такова искане беше предявено едновременно към Белград, Букурещ и Атина. В него в общи линии бяха набелязани основните положения на бъдещия мир. Цялата територия на запад от вододела на Вардар и Струма се даваше на Сърбия, Гърция получаваше цяла Южна Македония с град Серес и крайбрежието на Егейско море до Орфанийския залив. Още преди това Румъния беше заявила намерението си да премести границата си с България по линията Тутракан – Балчик.

Нашето искане за незабавно примирие беше прието със съчувствие в Белград. В Атина то срещна енергична съпротива от страна на Венизелос, чиито честолюбиви планове за бъдещето на неговата родина трудно можеха да бъдат осъществени. Той не се задоволяваше с получаването на Солун от Гърция и претендираше и за Кавала, като по този начин на Егейско море за България оставаше само Дедеагач, неподходящ за търговско пристанище. Колкото и преувеличени да изглеждаха в този момент исканията на гърците, великите сили трябваше да се съобразяват с тях, защото с поставянето им се очертаха по-ясно симптомите на сближението между император Вилхелм и неговия зет – крал Константин, които дотогава не бяха забелязани. До неотдавна в берлинския двор приемаха с пълно равнодушие прогерманските симпатии на бедния си гръцки роднина. Тези симптоми разтревожиха особено силно френското правителство, което се страхуваше, че като се противопостави на гръцките желания, ще загуби от онова влияние, което традиционното елинофилство му осигуряваше в Атина и се опасяваше, че ще види своите позиции заграбени от германския император. Що се отнася до английското правителство, то не прояви никаква енергична инициатива за по-бързо постигане на примирие.

* * *

Въпреки това беше постигнато немалко благодарение на обстоятелството, че българското правителство прие условията за мир, набелязани в основни линии в руското предложение. Тъй като съвместните действия на великите сили бяха невъзможни, оставаше вариантът чрез преки контакти между противниците да се постигне възможно по-бързото прекратяване на враждебните действия и да се избере подходящо място за бъдещите мирни преговори.

Трябваше да се бърза с прекратяването на военните действия, защото, като се възползваха от пълното объркване на българската армия и от паниката в София, към която от Варна се придвижваха румънските войски,

на 21 юли турците безпрепятствено влязоха в Одрин и с това нарушиха Лондонския договор, според който този град преминаваше към България, а българо-турската граница минаваше от град Енос на Егейско море до Мидия – на Черно море. Недопустимо по принцип, самоволното нарушаване от Турция на току-що подписания от нея мирен договор доведе и до връщането на цяла Южна Тракия с нейното предимно християнско население под властта на турското правителство. А за всички беше ясно какво заплашваше гръцкото и българското население в тази област при подобно вторично подчиняване на турците.

Колкото и да бяха отслабнали симпатиите на Русия към освобождения от нея народ вследствие на предателското нападение на българите над техните съюзници, заграбването на Одрин от турците предизвика у нас всеобщо негодувание. Господарят прекъсна своето лятно пътешествие покрай бреговете на Финландия и се завърна в Петроград, за да обсъдим евентуалните мерки на правителството за възобновяване на нарушения от турците мирен договор. Имах няколко енергични обяснения с Турхан паша, който ми беше много симпатичен, и му дадох да разбере, че руското правителство не може да се съгласи с нарушаването на договора. В този дух официално се изказа и премиерът на Великобритания – г-н Асквит; по адрес на Турция и от Париж бяха отправени сериозни предупреждения. Но в същото време от Берлин ме информираха, че германското правителство няма да участва в никакви действия, враждебни на Турция. В Италия се очертаваха сходни настроения и в Консултата беше обявено пред нашия представител, че Италия няма да участва в никакви принудителни мерки срещу Турция.

* * *

Нещастията на България, които бяха следствие от политическите ѝ грехове и които я поставиха в много тежко положение, ѝ възвърнаха донякъде съчувствието на Русия. С нарастваща тревога общественото мнение у нас следеше хода на събитията на Балканите и императорското правителство не жалеше сили, за да поддържа благоприятната за България атмосфера, която се беше създавала в Европа покрай заемането на Одрин от турците. При това се стигна до парадокс: на наша страна се оказа Австро-Унгария, която възприе руската гледна точка по въпроса за отстъпването на Кавала на България и поради това влезе в противоречия с Германия, започнала открито да покровителства гръцките претенции по съображения, за които не беше трудно да се досетим и тогава, но чийто истински смисъл стана ясен чак през европейската война през 1914 г.

Вече споменах, че от друга страна, нашият съюзник Франция не споделяше вижданията ни, че е желателно България да получи необходимото за нея още едно пристанище на Егейско море, за да си осигури редовни търговски взаимоотношения със средиземноморските държави. С подобна любезност по отношение на Гърция френското правителство се надяваше да предотврати доминиращото влияние на Германия в Атина в ущърб на влиянието, на което се радваше самото то от времената на войните за освобождението на Гърция. Съвсем скоро в епохата на световната война поведението на крал Константин щеше да докаже колко фалшиви бяха тези сметки.

* * *

Букурещкият мир беше само марля, залепена върху неизлекуваните балкански язви, на които беше съдено да се отворят отново само след година. За Австро-Унгария този мир означаваше тежко морално поражение заради втория в рамките на годината блестящ успех на Сърбия. Съществуването на тази държава до самите граници на Австро-Унгария беше несъвместимо с вижданията на виенската дипломация, която обаче успя единствено – в незначителна степен и за кратко време – да забави нейното държавно развитие, лишавайки я от свободен излаз на Адриатическо море. За България Букурещкият мир отбеляза краха на честолюбивата мечта на Фердинанд Кобургготски да създаде българско царство от Албания до Мраморно море. Болката от излъганите надежди и стаената омраза срещу онези, върху които беше хвърлена вината за преживените разочарования, поставиха съдбата на българската политика в тясна връзка с виенския кабинет, както нагледно доказа и Световната война през 1914 г.

RUSSIA AND THE BALKAN WARS THROUGH THE EYES OF SERGEI SAZONOV

Rumyan Sechkov

Summary

The memoirs of the Russian foreign minister Sergey Sazonov are representing a vivid picture of the European diplomacy and international relations in the first two decades of the twentieth century. Here are included some parts of the Sazonov memoirs published in Paris in 1927. Of particular interest to the Bulgarian reader are those extracts that relate to the Russia's role in the Balkan Wars, demonstrating the actual attitude of Russia towards the different participants in the Wars, especially towards Bulgaria and Serbia.

БАЛКАНСКИЯТ ЛЪВ СРЕЩУ ГАЛСКИЯ ПЕТЕЛ, ИЛИ БЪЛГАРИ СРЕЩУ ФРАНЦУЗИ НА МАКЕДОНСКИЯ ФРОНТ 1915–1918 г.

Георги Пеев

*„На полковник Маринов – тези страници, на-
помнящи за времето, когато българи и фран-
цузи се сражаваха, но не се мразеха.“*

Посвещение от Луи Кордие в книгата му „Тези
от първото примирие“

В изданието на 1 октомври 1915 г. манифест на цар Фердинанд, с който обявява влизането на България в Първата световна война, се декларира: *„Европейската война клони на привършване. Победоносните армии на Централните сили са в Сърбия и бързо напредват... Ний ще воюваме против сърбите едновременно с храбрите войски на Централните империи“*. Подобно на другите държавни глави, правителства и военни щабове една година по-рано, когато започва конфликтът, и българският владетел, и правителството са подвластни на илюзията, че това ще бъде една кратка победоносна война. Военните планове, изработени от Генералния щаб, предвиждат военни действия срещу Сърбия и евентуално срещу Румъния и Гърция. По тази причина последвалото логично обявяване на война от страна на Русия, Великобритания и Франция е прието донякъде с изненада, въпреки че посланиците на тези държави са предупредили предварително българското правителство за подобно развитие. За първи път в своето почти полувековно съществуване страната влиза в конфликт, който надхвърля рамките на балканските противоречия. И все пак в първите няколко дни цари неразбиране какво означава обявяване на война от Великите сили, влизащи в Антантата. Дори сериозният вестник „Мир“ пише една седмица след началото на военните действия: *„Между много-то прецеденти в тази война е и тоя да обявиш война без мисъл сериозно*

да воюваш“.¹ Но само десет дни по-късно българите вече воюват срещу французи и англичани.

След неуспеха на Дарданелската акция политическото и военно командване на Антантата решава да се изпратят войски на помощ на техния балкански съюзник – Сърбия. От 22 септември войските под командването на генерал Сарай – 3 френски пехотни дивизии (156-а, 57-а и 122-а), общо 65 000 души, и 5 английски пехотни дивизии (10-а, 22-а, 26-а, 27-а, 28-а), общо 85 000 военни, дебаркират в Солун в нарушение на обявения по-рано неутралитет на Гърция. С цел да подкрепят и се обединят със сръбската армия тези войски се придвижват на север с железопътен транспорт и се изправят срещу българския фланг в района на гара Струмица.

В този първи етап сраженията между българските и френските войски продължават повече от 40 дни (21 октомври – 29 ноември). След като разбитата сръбска армия отстъпва в Албания и е невъзможно да ѝ окажат реална помощ, френско-английските части след загубата на 6000 души се изтеглят на гръцка територия. Те са преследвани от българската армия, която е спряна от заповедите на началника на германския Генерален щаб генерал фон Фолкенхайн на разстояние „един изстрел от гръцката граница“. По тази граница се установява фронтът между двете воюващи сили. На 17 ноември 1915 г. за първи път висш български офицер – командващият Втора армия генерал Тодоров, посочва в заповед до своите войници, че българите, след като са победили сърбите, трябва да се изправят срещу „своите втори врагове“ – французите и англичаните. Двадесет дни по-късно главнокомандващият армиите – генерал Жеков, на свой ред признава в заповедта си към армиите, че българите трябва да очакват дълга борба срещу враговете си, „особено срещу французите и англичаните“.² Политиците и висшите военни в страната най-накрая осъзнават, че България не може да избере срещу кои воюващи страни да води война и кои да избягва.

Фактът, че България влиза във война срещу Франция, засяга само част от интелигенцията, виждаща в републиката модел за политическо и културно развитие. И ако сред българските офицери от кариерата или от запаса има такива, които са учили във Франция или в Белгия, и ако френското военно изкуство е известно на действащите офицери, останалата част от войската – подофицерите и войниците, не знаят почти нищо за западните армии за разлика от балканските съседи, които вече познават добре. Българските войници разпитват селянин преди началото на сраженията, дошъл да ги предупреди за присъствието на френски войници в селото му: „Какви са тези французи, с какво се хранят, какви са

¹ Мир, 9 октомври 1915 г.

² Българската армия в Първата световна война. Т. 1 1915–1916. София: Военно издателство, 2005, с. 139.

им дрехите, шапките и т.н.?”³ При тези първи сражения обикновените войници не правят разлика между французите и англичаните. Офицерите наблюдават с ирония подчинените си, които съобщават, че са заловили „един англо-французин“, като смятат, че това е един народ.⁴ Неочакван, но съвсем логичен факт: българските войници и подофицери заговарят и дават заповеди на военнопленниците на турски. Подобно на родителите си те започват да говорят с чужденци на официалния език на Османската империя, част от която някога е била страната ни.⁵

Но докато сред българския команден състав има сравнително добри познания за новия неприятел, то сред французите единици са в течение с проблемите на Балканския полуостров. Дори и сред ръководните политически кръгове в Париж, решили да изпратят войски на Балканите, няма необходимите знания за района. Министър-председателят Аристид Бриан е сред основните инициатори за включването на френската армия в бойните действия в подкрепа на сръбската армия. Морис Палеолог, който дълго време е дипломат на полуострова, както и в Русия, и следи проблемите, квалифицира идеите на Бриан за региона като „неясни, мрачни“ и ги сравнява с идеите на средновековните картографи в Централна Африка. Представите на обикновения французин за района са формирани от някои автори като Пиер Лоти, които описват с ентузиазъм екзотиката на страните от региона. Сред войниците настъпва силно разочарование, когато се сблъскват с действителността.⁶ Френският Генерален щаб обаче не е напълно лишен от информация – той може да разполага с докладите на военните аташета, които Париж изпраща в София от 1903 г. Ето някои от заключенията на френски офицери: „Българинът е забележителен пехотинец, първокласен артилерист, но все още му липсва кавалерийският усет“. Командването на войските „болезнено трудно се отваря към западните идеи“.⁷ По време на Балканските войни френски офицери са командирани към воюващите армии и те съвместно описват в докладите си силните и слабите страни на противниците. Генерал Жан Пиарон де Мондесир още тогава описва проблемите, които произлизат от следващата тактика „атака на всяка цена“: „Посочих как българи и сърби, които

³ Калайджиев, Ив. *Писма от фронта*. София: Гутенберг, 1916, с. 31.

⁴ Пак там.

⁵ *Военни известия*, бр. 145, 10 юли 1916 г.

⁶ Чувствата, обхванали френските войници на Солунския фронт, са прекрасно описани в книгата на Saint-Ramond, Francine Roussanne, *Les Desorientés* P. Presses de l'Inalco, 2019, заглавието на която може да се преведе и като „Заблудените“. Друга нейна статия *L'Armée d'Orient dans la Grande guerre une mémoire occultée – Guerres mondiales et conflits contemporains*, No. 192, décembre 1998, обяснява целенасочената политика на забрава, на която са подложени тези войници.

⁷ Etat-major de l'armée de terre. Service historique (S.H.A.T). Vincennes, Série 7N, carton 1190

без съмнение атакуваха смело, бяха принудени да търсят непрекъснато прикритие под огъня на автоматичните оръжия, които впрочем турците не използваха много успешно“.⁸

Третата република успява да формира антигермански настроения сред французите от детството им. Но балканските дела са много далеч от интересите на обикновения французин и непознаването на местната реалност принуждава френското правителство в началото на сблъсъците да се обърне към своя сръбски съюзник, за да помоли за сведения, необходими с пропагандна цел. Българинът е представян като балканското възплащение на прусака – една добра находка от тази пропагандна война, която действа върху най-чувствителните струни на френската душа – антигерманизма. В започналата пропагандна война българите са обвинени, че са подли варвари, чужди на европейската цивилизация. През тези първи дни на сражения български войници често намират в изоставени френски окопи надписи „Българи, вие сте варвари“. Националният поет Иван Вазов реагира, като публикува през декември 1915 г. стихотворението „Ние сме варвари“, а софийските вестници се изпълват с карикатури на чернокожи колониални войници, които „учат българите на цивилизация“.

Пропагандната война отива още по-далеч, когато французите обвиняват новия си враг в канибализъм. От няколко различни източника може да съдим за разпространения слух, че българите и германците, останали без храна, нападат нощно време, за да вземат пленници и да ги използват като храна.⁹ В „История на 23-ти пехотен шипченски полк“ се цитира дневникът на френския сержант Оливие Гер от 54-и колониален пехотен полк, показващ душевното му състояние през есента на 1916 г. Най-големият му страх е да бъде взет в плен от българите, защото последните „смятат месото на французите за деликатес“, но не харесват толкова африканците. Фактът, че британските офицери след залавянето им изразяват подобен страх, също доказва, че този слух е намерил почва сред тях.¹⁰ В случая пропагандата измисля тази „балканско-ориенталска“ версия на „Kadaververwertungsanstalt“. Според френската пропаганда в Германия има фабрики, където телата на убити в сраженията войници са използвани за производство на нитроглицерин, смазочни материали и други продукти, включително на пакети с концентрирана супа.

⁸ Général Piarron de Mondesir. *Souvenirs et pages de guerre (1914–1919)*. P., ed. Roger Berger-Levrault, 1933, p. 12.

⁹ Дреников, Георги. С железни или дървени кръстове, но не иначе... – *Военноисторически сборник*, 2005, бр. 3.

¹⁰ Тотевски, Стойко. *Спомени за европейската война*. В. Търново: Фабер, 2002, с. 41; Инж. П. Трифонов. *История за походите и боевете на 13 рота от 18 пех. Етърски полк през Световната война 1915–1918*. В. Търново: печ. Фъртунов и син, 1936, с. 101.

Но тъй като пропагандата, идваща от Париж, също така твърди, че войната не е популярна сред българите и те воюват насила, французите си задават въпроса защо в такъв случай неприятелят им продължава да се бие с ожесточение. Италианският писател Ричиото Канудо – капитан в Чуждестранния легион, разказва: „*Попитам пленника, който ме интересува най-много, македонски учител, бивш студент в Париж и Гент: „Но защо българите ни преследват толкова яростно, след като ние отстъпваме? И ако тази война не е популярна сред тях, защо я водят толкова яростно? – За царя, беше отговорът“*“.¹¹ Друг офицер, приятел на Канудо – барон Анри дьо Бернадот, се чуди: „*Какво правим тук срещу тези мъже, които са започнали да воюват, за да позволят на един безскрупулен монарх да заеме лъвски дял на Балканите? ... Какво правим срещу тези селяни, обучени по немски маниер, които загиват заради един фалшив идеал?*“¹²

В случая проличава френската заблуда, че именно силните монархически чувства водят българите по това време. Тази заблуда донякъде е следствие и от френската преса, която първоначално се фокусира само върху „суверена предател“ (майката на Фердинанд, княгиня Клементина Бурбон-Орлеан, е дъщеря на френския крал Луи-Филип), а чак след това върху целия му народ.¹³ Всъщност българите влизат във войната, силно вярвайки, че се борят за освобождаването на „братята си македонци“. До подобен извод достига и изпратеният като преводач на френска мисия в Сърбия Раул Лабри след дискусия с пленени българи. Отстъпвайки заедно с разбитата сръбска армия през Албания, той разговаря с двама военнопленници – поручик, родом от Охрид, и ефрейтор – бивш учител по френски език. Те му обясняват, че единствената причина България да воюва с Франция, към която не изпитват ни най-малка омраза, е, че тя е съюзник на неприятелска Сърбия. И двамата твърдят, че българите ще престанат да воюват, след като станат сигурни, че Македония е в техни ръце. „*Тези думи са най-точните, които съм чул някога от някой жител на Балканите за македонския въпрос*“ – пише Лабри.¹⁴

От своя страна българите не могат да разберат защо французите и англичаните са дошли в Македония. Оттук и въпросът, поставен на първите военнопленници: „*Тук ли е Елзас или Лотарингия*“.¹⁵ Български интелектуалци, образовани във Франция, отбелязват с горчивина: „*Велика Франция,*

¹¹ La Grande guerre. *Récits de combattants*. Cambridge: At the University press, 1919, p. 137.

¹² De Bernadotte. *Les chemineaux de l'Orient. Troisième partie – en Macédoine*, Paris, ed. Des Grands Champs 1931, p. 89.

¹³ Saint-Ramond. *Les Desorientés...*

¹⁴ Labry Raul. *Avec l'armée serbe en retraite*. Paris, Perrin et Cie, 1916, p. 151.

¹⁵ Караиванов, Ив. *Историко-географски картини и впечатления от участието на перничани и рилци в Световната война 1915–1918*. Кюстендил: печатница Зора, 1938, с. 92.

страната на революциите, страната, която въведе човешки права, изпраща своите синове да върнат възкресената Македония обратно в робство.¹⁶

Със започването на сраженията българският войник започна бързо да разпознава силните и слабите страни на новите противници, с които се сблъсква. *„Французите се биеха отлично, добре и тактически отстъпваха въпреки силния напор от наша страна. Всяка педя земя отстъпваха с бой*“¹⁷ – отбелязва български офицер. Още от първите боеве става ясно: *„Имаме работа със сериозен противник – това не са турците*“.¹⁸ *„Бият се здраво. Изгониха ни от първата линия и едвам се удържахме на втората.*“¹⁹ Френската артилерия привлича особено вниманието и бързо печели уважение, примесено със страх. Както си спомня един участник в първите сражения за френския оръдеен огън: *„Нашите полкове се свиха като ранен звяр в плитките си окопи и недоумяваха кога войната стана друга*“.²⁰ Силният артилерийски огън зашеметява войниците: *„Тези пусти гранати, тоя французин като че ли от джоба ги вади и толкова бързо ги хвърля*“.²¹ Български дезертър обяснява предаването си на врага със следното изречение: *„Какъв смисъл има (да се бием – б.м., Г.П.). Докато ние изстреляме един снаряд, вие изстрелвате десет. Вашата пехота, ние въобще не я виждаме*“²². Командирът на 8-и български артилерийски полк след първата си битка записва в дневника си: *„Днес, освен хубавото настъпление на нашата пехота, видяхме и едни такива хубави черни и страшни бризантни фугаси да се изсипват върху батареите и пехотата. Ако е все така – това никак не прилича на водевилната война в Сърбия*“.²³ Френската артилерия и начинът на воюване е един от факторите, предизвикващи промяна в тактиката на българската армия на бойното поле.

За разлика от артилерията, която буди респект, френските пехотни части не се оценяват толкова високо. *„Личната храброст като че ли не се проявяваше у французите. В течение на година и половина никога, нито някой от нашите офицери и войници не видяхме френски войник да излезе навън от телените мрежи денем или нощем. Френският войник настъпваше само след силна и продължителна минна и артилерийска подготовка*

¹⁶ Д-р Мутафов, Хр. *През Сърбия. В поход с 9-та дивизия*. София: Радикал, 1917, с. 152.

¹⁷ Аврамов, Крум. *На фронта спокойно*. Русе, б.д., с. 77.

¹⁸ Халачев, Хр. *Бунтът в 28-ми пехотен полк*. София: печатница на БКП, 1949, с. 42.

¹⁹ Тотевски, Ст. *Цит. съч.*, с. 41.

²⁰ *Бойна история на 10-ти пехотен родопски полк*. София, 1942, с. 212; Коренков, Б. *Спомени*. – В: *Първата световна война на Балканите*. София: Военно издателство, 2006, с. 314.

²¹ Калайджиев, Ив. *Цит. съч.*, с. 41.

²² Ancel, Jacques. *Les travaux et les jours de l'armée d'Orient 1915-1918*. P., ed. Bossard, 1921, p. 117.

²³ Зап. подполковник Разсуканов, Ас. *По бойните полета с 8 артилерийски полк*. София: Съгласие, 1929, с. 111.

*под покровителството на една могъща артилерия. Няма такъв случай френски войски да са настъпвали внезапно без артилерийска подготовка, нито пред нашата, нито пред друга дивизия“.*²⁴

Българската армия е създадена от руснаците непосредствено след Освобождението. Българските офицери, които са служили в руската армия, са силно повлияни от нейното военно изкуство. В началото на войната поговорката, приписвана на великия Суворов: „пуля дура, штык молодец“ (куршумът е глупак, щикът е герой), все още важи за българите. Атаката на нож се използва широко. Българските военни лидери ще имат две години, за да научат (плащайки скъпо с кръвта на войниците), че „традиционният“ метод за водене на война е остарял при новите скорострелни оръжия и особено при започналата позиционна война.

*„(Септември 1916) Подетата контраатака на село Неволен по строй, средства и изпълнение бе една типична атака на стария метод, който даде отлични резултати в Балканската война и до сега срещу противници, които не разполагат със силна техника и изобилно бойни средства. Но една такава атака срещу французи и англичани, без съответните не само материали, но и интелектуални и морални качества и превъзходства, то би означавало избиване поголовно на атакуещия. Ако тази атака има успех, то се дължи на бързото вихрено отиване напред и суматоката в неприятелската артилерия, неочаквайки в тази посока цели за стрелба.... Щом противникът успееше да се окопае и постави макар ред телена мрежа, това почти навред той успяваше, благодарение на изобилните средства и сигурния бърз превоз, нашата контраатака (по стария начин – б.м., Г.П.) почти всякога пропадаше... Обаче после стана ясно, че новите методи за борба от противника, както и изобилните му технически средства изискваха пестене на хората.“*²⁵

След като българското командване се запознава и на практика с начина на воюване на французите, Щабът на армията издава следната директива: „Силата на врага е артилерията“. В опит да се компенсира превъзходството на французите в огнева мощ се дава препоръката да се използват партизански действия или нощни атаки, което довежда до някои успехи. Френски офицери описват с какво облекчение са дочаквали сутрин изгрева, особено когато се предполага, че българите ще използват нощта за нападение.²⁶

²⁴ Барбар, Отон. Спомени от Световната война 1915–1918. – Военно-исторически сборник, 1930–1931, кн. 1–10, с. 453.

²⁵ Шарков, Васил. 14 пехотен македонски полк във войната за обединението на българите 1915–1918 г. София, 1922, с. 97.

²⁶ *Deux mois de campagne en Serbie. Journal de route d'un officier jurassien. Octobre– novembre, 1915.* P., 1916, p. 42; *Notre retraite de Serbie (Feuilles d'un officier des zouaves) – Revue Franco-macédonienne, aout-novembre 1916,* p. 59.

„Българите са войни-планинци, които носейки само пушка и патрондаш, преодоляват, тичайки, височините, спускат се в деретата, за да обкръжат хребетите, заети от техните противници; смело се катерят дори под огъня на картечниците ни и когато заемат някой връх, започват да пеят триумфално.“²⁷

Подобни нападения се извършват доста често с помощта на комити и нередовни чети. Факт е, че французите не се чувстват спокойно, когато са в някое македонско село, и често сутрин намират позиви, които според тях са дело на български комити: „Приберете се във Франция, храбри войници – ние воюваме срещу сърбите“. Дейността на подобни нередовни части предизвиква безпокойство в командването на френската армия и подтиква военните да предприемат репресивни мерки. „Командирът окачи табелка, предупреждавайки жителите, че в случай, че някой от тях бъде хванат да общува с врага, селото незабавно ще бъде евакуирано и изгорено.“²⁸ Започват и арести на българи от Южна Македония с обвинение, че са неприятелски шпиони, и част от тях са депортирани във Френска Гвиана.²⁹

Началото на окопната война през 1916 г. принуждава българското командване да промени тактиката на бойното поле. Това се дължи главно на съветите, дадени от германците, които имат подобен опит. И французите забелязват разликата. Отначало за тях „българинът е воин, но не е войник в пруския смисъл“.³⁰ Когато в сраженията през 1915 г. българите настъпват срещу укрепления противник в гъсти редици „на нож“, давайки безсмислени жертви, това кара французите да се чувстват като „на празник“³¹. Но през 1917–1918 г. промяната е очевидна:

„Пред нас има български войник, който вече не прилича на този на Дорал Оба и Орманле; по време на сръбската кампания той не се беше още слял с германските контингенти, които щяха да му дадат онази сила на съпротива, с която ще се сблъскаме месеци и месеци. В Сърбия той беше смел до смърт, разбира се, но германските кадри все още не бяха се наемали, тоест той не знаеше за европейската война. В Македония, напротив, българският войник се е превърнал в дисциплиниран и сериозно обучен елемент и е готов да загуби живота си за своя цар, хитрия Фердинанд“³²

²⁷ Grandmaison, Léonce de. *Impression de guerre de prêtres-soldats*, deuxième série, 1917, Plon-Nourrit et Cie, Paris, 40 p. Cit. de Saint-Ramond Francine. Les Desorientés.

²⁸ De Bernadotte. Op. cit., p. 157.

²⁹ Николов, Стоян. *Забравените герои. Пленническият въпрос от войните на България 1885–1918 г.* София, 2018 с. 178.

³⁰ Cordier, Louis. *Victoire éclair en Orient*. Paris, Ed. USHA, 1969, p. 47.

³¹ Julien, Arene. *En Macédoine. Carnet de route d'un sergent de l'armée d'Orient*. Ed. Georges Ores, 1916, p. 74.

³² De Bernadotte. Op. cit., p. 6.

В началото на войната българските войници не използват каски. Каските, носени от французите, ги изненадват, но много бързо тези „шапки –шлемове“, или както пренебрежително ги наричат „тенджери“, са използвани или за приготвяне на пуканки в тях, или като мангал за топлене.³³ От лятото на 1917 г. българите също започват да използват каски. Армията се снабдява със 170 000 германски каски от типа М-16.

Голяма изненада за българските войници са оборудването и доставките на противника. В изоставените окопи намират кафени чашки, джезвета, захар, кафе, консервирано месо, нестле и разни сладки. „Тези продукти правеха впечатление на нашите солдати, повечето от които не бяха имали честта и в мирно време да опитат подобни деликатеси“.³⁴ „При първите контакти „трофеи“ – френска раница с хляб, шоколад, масло, един малък фотографически апарат, каска и други предмети. Това обстоятелство, тази плячка толкова много заинтригува останалите войници, че почти всички искаха или да се води бой, или да отидат патрул“.³⁵ Съдържанието на френските раници става обект на желание на българските войници през цялата война. „За такива раници (с тенекийки с какао и месо) ние можехме само да сънуваме“.³⁶ Преди битките те обсъждат помежду си: „Днес ще видим сметката на французите. Ще пипнем бял хляб, консерви, одеяла, кожухчета и хубави кожени манерки“.³⁷ Най-често тези манерки съдържат дневната течна дажба на френския войник (0,25 л вино и 60 мл силен алкохол), дажба, която не е предвидена в българския устав. На българския войник алкохол се раздава по време на празник или когато е много студено, което, разбира се, не означава, че той не се снабдява от дома си или от местното население. Родната ракия, намерена в манерките на загинали и пленени български войници, французите смятат за „алкохол с етер“, раздаден преди атака, за да се дрогират войниците.³⁸

Храната се превръща в оръжие за пропаганда, особено през 1916 г., когато доставките в българската армия са крайно недостатъчни и дори започва да се усеща глад в окопите. „Френското войнишко канче винаги се е радвало на отлична слава и дажбата, която французите получават,

³³ Отечество, 1916, кн. 20–21; Аврамов, Крум. Цит. съч., с. 77; Станчев, Боян. *Шейновци на Добро поле*. София, печатница ВИФ, 1937, с. 32.

³⁴ Калайджиев, Ив. Цит. съч., с. 4.

³⁵ Робертovich, Александър. *Тилови герои. Невероятни и весели разкази от войните*. Русе, печатница „Димитър Петров“, б.д., с. 78.

³⁶ *Възпоменателен сборник „Епопея на българския войн“*. Т. 2. 1929, с. 160.

³⁷ Караиванов. Цит. съч., с. 99.

³⁸ Henri Libermann. *Face aux Bulgares*, 1917 P., Berger-Levrault, p. 169.

кара тези бедни българи, чието основно ястие е киселото мляко, да се облизват.“³⁹

Започналата през 1916 г. позиционна война на Македонския фронт изправя французи, британци, руснаци, сърби, италианци, а по-късно и гърци срещу българи, германци, австро-унгарци и турци. От гледна точка на отношенията между обикновените войници се наблюдават някои интересни „двойки“. Първата е между българите и сърбите. Българският войник оценява високо „братчата“ и в йерархията на военните ценности те заемат първо място. В същото време жестокостта на сраженията между двамата „братя врагове“ поразява французите: „Смъртоносните битки със сърбите придобиват толкова свиреп характер, че няма милост за пленниците на едната или другата армия“ – отбелязва капитан дьо Бернадот.⁴⁰ Друга „ожесточена двойка“ е тази на французите и германците. Българските свидетели често описват жестокостта на германците спрямо френски пленници или факта, че французите предпочитат да не оставят живи пленените германци.⁴¹ Същевременно в тази война французите и българите формират двойка врагове, при които липсва традиционната ненавист.

Подобно на Западния фронт, и на този фронт освен сражения и жертви има и човешки жестове, когато неприятелите забравят войната. Свидетелствата за подобни случки идват както от българска, така и от френска страна. При позиционната война понякога разстоянието между воюващите не надминава стотина метра. „*Между войниците от двата противникови лагера се завързаха приятелски сношения. В дните на затишие те си сменяха цигари, хляб и други предмети, а когато предстоеше артилерийска бомбардировка, френските войници имаха благородството да съобщават на нашите, да се скрият своевременно в окопите си.*“⁴² „*През зимата размяната на цигари и разговорите между окопите се редуваха с артилерийска стрелба.*“⁴³ Знаейки за отношенията между французи и немци, българите държат да не бъдат объркани с германците. При една ситуация, когато окопите на воюващите са едва на 40 м един от друг, българска рота замества немска. Инструкциите са да не се свалят германските каски, носени от българите, и да не се говори високо, за да не

³⁹ De Bernadotte. Op. cit., p. 86.

⁴⁰ De Bernadotte. Op. cit., p. 89.

⁴¹ Станчев, Боян. Цит. съч., с. 70; Драганов, Бано. *Доброполската трагедия*. София: печатница ВИФ, 1933, с. 127.

⁴² Тасев, Петър. *На Битолския фронт с 6-та пехотна Бдинска дивизия*. София: Придворна печатница, 1929, с. 45.

⁴³ Cordier, Louis. *Ceux de la première Armistice*. Clermont-Ferrand, Ed. de Limagne, 1936, p. 25.

забележат промяната французите. Но българските войници започват да викат: „Французи, никс германски, аз съм българин“⁴⁴

Български офицер описва мълчаливото споразумение между войниците, разделени от долина, на дъното на която има малък извор. „Сутринта беше ред на нашите войници, следобед на вражеските войници ... От време на време закъснелите се виждаха с тези, които идваха по-рано. Нашите хора не говореха чужди езици, но шоколадът и консервите, тютюнът и алкохолът, които бяха дадени на тези гладни хора, те разбираха добре. Те перяха нови дрехи, нашите войници – парцали. Те виждаха нищетата ни и ни предложиха хляб, нашите войници нямаше какво да им предложат.“⁴⁵ И когато в крайна сметка българите пленяват невъоръжените французите, няколко дни по-късно те оставят бележка на френски, че техните другари са добре и дори са били дадени като пример как храбро са се защитавали с гюмове и баки.⁴⁶ Друг български офицер описва учудването си, когато войниците от ротата му обясняват, че през нощта, когато отиват да берат грозде от близко лозе, което ги отделя от френските позиции, те са рамо до рамо с неприятелските войници. „Берат те, берат и нашите на няколко крачки едни от други. Виждат се, но не се закачат и не си продумват. Берат и мълчат и всеки си отива с пълно платнище.“⁴⁷

Няколко източника описват интересен епизод от сраженията през май 1917 г., когато след изненадваща атака французите завземат български окопи и пленяват „цели отделения“ от новодошлата на Южния фронт Първа Софийска дивизия. Но българската артилерия дава преграден огън и французите заедно с пленените се скриват в укрепленията:

„В това време между наши и французите се завързали „опознавания“. Нашите шопчета веднага узнават, че френските матарки не са празни, а в тях няма вода, а... вино и ром! И тука в подземиеето при трясъка на нашите снаряди отвън, френските войници почнали да черпят с вино своите пленници – нашите шопчета. Но с това не свършило „опознаването“, защото в раниците на французите се намерил бял хляб като „симид“, а даже и шоколад. Тогава завързалото се тук в подземната мрачина шопско-френско приятелство достигна апогея си, защото нашите тази сутрин не можеха нищо да закусят.

– А бей французино, дека че ни водиш? – запитал един от нашите.

– Манже, манже, монкамарад – отговорил французина и подал на нашия едно парче шоколад.

⁴⁴ Атанасов, В. Спомените ми от войната 1915-1918. – Военно-инженерна библиотека, кн. 9–10, 1937, с. 121.

⁴⁵ Илиев, Димитър. *Моят живот (1897–1966)*. София: Изток-Запад, 2006, с. 72.

⁴⁶ Saint-Ramond, Francine. *Les Desorientés*.

⁴⁷ Драганов, Досьо. *Бях на война*. София, 1940, с. 307.

– Я па он ми дава камик да ядем – обръща се същият към отделения си, който се е свил зад него.

– Море яж, нали го видиш, че е захар – обажда се отделеният.⁴⁸

След контраатака на българската пехота на свой ред французите са пленени, а предишните пленници – освободени, „като последните не са позволили на войниците от 2-ра дружина да се отнасят враждебно с французите и под тяхно покровителство и под техен патрул французите са били пазени и отведени в плен назад към нашия тил.“⁴⁹

Оригинално примирие между враждуващите е наложено от природата. Дъждовете от октомври 1916 г. заливат окопите и ги правят да изглеждат като тези във Вердюн. „Французите и българите, измъквайки се от калната си постеля, се съзерцават взаимно с усмивка на лице. От човек на човек това настроение обхваща всички на първата линия... но победата на доброто е само временна, защото отново чуваме гърмежа на оръдието... примирието е приключило и в окопите, които приличат на канали, воюващите, с горчива усмивка, възобновяват своите животински инстинкти.“⁵⁰ От българска страна човек също намира документи, отнасящи се до това събитие, и наблюдава подобни чувства. „Имаше дни на негласно примирие, когато войските от двете страни не стреляха, а излизаха въвн от окопите, да се припичат и сушат на есенното слънце. Природата като че ли подсецаше сражаващите се да прекратят кръвопролитие, но това не траеше за дълго. Бързи заповеди идваха отзад от щабовете и борбата пламваше отново.“⁵¹

Български войник комунист споделя в спомените си преживяванията на фронта. В тях той описва как си разменя писма с французите, съдържащи предложение за установяване на своеобразно временно примирие. Това примирие е в сила няколко дни и приключва, след като френските войници срещу тях са заменени с полк от зуави. „Ние не стреляме и те не стрелят. Само артилерията наша и тяхна и нашите войници псуват всяка наша граната повече от техните.“⁵² Френското командване също е разтревожено от започналите срещи между противниците и издава заповед, когато се разбере за подобна среща, френската артилерия без предупреждение да открива огън по тези места.⁵³

⁴⁸ Случката е описана от Отон Барбар в *Спомени от Световната война 1915–1918*, 403–405 и във *Възпоменателен сборник на 4-ти артилерийски полк*. София, 1932, с. 125.

⁴⁹ Барбар, Отон.. Цит. съч.

⁵⁰ De Bernadotte. Op. cit., p. 277.

⁵¹ Тасев, П. Цит. съч., 31–32.

⁵² Халачев, Хр. Цит. съч., с. 133.

⁵³ Петров, Иван. *Войната в Македония (1915–1918)* София: Сепарш, 2008, с. 114.

Примирие се спазва и по време на православната Коледа, като според описанието на писателя Дамян Калфов французите пишат на дъното на войнишка бака: „Честита Коледа“. Българите им благодарят по същия начин.⁵⁴ За това примирие пишат и френски офицери: „По Коледа българите свиреха на акордеон и пееха при пълна тишина и спокойствие“.⁵⁵

Интересен факт е, че войници от Девета плевенска пехотна дивизия изработват от гилзи на снаряди красив поднос с 2 чаши и 2 пръстена, който, поставен в сандъче, е оставен пред френските телени мрежи като подарък за френския главнокомандващ ген. Морис Сарай, който на 69 години се жени за доста по-млада от него медицинска сестра.

През Първата световна война наред с променения начин на воюване българите се сблъскват на бойното поле и с друга новост – масивното използване на военната авиация. Въздушните сили ще бъдат последният армейски род войска, запазил рицарския дух от миналото. На Солунския фронт съюзниците имат явно превъзходство по брой и модели военни самолети срещу противопоставящите им се най-вече немски летци. Балансът на силите достига 1: 8–10. Но българите също имат свои пилоти, които воюват в небето. Един от първите български пилоти описва своите противници французите като нервни и доста предпазливи. Те „в повечето случаи се криеха из височините, гдето обикновено окото ни не ги търсеше. Когато забелязваха отгоре някой противник, спущаха се, отвесно приближаваха го, силно обстрелваха изненадания си противник и със същата бързина избягваха към своите позиции“.⁵⁶

През войната българите се сблъскват и с френски колониални полкове. Сведенията за „сенегалците“ са доста противоречиви. Според един от командирите на колониален полк българските войници са ужасени само от новината, че на някои позиции сърбите ще бъдат заменени от неговите доблестни войници.⁵⁷ И въпреки че има сведения за използването на прочутите сенегалски ножове „куп-куп“ и обезглавяване на военнопленници⁵⁸, повечето български източници показват по-скоро подценяване и пренебрежение към участието на цветнокожите африканци в боевете. Преди нощно нападение шурмоваците си говорят: „Дано пред нас са черни, защото имат пълни манерки с французко винце и раниците им са пълни с

⁵⁴ Калфов, Дамян. *В окопите*. София, Библиотека Завет, 1937.

⁵⁵ Cordier, Louis. *Ceux de la première armistice...*, p. 58.

⁵⁶ Балан, Владимир. *Спомени летят*. София, 2019, с. 81.

⁵⁷ Commandant Cazeilles. *La rupture du front bulgare: la 17ème division coloniale dans la bataille de Dobropolje 15 septembre 1918*. Charles-Lavauzelle et Cie, impr.-éditeurs, 1929.

⁵⁸ *Изпълнен отечествен дълг*. Възспоменателен сборник, посветен на българските евреи. София: Драгиев и сие, 1939, с. 12.

бял хляб и консерви. Все ще остане време да домъкнем и някоя раница“.⁵⁹ В случай на атака войниците гледат да се „разправят с белите“, защото впоследствие е лесно да „очистят черните“.⁶⁰ В навечерието на битката при Добро поле в заповед до войниците от Трета пехотна балканска дивизия четем: „Французите и англичаните доведоха колониални войски – араби, сенегалци и други полудиви раси... черните войски, едва обучени, няма да успеят да навлязат в границите на родината ни“.⁶¹ Резултатът от тази битка обаче е пагубен за българите – фронтът е пробит, правителството иска примирие. А някои участници в тази битка отбелязват, че тези хора „уж диваци, виждайки отстъплението ни, не стреляха по нас, а само ни поздравяваха, размахвайки шапки“.⁶²

Особеният характер на отношенията между французи и българи на фронта се проявява и спрямо военнопленниците. В началото на войната двете правителства обсъждат възможностите за интерниране на военнопленниците от двете държави в Гърция под наблюдението на гръцките власти и под контрола на съответните дипломатически легации. Още повече че в началото на бойните действия през ноември 1915 г. няколко български пленници, откарани в Солун, са освободени от гръцките власти като „проява на тяхната неутралност“.⁶³ Преговорите приключват на 11 февруари 1916 г. с отказа на българското правителство по „технически съображения“.⁶⁴ Всички френски военнопленници ще бъдат държани в България, а българските ще бъдат под френска опека.

Българите се отнасят към французите, попаднали в плен (впрочем както и към англичаните и италианците), много по-добре, отколкото към сърбите, а от септември 1916 г. и към румънците. В българските източници се срещат доста често описания от този вид: „Взехме много пленници, между които и парижани. Любезно си говорехме с тях и като си помисля, че преди няколко минути сме се стреляли, си мисля дали сме нормални“.⁶⁵ Същият офицер твърди, че „французите казват, че никой не ги е гледал с омраза“.⁶⁶ Вестник „Военни известия“ се възмущава, че един ранен военнопленник – сервитьор в парижки ресторант, настанен

⁵⁹ З. М. Х. Щурмово направление. – Епопея на Българския войн. Т. 5, 1935, с. 205.

⁶⁰ Разсуканов, Ас. Цит. съч., с. 156.

⁶¹ Cordier, Louis. *Victoire éclair...*, p. 25, p.81.

⁶² Илиев, Д. Цит. съч., с. 82.

⁶³ Николов, С. Цит. съч. с. 175.

⁶⁴ Service Historique de l'Armée de Terre (SAHT), Vincennes, Etat-major de l'armée de terre Carton 7 N 2190.

⁶⁵ Аврамов, Крум. Цит. съч., с. 78.

⁶⁶ Пак там, с. 73

в болница в София, е обект на поклонение на дами от София, които искат да си упражняват френския, докато нашите ранени въобще не са обект на подобен култ.⁶⁷ На редниците също прави впечатление различното отношение на началниците им: „*Нашите проявяваха по-човешки грижи, защото той (пленен летец – б.м., Г.П.) беше представител на една велика страна, която не бива да се обижда... Нашите офицери разбираха, че рано или късно французите ще подирят сметка за своите пленници. Затова бяха необикновено любезни и внимателни към тях, напук на немците, които се отнасяха твърде жестоко*“.⁶⁸

Въпреки че член 7 от Хагската конвенция за законите и обичаите на сухопътната война гласи: „При липса на нарочно споразумение между воюващите военнопленниците ще бъдат третираны, що се отнася до храна, спане и облекло, наравно с войските на правителството, което ги е пленило“, често се прави изключение за френски затворници. Пълномощният министър на Холандия в България, отговорен за защитата на интересите на Франция, изпраща на 19 октомври 1916 г. нота до Министерството на външните работи в София за положението на французите. Той отбелязва, че „*французите по природа са по-слаби от българските войници*“ и че този факт трябва да се вземе предвид. Той настоява да се подобрят условията за настаняване на пленниците, както и храната им.⁶⁹ Българският военен устав не предвижда за нашите войници никакви специални грижи и на бойното поле те спят на земята или на обикновена постелка. Въпреки че страната не дължи на пленниците по-добро отношение, отколкото към собствените си войници, за французите са осигурени най-малкото сламени матраци и одеяла. Дори когато направят някакво нарушение, наказанието спрямо френските военнопленници не е толкова строго. В своята дисертация Румен Чолаков дава пример как трима французи, работещи на частен обект в столицата, са задържани пияни след посещение при проститутки. Единственото им наказание е, че са върнати обратно в лагера.⁷⁰ Към края на войната френските пленници са между 1800 и 2200 г. Повечето от тях, както и английските, са събрани в специален пленнически лагер-образец в Пловдив.⁷¹

⁶⁷ *Военни известия*, бр. 14 от 17 януари 1916 г.

⁶⁸ Койнов, Христо. *Оръдията млъкнаха призори*. София: Военно издателство, 1968, с. 102.

⁶⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 40.

⁷⁰ Cholakov, Rumen. *Prisoners of War in Bulgaria during the First World War*, Dissertation, Faculty of History, Cambridge University, April 2012, p. 45

⁷¹ Виж Peev, Gueorgui. Les prisonniers de guerre français en Bulgarie. – In: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, avril 2014 (n° 254).

Броят на българските военнопленници сред французите е по-голям и преди пробива на фронта на Добро поле те са повече от 6000.⁷² Ако прибавим пленените от сърбите и препредадени на французите, бройката надхвърля 12 000.⁷³ И въпреки че между двете правителства често прехвърчат обвинения в лошо отношение към военнопленниците, не са много случаите, когато българските пленници не се третират според правилата на Хагската конвенция.

Сериозни са усилията на французите да насърчат българите да дезертират и благодарение на доста ефективна пропаганда тези усилия дават резултат. На 12 октомври 1916 г. главнокомандващият Източната армия ген. М. Сарай изпраща телеграма до френското Министерство на войната: *„Перспективата да бъдат изпратени във Франция блазни много българските войници и може да увеличи дезертърите. Желателно е да се снимат българските работници понастоящем във Франция и спешно да ми се изпратят няколко хиляди снимки, които да бъдат разпръснати със самолети. Досега с успех разпръснахме снимки, но в малко количество, поради липсата на средства“*.⁷⁴ Самолетите започват масово да хвърлят над българските позиции различни снимки – *„как наши пленници обработват зеленчукови градини, как прекарват свободното си време, как французи раздават на войниците по един голям бял хляб“*.⁷⁵ Голяма роля започва да играе т. нар. Втори отдел (Deuxième bureau) на Генералния щаб на френската армия, натоварен с разузнаването на противника. През август 1915 г. към него се създава специална служба за самолетна пропаганда.⁷⁶ Отделът подготвя и текста на позивите, които да придружават снимките, пускани над българските позиции:

„1. Дезертърите ще бъдат приети без всякаква опасност за тях.

2. Те ще бъдат изпратени в Тунис, където ще могат да се отдадат на поминъка си.

*3. Техните гладни семейства ще получават два пъти месечно от Червения кръст – Женева, колет с провизии.“*⁷⁷

Офицер, попаднал в плен, описва илюзиите, които съществуват сред някои български войници, които смятат, *„че пленник във Франция означава разкошен живот, театри, музика, вино, жени или пък образование – език,*

⁷² Станчо Станчев дава бройката от 72 офицери и 5965 подофицери и редници. – Станчев, Станчо. *Човешките загуби и тяхното попълване през войните на България 1885-1945*. София: Иврай, 2001, с. 17

⁷³ Николов, С. Цит. съч. с. 175, 182.

⁷⁴ S.H.A.T. 7N 2190.

⁷⁵ Захари Илчев. *Артилеристи. Спомени от войната*. София, 1937, с. 194.

⁷⁶ Wilkin, Bernard. *Propagande militaire aérienne et législation durant la Première Guerre mondiale*. – *Revue historique de l'armée*, 2014, p. 274.

⁷⁷ Cordier, Louis. *Victoire...*, p. 25.

университет и т.н. Заслепението, на което бяхме жертви като ученици още, заслепението във френската литература и култура, насадено у нас от нашите управляващи, учители, политици, преводачи – туй заслепление бе силно”.⁷⁸ В крайна сметка умелата пропаганда довежда до наличието на един сравнително голям брой дезертьори от българската армия към французите – до края на войната те са близо 4000 души.

Причините за измяната и бягството към противника са различни: най-често дезертират мобилизираните в армията войници, които не са с български произход – турци, гърци, сърби, евреи, арменци и др.⁷⁹ Лошите условия на живот в окопите и големите лишения също са сериозна причина. Има и политически мотиви, които тласкат българските войници да преминат към противника. Редица от тях заявяват, че са русофили и отказват да се бият срещу руснаците, които също са изпратили войски на този фронт. Рядко, но се срещат и войници, които заявяват, че са франкофили. Понякога се бяга, за да се избегне съдебен процес и евентуален разстрел поради бунт или друго престъпление.⁸⁰ Политическите мотиви се отнасят най-вече до дезертьорите социалисти. В един момент дезертьорството от българска страна става толкова масово, че се появява спешна нужда от допълнителни преводачи. За да реши този проблем, Щабът на Източната армия изисква да се изпратят от Западния фронт войници и офицери, които говорят руски. Тази възможност е посрещната възторжено от французите с руски произход, щастливи да избягат от кръвопролитията на Сомма или Вердюн, защото Солунският фронт се води много по-спокоен.⁸¹

За българските дезертьори Франция създава специална институция – Организация на българските работници. В шестте роти доброволно се записват 1300 български дезертьори, наемани във „временни невъоръжени военни части, подпомагащи действията във втора фронтва линия и службите за настаняване на войските“. Българите са единствените неприятелни на Франция, за които се създава подобна организация, и само те имат право да влизат в нея.⁸²

Френските дезертьори, които бягат поради своята съпротива срещу войната, са или социалисти, или пък споделят идеите на политика

⁷⁸ Гочев-Галин, М. *Пленник в остров Корсика*. София: печатница Политики, 1925, с. 61.

⁷⁹ Capitaine Deygas. *L'Armée d'Orient dans la guerre mondiale*. 1915–1919, Paris, Payot, 1932 p. 227.

⁸⁰ Lory, Bernard. La percée du front de Macédoine et l'insurrection militaire bulgare: synchronisme et influences. – in *La France et les Balkans dans les années 20 du XX siècle*. Colloque Langues'O, p. 1985; Lory, Bernard. *Les Balkans: De la transition post-ottomane a la transition post-communiste*. Istanbul, Isis, 2005, p. 217.

⁸¹ Lory, Bernard. *Les Balkans: De la transition post-ottomane...*, 2005, p. 216.

⁸² Instruction sur l'organisation des groupes des travailleurs bulgares du 11 mai 1916.

Жозеф Кайо.⁸³ Някои убедени противници на войната сред французите многократно се опитват да предупредят българите за военните планове на френското командване. Например няколко източника говорят за птица, носеща бележка, съобщаваща за нападението над Яребична (Skra-di-Legen). В бележката се настоява, че българите трябва да се отбраняват твърдо, защото дори малък успех на Антантата ще забави мира.⁸⁴

Липсата на отпуски е друга причина за дезертьорство сред французите. През декември 1916 г. френските военни съдилища съдят сто и шестнадесет войници и подофицери за дезертьорство или напускане на позицията без разрешение. Правото на периодичен домашен отпуск е утвърдено във френските устава, но Източната армия няма възможност и не позволява на войниците (за разлика от офицерите, които редовно заминават в отпуск) да се прибират във Франция на всеки 18 месеца. Тази причина е посочена в някои случаи на колективно неподчинение и отказ да се отиде на позиция или да се атакуват българските линии, като най-известен е бунтът в 242-и пехотен полк.⁸⁵ Българската пропаганда на свой ред използва тези проблеми доста умело, като изпраща листовки и позиви на французите: „Какво правите тук французи, страдащи от болести, никога не излизащи в отпуск, докато в това време германците са в Ноайон?“⁸⁶ Специално за френските войници българите издават и пропаганден вестник – „Echo de Bulgarie“, който е оставян пред техните позиции.⁸⁷

За да се обобщят впечатленията на французите от балканския им неприятел, може да послужат мемоарите на някои участници в сраженията, публикувани във Франция след края на войната. В тях прави впечатление на първо място стремежът да се противопоставят на идеята, че Източният фронт е бил много по-безопасен от Западния и че противникът им не е имал достатъчно военни умения. Това пренебрежително отношение се налага от най-високо ниво – президентът Ж. Клемансо говори с неуважение за „Солунските градинари“ (за борба с маларията генерал Сарай заповядва да се създадат зеленчукови градини за снабдяване на войските с пресни зеленчуци), или още както са известни войските – „стоте хиляди тиловаци от Източната армия“. „Солунски войник“ става обидна, отправена към курсантите от военното училище „Сен Сир“ в случай на несполучлива маневра.⁸⁸

⁸³ Янков, Коста. *Добро поле и пробивът на фронта*. София: Глобус, 1919, с. 145.

⁸⁴ Койнов, Христо. Цит. съч., с. 155; капитан Кусев, Георги. *Боят при Яребична*. Варна, 1930, с. 34.

⁸⁵ Виж Miquel, Pierre. *Les hommes de la Grande guerre*. Paris, Fayard, 1987, 268–272.

⁸⁶ Cordier, Louis, *Victoire...*, p. 71.

⁸⁷ Възпоменателен сборник *Епопея на българския войн*. Т.1. София, 1926, с. 357.

⁸⁸ Cordier, Louis, *Victoire...*, p. 26.

Участвал в сраженията офицер пише в спомените си, че през септември 1918 г. французите са се надявали отчаянието да обхване „българските окопи“ и че „българската армия няма да се бие със същата храброст. Сгрешихме... Българският войник си остана такъв, какъвто винаги си е бил: първокласен воин, който се защитава яростно... И бойците от Изтока се прекланят пред храбростта на българския войник“.⁸⁹

Към края на войната френската пропаганда активно използва „Четиринадесетте точки на президента Уилсън“. Пусканите над българските позиции позиви твърдят, че продължаването на съпротивата е безсмислено и че след края ѝ ще последва справедливо решение на националните проблеми.⁹⁰ „Българи, защо се биете? Ние признаваме, че Добруджа, Тракия и Македония са ваши – ще ви ги дадем, но пуснете ни да победим германците.“⁹¹ Но след края на войната обявените принципи на президента са нарушени от Версайската система. Мирният договор, сключен на 27 ноември 1919 г. в Ньой, е нова национална катастрофа за българите, които обвиняват французите, че те носят основна отговорност за нея.

В крайна сметка за французите Солунският фронт остава непознат, а участвалите в сраженията войници и офицери не получават признание – тяхното желание 29 септември – датата на примирието с България, да се чества наравно с 11 ноември (примирието с Германия) не е уважено. Нещо повече – частите, воювали на този фронт, не са допуснати да участват в празничния парад на 14 юли 1919 г. Целта на тези войници и офицери след войната е една – да се докаже, че и те са воювали храбро срещу достоен неприятел (в конкретния случай с българите). Ето защо и голямата разлика в описанията на сраженията и сблъсъците е в зависимост от това кога са издадени съответните материали – по време на войната или след това. Докато първите под изискванията на цензурата и пропагандата говорят с разбираемо пренебрежение за българите, то в излезлите след това мемоари и изследвания подобно нещо няма. Войнските достойнства на българите навсякъде са признавани, а в описанията липсва характерната и по това време враждебност в отношението към германците.

За българите участието във войната и поражението довеждат до тежка морална криза. Сложен е край на следосвобожденския идеал за Обединена България. Като една от причините за краха е посочена несправедливата политика на страните победителки, сред които особено се изтъква ролята на Франция за изграждането на Версайската система от мирни договори. Присъщото сред голяма част от българската интелгенция преклонение пред Франция е накърнено за няколко десетилетия.

⁸⁹ Capitaine F. J. Deygas. Op. cit., p. 227, 258.

⁹⁰ Драганов, Бано. Цит. съч., с. 61.

⁹¹ Караиванов, Иван. Цит. съч., с. 217.

THE BALKAN LION AGAINST THE GALLIC ROOSTER, OR THE BULGARIANS AGAINST THE FRENCH ON THE MACEDONIAN FRONT 1915–1918

Georgi Peev

Summary

When in September 1915 Bulgaria declares war on Serbia 1915, King Ferdinand, the government and the military leadership believe that this will be a short and limited military action, just like the other adversaries a year before. The plans called for clashes between the Bulgarian army supported by the Central allies and the Serbian army. However after the few first weeks of fighting, Bulgarian soldiers clashed with French soldiers who had landed in Salonika after the failure of the Dardanelles expedition.

For exactly 3 years the Bulgarians will have to fight against the „L'Armée d'Orient“. It is the first time that the Bulgarians and the French are in direct and prolonged contact (during the Crimean war there are French soldiers in the camp of Varna, but at that time the city cannot be considered as a „Bulgarian city“.). Although the Eastern Front is secondary for French public opinion, it is essential for Bulgaria.

The article analyses the contact between the French and the Bulgarians, the image of the enemy, as seen by ordinary soldiers and officers, as well as by the press and propaganda.

КАПИТАН НИКОЛА ЛЕФТЕРОВ И АЛБАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В МАКЕДОНСКАТА ВОЕННОИНСПЕКЦИОННА ОБЛАСТ ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Живко Лефтеров

След включването на Царство България в Първата световна война и унищожаването на Кралство Сърбия в завзетите от българските войски територии е установена военноадминистративна власт. Със Заповед № 87 от 17 ноември 1915 г. на главнокомандващия ген. Никола Жеков са организирани две военноинспекционни области – Моравска с център Ниш и Македонска с център Скопие. В първата са включени всички завладени сръбски територии в границите до 1912 г., а във втората земите, окупирани от Сърбия по време на Балканските войни в Македония, заедно с Призренско и Прищинско в Косово. За военни губернатори са назначени съответно генерал-лейтенант Васил Кутинчев (в Ниш) и генерал-лейтенант Рачо Петров (в Скопие).¹ Македонската военноинспекционна област фактически се „*формира и започва да функционира*“ на 8 декември 1915 г. със Заповед № 1 на нейния военен губернатор.² И докато в Моравско и Косово веднага е изградена стройна окупационна система, в Македония този процес се забавя поради близостта на фронта и самоорганизирането на българското население, което е мнозинство в областта.³

Втората по брой етническа група в Македонската военноинспекционна област след българската е албанската. Населението на областта

¹ Георгиев, Величко, Трифонов, Стайко, съст. *История на българите 1878–1944 в документи*. Том II. София: Просвета, 1997, 484–485.

² Пак там, с. 486.

³ Вълков, Мартин. Състав и дислокация на българските окупационни войски в Поморавието, Косово и Вардарска Македония в годините на Първата световна война. – Електронен вестник за музеология и военна история, бр. 1, 2015. [25 януари 2019] Достъпен на: http://www.militarymuseum.bg/Pages/Publications/Electronic%20journal/broeve/2015_01.pdf.

включва няколкостотин хиляди албанци, преобладаваща част от които изповядват исляма. От военна гледна точка те попадат във фокуса на внимание през втората половина на 1916 г.

В рамките на проведената между 17 и 27 август 1916 г. Чеганска (Леринска) настъпателна операция на десния фланг на българската армия намиращите се в района относително слаби сръбски части са изтласкани и българските подразделения достигат в югоизточна посока албанско-гръцката граница при селата Билища и Тръстеник. Установен е контрол на пътя Лерин – Корча, а съюзниците от Антантата са принудени да се оттеглят от последния.⁴ Разрастващите се военни действия в района на Южна Албания привличат допълнително вниманието на армейските щабове към региона. В началото на октомври 1916 г. българският военен пълномощник при германската Главна квартира полковник Ганчев донася, че германците настояват да бъдат организирани съобщенията по долината на реките Черни и Бели Дрин и да бъдат формирани албански чети, които да са под командването на генерал Ото фон Белов.⁵ Германското командване желае бързото обезпечаване на пътищата по направление Корча – Янина, за да може по този начин „*чрез куриер да се поддържа връзка с гръцкия крал*“. Мнението на полковник Ганчев е, че по енергията, с която генерал фон Белов „*се застъпва за нашите интереси, може да се заключи, че чрез него по-лесно може да прокараме нашите възгледи по албанския въпрос*“, а българската страна е нужно да каже какви суми и материали са необходими за организацията на албанските части. Мнението на германската Главна квартира е, че с организационните въпроси трябва да се заемат дейците на ВМОРО. В отговор Щабът на Действащата армия уведомява полковник Ганчев за своето съгласие генерал фон Белов да бъде посредник и ръководител на организирането на албанците, като в негово разпореждане „*ще бъде даден полковник Протогеров*“.⁶

Политическата ситуация в Албания по това време е повече от сложна. Още през юни 1914 г. гръцката армия пресича общата граница с нея и

⁴ Дошкинов, Петър. *Чеганската операция*. Книга I. София, 1939, 63–66.

⁵ По това време генерал Ото фон Белов командва сформираната в началото на октомври армейска група „Белов“, в която влизат XI германска и I българска армия.

⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 598, л. 109–110. По това време Александър Протогеров е командващ 3-та бригада на XI пехотна Македонска дивизия, както и Партизанския отряд към същата дивизия, съставен от дейци (войводи и четници) на ВМОРО. По-подробно за трансформирането на Вътрешната организация по време на Първата световна война вж.: Минчев, Димитър. Четите на ВМОРО през Първата световна война. – В: 100 години *Вътрешна македоно-одринска революционна организация*. София: Македонски научен институт, 1994, 137–138.

окупира част от Южна Албания, създавайки „Правителство на автономен Епир“. През септември с.г. княз Вилхелм Вид, избран от Великите сили за владетел на Албания, напуска страната под напора на ислямисти и протурски въстаници срещу него. Веднага след това в страната се завръща Есад паша, изгонен по-рано от княз Вилхелм Вид и ползващ се със сръбска и италианска подкрепа. Есад паша се обявява за министър-председател на правителството и главнокомандващ. Властта му обаче не се разпростира по-далеч от Средна Албания и Драч, който изпълнява функциите на столица. В Северна Албания пък е създадено локално временно правителство от християни и мюсюлмани. Полунезависим живот водят земите, населявани от албанските племенно-родови групи на мирдитите и малисорите. Във Валона пък функционира общинска комисия, която не признава правителството на Есад паша. В края на 1914 г. градът е окупиран от италиански войски. През лятото на 1915 г. сръбски и черногорски части навлизат в Северна Албания и допълнително усложняват вътрешнополитическите проблеми.⁷

Сред множеството страни с интерес към Албания по това време е и България. Сред мотивите са както присъствието на българско малцинство в страната, така и наличието на общи врагове и нагласа за солидарност и съпричастност с албанските интереси. Тези нагласи са свързани и с наличието сред част от албанците на идеята за българо-албански стратегически съюз, лансиран още през 1912 г. от Хасан бей Прищина като идея за създаване на българо-албанска държава в Македония. По-голямата част от дейците, подкрепящи тази посока на развитие на албанските национални интереси, са представители на либералнодемократичната Национална партия, от чиито среди е и албанската колония в България. В София през 1915 г. пребивава с десетки четници и близкият до ВМОРО албански националреволюционер Темистокли Гърмени, родом от Корча, който заедно с тях и много други свои сънародници се включва на българска страна във военните действия срещу Сърбия. Сред част от албанските дейци назрява идеята, подкрепена и насърчена от цар Фердинанд, за сключване на уния с Царство България и заемане на албанския престол от княз Кирил Преславски. Албанските патриоти виждат в нея гаранция за териториалната цялост на албанските земи. Затова и въпросът е поставен от българска страна по време на преговорите за сключване на договор със страните от Тройния съюз с уточнението, че това ще се случи само при изявено жела-

⁷ Елдърров, Светлозар. *Българите в Албания 1913–1939. Изследване и документи*. София: Иврай, 2000, с. 21; Георгиев, Георги. *Българо-албански политически отношения (1908–1915)*. София: МНИ, 2019, 396–398.

ние от албанска страна. Под натиск на Австро-Унгария въпросът отпада от текста на договора и е оставен за след войната. Въпреки това проектът за едно Княжество Албания под български „приятелски“ протекторат не е снет от българското политическо и военно ръководство и по време на самата война.⁸

Всичко това обяснява защо германското командване смята за най-удачно да натовари именно българската страна и конкретно ВМОРО с отговорността по привличането и организирането на албанците. Между Вътрешната организация и албанците, попаднали под управлението на Кралство Сърбия, съществува общо сътрудничество срещу сръбския окупационен режим в периода 1913–1915 г., включително и общи действия по време на Охридско-Дебърското въстание от септември 1913 г. И не на последно място под внимание е взета спецификата на бъдещите части, които не е предвидено да бъдат редовни, което пък неминуемо води до посредничеството на структурите на ВМОРО. Мнението на германската Главна квартира е „да се даде на албанската организация чисто военен характер и да не се дава никакъв шум по това“.⁹

Във връзка с горното на 1 октомври 1916 г. началникът на Партизанския отряд полковник Александър Протогеров издава следната заповед № 20, § 9: „Съгласно щатовеите за Партизанския отряд, обявявам, че от 1 октомври е формирана Партизанска рота. За командир на ротата назначавам началника на Административната секция – поручик Лефтеров.“¹⁰ Партизанската рота е създадена от сбора на няколко съществуващи взвода на Партизанския отряд.¹¹

В рамките на следващите няколко седмици взводовете и войниците, определени да сформират Партизанската рота, се съсредоточават в с. Елешница (дн. Феа Петра, Гърция), където по това време се намира Щабът на 3-та бригада от XI пехотна Македонска дивизия. Оттук на 27 октомври водени от поручик Никола Лефтеров общо 83 души тръгват по маршрут Ново село – Струмица – Радовиш – Щип – Велес – Прилеп – Битоля – Ресен – Охрид, където пристигат на 10 ноември.¹² Ротата освен

⁸ Георгиев, Георги. *Българо-албански политически отношения...*, 402–410.

⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 598, л. 113.

¹⁰ ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 82.

¹¹ Конкретно за дейността на ротата по време на войната вж.: Лефтеров, Живко. Действието на ротата на капитан Никола Лефтеров към Партизанския отряд на Планинската дивизия по време на Първата световна война. – В: *Сборник с доклади от научна конференция България – Германия. Първата световна война. Пауки за бъдещето*. Варна, 2018, 97–110.

¹² ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 93.

военна подкрепа за българското присъствие в района е натоварена да изпълнява задачи, свързани с охрана на границата с австрийската зона¹³, борба с вражеските пропаганди, сръбски, албански и гръцки чети, контрашпионаж и разузнаване в граничните райони. Във връзка с всичко изброено на ротата е заповядано да заеме позиции между селата Блаца и Черева, намиращи се южно от Поградец. Тези села са най-крайната точка на българската държава в югозападно направление и маркират граничната линия между българската и австро-унгарската армия.¹⁴ Разузнавателната служба в региона се ръководи от специалните бюро, учредени в Поградец и Ресен. Първото се ръководи от поручик Лефтеров, а второто от Никола Трайков. Двете бюро са в подчинение и ръководство на Разузнавателната секция при XI германска армия. В услуга на същата секция, но за вътрешно разузнаване са намиращите се в пунктовете в Прилеп – Иван Битраков и Тома Костов, Кичево – Георги Христов, и Охрид – Ангел Узунов. За връзка между бюрата и XI армия, от една страна, и Партизанския отряд, от друга, е назначен Петко Пенчев.¹⁵

Другата основна задача, с която поручик Лефтеров е натоварен, е да привлича и организира на българска служба албанци от местното население, още повече че германската Главна квартира отпуска и съответното финансиране за тяхната издръжка. Както съобщава полковник Ганчев, основната цел, която се преследва, е да се осигури маршрут за „свръзка с гръцкия крал, особено, ако напусне Атина и се оттегли в Лариса“.¹⁶ Към ротата се присъединяват и българи доброволци от Егейска Македония, основно от Костурско. Със заповед № 25, §6 от 1 декември 1916 г. на началника на Партизанския отряд полковник Александър Протогеров всички са официално зачислени към ротата.¹⁷

¹³ Благодарение присъствието на Партизанската рота в Поградец намерението на пристигналата австрийска дружина да завземе комендантството в града е осуетено. В писмо на Иван Кацаров до Александър Протогеров от 17 декември 1916 г. се споменава, че „благодарение голямата похватност на г. поручик Лефтеров, спасихме положението“. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 139, л. 1.

¹⁴ Разграничителната линия между България и Австро-Унгария в региона е договорена през април 1916 г. с посредничеството на германския Генерален щаб. – Вълков, Мартин. *Българското военноемминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония 1915 – 1918 г.* София 2015. Непубликувана дисертация, 297–298.

¹⁵ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 14, л. 9–10.

¹⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 619, л. 1.

¹⁷ ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 93. Списъкът на българите доброволци, приложен към заповедта, включва 120 души, от които 6 младши подофицери и 114 редници основно от Костурско и Леринско.

В приложения към заповедта списък на албанските доброволци фигурират 344 имена. От тях 11 старши подофицери, 44 ефрейтори, 2 фелдфебели и 287 редници. Почти всички произхождат от албанските села около гр. Поградец: Старово, Велчан, Долна Чезма, Горна Чезма, Ондище, Плиница, Дуница, Одуница, Хомлан, Хондица, Каливачи, Малина, Грабовица, Хоцец, Радокол и др. Изключение правят 15 души, които са от ресенските села Подмочани, Ървати, Горна Бела Църква и Асамати, имащи по това време смесено българо-албанско население.¹⁸ Интересното в случая е, че част от тези села са населени с албанци християни, което говори, че в религиозно отношение съставът е смесен.

В условията на военни действия в региона спечелването на албанците е смятано за приоритетно от двете сили, проявяващи традиционен интерес и имащи свои привърженици в страната – Австро-Унгария и Италия. Те са и основните „играчи на терен“ след разпадането на албанската държавност през 1914 г. С появата на напредващите в хода на офанзивата от Солун към Корча французи „мизата се вдига“. След преговори с местните албанци на 10 декември 1916 г. французите провъзгласяват създаването на т.нар. Корчанска република. Градът и неговите околности получават автономен статут, управлявани от албанска администрация, ръководена от 14-членен съвет и под защита на френските военни власти. Албанският език става официален, а гръцките училища са заменени с албански. Гръцката администрация и въоръжени отряди са разпуснати, а на тяхно място е създадена албанска жандармерия, ръководена от Темистокли Гърмени.¹⁹ Това веднага принуждава австрийците да обявят албанска автономия в Северна Албания, а италианците да обявят Гирокастро за „независим“,

¹⁸ Пак там, л. 96–100. Имената на селищата се цитират според наименованията, които се срещат в списъците. В списъка фигурират и двама българи: Филип Ненов от с. Търново, Леринско, и Симо Лазаров от с. Желево, Костурско.

¹⁹ Той е човекът, на когото Александър Протогеров първоначално възлага надежди да организира албанските части под българско командване. За тази цел в края на октомври 1916 г. на Темистокли Гърмени „и другите албански капитани (водачи на племена)“ са отпуснати 16 000 лв. с мотив за „ангажирането им да работят с нас, а не с австрийци и турци“, като сумата му е предадена лично от Александър Протогеров. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 159. Само месец по-късно Темистокли Гърмени преминава фронтовата линия и се присъединява към френските части в района на Корча, където взема участие в създаването на Корчанската република. След официалното влизане на Гърция във войната на страната на Антантата през юли 1917 г. тя отново поставя своите териториални претенции към Южна Албания, което води до промяна и на френската политика към Корчанската република, а албанските дейци, привърженици на независимостта, започват да се преследват. По скалъпено от гръцки агенти обвинение в контакти с австрийското и българското разузнаване Темистокли Гърмени е арестуван, отведен в Солун и осъден от френски военен съд на смърт. Екзекутиран е на 7 ноември 1917 г.

но под италианска протекция. Макар и чисто формални тези действия на страните в конфликта показват засиления стремеж всяка от тях да се покаже като защитник на албанската кауза и интереси.²⁰ Затова и не е чудно, че независимо от своите съюзнически отношения австрийците не проявяват особен ентузиазъм в опитите българи и германци също да спечелят на своя страна албанците. Всичко това води до превръщането на Южна Албания, където се сблъскват австрийските, френските, италианските и български интереси, в поле на постоянни противопоставяния и интриги дори между съюзни страни в конфликта.²¹

На 5 ноември 1916 г. със заповед на Щаба на Действащата армия е формирана Планинска дивизия. Предвидено е съставът ѝ да е българо-албански, включващ мобилизирани и живеещите на територията на Македонската военноинспекционна област албанци и други мюсюлмани. На 28 декември с.г. за неин началник е назначен полковник Протогеров, изпълняващ по това време и длъжността помощник-началник на Македонската военноинспекционна област. Сформирането на дивизията отнема цялата първа половина на 1917 г., а първоначалната дислокация на дружините е в Западна Македония и Косово (Скопие, Гостивар, Тетово, Призрен, Феризово). В командно отношение е подчинена направо на Щаба на Действащата армия, а във военно-административно на началника на Македонската военноинспекционна област, изпълнявайки задачи по поддържането на реда и спокойствието в областта.²² Целта на нейното сформирание е да се спечели албанското население за българската кауза и да се осуети нарастващото влияние на Антантата в Албания, формулирани от полковник Протогеров по следния начин: *„Има за цел да организира албанското население и да спечели албанските племена за нашата кауза. Даже и при новите условия около Битоля политическата цел на Планинската дивизия остава същата, защото от Охрид чак до Прищина, където*

²⁰ Викърс, Миранда. *Албанците. Съвременна история*. София: Пигмалион, 2009, 106–107; Елдъров, Светлозар. *Българите в Албания...*, с. 24.

²¹ Така например през декември 1916 г. австрийците, без да уведомят българските власти, арестуват Рахли бей и Сабри бей от с. Старово и Незир Капро и Адем Незиров от с. Голик, които оказват най-голяма подкрепа за организирането на албанците под българско командване в Партизанската рота. Обвинението към тях е, че са привърженици на намиращия се в Париж Есад паша, самопровъзгласил се с френска подкрепа за глава на албанското правителство в изгнание. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 139, л. 1–2. След бързата интервенция пред австрийското командване от страна на Щаба на Планинската дивизия в лицето на Александър Протогеров през януари 1917 г. всички са освободени и изпратени в Поградец. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 160, л. 10.

²² По-подробно вж.: Минчев, Димитър. Формиране на Планинската дивизия през Първата световна война (1915–1918 г.) – *Военноисторически сборник*. № 1, 1989, 20–33.

*ще се опрат двете армии, има албанци, за които сме длъжни да държим сметка и се грижим за тях. Всичко това още повече налага да се сформира тази дивизия, да се организират албанците и да се установи тясна връзка с австрийската армия. Така ще може да се подготви и за бъдещото наше контрастъпление, при което ще се използват албанските елементи било по партизанските действия, разузнаването или достигането бойни цели при боевете, като всякога и всякъде ще имаме приятелски настроено спрямо нас население. От друга страна има опасност, че при новите условия, недоверието на албанците против австрийците ще се усили, понеже от положително място се знае, че италианците усилват влиянието си в Албания.*²³

На подчинение на новосъздадената Планинска дивизия преминава и Партизанският отряд, включително и Партизанската рота. Въпреки преминаването на Партизанската рота към Планинската дивизия тя запазва бойното си назначение и въпреки сложността на обстановката в региона на Поградец изпълнява успешно своите разузнавателни функции, а сведенията, които се получават, *„винаги са предпочитани от Щаба на 11 армия“*.²⁴

През февруари 1917 г. в тила на българската армия избухва т.нар. Топличко (Моравско) въстание. Макар и потушено за около месец, то принуждава българските военни власти да реорганизируют окупационната система в Моравската военноинспекционна област. Под влияние на събитията в Моравско в Македонската военноинспекционна област също започва да се формира нова окупационна система. От няколко опълченски дружини е създаден 13-и пехотен опълченски полк, който заедно с Допълващия македонски полк формира окупационна бригада. Тя е създадена на 16 май 1917 г. и получава наименованието Втора окупационна бригада в отличие от съществуващата в Моравско Първа окупационна бригада. Щабът на новото формиране е в Скопие и е подчинено на началника на Македонската военноинспекционна област. Частите на бригадата в началото на юни започват да заемат местата на изпратената на Южния фронт Планинска дивизия.²⁵

²³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 619, л. 20.

²⁴ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 139, л. 3. Очевидно това е и основната причина още през пролетта на същата година някои българи да получат германски военни отличия. Сред тях е и поручик Никола Лефтеров, който на 1 април 1917 г. е удостоен с Железен кръст II ст. *„за действията му около Поградец като командир на ротата“*. – ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 119.

²⁵ Българската армия в Първата световна война 1915–1918. Кратък енциклопедичен справочник. София: Военно издателство, 1995; Вълков, Мартин. *Състав и дислокация на българските окупационни войски в Поморавието, Косово и Вардарска Македония...* [25 февруари 2020]

Независимо от това като цяло българското присъствие в района на Западна и Югозападна Македония продължава да не е достатъчно подсигурано. На 26 юли 1917 г. в доклад от началника на Македонската военноинспекционна област до Щаба на Действащата армия се предлага да бъдат взети мерки за запазване на „нашите интереси в областта, граничеща с Албания“. Сред предложените мерки е смяната на етапните роти и комендантства в Кичево, Ресен и Охрид от поне полкови формирования. Също така е отправена молба да се направят постъпки пред австро-унгарците за зачитане на българската митническа и военна власт.²⁶ Няколко дни по-късно е изготвен и втори доклад с разписани подробности относно действията, които трябва да се предприемат за „подобряване положението в Югозападна Македония“. Настойчивостта на ръководството на Македонската военноинспекционна област в крайна сметка води до получаване на обещание за изпращане в района на 26-а допълваща дружина, предвидено да се осъществи към 15 август.²⁷

Тези намерения засягат и Партизанската рота. Още повече че средствата за издръжка на албанците в нея са изчерпани, за което Щабът на Действащата армия е надлежно уведомен. В крайна сметка командирът на Партизанската рота поручик Никола Лефтеров е уведомен, че до 1 септември ротата му ще бъде оттеглена от бойната линия за почивка в Поградец. Колкото до албанците от ротата, заповедта е да не се разпускат, защото „и *занапред ще им се плаща*“.²⁸

По това време под българско командване албанци служат единствено в Партизанската рота и Планинската дивизия, но за разлика от дивизията, която е на мобилизационен принцип, те са платени. Доброволците албанци редници получават всеки месец по 2 турски лири, ефрейторите по 2 $\frac{1}{4}$ лири, подофицерите по 4, а фелдфебелите по 5. Техният ръководител, нямащ никакъв чин, но явяващ се „главатар“, получава по 20 турски лири.²⁹ Взаимоотношенията с българската страна, основани на заплащане, на практика ги превръщат в наемници, но въпреки този очевиден факт във всички документи независимо от тяхното авторство те биват назо-

²⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 676, л. 127.

²⁷ Пак там, л. 128

²⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 676, л. 244.

²⁹ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 164, л. 12–23. В един свой доклад до началника на Партизанския отряд полковник Александър Протогеров от 16 януари 1917 г., посветен на заплащането на албанците и изпращането на допълнителни суми в турски лири и драхми, Никола Лефтеров мотивира тази политика по следния начин: „Колкото и да е тежко за държавната хазна, засега ще трябва да се понесе, защото тук или трябва да се върви по този път, който съм избрал, или да се отстраним от тук – друг път няма“. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 161, л. 13.

вавани „доброволци“. За разлика от тях българите доброволци от Егейска Македония за целия период на своята служба получават по 16 лв. на месец, което е около пет пъти по-малко от сумите, които получават редниците от албански произход. Това показва, че те действително са доброволци за разлика от албанците.³⁰ Като цяло издръжката на Партизанската рота коства сериозни средства. Така например разходите за целия състав в периода януари – април 1917 г. възлизат на 220 702 лв.³¹ Сумите, изразходвани за заплащане на албанците, са осигурени с финансиране, отпуснато от германското Главно командване, но към лятото на 1917 г. то привършва.³² Поради тази причина на 11 септември Щабът на Действащата армия отправя предложение до правителството за отпускане на 300 000 лв. за тяхната издръжка. Изложените мотиви са в неудобството да се искат още средства от германците, тъй като *„албанците служат изключително на нашите цели и се командват от наши офицери и подофицери“*. Евентуалното им разпускане е оценено като *„грешка“* от военна и политическа гледна точка. Съобразявайки се с мнението на военните, на 20 септември 1917 г. Министерският съвет приема постановление за отпускане на целеви кредит в размер на 300 000 лв. *„за разходи по издръжане на албанските чети“*, предоставен за усвояване от поручик Никола Лефтеров и началника на Македонската военноинспекционна област.³³

Междувременно намеренията на Щаба на Действащата армия ротата да бъде сменена на 1 септември и изпратена на почивка не се осъществяват, а назряващите събития променят всички първоначални планове. След продължителна подготовка на 7 септември 1917 г. френските части, съсредоточени в района на Корча, преминават в настъпление, заемайки още на другия ден линията с. Краснище – Оснад – Пренище, седем киломе-

³⁰ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 158, л. 231–240.

³¹ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 157, л. 240–241.

³² От декември 1916 до август 1917 г. са изразходвани 313 837 лв. за тяхното заплащане. В раздавателните списъци 1 турска лира има официален курс 50 лв. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 164, л. 23. По настояване на самите албанци част от заплащането се предоставя под формата на царевича, отпускана от държавните запаси. Вероятна причина е настъпилата през 1917 г. продоволствена криза в страната и невъзможността да се закупят необходимите хранителни продукти на достъпна цена.

³³ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 126, л. 76–77, 103. И според главнокомандващия генерал-майор Никола Жеков от военна и политическа гледна точка разпускането на албанските четници би било грешка, тъй като би им дало възможност да преминат на австрийска служба. Генерал Жеков смята, че ако това стане, *„българските власти биха се лишили от влиянието, което имат и което трябва да упражняват върху заетите от тях албански земи“*. – Минчев, Димитър. *Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914–1918 г.* София: Военно издателство, 1994, с. 113

тра южно от Поградец. Френското настъпление се извършва в две колони с общо 8 дружини. Намиращите се в този участък предни части на 20-а австроунгарска планинска бригада в състав от 6 дружини и 6 батареи отстъпват, без да окажат сериозна съпротива, изоставяйки цялата си артилерия. Положението става критично и до българското командване е изпратена молба за изпращане на части на западния бряг на Охридското езеро.³⁴

В района на настъплението е разположена и Партизанската рота, която по това време се явява единственото българско съединение южно от Поградец. От 20 ноември 1916 г. до 9 септември 1917 г. тя заема една и съща позиция на трикилометров фронт при с. Блаца и е в състав от 500 души – 150 българи и 350 албанци. Още в първия ден на настъплението ротата поема удара на дясната колона на френските части и давайки множество жертви, отстъпва на позиции край с. Грабовица. Следващите два дни ротата се опитва да заеме подходящи нови позиции, но постоянното австрийско отстъпление осуетява тези намерения. Поради тази причина тя най-често е използвана за прикриване на отстъплението и се движи в ариергарда на съюзните части. В крайна сметка на височините при с. Пискупат, северно от Поградец, който е завзет от френските войски, се разгръщат германски части, вляво от които позиция заема и Партизанската рота. Ротата минава в разпореждане на германския офицер, отговарящ за участъка. На тази линия е спряно и френското настъпление.³⁵

След дългоочакваната смяна на ротата от други части тя прекарва известно време в с. Лин, намиращо се на западния бряг на Охридското езеро, а в началото на декември е изпратена в Струга и Дебър на почивка. Бойният ѝ състав пък намалява до всичко 210 души (80 българи и 130 албанци).³⁶

До края на войната Партизанската рота не е върната на фронтвата линия. Нейната роля и дейност са цялостно преосмислени предвид невъзможността за водене на ефикасни разузнавателни действия в тила на противника на Македонския фронт в участъка на Охридското и Преспанското езеро поради насищане на района с войски и изселването

³⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 676, л. 301–302.

³⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 619, л. 158–169.

³⁶ В боевете с френските части десетки са убити, ранени и пленени. Една част са отрязани от останалата част от ротата и отстъпват към Преспанските езера. След отстъплението на север от Поградец част от албанците напускат ротата поради нежеланието им да служат извън района на своя произход. – ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 164, л. 12–23, 2533; ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 141.

във вътрешността на Гърция на българското население от близките до фронта населени места. В началото на 1918 г. ротата е предислоцирана за постоянно в Западна Македония и Косово и е подчинена на Втора окупационна бригада. Новите задачи, които е натоварена да изпълнява, са свързани с промяната на общата обстановка в тила. Продължителността на войната поражда влошаване на сигурността, прехраната и дисциплината през втората половина на 1917 г. Всички тези признаци, водещи и до деморализация, са силно изразени и в Македонската военноинспекционна област, която от военна гледна точка е най-важна по отношение на съществуващата фронтова линия. От друга страна, тя е и гранична зона. Затова освен разузнавателна дейност за „*проследяване вредните агитации и политически течения между населението*“ ротата е натоварена и с полицейско-охранителни функции. Щабът на ротата е разположен в Тетово, а отделните нейни взводове са разпратени в Струга, Дебър, Гостивар и Галичник и намиращите се в Косово градове Качаник, Феризово, Прищина, Призрен и Подуево. Отделенията към взводовете пък са разположени в различни възлови села, пътища и манастири в региона на дислокацията на съответния взвод. Според необходимостта взводовете и отделенията биват премествани от едно място на друго, поддържайки постоянна връзка помежду си чрез патрули.³⁷ Дейността на ротата до края на войната е свързана с охрана на границата с австрийската окупационна зона в Албания, борба с чуждите пропаганди, залавяне на дезертъори албанци и българи, борба с разбойнически банди, ограничаване на контрабандата, разузнаване в тила на австрийските войски, контрашпионаж и пр. Също така командирът на ротата поручик Никола Лефтеров е повишен в чин капитан.

За изпълнение на поставените задачи в Западна Македония и Косово съдействието на албанското население е от първостепенно значение. Затова на базата на дотогавашния опит с албанските доброволци и независимо от разпускането на голямата част от тях през септември – октомври 1917 г. Партизанската рота привлича нов контингент, който е зачислен от 1 януари 1918 г. Сумата за тяхната издръжка е взета от специалния целеви кредит, отпуснат от Министерския съвет.³⁸ Този път броят им е доста по-малък от преди – 180 души, като една част от тях са служилите в района на Поградец. От новопостъпилите на служба срещаме 19 души от Дебърско, 3 от Стружко и 3 от Битолско. Любопитен момент е изписването на имената

³⁷ Минчев, Димитър. *Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война...* 114–115.

³⁸ ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 155.

на албанците. За разлика от други предходни списъци този път всички фамилии са побългарени с окончанията –ов/-ев. Изключение правят три имена: Юсеин Керим бей, Ибраим Бач и Иса Бач. Срещу имената на първите двама е отбелязано „Главатар“, а срещу това на Иса Бач – „Подглаватар“, независимо от това, че като чин и тримата са редници.³⁹

Освен новите албански доброволци (наемници) ротата получава и попълнения от 40–50 българи. Повечето от тях също са членове на Партизанския отряд, но дотогава се намират на различни участъци по фронта. Разузнавателната дейност, с която са заети дотогава, също е крайно затруднена от променените условия вследствие предприетите мерки от страна на съюзническите войски, поради което те са зачислени към Партизанската рота.

До края на войната съперничеството между България и Австро-Унгария за спечелване на албанците не престава. Всяка от страните се опитва да демонстрира, че тя е изразител на албанските интереси и национална кауза, да поддържа тесни връзки с отделните албански първенци/главатари, да следи отблизо настроенятия сред тях и анализира дейността на различните албански комитети, организации и групи. По тази линия Щабът на Действащата армия получава информация от различни източници. Освен от българските офицери за свързка при австро-унгарските войски, намиращи се в Албания, така също от разузнавателните служби към дивизиите и от изградените разузнавателни канали на Партизанската рота. Със специално решение капитан Никола Лефтеров и неговата рота са натоварени да координират тази дейност, включително през тях да минава и нейното финансово обезпечаване. За решението Разузнавателната секция към Оперативния отдел на Щаба на Действащата армия информира всички щабове на български части, разположени в района на Охрид и Западна Македония.⁴⁰

След като Щабът на ротата се установява в Тетово, в средата на януари 1918 г. Никола Лефтеров изготвя подробен доклад до командира на 2-ра окупационна бригада за престоя си в Дебър и своите отношения с местното албанско население. Още в самото начало той споделя своето наблюдение, че *„в гр. Дебър и околията населението от албанска народност бе твърде неприятелски настроено спрямо България“*. Това обстоятелство го мотивира *„да изуча причините, които ги карат да бъдат такива хладни към нас“*. Според Никола Лефтеров това се дължи на съвкупност от няколко фактора: лошо отношение на администрацията към албанците,

³⁹ ДВИА, ф. 751, оп. 1, а.е. 14, л. 160–161.

⁴⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 963, л. 4.

недопускането им да заемат каквито и да било служби, облагане с по-високи данъци, немотивирано интерниране или арестуване и затваряне на различни лица от албански произход. Вследствие от това отношение австрийците се възползват и разпространяват сред албанците антибългарска пропаганда.⁴¹ За преодоляване на така създадото се положение Никола Лефтеров предприема стъпки за сближаване с първенците и духовниците в Дебър и Дебърско с цел да *„проуча как може да съградим интимни отношения помежду тях и държавата ни“*. След няколко проведени срещи с мюфтията на Дебър и по-известните дебърски граждани Юсеин Хюсни ефенди, Афъз Шерин Османов и Байрам Рушид ефенди, на които Никола Лефтеров внимателно изслушва техните оплаквания, той ги уведомява, че *„правителство им разрешава да си отворят основно албанско училище“*. В тази връзка те трябва да си изберат училищно настоятелство, на което да предаде 1000 лв. държавна помощ за обзавеждане на училището. В своя доклад той предава и тяхната реакция: *„Албанците като се видяха пред свършен факт, че им се разрешава да си отворят училище, още повече и че им се дава и държавна помощ за целта всички станаха на крака – мюфтията благослови Негово Величество Българския цар за вниманието му към албанската нация и чрез мен благодариха на правителството ни за разрешението да си отворят училище и за паричната помощ и в знак на благодарност мюфтията и дебърските първенци ми обещаха какво те и другите им близки ще работят като верни поданици на царството ни. С последния похват аз напълно сполучих да предразположа албанците в наша полза.“*⁴²

Освен с отварянето на албанско училище в Дебър Никола Лефтеров предприема поредица от мерки за неутрализиране на австрийското влияние и пропаганда сред албанците в района. На първо място – със създаването на Албански народен комитет, който да популяризира сред албанските първенци в територията, окупирана от Австро-Унгария, идеята за независима Албания, *„която да има България за най-искрена държава, която единствена няма интерес да завладява Албания, даже няма интерес и друга държава да завладява Албания“*. В комитета се включват 7 албански първенци – четирима от българска и трима от австрийска територия. Идеята е този комитет да влезе във връзка с *„албански водители на Националната партия“*, които като цяло имат положително отношение към България.⁴³

⁴¹ НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 35.

⁴² Пак там, л. 36.

⁴³ Пак там. Под *„водители на Националната партия“* в случая се визират членовете на

Докладът завършва с няколко предложения, имащи за цел парирание на австрийските интриги и спечелване доверието на албанците, за чието осъществяване Никола Лефтеров моли да бъде подкрепен:

„В Скопие, Тетово и Гостивар да ми се разреши аз чрез своите органи да наредя народни основни училища албански. В училищните настоятелства ще турна хора, които да могат да водят борба против силната мюсюлманска партия и по такъв начин ще имаме мюсюлманско население в Скопската долина на две разделено, като помежду си ще си създаде разпри за надмощие, а това ще бъде в полза на държавата ни.

Албанските училища за нас не са опасност, но добро средство за да си постигнем народните цели.

Албанският национален комитет и училищно настоятелство се издържат от специален кредит. За откриване албански народни училища в последните три града, моля да бъдат подкрепени.“⁴⁴

Разбира се, за да се официализира всичко това, дебърските първенци съставят нарочна молба, която капитан Никола Лефтеров изпраща до командира на 2-ра окупационна бригада. След необходимите съгласувания Щабът на бригадата го уведомява, че молбата е уважена, а на 6 февруари 1918 г. началникът на Македонската военноинспекционна област издава специално предписание № 41901 по въпроса, с което освен че разрешава откриване на основно албанско училище, уведомява за решението си кичевския училищен инспектор и дебърския окръжен управител.⁴⁵

създадения в края на 1917 г. Елбасански национален комитет. Основни инициатори и действащи лица в него са бившите министри на вътрешните работи, на външните работи, на просветата, на пощите и телеграфа от последното правителство на принц Вид. Общото мнение на членовете на Елбасанския комитет е, че албанската кауза и независимост на страната биха могли да се осъществят най-вече чрез българско застъпничество. Във връзка с това до правителството в София са изпратени и конкретни искания, свързани с укриване на провинилите се спрямо австрийските власти албанци, за добро отношение към интернираните във вътрешността на България техни сънародници, подпомагане осъществяването на по-добра комуникация с принц Вид и др. С времето чрез каналите на Партизанската рота българските власти в Македония ще засилят своите контакти с комитета, а той от своя страна ще започне да предоставя разузнавателна информация за положението в Албания. Членовете на комитета ще бъдат най-предпочитаните партньори, тъй като са представители на националистическите кръгове сред албанците, противопоставящи се както на засиленото турско и ислямистко влияние, така и на албанците, обвързани с всевъзможни чужди политики и внушения – австрийски, френски, сръбски и италиански. Именно тези им позиции ги сближават с българските интереси.

⁴⁴ Пак там, л. 37.

⁴⁵ НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 65.

На подетите от Никола Лефтеров инициативи е отдадено заслуженото внимание. За това говори пространният поверителен доклад на началника на Македонската военноинспекционна област ген. Стефан Тошев до Политическото отделение на Щаба на Действащата армия от 1 март 1918 г. Докладът е посветен на дейността на Партизанската рота, отношенията с албанците и австрийската политика в региона: *„От донесенията на капитан Лефтеров се вижда, че австрийските погранични власти – дали със знанието или не на по-висшата власт – развиват между албанското население, било на тяхна, било на наша територия, агитации във вреда на нашите държавни интереси. Също улесняват провинилите се на наша територия албанци, като ги пропускат безпрепятствено да минават границата... Според донесенията на капитан Лефтеров, той е намерил за необходимо да приближи към себе си по-видните и ползващи се с уважение албански първенци в Тетово, Дебър, Гостивар и Призрен, като ги е организирал за реагиране против онези албанци, които съчувстват и поддържат австрийските агитации във вреда на нашите държавни интереси. Той ги е уверил, че нашата държава ще вземе всички мерки за подобрене тяхното положение и тяхното издигане в културно отношение, като им съобщи, че са отпуснати 1000 лева помощ за отваряне на основно албанско училище в Дебър. Това училище е вече отворено.“*⁴⁶

По-нататък в доклада ген. Тошев констатира, че тази инициатива е успокоила албанците, които останали доволни и декларирали верноподанически чувства към царя на българите. Затова той подкрепя и „напълно споделя“ направеното от капитан Лефтеров предложение да бъдат отворени албански училища и в Тетово и Гостивар, което според него би било *„в интерес на делото“*. Тези донесения достигат до цар Фердинанд, който още същия месец заповядва на началника на Македонската военноинспекционна област да открие основни албански училища в Тетово и Гостивар, издържани със средства на областта. За заповедта на Царя на 31 март Щабът на Действащата армия уведомява Министерството на народното просвещение с молба, *„това да се донесе до знанието на правителството“*.⁴⁷ От тази преписка става ясно, че българското правителство няма пряко участие в процеса на откриване на албански училища в Западна Македония, а той е пряко следствие от създадените близки връзки на работещия „на терен“ капитан Никола Лефтеров с отделни албански първенци, подкрепен в тази си дейност по военна целесъобразност от всички по-горни

⁴⁶ Пак там, л. 70–71.

⁴⁷ Пак там, л. 69.

инстанции – началника на Македонската военноинспекционна област, Щаба на Действащата армия и цар Фердинанд.

Всичко това води до повишаване вниманието към регионите, населени с албанци, и активизиране на политиката по отношение на тях в Македонската военноинспекционна област. Това е видно и от наличната документация, посветена на въпроса. На 25 март 1918 г. ген. Стефан Тошев изпраща нов поверителен доклад до Политическото отделение на Щаба на Действащата армия във връзка с подкрепата, която се дава за провежданата от капитан Никола Лефтеров политика в околиците на областта, населени с албанци. Бъдещата дейност е формулирана в четири точки: „1. Разоръжаването с най-крути мерки на албанското население, като единствена гаранция за преустановяване разбойничеството в края. 2. Преследването на местните главатари, които са в свръзка и в съдействие с албанския комитет, който работи за австрийската кауза. 3. Поддържане и засилване влиянието на първенците албанци, които са против австрийската кауза. 4. Пропагандиране между населението идеята, че България не иска да се бърка в албанските работи и че тя би се радвала на една самостоятелна Албания.“ Главнокомандващият генерал-лейтенант Никола Жеков слага следната резолюция върху документа: „Одобряват се проектираните мерки за пропаганда и за умиротворението на албанското население. Н. Жеков. 31.III.18.“⁴⁸

Най-вероятно предприетите инициативи не са само лични действия единствено на капитан Лефтеров, а са част от една по-обща политика по отношение на албанското население, вероятно съгласувана предварително с Александър Протогеров и Тодор Александров. Последните се интересуват живо от въпроса, за което говори запазената между тях кореспонденция от този период и доклади лично до тях от различни лица.⁴⁹ Александър Протогеров пък още през 1916 г. е определен да отговаря по военна линия за привличането на албанците на българска служба. Бързата намеса на цар Фердинанд в подкрепа на отварянето на албанските училища подсказва за възможно тяхно участие във формирането на държавната политика

⁴⁸ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 963, л. 83-85.

⁴⁹ Показателни в това отношение са докладът на д-р Пенчев до Александър Протогеров от 14 април 1916 г. в изпълнение на възложената му задача да „проучи положението в Албания“ (ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2153) и намиращото се в личния фонд на Тодор Александров изложение върху положението в Дебърско от 15 април 1917 г. (Публикувано в: Александров, Тодор. *Дневник и кореспонденция от Първата световна война 1915– 1918 г.* Стара Загора, 1994, 26–32).

по този въпрос, тъй като те са съветниците на Царя при взимането на важните и ключови решения по отношение на управлението на областта.⁵⁰

В българската историография тези специфични взаимоотношения са добре разкрити. Обстойно са проследени връзките на Вътрешната организация в лицето на нейното ръководство с цар Фердинанд и правителството на Васил Радославов, които в хода на войната стават все по-тесни. Не случайно през 1917 г. Александър Протогеров е назначен за началник на Моравската военноинспекционна област, а по-късно същата година за директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост. Втората длъжност е натоварена с изключително голяма отговорност, тъй като е пряко свързана с влошената прехрана и снабдяването на армията. През пролетта на 1918 г. той ще бъде отново преназначен, но този път в Македонската военноинспекционна област като началник на окупационните войски.

По време на престоя на Партизанската рота в Дебър, тоест преди установяването на нейния Щаб в Тетово, освен положените усилия за откриването на основно албанско училище в града и насърчаването на създаването на албански комитет капитан Лефтеров се стреми да промени и отношението на военните власти към местното албанско население. Сближаването с мюфтията на Дебър и спечелването на неговото доверие води и до застъпване по отправени от него оплаквания във връзка с незачитане религиозното чувство на мюсюлманите в града и областта.

Така например на 14 януари 1918 г. капитан Никола Лефтеров отправя писмо до командира на Сборната дивизия генерал-майор Тодор Кантарджиев за грубото отношение на чиновете от дивизията към жените мюсюлманки, които са карани да откриват лицата си при издаване на билети и открити листове. В писмото се настоява за издаването на нареждане до военните от дивизията да проявяват повече уважение, тъй като „*доброто внимание към мюсюлманите ще помогне на отечеството ни*“.⁵¹ Отправеният сигнал е приет с подobaващата сериозност от ген. Тодор

⁵⁰ Според германския императорски военен пълномощник при цар Фердинанд полковник Едуард фон Масов „*Негово Величество Царят обикновено се съобразява много с генерал Протогеров като с най-значимия македонски елемент*“ – България в Първата световна война. Германски дипломатически документи... с. 428. Участникът в Партизанската рота войвода Кръсте Льондев, преминал по-късно на федералистки позиции, след края на войната язвително охарактеризира тези взаимоотношения така: „...*нашият началник генерал Протогеров с командира Лефтеров галените деца са на цар Фердинанд, на Кайзера, на Франц Йосиф и на султан Мехмед Реша...*“ – Льондев, Кръсте. Спомени и приключения през македонската революция и войните 1912–1918 година..., с. 133.

⁵¹ НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 29.

Кантарджиев, който издава специално разпореждане в бъдеще при издаването на открити листове на мюсюлманки те да бъдат преглеждани за наличието на отличителни черти от жени българки. Към него до всички части е разпратена и нарочна заповед „да се следи за точното приложение на горното нареждане“.⁵²

Активността в посока спечелване на албанците за българската кауза или поне неутрализиране на тяхното враждебно отношение не се ограничава единствено с откриването на основни училища и промяна в отношението към цивилното население. Капитан Никола Лефтеров започва да провежда политика на легализиране на въоръжените албански разбойнически групи и привличане отново на българска служба на дезертьорите. В случая той смята, че най-целесъобразно би било да ги привлича по възможност на служба в Партизанската рота срещу заплащане. В тази си дейност обаче той не получава категорична подкрепа, както в останалите си начинания. Към предложението за подход в работата с албанците командирът на 2-ра окупационна бригада е повече от скептичен. На 15 февруари 1918 г. в поверително писмо до капитан Никола Лефтеров той излага подробно своите аргументи: „Съобщавам Ви, господин капитан, че предлаганият способ намирам непрактичен и рискован, защото: 1. службата у нас е задължителна, а не наемна; 2. ако се възприеме това, то всички албанци, служещи в частите, ще пожелаят да бъдат зачислени в нея рота – какво по-добре да служат при своите и да ти плащат; 3. всички престъпници лесно ще се отклоняват от преследване, понеже границата е близко и 4. като се вземе предвид миналото, че те бяха от турците най-облагодетелствани, но това не им попречи да въстанат и да подкопаят от основите турската държава“.⁵³

Рапортите, донесенията и докладите на капитан Лефтеров от 1918 г. са изключително ценен и полезен извор за ориентиране в протичащите в Западна Македония, Албания и Косово процеси. От тях също става ясен и обхватът на българското проникване чрез доверени лица сред албанското население и неговите по-изявени представители, както и контактите, които се поддържат с намиращите се на австрийска територия албанци от Елбасанския национален комитет. Така например в поверителните доклади и сведения на капитан Лефтеров, става ясно, че един от основните източници на информация е ползващият се с доверието на австрийската власт и администрация и поради тази причина назначен за началник на австрийската тайна полиция в Албания – Мустафа Османов от Дебър,

⁵² Пак там, л. 32.

⁵³ НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 69.

натоварен от австрийците да отговаря и за разузнаването на българска територия. От него капитан Лефтеров получава сведения за всички готвени австрийски интриги сред албанското население и съществуващите албански тайни комитети, финансирани и подкрепяни от тях на българска територия. Това дава възможност за тяхното бързо неутрализиране и ефективно противодействие на австрийската пропаганда.⁵⁴

Благодарение пък на симпатизиращи на българската власт и спечелени за нейната кауза албанци в Косово капитан Лефтеров успява да прекъсне в зародиш няколко сръбски конспирации чрез арести на заподозрените лица.⁵⁵

Органите и сътрудниците на Партизанската рота в Косово следят с повишено внимание и опитите на т.нар. *туркофилска партия* да разпространява сред албанското население „своята агитация“, включително и за създаване на автономна албанска територия под турска защита. По отношение на туркофилите не се прилагат крайни мерки, а капитан Лефтеров прави единствено периодични предложения за интерниране във вътрешността на страната на най-активни адепти в разпространяването на тази пропаганда. Тези свои предложения той аргументира по следния начин: „...по такъв начин апетита на другите тука дребни туркофили ще загасне, а от друга страна ще усилим националистите албанци, които ще съзрат добрите намерения на правителството ни спрямо тях и идеята за независима Албания.“⁵⁶ В конкретни случаи, когато се касае за известни албански първенци от Косово, предложенията на капитан Лефтеров се оспорват от местните български административни власти, като въпросите често са отнасяни за разрешаване до началника на Македонската военноинспекционна област и Щаба на Действащата армия. В тези случаи органите на Партизанската рота са обвинявани в прекалена мнителност, граничеща с обвинения за създаване на усложнения в отношенията с албанското население от областта на базата на прибързано събрани факти и неоснователни обвинения.

Най-често като арбитър в споровете се явява ген. Протогеров, който на няколко пъти разпорежда на капитан Лефтеров да проведе „ново проучване“ и да достига до „разбирателство с окръжното управление“.⁵⁷ От

⁵⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 963, л. 80–82.

⁵⁵ Пак там, л. 74–76.

⁵⁶ Пак там, л. 186–188.

⁵⁷ Пак там, л. 220. Недоразуменията и липсата на координация между военните и граждански власти в Македонската военноинспекционна област са засвидетелствани и от нейния началник ген. Тошев. В синтезиран вид може да ги открием в едно поверително

април 1918 г. ген. Протогеров е назначен на нововъведената длъжност началник на окупационните войски в Македонската военна инспекционна област. През май окупационните войски са усилены и вече се състоят от 2-ра окупационна бригада, 5-а конна бригада, едно планинско нескорострелно отделение и Партизанската рота. Всички части се подчиняват непосредствено на началника на окупационните войски.⁵⁸ Поради тази причина веднага след заемането на поста от ген. Протогеров се наблюдава и промяна в адресирането на изходящата от Щаба на Партизанската рота кореспонденция. Ако дотогава докладите и сведенията се изпращат до командира на 2-ри окупационен корпус, след настъпилата промяна всички документи вече се адресират директно до ген. Протогеров. От наличната документация е видно, че независимо от биографията на капитан Лефтеров подкрепата за неговите действия не е за сметка на другите български власти, но тежестта на Партизанската рота в провеждането на общата политика в областта нараства. Така например в цитираната заповед на ген. Тошев от 24 април 1918 г. на военно-полицейските органи в областта е разпоредено за всичко, което се предприема по отношение на албанското население, „да се иска мнението и съгласието“ на капитан Никола Лефтеров, за да не се арестуват хора, „които служат на нашата кауза“.⁵⁹

За разлика от всички други въпроси и проблеми, по които все пак се постигат компромиси и се намират решения, основната разделителна линия се оказва политиката на легализиране на албанците, занимаващи се с разбойничество. Никола Лефтеров не успява да преодолее формиралото се мнение сред военните, че тази дейност се върши на базата на някакво задулисно сътрудничество с албанските разбойници (качаци), привлечени

предписание до всички окръжни управители, военни и полицейски органи от 24 април 1918 г.: „...недоразуменията между окръжните управители и комендантите още не били престанали; преписките с обвинения едни срещу други все още продължават; като че ли не се иска да се разбере, че и двете страни са поставени на постове не да се занимават с частни дертове, дребнави амбиции и лични капризи, а само да работят и да работят изключително в полза на службата. Поради арестуването на някои съмнителни лица от военно полицейската подсекция, поради някои обиски, извършени от органите на Партизанския отряд, въобще поради действията произведени не с достатъчен такт и без знанието на администрацията, последната се е противопоставяла с всички усилия срещу своеволията на тия органи и се е грижила да събере колкото е възможно повече противоположни сведения за да обезцени направеното и да се хвърли вина върху началника на Партизанския отряд и началника на В.п. подсекция.“ – НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 222 с гръб.

⁵⁸ Вълков, Мартин. *Българското военноадминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония 1915 – 1918 г.* София 2015. Непубликувана дисертация, с. 117.

⁵⁹ НА на БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1043, л. 226.

на служба в Партизанската рота. В случая се имат предвид не албанците доброволци, набрани още в края на 1916 г. и част от които продължават да служат в ротата, а новопривлечените след установяването на ротата първо в Дебър, а после в Тетово. Както се посочи по-горе, именно от януари 1918 г. Никола Лефтеров започва да провежда политиката на легализация с цел да ограничи максимално противозаконните действия на качаците.

Опасенията на военните са свързани преди всичко с липсата на гаранция, че веднъж легализирани, албанските разбойници няма отново да се върнат към своите престъпни навици. Също така принадлежността към Партизанската рота им дава възможност да се снабдяват с открити листове и да получават правомощия за извършване на арести и претърсвания, с което някои от тях започват да спекулират и използват в свой личен интерес. Че тези опасения не са без основание, могат да се приведат и конкретни примери. Емблематичен е случаят с албанския разбойник Юсуф Шаблиев.

След дългогодишно разбойничество в Прищинско, Гилянско и Феризовско през март 1918 г. той е легализиран от Никола Лефтеров, пред когото полага клетва за вяност (беса) към българската държава и нейните органи. Привличането му първоначално дава очакваните плодове. С негово съдействие в Гилянско е разкрита мрежа от сръбски шпиони и ятаци на сръбска нелегална организация, а „*трима опасни разбойнически главатари*“ от Гилянско (Шико, Цано и Сали Сава) са убити, като шайките им са унищожени. Освен това благодарение на своите контакти и популярност сред населението Юсуф Шаблиев успява да убеди над 250 албанци, отклонили се от военна служба, да се легализират, вследствие на което всички са предадени на началниците на съответните военни окръжия. Поведението му обаче по думите на Никола Лефтеров се променя: „*Шаблиев когато видя, че му се даде по-широка свобода вследствие неговите заслуги, той започна да посяга на жени християнки, също устройваше обири чрез други непредали се качаци, от които вземаше дял.*“⁶⁰ В крайна сметка след събиране на достатъчно доказателство срещу него Никола Лефтеров заповядва на началника на Гилянския разузнавателен участък фелдфебел Панайот Карамфилович да го извика и арестува, за да бъде подведен под отговорност. Юсуф Шаблиев се явява, но оказва да изпълни заповедта на Никола Лефтеров и оказва съпротива. За справяне с него се налага да се включи военният гарнизон в Гиляне, който обгражда канцеларията на разузнавателния участък, където се намира Юсуф Шаблиев. В доклада на Никола Лефтеров следват и подробностите: „*Завързала се престрелка,*

⁶⁰ НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1046, л. 60.

която траяла 6 часа. В престрелката е паднал убит Шаблиев и 15 негови другари, а от наша страна падна убит един старши подофицер от кавалерията... Убийството на Шаблиев никого от албанците не смущава, понеже той сам предизвика престрелката, и на която сам стана жертва... Подуевските албанци не скърбят за станалото с Шаблиев, понеже те го знаели като стар хайдутин и човек, който не си държал бесата.“⁶¹

Горният пример, който не е единствен, обяснява защо постепенно се стига и до формиране на известно недоверие между Никола Лефтеров и отделни военни лица, още повече че той продължава да постои в тази си практика. Сред тези лица очевидно е и командирът на 2-ра окупационна бригада, с когото Партизанската рота сътрудничи във военно отношение в местата на дислокация на нейните части. За това съдим от изпратения на 31 юли 1918 г. от Никола Лефтеров доклад до командира на окупационните войски в Македония ген. Протогеров: „Понеже командира на 2-а окупационна бригада, знаейки начина и целите за легализиране на нелегални албанци, пак Ви донася че всичко се вършило за сделки. От донесението на командира на 2-а ок[упационна] бр[игада] до Вас се вижда, че той в моята добросъвестност няма доверие, което за мен е твърде обидно, заради което моля ходатайството Ви 2-н Генерал да бъде приведен в 8-и пр[иморски] на Н. Ц. В. к[нягиня] Мария Луиза полк, където и по-рано съм служил.“⁶² Същия ден Никола Лефтеров изпраща и второ писмо с настояване да се проведе цялостна ревизия/анкета на дейността на ротата. Отчитайки важността на действията на Партизанската рота по пресичане на антибългарската пропаганда, подробните разузнавателни сведения, които тя събира и ограничаване на контрабандата, на 7 август началникът на Щаба на областта го информира лаконично: „Превода Ви в 8 пех. полк не може сега да се състои.“⁶³

Партизанската рота е важен елемент на сигурността в западните части на областта. Това проличава и от строго поверителната заповед № 51 началника на Македонската военноинспекционна област генерал Стефан Тошев от 16 август 1918 г. В нея се визира засиленото дезертьорство в българската армия и евентуалното преминаване на сръбски чети от Моравско, предвид на което „трябва да се вземат най-сериозни мерки от всички длъжностни лица“ за пресичане на негативните тенденции и запазване спокойствието в тила. В т. 8 от заповедта специално внимание е обърнато на Партизанската рота: „Началникът на Македонската воен-

⁶¹ Пак там, л. 60.

⁶² НА – БАН, ф. 36К, оп. 1, а.е. 1045, л. 136.

⁶³ Пак там, л. 137.

но-полицейска подсекция при Щаба на Действащата армия и командира на Партизанската рота да развият най-голяма деятелност през настоящите и идущите два месеца по залавянето на: дезертърорите, избягалите военнопленници, разбойници и особено по откриването на личности, които се занимават с шпионство.“⁶⁴

По отношение на разбойниците капитан Никола Лефтеров продължава да настоява да се приеме неговият подход. Последният негов доклад по този въпрос е с дата 2 септември 1918 г. и е адресиран отново до ген. Протогеров и до началника на Разузнавателната секция към Оперативния отдел при Щаба на Действащата армия. За пореден път е отправена молба съдебните органи да не преследват за минали престъпления легализираните и служещи в ротата албанци с аргумента, че не го прави „за да улеснявам и защитавам разни албанци-разбойници“, а за да „парализираме бунтовнишката им инициатива и запазим страната ни в тия краища в мир“. За тази цел е споделено и следното откровение: „Нека Партизанската рота да се смята депо за катили и разбойници, но само тя да е свободна да ги приема и да си дава вид пред разните разбойници-албанци, че те – разбойниците могат да бъдат легализирани при Партизанската рота. По такъв начин ще можем да приберем всички престъпници в едно, така ще можем да ограничим престъпленията и ще знаем кой качак какво престъпление има... Аз пак моля да бъда чут и удовлетворен в исканията си защото ги намирам за практични.“ Последният аргумент на капитан Лефтеров е свързан и с възможността албанските разбойници да бъдат по-лесно унищожени, когато са събрани заедно на едно място, тъй като се осигурява перспектива „при сгоден момент да направим каквото ни диктуват интересите на Отечеството“.⁶⁵

До самия край на българското управление в района на Западна Македония и Косово Партизанската рота продължава да изпълнява своите основни военно-полицейски и разузнавателни функции, както и да отговаря за връзките с албанците на австрийска територия. Те са използвани по военно-политическа линия и контактите с тях продължават до самия край на войната. Така например на 15 септември 1918 г. капитан Лефтеров получава от генерал Протогеров сумата от 8100 лв. за изплащане на възнаграждения на „албанците наши агенти разузнавачи в австрийска Албания, в свръзка с Елбасанския албански национален комитет“.⁶⁶

⁶⁴ Пак там, а.е. 1046, л. 21–21.

⁶⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 963, л. 239.

⁶⁶ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 164, л. 37.

След пробива при Добро поле и невъзможността за оказване на ефективна съпротива от страна на българската армия на 29 септември 1918 г. в Солун е подписано примирие между Царство България и Антантата. Една от неговите клаузи постановява, че войсковите части, намиращи се западно от Скопския меридиан, трябва да сложат оръжие и да се считат за военнопленници. Бързото придвижване на неприятелски части, основно сръбски, на север по поречието на Вардар води до издаване на заповед на началника на Македонската военноевклиционна област до окупационните части и администрация, намиращи се в Косово, да се оттеглят към Куршумлие в Сърбия, по това време част от Моравската военноевклиционна област. На 5 октомври от Щаба на Действащата армия заповядват всички те да се изтеглят към България.⁶⁷

Предвид биографиите на българите участници в Партизанската рота напълно обясним е отказът на тези, които се намират в Западна Македония, да попаднат в сръбски ръце като военнопленници. Поради тази причина и те започват да се изтеглят заедно с българските части от Косово.⁶⁸

След пристигането си в София капитан Никола Лефтеров, който като командир на ротата е отговорен за нейната демобилизация и сдаване, на 9 ноември 1918 г. изготвя рапорт до началника на Партизанския отряд ген. Протогеров. С него последният е уведомен, че на чиновника при отряда Крум Стоянов са предадени *„всички парични преписки и наличност суми и ротната архива“*. Това е последното действие, необходимо за издаването

⁶⁷ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 778, л. 24.

⁶⁸ За разлика от българите албанците от ротата остават в Македония. Сведение за съдбата на тези от тях, намиращи се в Дебър, ни е оставил управляващият Дебърската епархия на Българската Екзархия по време на войната архимандрит Кирил Рилски: *„Съгласно окръжната телеграма на правителството, всички правителствени български чиновници напуснаха Дебър и заминаха за Стара България. Така също отпътуваха за България и военните части, които бяха в Дебър, като останаха в Дебър само една част войници-турци от партизанската рота, която беше под командата на г-н Лефтеров. Подир заминаването на българските войскове части, дебърското местно население — турско и християнско, през нощта разграби останалото брашно и други военни съестни припаси, които бяха останали от българските войски. Местното дебърско население през цялата тази нощ хвърля пушки и беше във весело настроение, защото в Дебър нямаше никаква политическа власт. На следващия ден сутринта рано се случи да премине през Дебър 19 полк, който отстъпваше от Охрид и заминаваше за Стара България. Войниците от 19 полк бяха се срещнали на край Дебър с войниците от партизанската рота, които бяха албанци-турци от местното население и които не знаеха български език. Войниците от 19 полк са поискали да им дадат оръжието, а тези от партизанската рота, които бяха тоже български войници със заплата, не са искали да дадат своето оръжие, то тогава, като не са могли да се разберат помежду си, завързали сражение, което даде доста жертви и от двете страни.“* – Кирил Рилски, архимандрит. *Кратки спомени из миналия ми живот (1861–1931)*. София, 1931, с. 98.

на уволнителен билет съгласно заповед на Щаба на армията № 14 585 от 5 октомври 1918 г., и формално слага край на съществуването на Партизанската рота към Партизанския отряд.⁶⁹

* * *

Въпреки че първоначално дейността на капитан Никола Лефтеров е свързана преди всичко с организирането на първата военна част, в която служат албанци, постепенно създадените връзки и контакти, както и принадлежността му към Вътрешната организация довеждат до неговото ангажиране и с една по-широка политика по отношение на новите албански поданици на Царство България. По време на дислокацията на командваната от него Партизанска рота в Западна Македония и Косово (януари – септември 1918 г.), натоварена с военни, полицейски и разузнавателни функции, Никола Лефтеров предприема различни инициативи, свързани с албанското население, което е мнозинство в тази част на Македонската военноинспекционна област. В тях могат да бъдат открити три основни елемента.

На първо място това е опитът да бъде променено отношението към самите албанци, спрямо които представителите на българската военна и административна власт не питаят особено доверие. Преодоляването на натрупаните негативни стереотипи постепенно се променя вследствие поредица от положителни инициативи в поведението както на българската власт, така и на албанското население.

На второ място се откроява стремежът за стимулиране формирането на нагласи, които да доведат до създаване на лоялни поданици. В това отношение се разчита промяната да настъпи чрез поредица от реални подобрения в областта на културното и образователно развитие на албанското население.

Паралелно с тези процеси капитан Никола Лефтеров прави опити и да прекрати ширещото се и имащо стари традиции албанско разбойничество. За разрешаване на проблема той провежда политика на легализиране и наемане срещу заплащане на тези албански разбойнически главатари/качази, които склоняват да се съобразят с българската власт над териториите, населени с албанци. За разлика от другите инициативи в тази успехите са само частични и проблемът остава до края на българското управление в Западна Македония и Косово.

⁶⁹ ЦДА, ф. 1К, оп. 3, а.е. 161, л. 42.

Усилията и инициативите за спечелване на албанското население в повечето случаи са подкрепени от цар Фердинанд, двете български правителства през войната и Щаба на Действащата армия. Зад действията на капитан Никола Лефтеров прозират фигурите на Тодор Александров и Александър Протогеров, като с реализацията на тази политика в повечето случаи са натоварени именно дейците на ВМОРО. Допълнителен фактор за позитивния отзвук на тази политика са и процесите, протичащи в окупираните от Австро-Унгария албански земи.

В крайна сметка активността в работата с албанците през последните две години от войната и по-специалното отношение към тях частично са капитализирани през 20-те и 30-те години на XX в. Тогава българи и албанци ще разширят своето сътрудничество срещу повторната окупация на Вардарска Македония от Кралство Сърбия. Установеният брутален окупационен режим, опиращ се на последователно следвана репресивна политика, превръща българи и албанци в естествени съюзници. Затова и сътрудничеството с албанските националисти по време на Първата световна война поставя добра основа за бързото и лесно възобновяване на съвместната дейност след възстановяването на ВМОРО през 1919 г.⁷⁰

⁷⁰ По-подробно за албанския поглед по темата вж.: Пурелку, Халим. Противосръбското сътрудничество между албанските и българските комитети в Македония (1919 – 1924) – *Македонски преглед*, бр. 1, 2013, 89–108.

CAPTAIN NIKOLA LEFTEROV AND THE ALBANIAN POPULATION IN THE MACEDONIAN MILITARY INSPECTION AREA DURING THE FIRST WORLD WAR

Zhivko Lefterov

Summary

At the end of 1916 Captain Nikola Lefterov was tasked with forming a guerrilla company in which, besides Bulgarian chetniks and revolutionaries, for the first time several hundred Albanians, mostly from the region of Pogradec and its neighbouring districts, were also enlisted in the Bulgarian military service. The company was located to the south of Pogradec and was charged with intelligence and propaganda functions in order to draw in the local Albanian population for the Bulgarian cause.

At the beginning of 1918 the company was permanently relocated to Western Macedonia and Kosovo and subordinated to the 2nd Occupation Brigade. Its new tasks had to do with a change in the general situation in the rear – deteriorating security, subsistence and discipline. That was why it was charged with policing, safeguarding and intelligence functions. The cooperation of the Albanian population was essential for the implementation of those tasks in that part of the Macedonian military inspection area. Several hundred Albanian volunteers were still serving in the company and Captain Nikola Lefterov carried out a series of initiatives aimed at gaining the trust of the local Albanian population. At his suggestion, Albanian primary schools were founded in Debar, Tetovo and Gostivar, military authorities changed their treatment of Muslim women, and many Albanian brigands (*kachaks*) were given an opportunity to receive pardon on the condition that they recognise the Bulgarian authority.

The guerrilla company was also tasked with coordinating all intelligence actions in the Albanian lands occupied by Austria-Hungary, thereby creating a network of informers who were members of the Albanian national movement.

Ultimately, the work done by Captain Nikola Lefterov with the Albanian population in the last two years of the war, and their special treatment, were partially capitalised on in the 1920s and 1930s. Then Bulgarians and Albanians widened their cooperation against the reoccupation of Vardar Macedonia by the Kingdom of Serbia.

СЪВРЕМЕННОСТ

В ТЪРСЕНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИ РЕШЕНИЯ ЗА СТОПАНСКИТЕ ПРОБЛЕМИ: ЕВРОПА И СВЕТЪТ СЛЕД КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Едуард Георгиев

Икономическата история в по-голяма степен от останалите клонове на историографията ненавижда поставянето ѝ в хронологични рамки. В този смисъл много от аспектите на следвоенния период съществуват и преди 1914 г., а именно: постепенното затваряне на пазарите за външна конкуренция, появилия се тренд, насочен към ограничаването на търговията, държавната намеса в дела, някога запазени само за частна инициатива или оставени на свободните сили на пазара – всички тези промени са били в ход до началото на двадесетото столетие. Разбира се, те настъпват по различно време в отделните държави в зависимост от съществуващите към дадения момент политически, идеологически, както и икономически фактори.¹ От времето на Адам Смит англо-саксонските либерали отстояват идеята, че търговията е вид игра, която може да облагодетелства всички страни, но срещу либерализма от втората половина на XIX в. възниква нов идеен възглас на национализъм, противостоящ на принципа на пазарна конкурентност и свободна търговия и поставящ акцент върху придобиването и контрола на нови територии.²

Както отбелязват някои от известните съвременници на събитията, с избухването на Първата световна война през 1914 г. светът, какъвто е познат до този момент – като епоха на либерализма от осемнадесети век, се срутва напълно и необратимо във всички свои аспекти, били те икономически, социални, политически или културни. Освен причинила осезаемо смущение в теоретичните модели, занимаващи се с икономи-

¹ Landes, D. S. *The Unbound Prometheus: Technological change and Industrial development in Western Europe from 1750 to the present*. Cambridge university press, 1969, p. 370.

² Broadberry S., Harrison M. *The Economics of World War One*. Cambridge University press, 2005, p. 25.

ческите и социални явления, както и пораждайки значителна стопанска суматоха, докато трае, Първата световна война оставя като свое наследство икономически и политически последствия и промени. Те са толкова задълбочени, всеобхватни и обширни по своя мащаб, че предопределят всичко, което предстои да се случи в европейската история през следващите двадесет и пет години. Множество историци твърдят, че причините за провеждането на Втората световна война лежат в изхода от Първата. Освен това Голямата война е и събитието, дало тласък на възникването на съветския модел като социална система, алтернативна и противостояща на капитализма.³

Екстремните условия, в които се развиват икономиките на отделните страни по време на войната, предизвикват промени в отношението държава–икономика. Военновременните потребности налагат активна намеса на държавните органи в икономическата сфера и социалните отношения, нещо нетипично до този момент в историческото развитие. Тази намеса е с различна сила и мащаб в зависимост от ситуацията, в която се намира дадена страна по време на войната – воюваща или неутрална, държава, на чиято територия се водят военни действия или не. Но независимо от особеностите с изключение на малко страни държавата навсякъде засилва своите позиции в икономиката по време на войната. Намесата на държавата в икономическата сфера се оказва най-силна във воюващите държави. Тя се осъществява в няколко направления и е мотивирана основно от усилията за провеждането на стопанството и социалните отношения в адекватно на военновременните условия състояние. В тези държави правителствата освен воденето на войната поемат върху себе си отговорността за снабдяването на производството със суровини, обезпечаването на прехраната на населението, контрола върху производството и най-вече върху индустриите, свързани с военната продукция.⁴

За да си гарантират тази тотална мобилизация на икономически ресурси, държавите употребяват систематични „дирижистки“ похвати за производство и разпределение на тези запаси. По същия начин те въвеждат контрол над приходите на основни социални групи в обществото им (заплати, дивиденди, отдаване под наем) и не толкова успешно върху цените. Всичко това открито противоречи на правилата на свободния пазар, които характеризират либералния капитализъм, функциониращ до 1914 г. Войната нанася съкрушителен удар върху тази стопанска

³ Di Vittorio, A. *An Economic History of Europe: From expansion to development*. Routledge, 2006, p. 293.

⁴ Димитров, М. *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.* София: УНСС, 2014, с. 15.

доктрина. Дори да предположим, че когато конфликтът е приключил, правителствата биха изразили желание да се върнат „към нормалността“ и да елиминират повечето от механизмите за контрол, би се оказало невъзможно да се възстанови предишното пазарно равновесие без намеса на държавата в стопанските дейности предвид разрушенията, последвали войната. Малко вероятно е държавата да остане настрана от проблемите на икономическото оздравяване или от противоречията между различните социални групи, споделяли военното бреме. Опитът за връщане към времето отпреди войната е осуетен, от една страна, поради финансовите загуби, а от друга, от икономическите последици, които войната води със себе си, с други думи – мирните договори.⁵

Сключените мирни договори по-скоро способстват за утвърждаването на определени несправедливости, вместо да допринесат за успешното им разрешаване. Договорите от Версай заварват една Европа, вече силно наранена от продължилия четиригодишен конфликт. Големите държави участнички (Франция, Германия, Великобритания, Австро-Унгария, Русия и др.) понесат 8 милиона убити и близо 20 милиона ранени, както и значителни материални загуби. Реално погледнато, тази война води до деморализацията и изтощението на Европа, възхода на САЩ и регенерацията и преправянето на Русия на основата на комунистическата идеология. Светът се променя завинаги с настъпването на „цивилизацията на XX век“ – епоха на дълбоки мутации и исторически превратности. Задължението на Германия да приеме материално и морално обременяващи клаузи, като например тази за единствено виновна страна за причиняването на военния сблъсък, унижават националната чест и пораждат дълбоки чувства на обида и потребност от реванш. Тази нужда от реванш според автори като Джон М. Кейнс е в голяма степен предизвикана от крайно високите размери на финансова компенсация и опита за пълна икономическа неутрализация на Германия, което довежда и до избухването на още по-ожесточения конфликт, наречен Втора световна война.⁶

Без съмнение противоречивите Парижки мирни договори, подписани във Версай, имат най-значим ефект върху бъдещето на Европа и света. От една страна, преначертаването на политическите граници на централна и източна Европа, което предизвиква силно недоволство и води след себе си съдбоносни политически и икономически последици, а от друга, забавя стопанското възстановяване на континента поради разорението

⁵ Di Vittorio, A. *An Economic History of Europe: From expansion to development*. Routledge, 2006, p. 294.

⁶ Sarciaux, D. *Histoire du XXe siècle : De la première Guerre mondiale a nos jours*. Eyrolles, 2006, 33–44.

на Германия и нейните съюзници, предизвикано от астрономическите репарационни плащания, което оказва влияние върху общото съвземане и подкопава духа на сътрудничество между страните.⁷

Но на какво се дължат неуспехите на капиталистическата икономика в годините, последвали Голямата война? Ситуацията в САЩ представлява ключов елемент от отговора на този въпрос. Ако можем да отдадем частична отговорност на воюващите държави в Европа за предизвикването на рецесията в следвоенна Европа, то САЩ, намирайки се далеч от фронтовите линии, макар и за кратко участвали във военните стълкновения, изиграват решителна роля за възникването ѝ. Към 1913 г. САЩ вече са се превърнали в най-голямата икономика в света, произвеждайки повече от 1/3 от всички индустриални стоки – почти колкото Германия, Великобритания и Франция, взети заедно. През 1929 г. тя произвежда 42% от цялата световна продукция срещу 28% от вече споменатите държави. Това е зашеметяващ процент. Докато производството на стомана в САЩ се увеличава с ¼ между 1913 и 1920 г., в останалата част от света намалява с 1/3. Накратко, след края на Първата световна война стопанството на САЩ е в много отношения доминиращо в международен план, впрочем каквото ще бъде и след Втората световна война.⁸

В допълнение войната не само затвърждава позицията на САЩ като водеща индустриална сила, но ги превръща в най-мощния световен заемодател. Великобритания загубва около четвърт от своите международни инвестиции по време на войната, най-вече тези, намиращи се в САЩ, които те са принудени да продадат, за да обезпечат военните доставки, необходими за поддръжката на армията. Тъй като американците концентрират своите операции в Европа и западното полукълбо (Великобритания в този момент е все още най-сериозният инвеститор в Азия и Африка), тяхното влияние върху Европа се оказва решаващо. В този смисъл няма точно обяснение на световната икономическа криза без внимателен анализ на ролята на САЩ. Разбира се, не бива да подценяваме специфичния европейски корен на проблемите, който е най-вече политически по своя произход. Репарациите като следствие от Версайските договори предизвикват безкрайни дебати, периодични кризи и уговорки поради това, че Вашингтон за голямо разочарование на бившите му съюзници желае да обвърже въпроса за финансовия дълг на Германия с техните собствени военни задължения към американските банки. Сумите са толкова астрономически, колкото са тези, изисквани от Германия по силата на мирния

⁷ Di Vittorio, A. *An Economic History of Europe: From expansion to development*. Routledge, 2006, p. 296.

⁸ Hobsbawm, E. *Age of Extremes: The short twentieth century 1914–1991*. Abacus, 1995, 97–100.

договор, и се равняват на един и половина пъти националния доход на САЩ от 1929 г.⁹ Британският дълг към Америка представлявал половината от годишния национален доход, а френските задължения – 2/3 от собствения им бюджет. Планът „Дауес“ през 1924 г. фиксира конкретна годишна вноска за Германия, а планът „Йънг“ модифицира схемата за плащания и създава банката за международни разплащания в Базел (Швейцария) – първата от международните финансови институции, които предстои да се умножат след края на Втората световна война. Поради практически причини всички вноски, германски и съюзнически, са прекратени през 1932 г. Единствената страна, която изплаща своите военни дългове към САЩ, остава Финландия.¹⁰

Важно е да установим и какви са икономическите последици за новата политическа среда в Европа през междувоенния период. Радикалната трансформация в политическия климат в Европа има незабавен резултат и дълготраен ефект върху стопанското развитие на страните от Стария континент. В условия на недоверие, материални лишения, породени от войната, глад и икономическо изтощение програми за стопанска самодостатъчност по отношение на храна и базови стратегически производства придобиват популярност. Страните от периферията отказват да последват предвоенния, основан на износ, процес на индустриализация и се насочват към промишленост, която да осигури заместваща продукция. Избягването на конкуренция на свободния пазар най-вече от по-икономически напредналия и индустриализиран Запад се превръща в ръководна цел. Осигуряването на продоволствия от вътрешния пазар, забрани за внос и заместването на чуждите стоки от местни продукти се превръща в новия стопански идеал. Налагането на високи тарифи, практики като държавна намеса и одържавяване на отделни стопански отрасли се разпространяват бързо. Новосъздадените независими държави отъждествяват националната и икономическа самостоятелност с доктрината на самодостатъчност. Тридесетгодишният период от 1914 до 1944 г., наричан от някои „Тридесетгодишната война“, е характеризирани от задълбочена стопанска несигурност и политически вълнения.¹¹

Повратен момент в следвоенния период е и провалът на американската фондова борса през 1929 г., събитие, познато като „Черният четвъртък“. Предизвиканият шок деморализира предприемаческия дух и причинява инвестиционен спад, както и намалено потребление от страна

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Berend, I. T. *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge university press, 2006, 54–60.

на населението. Като резултат от тези обстоятелства банките предприемат действия по ограничаването на кредитирането, което от своя страна допълнително влошава общата ситуация.

Поради това, че САЩ биват основният заемодател, както и предвид краткосрочния характер на плановете за погасяване на голяма част от кредитите, отпуснати през 20-те години, незабавното изплащане на заемите става невъзможно без нови кредити. Международното кредитиране на практика спира. Други фактори, допринесли за общото стопанско безсилие, са и забавянето на паричния растеж в САЩ, както и намаляването на златните резерви на централната банка на Франция. Основните заемодатели – САЩ и Великобритания, които отпускат около 1.5 млрд. долара в заеми през 1930 г., съкращават обема им до 30 млн. долара през 1931 г. и до 32 млн. долара през 1932 г. Получава се ситуация, в която паричните суми, нужни за погасяване, критично надхвърлят размера на средствата, които постъпват в съответната държава кредитополучател, правейки невъзможно обслужването на дълговете. Германия, която получава 1.037 млрд. долара през 1927 г., но само 129 млн. долара през 1930 г., е тежко потърпевша страна. Нейният дълг се състои най-вече от краткосрочни заеми, което довежда до загуби от 2 млрд. германски марки в злато и чужда валута само за шест седмици през лятото на 1931 г. Капиталовите резерви на централната банка спадат от 512 млн. долара през юли 1929 г. до 58 млн. през юни 1931 г. Собствениците на депозити спешно теглят своите влогове, което довежда кризата до нейния връх. В рамките на броени дни немската банкова система се срива.¹²

През 30-те години нови кредити не са възможни, но държавите кредитополучатели са поставени в положение на поне частично връщане на заетите средства, което поражда общо изтичане на капитали и е определящо за състоянието на икономиките в този период. Около 7 млрд. долара паричен капитал „напускат“ Европа, а страните със значителни дългове изпадат в практическа невъзможност за погасяването на своите задължения.¹³

В тази ситуация липсата на икономическо лидерство отслабва междудържавното сътрудничество, поддържа стопанския хаос и увеличава рисковете. Сключените споразумения остават само на хартия и опитите за възстановяване на предвоенните условия за функциониране на световната икономика се провалят. Създаденото с мирните договори Общество на народите е неспособно да помогне. Организираните от икономическия ко-

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

митет конференции между октомври 1927 г. и септември 1929 г. застъпват идеята за връщането към свободна (или нискотарифна) пазарна система.¹⁴

Докладът от Женевската конференция през 1927 г. се опитва да убеди правителствата, че протекционизмът представлява малка гаранция за националната сигурност и по-скоро би причинил нови конфликти между отделните нации: „Икономическият мир ще допринесе за сигурността между нациите... По време на войната нациите бяха принудени временно да оцеляват само със свои ресурси до едни неестествени нива. Опитите след войната да се търси просперитет чрез политика на икономическа изолация след почти деветгодишен опит се доказаха като провалени... Просто връщане към предвоенните условия изглежда подходяща и обективна цел на икономическата политика, която би била достатъчна, за да излекува сегашните затруднения. Някои държави поддържат наскоро създадени индустрии основно чрез мита... желанието на определени нации да достигнат икономическа независимост... и стимулират изкуствени производства..., а не естествено уместните не е оправдано.“¹⁵

След начертаването на новите граници тридесет и осем икономически независими държави заменят предвоенните двадесет и шест, а двадесет и седем валути вече са в употреба за сметка на четиринадесет преди войната. Митническите граници се увеличават с около две хиляди километра, докато териториалните промени предизвикват невероятен националистически подем. Австрийците, осъзнавайки своето незавидно положение и чрез политически консенсус, желаят присъединяване към Германия. В Унгария, която губи 2/3 от предвоенните си територии, и България (10% от своите) се засилва враждебността към съседните държави, национализмът и желанието за справедливо ревизиране на сключените договори. Вследствие на края на Първата световна война, болшевишката революция в Русия, появата на революционно настроени леви партии в Унгария, България, Германия и Австрия капиталистическата система бива изправена пред сериозни предизвикателства. Левите партии не успяват да се задържат дълго освен в Русия, но за сметка на това се появява десният политически екстремизъм. През януари 1919 е създадена Немската работническа партия, добавяйки към своето име „национал-социалистическа“ две години по-късно и приемайки пангерманска експанзионистична идеология и антисемитски настроения под ръководството на Адолф Хитлер. Неговата партия предефинира марксистката теория за класовата борба

¹⁴ Ibid.

¹⁵ The World Economic Conference at Geneva. Final Report. League of Nations, Economic and Financial Section. [прегледан на 21 октомври 2020]. Достъпен на: <https://www.jstor.org/stable/2223577>

като инструмент за решаване на социалните и икономически несполуки в нова концепция, основана на расова борба и антиеврейска революция на „арийския-народ“.¹⁶

В следвоенните години теорията на Кейнс за държавно регулирана стопанска система придобива популярност, като постепенно се налага и на практика. Новите теоретични принципи значително повлияват на икономическия развой на събитията през следващите десетилетия, а последвалата война, съпроводена от тотална стопанска мобилизация, довежда и до нейния триумф. Много историци споделят възгледа, че комбинацията от сурови договорни клаузи, изискващи неприемливи жертви от страна на загубилата войната коалиция, морално обременяващите и обругаващи националната чест договорни постулати, както и последващото им подсилване способстват за възхода на германския милитаризъм през 30-те години на XX век. Огромният репарационен дълг и несправедливата презумпция за единствена виновност на Германия и нейните съюзници и унижителното отношение към загубилите са основните причини, довели до възобновяването на световния конфликт две десетилетия по-късно. Последствията от тази отколешна човешка недалновидност могат да бъдат усетени и в нашето съвремие, съществуващи все още както в социално-икономическия, така и в политическия облик на нашето общество.

¹⁶ 20th century international relations, The Versailles Diktat. [прегледан на 22 октомври 2020]. Достъпен на: <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Versailles-1919>

IN SEARCH OF POLITICAL SOLUTIONS TO ECONOMIC PROBLEMS: EUROPE AND THE WORLD AFTER THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Eduard Georgiev

Summary

This article will briefly examine the consequences of the Great war on Europe and globally, while particularly emphasizing on the economic hardships endured worldwide and the political actions taken so as to find the perfect remedy. Having said that, twentieth-century history was decisively shaped by the two world wars. The scale of the wars, their human cost and their long-term consequences can scarcely be overstated. While establishing a radical breakdown of the international political system, their impact upon economic activity was not so clear-cut. The Great war disrupted international trade and destroyed human and physical capital on a large scale. Return to normality, after the end of the conflict, was not easy. There was a short-lived postwar boom followed by a slump, and a number of countries experienced serious banking crises in 1920–1921. These inflationary and financial problems were a direct consequence of the First World War. So too was the colossal burden of inter-allied debts, as were the attempts of the allies, particularly France, to extract huge sums in reparations from Germany. The struggle to cope with these enormous obligations was one of the critical factors in the financial instability of the 1920s.

One of the most significant aspects of post-war Europe was the political adoption of state direction, control, and public ownership. These practices became common during wartime, however, they were consequently consolidated into an economic concept for market regulation which gradually replaced the pre-war doctrine of free trade without state intervention. Despite efforts to reduce state control over the economy in the immediate post-war years, because of the necessity to support the economy through the delicate transition from war economy to peace economy in the context of inflation, monetary instability and a large debt, state interventionism continued into the 1920s. In general, practices that were followed during the conflict were continued, while attempts were made to encourage a

socio-economic climate in which the privileges and activities of economic actors would not be hindered.

In the end, for the most part Europe's economic and political fragility was ignored in the 1920s, out of ignorance rather than intent. In trying to resurrect the pre-war system statesmen believed they were providing a solution, and the fact that Europe shared in the prosperity of the later 1920s seemed to indicate that their judgement, had not been misplaced. But as soon as the bubble of prosperity burst in 1929 the vulnerability of the European economy became apparent. The structural supports were too weak to withstand violent shock and so the edifice came tumbling down.

УНИВЕРСАЛНАТА ЮРИСДИКЦИЯ В БЪЛГАРИЯ 1919–1944 г.

Димитър Гюдуров

Темата за престъпленията в България, които се различават от традиционните, защото влизат в обхвата на термините организирана престъпност и подземен свят, е слабо разработена от българската историография. Настоящата статия, без да претендира за пълнота, има за цел да маркира част от проблемите и промените в българското законодателство, свързани с престъпленията, станали част от международните договорености през междувоенния период. Хронологичната рамка обхваща времето между две световни войни, когато светът поставя основите на законодателната превенция срещу организираната престъпност и социалните злини.

Трафикът на наркотици, на хора с цел проституция и сексуална експлоатация, както и фалшифицирането на валута са едни от ключовите социални проблеми на съвременните държави и общества. Властимащите и обществото разглеждат въпроса за международния трафик на жени и деца, дрога и „пари за нищо“ като най-сериозните в законодателен, социален, етичен и медицински план. Превенцията срещу тях има своята дълга предистория, която започва през втората половина на XIX в. и изцяло е обвързана с политиките на европейските държави. Проблемите, пред които се изправят модерната българска държава и общество след 1879 г. в противодействието срещу трафика на наркотици, жени и деца с цел склоняване към проституция, хазарт, корупция, контрабанда, измами, изнудване, фалшификации, незаконни афери и гешефти, са неразделна част от международната превенция срещу този вид престъпления.

Съвременното разглеждане на проблема за трафика на хора го определя като едно от най-тежките посегателства срещу личността, което е тясно свързано с организираната престъпност, контролираната проституция и нарушаването на човешките права.¹ Превенцията срещу трафика на жени

¹ Петрунов, Г. Въведение. Проституция и сексуална експлоатация. *Риск Монитор*, № 13, София, 2010, 7–8.

и деца се разделя на три етапа в своето развитие – от средата на XIX в. до годините преди Голямата война, междувоенния период, или ерата на Обществото на народите, и времето след края на Втората световна война до ден днешен. Тази периодизация е валидна и за останалите системно извършвани престъпления, ставащи част от международните конвенции за превенция срещу тях и въвеждането на универсална юрисдикция.

Въведеният термин в международно обръщение за универсалност обхваща наказания – предвиждащи универсална юрисдикция за обикновени престъпления, а в някои случаи и за престъпления по международното право или престъпления, които понастоящем се считат за престъпления по международното право.² Поредицата от конвенции, подписани през междувоенния период, въвеждат универсалната юрисдикция за общовалидна в по-голямата част от света.

В европейското законодателство за налагане на наказание срещу трафика на бели роби както във вътрешен, така и в международен план се въвеждат термините „злоупотреба с власт“, „изнасилване“, „измама“, „заплаха“ и „насилие“ като средства за принуда и подбуда към сексуална експлоатация.³ Краят на първото десетилетие на XX в. бележи завършека на първия от трите периода в еволюцията на законодателството на международно ниво, в превенцията срещу това, което в съвременния свят е известно като трафик на хора, част от противозаконна дейност на организираната престъпност.

Друг характерен процес е свързан с упойващите вещества и „придаването на форма“ на организираната престъпност и подземния свят в рамките на Европа и Северна Америка. В края на XIX в. движението против ползването на наркотици има чисто обществен и донякъде религиозен характер, а в някои отношения е твърде близо до движението против робството и трафика на „бели робини“. Общото между тях е мощният протест на хората срещу икономическите интереси на големите компании, политическата система и социалните различия.

В научно обръщение съществуват някои проблеми на лингвистиката и етимологията с употребата на термините „организирана престъпност“, „подземен свят“ и „гангстер“. Организираната престъпност и подземният свят от междувоенния период насам съществуват като едно цяло и понятието „организирана престъпност“ предизвиква незабавна връзка с търговията на наркотици, проституцията, мафиотска (гангстерска) ор-

² Fitz-Maurice, Ernestine. Convention for the Suppression of Counterfeiting Currency: An Analysis. *American Journal of International Law*. Volume 26. Issue 3. July 1932, 533–551.

³ Allain, Jean. White Slave Traffic in International Law. *Journal of trafficking and human exploitation*, vol. 1, nr. 1, Paris Legal Publishers 2017, 22–40.

ганизация, политически и международни връзки. Въпреки тези съвременни препратки към миналото в крайна сметка, престъпната организация съществува и преди двадесети век с известни разлики.⁴

Терминът „организирана престъпност“ рядко се използва преди средата на двадесети век, но от края на деветнадесетото столетие в полицейските документи и на други представители на държавните институциите започват да се говори и пише за професионалния престъпник. През XIX в. бандитите и престъпните групи имат своята роля в отделните общества или противодействащи общества и възникват като средство за защита на местните интереси срещу властите, дворянството, духовенството или държавата. Векът на нациите променя баланса на силите и бандитът е изправен пред избор, който е съдбоносен и трябва да реши дали да остане престъпник, или да се превърне в революционер.⁵

Съществуването на подобна дилема, следствие на разгърнатите в Европа национални движения, изключва двете възможности да съжителстват заедно, но това не пречи да има множество примери за бандити революционери и революционери бандити. Тази максима е особено валидна за източния модел на национализъм в рамките на Османската империя, от който неразделна част е българският борец се за духовна и политическа еманципация.

Междувоеенните престъпни групировки в Северна Америка и Европа се различават от престъпните групи през XIX в. поради това, че едновременно комбинират физическо насилие с незаконни дейности и са покровителствани от политици или политически партии на власт, за да участват под прикритието на закона във форми на хазарт, залагания, контрабанда, изнудване, множество други нелегални дейности и свързаните с тях защити на престъпните действия. „Подземният свят“ като термин се използва в западните страни, за да се опише конкретно алтернативно местообитание на престъпник или човек, излизаш извън границите на писаните закони и моралните норми.⁶

Най-ранният случай на употребата на термина се отнася към края на XIX и началото на XX в. за проституцията в Ню Йорк и градската престъпност, като добива популярност чрез литературата и вестниците. Деветнадесети век е свидетел на създаването на подземния свят в Западна

⁴ Hobsbawm, Eric. *Bandits*. London, 1969: Weidenfield & Nicolson, p. 84; Shore, H. *A Brief History of the Underworld and Organized Crime 1750–1950*. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice in Europe and North America*. Oxford Handbooks. Oxford University Press, 2016, 170–192.

⁵ Emsley, Clive. *Crime and Society in Twentieth-Century England*. Harlow, UK, 2011, p. 87.

⁶ McIntosh, Mary. *The Organization of Crime*. London, 1975, 4–5.

Европа и САЩ. Първоначално в много метрополи подземият свят е бил „открит“ като литературен, културен и политически проблем. Париж, Лондон, Берлин и Ню Йорк стават нощни градове, в които изплуват проблемите на престъпността и бедността. Докато отклонението се ограничава само до нощта, тъмнината символизира пътуването в пространствата на подземния свят.⁷

Възникването на йерархични, последователни и устойчиви криминални организации е характерен градски процес, който се наблюдава в модерните и високо урбанизирани общества. Бандите възникват в града, а не в селата и се превръщат в неразделна част от градската култура и битие. Градските улици с движението на хора от различни социални прослойки, с двуликия им дневен и нощен живот, с търсенето, предлагането, снабдяването и консумацията на множество стоки и услуги са мястото, което ражда организираната престъпност.

В началото на ХХ в. този свят напълно се появява като маргинален и огледален пейзаж в различни градове и региони на Европа и Северна Америка. Свят без морал и задръжки, със собствени закони, който води паразитно съществуване. Подземият свят, както подсказва името му, създава антиобщество, което съществува от обрат на ценностите на „добрия вярващ“ свят – това общество по своята собствена форма е „обърнато“, но и по свой собствен начин паразитно върху законния и морален мироглед за живота на християнската държава и обществото.

Двата термина са неизмерно свързани с града и градската култура. Въпреки това съществуват значителни проблеми с употребата и терминологията на „подземият свят“ и „организираната престъпност“, когато се прилагат за визириания в изследването исторически период на политическия и обществен живот в България. В Европа и Северна Америка през деветнадесети и двадесети век употребата на „организирана престъпност“ и „подземен свят“ става все по-привързана към растежа на градските пространства, а това поражда проблеми със свободното им боравене при реконструкцията на историческите процеси в рамките на слабо урбанизираната българска държава.

Население, основно съсредоточено в селата, не създава организирана престъпност, земеделските производители трудно се превръщат в гангстери и рядко живеят в „подземен свят“. В България целенасочени и периодично повтарящи престъпления, които са различни от битовата престъпност, остават запазена марка за отделни представители на дър-

⁷ Shore, H. A Brief History of the Underworld and Organized Crime 1750–1950. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice in Europe and North America*. Oxford Handbooks. Oxford University Press, 2016, 170–192.

жавната, местната администрация и съсловни професии, обвързани в работата си с институциите – адвокати, търговци, комисионери, посреднически бюра, съдържатели на хотели и увеселителни заведения, банкови служители и др. Организираната престъпна дейност в страната през периода е следствие от злоупотреба със служебно положение и влияние, но с присъщия индивидуализъм на действие, който изключва наличието на престъпна мрежа, организираща повтарящи се и разнородни по вид престъпления. Така и не се създава пирамидална бандитска структура с международни връзки, която да контролира хазарта, контрабандата на различни по вид стоки, проституцията, фалшификациите, изнудването и нелегалната търговия с опиум и опиумни деривати в България.

Престъпните групи в световен мащаб не са единствените, възползващи се от проституцията, фалшифицирането на валута и търговията с упойващи вещества през междувоенния период. Повечето държави също разглеждат финансовите постъпления от проституция, производството и продажбата на наркотици като източник на средства за покриването на разходи и дефицити, а фалшифицирането на валута като част от военната интервенция за сриване икономиката на противника. Ето защо правителствата се отнасят търпимо към регламентираните публични домове, нерегламентираната или свободна употреба на упойващи вещества и изработката на „чужди пари за нищо“. Следствие на множество събития във външнополитически и вътрешнополитически план сред Великите сили, на които няма да се спирам, се променя и постепенно отношението към наркотиците, търговията с „жива плът“ и фалшификатите след Първата световна война.

* * *

Универсална юрисдикция се прилага в България през 1896 г. с приетия Наказателен закон (НЗ)⁸ от правителството на Константин Стоилов. Наказателният закон включва глава „Разврат“ от Книга втора, която от чл. 214 до 233 регламентира наказания според тежестта на деянието от три месеца до доживотен затвор за престъпления, свързани с блудство с деца, разврат, насилствено склоняване или чрез измама с цел проституция, изнасилване и мъжеложество (наказва се най-малко с шест месеца тъмничен затвор, чл. 216). В глава „Нарушение против нравствеността“ от чл. 483 до 491 се предвижда поредица от глоби до 500 лв. за неспазване на полицейските, здравните и общински наредби от съдържателите на публични домове, проститутките и организаторите на хазартни игри.

⁸ ДВ, бр. 40 от 21 февруари 1896 г.

В глава „Подправка на парични знаци“ от чл. 183 до 192 е предвидено за фалшифицирането на парични знаци метални или книжни наказание от 3 до 10 г. затвор, при това независимо дали „парите за нищо“ са предназначени за вътрешна или международна употреба. Обхватът за съдебното преследване на фалшификати е разширен в глава „Подправка на документи, лекарски свидетелства, марки, печати и други знаци“ с чл. 352–373, които предвиждат наказание с затвор от 3 до 10 години. Подвеждане под съдебна отговорност се предвижда за плагиатство, кражба на интелектуален труд и фалшифициране на авторство (чл. 373).⁹

В Наказателния закон от 1896 г. отсъства параграф за криминализиране на упойващите вещества, които към датата на приемането му все още не попадат под прохибиция и в страната няма законова норма, която да предвижда затвор за производството и разпространението на упойващи вещества. След Първата световна война законовата рамка не се изменя съществено и контрабандата на наркотици в България не се преследва строго, а се налага само глоба от 5000 лв., но не е препоръчително (здравословно) да се правят опити за нелегална търговия заради силовите действия на българската полиция.¹⁰

По силата на Версайската система политическият елит в София се задължава да осъвремени законодателството за превенция срещу упойващите вещества и проституцията. Българските правителства разполагат с необходимата информация за установения международен ред от 1904 до 1919 г., който включва поредица от конвенции.

Първият опит за създаването на правова основа и кодификация на международна система за контрол над наркотиците е направен през февруари месец на 1909 г. в Шанхай. По британска и американска инициатива са разгледани проблемите с употребата на опиум, морфин и хероин. Този форум е известен като Международна комисия за опиума, която е в основата на Хагската международна конвенция за опиума от 1912 г.

Конференцията в Хага започва на 1 декември 1911 г. и завършва на 23 януари 1912 г. с участието на представители на Великобритания, Съединените американски щати, Русия, Германия, Италия, Франция, Австро-Унгария, Япония и др. Засадащите държави приемат и първия международен договор за контрол над опиатите – Международна конвенция за опиума.¹¹

⁹ Пак там.

¹⁰ ЦДА, ф. 317К, оп. 1, а.е. 158, л. 8, 128, 179, 216.

¹¹ Pietschmann, Thomas, *Bulletin on narcotics Vol LIX, No. 1 and 2. A century of drug control*, 2007. New York, 2009, p. 70.

Въпреки огромното ѝ значение за регулиране производството, търговията и разпространението на упойващи вещества в световен мащаб може да се каже, че Хагската конференция на практика все още има ограничено въздействие. Това се дължи на множество фактори, но основните са различните позиции и интереси на договарящите се страни. Британската, Руската империя и Персия отказват да съкратят култивирането и добива на опиумен мак.

Всъщност държавите стигат до общ консенсус единствено за това да се съсредоточат и установят само контрол върху производството на опиум за медицински и научни цели, а не да го ограничат. Поради това конвенцията не поставя конкретни срокове за действие и пренебрегва две ключови инициативи, като същевременно приема и едно изключение. Предложението на САЩ за създаване на обща система за обмен на информация и инспектиране на корабите е отхвърлено. Италия, която се сблъсква с проблема за свободната търговия на марихуана и хашиш в своите африкански колонии, предлага мерки за ограничаване на разпространението им, но също не среща подкрепа. Германия пък успява да наложи изключването на кодеина от списъка на веществата, подлежащи на контрол.¹²

Друг недостатък на Хагската конференция за опиума е липсата на делегати от балканските държави, които до една произвеждат опиум с високо съдържание на морфин. Въпреки това в глава VI от конвенцията е предвидено, че тя може да се подпише и от неприсъстващи на преговорите страни, но „златният четиригълник“ на Европа, или България, Гърция, Сърбия и Турция, отказват да се присъединят към международното споразумение. В края на краищата от 34 страни, произвеждащи, изготвящи и употребяващи упойващи средства, само 8 ратифицират конвенцията.¹³

Във всички мирни договори на Парижката мирна конференция е включена клауза, която при подписването на договорите от победените държави автоматично ги задължава да узаконят действието на Международната конвенция за опиума. Във Версайския мирен договор – чл. 295, в Сен Жерменския – чл. 247, в Трианонския – чл. 230, в Ньойския – чл. 174, и в Севърския чл. 280.¹⁴ Версайската договорна система залага и създаването на Обществото на народите. Новосъздадената световна организация учредява на 15 декември 1920 г. и Консултативен комитет по

¹² Пак там, л. 72–74.

¹³ McAllister, William B. *Drug Diplomacy in the Twentieth Century: An International History*. New York, Routledge, 2000, p. 34.

¹⁴ Engel, Salo. *Integration of international legislation*. *American Journal of International Law*, vol. 45, No. 4 (1951), p. 171.

опиума (Opium Advisory Committee – ОАК), който осъществява надзор върху приложението на Хагската конвенция от 1912 г. Постепенно до 1925 г. се налага и британският модел за внос и износ на наркотични вещества. Подписването на новата Международна конвенция за опиума през 1925 г., която влиза в сила през 1928 г., поставя нови правни предизвикателства пред българския законотворец.

Международният ангажимент на България оказва своето влияние и се слага началото на законодателна промяна през 1929 г. с влизането в сила от 9 март на нов Закон за народното здраве, който заменя Закона за опазване на общественото здраве от 1903 г. В новия закон в раздел 23 се включват 11 члена за упоителните средства и по-съществените са няколко. Вносът на упоителни вещества в пределите на Царството е позволен само на аптеките и дрогериите, на правителствени институции за техните потребности и на индустриални учреждения за нужда на производството. Вносът на всяка отделна пратка трябва да притежава специално разрешително (чл. 301). Транзитно превозване на наркотични средства в България се разрешава, ако имат свидетелство за износ от съответната държава, от която произлиза стоката (чл. 302). Никое лице или сдружение не може да открие фабрика за производство на опиумни деривати без разрешение от ГДНЗ (чл. 303). Аптеките и дрогериите продават упоителни средства само за лечебни и научни цели, за последното срещу специално издадено от санитарните власти разрешение. Особена наредба за в бъдеще трябва да определи кои препарати могат да се отпускат без рецепта от лекари (чл. 304). Забранява се на лекарите да предписват упоителни средства за цели, различни от лечебните нужди на пациента. При първи симптоми на зависимост лекарят е длъжен да спре издаването на рецепти (чл. 305).¹⁵ Забранява се вносът, засаждането и разпространяването на индийски коноп, като лицензираните аптеки единствено могат да внасят препарати, добити от растението (чл. 308). Също така се забранява производството и търговията с хашиш (чл. 309). Съдържанието на закона е подробно за канабиса, но е пестеливо за останалите упойващи вещества и оставя вратичка според чл. 304 за по-свободен достъп до някои наркотични препарати заради наличието на изключително ниска зависимост от наркотици сред населението.¹⁶

На 13 юли 1931 г. е подписана Конвенцията за ограничаване на производството на опиум, опиум за медицински цели, морфин, хероин, листа от кока, кокаин, псевдококаин и хашиш. Този международен акт затвърждава разпоредбите на Конвенцията от 19 февруари 1925 г. В самото начало

¹⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 10, а.е. 2138, л. 43–44, 125, 157.

¹⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 11, 1582, л. 57–58.

на 1932 г. върху България започва да се оказва международен натиск за ратифициране на новата конвенция чак до нейната нотификация от българското правителство през 1934 г.¹⁷

На 26 юни 1936 г. обхватът на превенцията срещу дрогите е разширен с приетата Конвенция за борба с нелегалната търговия на опиум и вредни наркотични вещества¹⁸. Според постановленията на споразумението всяка от договарящите се страни е длъжна да приеме всички възможни законодателни мерки за тежко наказание под формата на затвор за следните деяния: производство, преработка, извличане, подготовка, съхранение, предлагане, предложение с цел печалба, разпространение, продажба, търговия, превоз, доставка, транзит, внос и износ на наркотични вещества в нарушение на разпоредбите, залегнали в конвенцията; умишлени престъпления с упойващи вещества; конспирация за изброените престъпления; подготовка на престъпления и т.н.

Новата конвенция не изменя законовата рамка на българската държава срещу трафика на наркотици. В положението на България са още две държави – Япония и Чехословакия. Империята на изгряващото слънце след 27 март 1933 г. напуска ОН и налага наказание за контрабанда на наркотици от два месеца затвор или единствено глоба. В Чехословакия на трафика на упойващи вещества се гледа като на обикновено нарушение на реда и законите не предвиждат налагането на строги присъди със затвор.¹⁹ Законово положение в България и Чехословакия максимално улеснява действията на контрабандистите в организирането на нелегалните канали за трафик на наркотици по оста София, Виена, Прага, Хамбург и Ню Йорк.

Относно трафика на жени положението в българското законодателство е малко по-различно заради политическата и обществена реакция. Подписаният Ньойски мирен договор от България включва клауза (чл. 167, т. 7 и 8), която автоматично задължава правителството и Народното събрание да ратифицират и приложат във вътрешнозаконодателната рамка действието на международните конвенции за трафика на бели робини жени и деца, против робството и порнографските издания. Мирният договор отхвърля възможността за съществуването на регламентираната проституция във варианта на нейното прилагане в страната до този момент.

Регламентацията на най-древния занаят в българската държава след 1879 г. се осъществява по руски модел и включва домовете на търпимостта във всички по-големи градове в страната с изключение на град Видин, но

¹⁷ ЦДА, ф. 317К, оп. 1, а.е. 158, л. 61–62.

¹⁸ ЦДА, ф. 393К, оп. 1, а.е. 23, л. 195–196.

¹⁹ ЦДА, ф. 176К, оп. 11, а.е. 1499, л. 118.

в обхвата на регламентаризма влиза единствено легалната проституция, а тайната излиза извън рамките на всякакъв контрол. Още в зората на регламентаризма се появяват бъдещите трудности за контрол над проституцията и разпространението на венерическите болести – слаб контрол от страна на отговорните институции и затворено във възприятията си патриархално общество.

Първите проститутки в страната са чужденки австрийки, румънки и сръбкини, които следват руските войски. Пълнят новооткритите локали и работят като бар дами, певици, танцьорки и т.н. Веселите певици и танцьорки във вечерните заведения след своята официална програма, която е за разкриване на природните им прелести, се занимават с проституция. В началото всички са чужденки, но постепенно със занаята се захващат излгвани, изоставени и изнасилени софийнки, които в по-голямата част са непълнолетни. Още в самото начало се появяват и посредниците в предлагането на плът и това са сводниците – „услужливите хотелиери“ и „сърдечните хазяи“.²⁰

Самото съществуване на регламентирана и тайна проституция предопределя и съществуването на престъпления, обвързани с корупция, покровителстване на съдържателите на бардаци и експлоатацията на проститутките. Тези проблеми обаче все още подобно на ситуацията в Западна Европа се обсъждат в страната основно на ниво разпространение на венерическите заболявания и тяхното ограничаване сред населението.²¹

Първоначалната тенденция всички проститутки да са чужденки само в рамките на двадесет години се променя и постепенно българки от ниските, а по-късно и от горните социални слоеве на обществото попълват редиците на древната професия. Бедността е основната причина българските момичета да прибягнат до явна или тайна проституция и подобна е ситуацията в цяла Европа, но в България се наблюдава и една нелицеприятна част от патриархалния модел на обществото. Много жени се превръщат в блудници след физическо малтретиране от страна на мъже и напускане на семейното огнище или са принуждавани от съпрузите им, а други са продавани против волята им.²² Любовните момински трепети създават и допълнителен проблем, част от момичетата са низвергнати от семействата си след обезчестяване и изоставяне от ухажорите им.²³ Подобна социална среда е благоприятна за агентите по разврата, свод-

²⁰ Златарева, В. *Проституцията и борбата против нея*. София, 1936, 6–8.

²¹ Бушке, А. *Сифилис и брак*. София: Съвременна хигиена, 1907, 20–27.

²² ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 636, л. 4–6.

²³ Пак там; ф. 173К, оп. 1, а.е. 434, л. 1–3.

ниците и сутеньорите, които паразитират върху битието и чувствата на жертвите си.

В София регламентацията е премахната на 1 януари 1912 г., а до края на Голямата война започва поетапно закриване на публичните домове из цялата страна и към 1919 г. още девет градски средища последват примера на столицата, като в началото на междувоенния период остават да съществуват легални вертепи само в четири български града.²⁴

След Голямата война под външно влияние в българската държава се въвежда спрямо проституцията и порнографията не само моделът, че юридическите закони „представляват обществен договор между индивидите с цел установяването и съхраняването на социалния ред“²⁵, но и задължението тези закони да са общовалидни в международен план под контрола на Обществото на народите (ОН). През междувоенния период българското законодателство е подложено на постепенна трансформация. С края на войната се налага едно ново схващане, че в основата на административното право се поставя идеята за обществената служба, или дейно разширяване на значението и ролята на държавната власт. Държавата засилва своята намеса в организацията и функционирането на обществените служби – народно здраве, полиция, войска, образование, трудови отношения и социална политика.²⁶

Поетият от ОН ангажимент за превенция срещу трафика на жени и деца води до свикването на нова конференция с участието на тридесет и четири държави в Женева през 1921 г., която изработва „Международна конвенция за потискането на трафика с жени и деца“. Новата конвенция, приета на 30 септември, разширява защитата от сексуални посегателства над двата пола от всички раси, затвърждава наказателното преследване за хора, злоупотребяващи под каквато и да е форма с лица под 21 г., и определя съществуването на бардаците за най-важния фактор в международния трафик на жени и деца. По силата на съглашението се организира Консултативният комитет по трафика на жени и деца към ОН, който е съставен от официални представители на различните правителства и проследява специфичните проблеми, свързани с трафика, като защитата на наети жени в чужбина, гастролите на театралните, танцувални трупи и защита на емигрантите. Предвижда се и задължението за организиране на социални служби в отделните държави, които да се натоварят със защита правата на децата.

²⁴ Витанов, Т. *По въпроса за проституцията и публичните домове*. София, 1910, 1–5.

²⁵ Канушев, М. *Индивидуализираното наказание. Социологически проблеми*, 1997, № 1–2, 49.

²⁶ Стайнов, П. *Компетентност и народовластие. Политически изучавания върху кризата на парламентаризма и демокрацията*. София, 2015, 193–202.

На 12 септември 1923 г. в Женева се поканени заинтересованите държави за изработването на Конвенция за преследване разпространението и търговията с безнравствени издания като източник на морална развала и подтикване към аморално поведение. Новата конвенция внася дребни пояснения и изменения спрямо договореността от 1910 г. в Париж. Основно в три насоки са промените: престъпленията, свързани с предлагането, предаването, продажбата и раздаването на порнографски издания и материали на малолетни, се считат за тежко провинение и наказанието с глоба и затвор се увеличава; изключва се от списъка на провиненията частната размяна на безнравствени текстове и снимки между пълнолетни лица, въвежда се международен въпросник за безнравствени издания. Въпросникът съдържа числеността на престъпленията, тяхното естество и интензивността на търговията с порнография.²⁷

Българските институции по силата на мирния договор предварително още на 16 ноември 1922 г. започват да разглеждат прилагането на конвенциите и от Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) изпращат на Министерството на правосъдието (МП) получения списък от Главния секретариат на ОН. Списъкът включва резолюциите по проблема и трябва да се внесе от правосъдното ведомство в Обикновеното народно събрание (ОНС) за одобрение, след което да се ратифицира. От МП първоначално започват работа по съобразяване на българското законодателство с конвенциите от 1910 г., но от МВРИ просто забравят да изпратят пълния списък с документите и работата се забавя. Недоглеждането на външно министерство не е от съществено значение поради това, че Наказателният закон в чл. чл. 230 и 483 в т. 3 предвижда наказания за продажбата и разпространението на порнографски материали. Министерски съвет на свое заседание от 6 април 1923 г. с протокол № 36 одобрява присъединяването на България към всички конвенции по чл. 167 от Ньойския мирен договор.²⁸

Българските дипломати уведомяват световната организация, че присъединяването на страната към конвенциите се осъществява от натоварената за целта българска легация в Париж. Окончателното присъединяване на България към международните споразумения се осъществява шестнадесет дни преди крайния срок след гласуване без дебати в Двадесет и първото народно събрание в първата му редовна сесия, в 46 редовно заседание на 15 март 1924 г.²⁹ Народните представители пропускат по-

²⁷ ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 85, л. 14–19.

²⁸ ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 18, л. 2–9.

²⁹ Пак там; ф. 173К, оп. 3, а.е. 85, л. 12, 33; ф. 242К, оп. 5, а.е. 18, л. 10, 14.

следния акт от 30 септември 1921 г. в Женева, но на 20 февруари 1925 г. ОНС ратифицира и трите конвенции за преследването на търговията с жени и деца.

По-интересното от ратификациите на конвенциите е как те се вписват и прилагат съгласно вътрешното законодателство на българската държава. Преди унификацията на правната уредба настъпва нова промяна в международен план и на 3 юли 1926 г. от МВРИ информират българската легация в Берн, че външният министър Атанас Буров заминава на следващия ден за Женева с пълномощно за подписването на Конвенцията за робството под контрола на ОН. Новият трактат допълва общия акт от Берлин 1885 г. и от Брюксел 1889–90 г. за пълното премахване на робството. Българската държава се присъединява безрезервно към споразумението след разяснението в Женева, че въведеният в духа на новото време чл. 5, който забранява принудителния и задължителен труд, не накърнява действащия в страната Закон за трудовата повинност, щом се отнася за общественото благо.³⁰

Българските институции, заемащи се с превенцията срещу проституцията и източниците на порока, се систематизират по австрийски модел, като с проблема се заемат Дирекцията на полицията, Главната дирекция на народното здраве (ГДНЗ), Отделът за училищно образование и възпитание, Висшият съвет за обществено подпомагане и Отделът за културни учреждения и фондове към МНП.

Намесата на няколко държавни институции се предопределя от международното законодателство, а то задължава заинтересованите страни да противодействат срещу фундаментите на трафика на жени и деца, които в своята същност са социални, здравни, икономически и образователни. Поради това и българският законодател през 20-те години на ХХ в. не изработва общ закон против проституцията и приема прилагането на разпоредби от три закона, които са чл. 228, 475 и 485 от Наказателния закон, чл. 49 и 50 от Закона за администрацията и полицията (1925 г.), пълната забрана за откриване на публични домове е въведена с чл. чл. 166 и 167 от Закона за народното здраве (1929 г.) и чл. 25 от Наредба-закон за борба против венерическите болести (1936 г.). Преследването на разпространението и търговията с безнравствени произведения се извършва по специална наредба³¹, издадена през 1924 г. Преструктурирането на вътрешното българско законодателство според правилата под надзора на ОН изисква време и трае почти десет години, но това не означава в никакъв случай, че институциите и отделни представители на обществото бездействат.

³⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 10, а.е. 1287, л. 21, 64–72, 153; а.е. 1288, л. 62–64.

³¹ ДВ, бр. 292 от 28 март 1924 г.

През лятото на 1936 г. е издадена Наредба-закон за борба против венерическите болести, която допълва действащото законодателство и разширява контрола на здравните власти върху проституцията и лечението на сифилис. Предвижда се строго наказание от глоба и затвор за тези, които знаят, че са болни от сифилис, и влизат в полов контакт с други лица.³² Държавата криминализира за първи път умишленото и неумишленото заразяване с венерически болести.

Фалшифицирането на валута, документи, чекове, платежни нареждания и други също става част от международното право. През декември 1925 г. група унгарски националисти пускат в обращение голямо количество фалшиви франкове в опит да отслабят френската икономика и да финансират ревизионистичните действия в Централна Европа. В отговор Франция прокара идеята за международно преследване на фалшификаторите, която да залегне в конвенция и се включи в институционалната и идеологическа основа за разширяване правомощията на международното право през 30-те години.³³

Конвенцията за борба с фалшифицирането на валута е подписана в Женева на 20 април 1929 г. като естествено продължение на убеждението, поддържано от повечето държави, че фалшифицирането на валута е международно престъпление. В действителност съществуването на общо убеждение, че цялата общност от държави има интерес от репресирането на тази форма на престъпност, прави споразумението възможно на практика. През годините, предхождащи Първата световна война, повечето от държавите установяват, че чисто националните действия срещу фалшификаторите често са недостатъчни и че международните действия в много случаи са изключително трудни, ако не и невъзможни.³⁴

В България Наказателният закон от 1896 г. напълно припокрива изискванията, залегнали в Конвенцията за борба с фалшифицирането на валута, и държавата се вписва изцяло в международната превенция срещу „парите за нищо“. Традиционно от 1879 до 1944 г. фалшификаторите в страната се организират според монетарната политика³⁵ на Българската народна банка или в условията на териториални промени на Балканите, когато в определени географски области е прието за разплащателно средство да са валидни различни национални валути.

³² ЦДА, ф. 176К, оп. 10, а.е. 1287, л. 146–147.

³³ Petruccelli, David. Banknotes from the Underground: Counterfeiting and the International Order in Interwar Europe. *Journal of Contemporary History*, Vol. 51, No. 3 (JULY 2016), 507–530.

³⁴ Fitz-Maurice, Ernestine. Convention for the Suppression of Counterfeiting Currency: An Analysis. *American Journal of International Law*. Volume 26. Issue 3. July 1932, 533–551.

³⁵ Неновски, Н., Петров, Б. Моделиране на паричния сектор в България 1913–1945 г. – *Годишник на Българската народна банка 1998–2002*. Т. 2, 2020, 100–106.

* * *

Международната законова рамка за превенция срещу престъпленията между двете световни войни налага или усъвършенства универсалната юрисдикция и обхваща все още отричаната и дори все още за някои не-съществуваща организирана престъпност в световен мащаб. Българската държава не остава изолирана от тези процеси, но те протичат с определена специфика на развитие при престъпленията и извършващите ги лица.

Междувоеният период е времето, в което в Европа и Северна Америка се оформят окончателните контури на организираната престъпност, които се пренасят в различни точки на света. Полицейският опит до 1939 г. в урбанизираните държави показва, че сделките с хашиш, опиум, хероин и кокаин често се извършват от едни и същи членове на подземния свят, тъй като те се занимават с комерсиализирана проституция и разпространение на „пари за нищо“. Нелегалните продукти, търгувани от престъпните групи в „подземния свят“ – наркотици, проститутки, оръжия, са повече или по-малко взаимосвързани и взаимнозаменяеми предимно с мотива за финансова печалба. Организираната престъпност притежава систематичен териториален аспект на подземната дейност, който включва предоставянето на нелегални стоки и услуги като хазарт, проституция, трафик на „бели робини“, оръжия, наркотици, фалшиви пари и алкохол.³⁶

Организираната престъпност е градски феномен със строго профилирана етническа база, която се формира в среда на силна урбанизация и индустриализация. Престъпността паразитира в градска среда върху средната или работещата социална прослойка на обществото. Етническата принадлежност на членовете на организираната престъпност е съставена предимно от емигрантски групи в малцинствено положение или, по-точно казано, от общности, поставени в недоминиращо положение. Престъпните организации се структурират на етнически и религиозен принцип, но трябва да се има предвид, че американската мафия се различава от старата италианска, защото емигрантите, пристигайки в свободния свят, са принудени да трансформират организацията от селска в градска.³⁷

В урбанизираните западни общества емигрантските групи са в основата на организираните престъпни групи. Градът с двете си лица – светло и тъмно, предоставя тази възможност и нощният живот по правило се дирижира от малцинствата – публични домове, кабарета, развлекателни салони, комици, певци, танцьори, музиканти и т.н. Градската среда

³⁶ Knepper, P. *Dreams and Nightmares. Drug Trafficking and the History of International Crime*, In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice in Europe and North America. Oxford Handbooks*. Oxford University Press, 2016, 208–220.

³⁷ Kelly, R. J., K. Chin, R. Schatzberg & F. A. Ianni. *Handbook of Organized Crime in the United States*. Westport: Greenwood Press, 1994, 1–10.

обвържа малцинствени общности, нощен живот, спорт, престъпления и политика. Ето защо съществуват взаимосвързани аспекти за ролята на организираната престъпност в града: първо, социалните светове, в рамките на които престъпниците действат, и важноста на тези светове за осигуряване на социална мобилност от имигрантските гета; второ, разнообразните модели, по които различни етнически групи се включват в различни организирани престъпни дейности и биват повлияни от тези дейности; трето, широкото и всеобхватно икономическо въздействие от организираната престъпност в градските квартали и свързаното с това влияние, което организираната престъпност оказва.³⁸

Градовете в Америка и Западна Европа предоставят няколко пътя на развитие за младите хора от малцинствените общности – оставане във фабриките като работници, административна кариера, дребно предприемачество, професионален спорт и алтернативата на организираната престъпност. Успехът при първите е постепенен и несигурен за разлика от кариерата в подземния свят, която компенсира години усилия и за кратко време издига бързо по социалната стълбица. Междувоеният период очертава взаимовръзката между градската политика и престъпността като средство за израстване на необразованите младежи, която обвържа политици и престъпници при провеждането на избори и организирането на предприятия, проспериращи с политически контакти, като строителни компании, застрахователни дружества и поредица от комунални услуги от почистването на смет до подобряване живота на работниците или синдикалната дейност.³⁹

Организираната престъпност е систематична незаконна дейност за пари или власт. Конвенционалната история на центровете на организирана престъпност се ситуира около гангстери и организации от мафиотски тип, които проникват и корумпират националните и дори международните икономически и политически системи. В незаконната търговия с наркотици през разглеждания период доминират американските или, по-точно казано, емигриралите източноевропейски евреи, които организират контрабандата на опиум и опиумни деривати въз основата на връзките с еврейската общност в Европа.

Подобна социална динамика в България може да се наблюдава единствено в столицата, но през разглеждания период градът запазва все още

³⁸ Haller, Mark H. *Organized Crime in Urban Society: Chicago in the Twentieth Century*: Source: *Journal of Social History*, Vol. 5, No. 2 (Winter, 1971–1972), Published by: Oxford University Press, 210–234.

³⁹ Block, Alan A. *Space, time & organized crime*, 2nd ed., New Brunswick, N. J., U.S.A. 1994, p. 14, 40, 51.

голяма част от провинциалния си облик, който тепърва започва да се променя. Големите обществени промени настъпват след Европейската война и в София се създава разнородно по своята социална същност градско население, което е съставено от селяни, работници и бежанци до безработни офицери, учители и чиновници, но всички те все още са обединени от провинциалния си произход и социалната мобилност е изключително динамична.⁴⁰ Броят на живущите в София нараства стремително, ако през 1910 г. те са 103 000 човека, то през 1924 г. стават 200 000 души, а една година по-късно пристигат нови 7 хиляди и през 1934 г. столицата се обитава от 256 944 жители. Въпреки бързите темпове на урбанизация новопрестигналите не се различават по етнически и религиозен признак от заварените жители, а еврейското и арменското малцинство са напълно интегрирани в политическия и обществен живот на мнозинството, като всички общо попадат в полуцивилизована урбанистична среда, която преждевременно трябва да ги цивилизова поради това, че столицата е твърде назад в политическо, икономическо, индустриално, комунално, хигиенно и културно развитие в сравнение с градовете в Америка и Западна Европа.

Социалната картина предопределя отсъствието на организирана престъпност в България през разглеждания период, като наред с традиционното разбойничество политическата и държавна служба продължават да запазват доминиращата си роля във възможността за незаконно забогатяване чрез корупция, афери, гешефти, измами, контрабанда и подкупи.

Според наличната документация за периода след 1919 г. е трудно да се узнае колко хашиш е добит и изнесен от България. Данните обхващат само регистрираните случаи на трафик, а за нерегистрираните единствено може да се гадае. Произведеният „черен“ наркотик в страната е нищожен процент от общото световно производство и слабо влияе на пазара. Въпреки това логично е да се изведе заключението, че се оказва напълно достатъчен като количество, за да се захванват част от контрабандните канали за Египет и Палестина. Контрабандата на български хашиш е многопластова, разнородна по вид и структура и замесените лица в нея са ясно диференцирани по социален и етнически признак.

Производството на опиата е изцяло в ръцете на селскостопанските производители, като това са основно селяни българи и турци. Прекупвачите от първа и втора ръка, които организират транспорта до разпределителните складове във Варна и Бургас, несъмнено произлизат от градското

⁴⁰ Якимова, М. *София на престолюдието (С тарикатско-български речник)*. София, 2010, 60–70, 146–156, 164–166.

население. Етническият им профил е съставен изключително от българи, турци, гърци, арменци и евреи.

Контрабандата е организирана от външни и вътрешни трафиканти. Международните контрабандисти са гръцки граждани, които притежават необходимите умения, опит и контакти за транспортирането на стоката. Големите доставки до Александрия и Порт Саид преимуществено се пренасят по море с 60-тони гемии от гръцките контрабандисти, базирани в Пирея. Размерът на пратките от наркотика варира от няколкокостотин килограма до два тона. По-малки количества хашиш се транспортират от арменци през българо-румънската граница за Констанца, а оттам с параходи до Западна Европа, Египет и Палестина.

Контрабандата през пристанищата на Варна и Бургас е разнообразна по отношение на количеството на доставяния хашиш и организирането на нелегалните канали. Чуждите моряци товарят около 10 и 20 кг хашиш, колкото е средната големина на този вид пратки. Българските граждани, замесени в контрабандата, са два типа, различаващи се по етническата си принадлежност. Каращисаният контрабандист е българин, моряк или цивилно лице, който лично носи между 7 и 30 кг хашиш и често е в ролята на мулето. Трафикантът арменец е значително по-изобретателен и организира пренасянето на стоката, без да участва пряко, често под фалшива самоличност и не застрашава личната си свобода.

Подобно на контрабандата на хашиша е невъзможно да се определи и какво е количеството на опиум, морфин, хероин и опиумни деривати, които са незаконно фабрикувани и изнесени от България. Международните и българските документи водят статистика само за разкритите афери на трафик, но това е напълно достатъчно да се очертаят приликите и разликите между „черните“ и „белите“ наркотици в нелегалната търговия.

Култивирането на сънотворен мак за опиум е традиционен и държавно насърчаван поминък след 1883 г. и неразделна част от българското земеделие за разлика от отглеждането на индийски коноп, организирано чак през 1919 г., което е забранено под международен натиск още преди да придобие значение за икономиката. Полученият афион е с добри позиции на световния пазар и производството му никога не е поставяно под съмнение нито от международните фактори, нито от българската държава.

Съвсем основателно може да се твърди, че спекулата с опиум в България започва веднага след събирането на първата реколта след 1883 г., но това до края на Голямата война е проблем единствено за българските институции при попълването на държавната хазна. След края на световния конфликт и въведените ограничителни регламенти от ОН за търговията

с упойващи вещества в света се появява и организираната контрабанда към черните пазари по света, изпитващи алкалоиден глад.

През двете десетилетия между двата световни конфликта съществува видимо хронологично разграничение на три етапа на развитие в незаконната търговия с опиума и опиоидите в България, които преливат един в друг. Те могат условно да бъдат разграничени на време на спекула, на посредничество и на целенасочено производство с цел контрабанда. Периодът на спекулата е уведен, или въвеждащ, и обхваща времето от спешното окръжно на финансовия министър Г. Начович до края на Голямата война, в който производителите и търговците с опиум извършват данъчни измами с укриването на част от добития опиум и продажбата му извън ползрението на държавата. Обявяват продажбата на по-малко количество стока, на по-ниска от реалната и занижават процентното съдържание на единици морфин с намерение за укриване на доходи.

Вторият етап започва след 1919 г. с началото на международната превенция срещу наркотиците и появата на легална и нелегална търговия с опиум, когато спекулата прелива от данъчна измама в незаконна търговия, с посредничеството в сделките на черния пазар и включването на отделни български граждани в международните контрабандни канали.

Последният времеви отрязък започва от предоставянето в началото на 30-те години на държавни разрешителни за функционирането на седем алкалоидни фабрики, последвалата забрана и приключва с преврата на 9 септември 1944 г. Това е време, в което държавата прилага икономическа програма за намеса в законните международни фармацевтични пазари за упойващи вещества, но организирането на работен процес за извличането на алкалоиди от опиума и недотам развитото законодателство за превенция срещу нелегалния трафик на дрога в българската държава водят до превръщането на България в съблазнителна дестинация за международните трафиканти. Производството на морфин и хероин в страната открива нови възможности за контрабандна печалба, като отделни български граждани не само се намесват в обширната престъпна мрежа за разпространението на „черни“ и „бели“ наркотици от Марсилия, Виена, Цюрих, Хамбург и Цариград до Бейрут, Александрия, Ню Йорк и Чикаго, но я запазват и със стока. Българските пристанища и гранични пунктове се трансформират от транзитни точки по пътя на трафика за Западна Европа и САЩ до места за снабдяване с наркотици.

Замесените лица в контрабандата са ясно разграничени на местни и чуждестранни контрабандисти. Международните контрабандисти са два вида от различни национални принадлежности – едните са временно приходящи с кратковременен престой на българска територия, със стремеж за закупуването на хероин и организирането на канал за трафик,

а другите с намерение за постоянно пребиваване и инвестиции във фабриките за алкалоиди. Двата типа трафиканти си сътрудничат активно в заобикалянето на българското законодателство и незаконната търговия с упойващи вещества.

Местните български граждани, замесени в контрабандата на алкалоиди, са от най-различен социален и етнически произход – от бедни до богати, от неуки до образовани и съответно евреи, арменци и българи. Производството на афион е съсредоточено в ръцете на селскостопанските производители българи основно в южните предели на страната и те могат да бъдат дефинирани като неформални или протоконтрабандисти, които продават опиума на вътрешния черен пазар за по-добра печалба.

Българските трафиканти на хероин са представители на градските съсловия, основно евреи, арменци и българи, като една част от тях всъщност са самите собственици на алкалоидните фабрики и продават продукцията на купувача с по-добрата оферта. Това са контрабандисти с наличието на специализирани умения, чиито действия могат да бъдат охарактеризирани на границата между „сенките, светлината и тъмнината“ или редуващи легалната с нелегалната търговията на упойващи вещества. Цялостната забрана на фабриките за хероин през средата на тридесетте години поставя изцяло извън закона българските граждани, замесени в контрабандата на белите наркотици, а това способства за постепенното ѝ ограничаване в рамките на държавата.

Управляващите в София се присъединяват към международните усилия за превенция срещу нелегалното производство и трафик на вредните дроги, но в политиката на правителствата се забелязват известни слабости. Основната е липсата на съдебно преследване на контрабандистите и налагането на присъди с лишаване от свобода. Главната дирекция на народното здраве разчита, че глобите са достатъчни да откажат от повторни действия трафикантите на дрога, но размерът на паричната санкция е нищожен на фона на печалбата. Дирекцията на полицията смята, че възпитателният пердах в арестите респектира чуждите и българските граждани, заловени за незаконна продажба на хашиш, опиум, морфин и хероин. Боят като средство за вкарване в правия път се употребява от българската полиция и спрямо други лица – чужди разузнавачи, контрабандисти на алкохол, тютюн и добитък, фалшификатори, мошеници, крадци, сутеньори и др., за които обаче следват и присъди със затвор.

При първоначален прочит подобно състояние на законодателството може да се обрисува най-точно от доклада на Томас Уентуърт Ръсел – Ръсел

паша, през 1934 г.⁴¹, който определя българските политици и общество „като хора, които не виждат нищо нередно в производството на „бели“ и „черни“ наркотици и не се интересуват на кого ги продават, защото токсикоманията не е разпространена сред населението“ и това предопределя слабата законова превенция. Това обаче не е съвсем така, защото англичанинът характеризира българите и като „хора, на които контрабандата не е присъща“.

Отсъствието на строго законодателство за превенция срещу наркотиците се дължи, от една страна, на следвоенната конюнктура и враждебното поведение на останалите държави на Балканите, а от друга, на нелоялната конкуренция в печеленето на опиумни долари. Поредицата от обвинения срещу държавата, че се е превърнала в нелегален център за производство и разпространение на наркотици, затвърждават убеждението сред правителствата в София, че ОН и балканските съседи водят целенасочена кампания, с която се стремят не само да спрат законово производство и износ на алкалоиди за медицински цели, но и да изतिकат от пазарите на опиум българското производство. Това по-скоро обяснява мудните действия на българските правителства за въвеждането на нови осъвременени закони според международните норми за превенция срещу наркотиците.

Въпреки това в края на 30-те години се забелязва, че дирекциите към МВРНЗ имат известна правота за ефекта от респектиращите им действия и залавянето на контрабандни практики на опиумни алкалоиди с произход от България стават все по-редки.

В българския случай много често овластеният държавен служител генерира повтарящи и допълващи се противозаконни действия с цел лична облага, които са плод от превишаване на правомощията му. Паралелно с контрабандата на хашиш, опиум, морфин и хероин в страната съществува и корупция, проституция, незаконен хазарт, осъществява се контрабанда на хора, тютюн, добитък, захарин, оръжие, копринени пашкули, розово масло и други стоки. Българската наука до момента няма доказателства за това, че изброените нелегални дейности и услуги са взаимосвързани и контролирани от един или повече хора извън закона или са приоритетни за определени малцинствени групи. Поради това в междувоенния период липсват индикации за зараждането или съществуването на подобни организирани престъпни групи в страната. Това е процес, характерен за значително по-късен етап от историческото развитие на България. Изключение от това правило до края на Голямата война са „агентите по разврата“, които подържат мрежа на Балканите за трафик на бели робини – проститутки,

⁴¹ ЦДА, ф.176К, оп. 11, а.е. 1156, л. 71.

която обхваща публични домове, шантани, кабарета, локали и разни други увеселителни заведения в Белград, Букурещ, Цариград и София.

Политиката на българската държава за превенция срещу алкалоидите за времето от 1919 до 1944 г. недвусмислено показва, че легализацията на производството или употребата на упойващи вещества неминуемо води до увеличение на незаконната дейност. Периодът се характеризира с минимален интерес на хората към употребата на наркотици, но това е следствие от все още отсъстващите западноевропейски модели на поведение в рамките на българското общество. На другия полюс е проблемът с проституцията и здравно-социалния въпрос, която тя поставя.

Въпросът за публични домове и проститутките в България между 1879 и 1944 г. се характеризира с разделението между регламентаризма и аболиционизма. Това е обусловено от общеевропейските държавнически възприятия, че проституцията е нормално явление, което не може да се ограничи и по-добре да се включи в законната икономическа дейност. Българската държава следва европейския модел и позволява на общините да наложат системата на регламентацията, узаконяваща една „социална язва“, в опит за контролиране разпространението на венерически болести. Обществената реакция срещу платената любов заклеява „падналиите“ жени, без да предприема необходимите стъпки за изкореняване на причините в обществото, които тласкат към проституция. Момичетата, продаващи телата си, са определяни като „уличници“, които с ниския си морал развращават обществото. Разликата във възприятията на държавата и обществеността изтиква съдбата на леката жена в периферията на значимите социални въпроси за разрешаване. Двете международни конвенции от първото десетилетие на XX в. и главоломното разпространение на сифилиса обръщат възприятията на властимащите и идеите на аболиционизма започват да взимат превес. Регламентаризмът се оказва неефективен за ограничаване предаването на венерически заболявания и трафика на жени, хранещ индустрията.

Първоначално действията на управляващите в София се обвързват с поэтапното затваряне на бардаците, но въпреки че законовият контрол над проституцията се изчерпва, и замяната с пълен аболиционизъм се обезсмисля поради това, че тайната професионална любов става все по-популярна. Променя се и самата проституция, която от типично градски феномен, ползван от градското население, се разраства в повсеместно явление за обществения живот на страната. В градска среда става модерно бащата да води сина си при опитна жена, която да му отнеме девствеността, а мъже от средните и високите социални слоеве, останали без брачен партньор, да уплътняват времето си с платени ласки. Проституцията пуска дълбоки корени в обществения живот на страната и доказателството за

това се крие във факта, че явната и законово регламентираната е изместена от тайната, която не подлежи на контрол.

След края на Голямата война българската държава се присъединява към международната превенция срещу проституцията и трафика на жени и деца. В рамките на едно десетилетие българските законодатели приемат едно модерно законодателство срещу трафика на бели робини, разпространението на сифилиса и борбата срещу проституцията. Управляващите отчитат установените реалности и прехвърлят превенцията срещу професионалните секс услуги в противодействие срещу венерическите болести, развиват една система от законови норми срещу откриването на публични домове и срещу лицата, обогатяващи се от експлоатацията на жените – сутеньори и сводници. Въведена е практиката за защита на индивидуалните права на проституиращите жени с мълчаливо разрешителен режим, който отговаря на международните договорености и българската действителност. Идеите за организираната държавна борба с проституцията чрез пълната ѝ забрана се преформулират от българските законотворци в превенция срещу престъпленията, свързани с нея, и защита правата на личността.

В помощ на институциите за закрила на жените и децата се появяват и множество неправителствени организации, които се финансират с частни и държавни средства. Нормативната уредба в България съгласно международните правила на ОН обхваща три групи проблеми, свързани със социалната политика: нормален живот на детето в семейството; деца, застрашени от морална опасност, и порочни деца; търговия с жени и деца. Нормалният живот на детето се превръща в част от отговорностите на държавата за закрила на подрастващите с подобряване на жилищните, здравните, хигиенните и хранителните норми от гледна точка на нормалното отглеждане на детето. Взето е под внимание и влиянието, което оказват литературата и киното върху развитието на подрастващите и младежите. Децата, застрашени от нравствени опасности, и порочните се защитават от новосъздадени учреждения и помощни служби. В страната бавно си пробива място новата европейска тенденция мерките, взимани от държавата чрез специализирани органи, да подпомагат семейството, вместо застрашените и порочни деца да се отнемат и поверяват на чужди хора или организации. Западна Европа, от която идейно е неразделна част и българската държава, определя, че за националната сигурност е ключова защитата и грижата на следващите поколения.

В България през периода все още няма създадена подобна специализирана институция, но с мълчаливото разрешение за здравите проститутки да работят, тези с едно или две деца могат да ги оставят в дневните и временни домове, за да ги държат далеч от подробностите, свързани с

професията. Така жените не се откъсват от децата им за по-дълго време и остават част от живота на подрастващите. Отстраняването на посредниците, сводници и сутеньори, доколкото е възможно, позволява на проституиращите жени да генерират и по-висок доход, който да гарантира съвместния живот на майката с детето ѝ. Търговията с жени и деца се ограничава от международните конвенции, ратифицирани в навечерието на Втората световна война от 21 държави. Управляващите в София не приемат специализиран закон, но в духа на световните тенденции предприемат с няколко законодателни акта, които определят за престъпление умишленото и неволно разпространяване на венерически болести, трафика на жени и деца, съдебно преследване на сутеньори и сводници, ползващи икономически облаги от проституцията и ползващите услугата. Постепенно държавата става и по-толерантна към хора с различна сексуална ориентация и прилагането на чл. 216 от НК, а интернирането става в случаи при умишлено и неумишлено разпространение на сифилис.

Управляващите в София подобно на превенцията срещу проституцията и сифилиса обръщат сериозно внимание и на подправянето на парични знаци. Международната конвенция за борба против фалшифицирането на пари от 20 април 1929 г. се припокрива от българското наказателно законодателство и държавата напълно подкрепя втората Международна конвенция срещу фалшифицирането от 15 юни 1935 г. През целия разглеждан период българската полиция годишно регистрира между девет и петнадесет случая на фалшификати с цел лична облага с местно значение. В тясно сътрудничество с Международното полицейско бюро във Виена от София отправят предложение случаите на фалшифициране да бъдат разделени на такива с локално и на такива с международно значение. Предложението е прието и българската държава в превенцията срещу изработването на „пари за нищо“ в случаите от местно ниво прилага постановленията на НЗ, а за тези от всеобщ характер се опира на международните конвенции и двустранните спогодби за екстрадиция.⁴²

Българските фалшификатори действат индивидуално или групово в зависимост от характера на фалшификата и спецификата на неговото разпространение. Създаването на организирани групи за изработката на „пари за нищо“ се наблюдава рядко и е временно явление, продължаващо до приключване на операцията, след което сдружението на фалшификаторите се разпада и всеки продължава индивидуалните си занимания. Според полицейските и съдебните регистри повечето фалшификатори на пари са българи, родени в селата и градовете на Северна България, а най-често фалшифицираните монети и банкноти са левове, сръбски ди-

⁴² ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 405, л. 80–90.

нари, гръцки драхми, румънски леи, турски лири, американски долари и английски паундове с номинална стойност от 1 до 100. Тази картина се запазва до самия край на Втората световна война.

* * *

Тематиката за универсалната юрисдикция и престъпленията, свързани с нея, в България е непозната и тепърва ще се разработва от представители на хуманитарните и правните науки. Настоящата обзорна статия е непълна и само маркира определени моменти предвид ограничения обем. Всичко изброено дотук показва, че за времето от 1879 до 1944 г. държавата извървява дълъг път в превенцията срещу фалшификациите, наркотиците, проституцията, трафика на жени и деца, като в края на периода функциониращото законодателство в България може да се определи за напредничаво и вписващо се напълно в политиката на ООН по ограничаване на социалните проблеми.

UNIVERSAL JURISDICTION AND BULGARIA 1919–1944

Dimitar Gyudurov

Summary

The topic of crimes in Bulgaria, which differ from traditional ones because they fall within the scope of the terms organized crime and underworld is poorly developed by the Bulgarian historiography. This article without claiming completeness aims to mark some of the problems and changes in the Bulgarian legislation related to crimes became part of the international arrangements during the interwar period. The chronological framework covers the time between two world wars, when the world laid the foundations for legislative prevention against organized crime and social ills.

АДОЛФ ХИТЛЕР ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ИЪН КЪРШОУ И ТИМЪТИ СНАЙДЪР

Христо П. Тодоров

1.

Адолф Хитлер е една от онези много малко на брой личности в човешката история, чиито дела са драстично предизвикателство към най-важните наши представи за стойността, целта и смисъла на човешкия живот и за основополагащите принципи, върху които би следвало да се градят отношенията между хората. Лекотата, с която националсоциалистите съсипват държави, студеното коравосърдечие, с което разрушават градове и села, индустриални предприятия и земеделски стопанства, железопътни линии и пристанища, лишавайки цели народи от материалните основи на тяхното съществуване, и най-сетне нечуваната жестокост, с която милиони хора биват погълнати от индустриалните съоръжения за унищожение – всичко това ни изправя пред огромна загадка. Представете, с които обикновено си служим във всекидневието, не ни позволяват да проумеем мащаба на злините, които националсоциалистическият режим в Германия, оглавяван от Хитлер, причинява на европейските народи, а и на собствения си народ. Повече от седемдесет и пет години след Втората световна война хората от няколко поколения търсят отговори на два големи въпроса, свързани с личността на Хитлер.

1) Как е било възможно в ума на един човек да се роди пъкленият план за грандиозна война, чрез която немският народ с един удар ще си осигури „жизнено пространство“ и ще унищожи веднъж завинаги еврейството, което е негов екзистенциален враг и враг на цялото човечество?

2) Как е било възможно за сравнително краткото време от дванадесет години, колкото трае националсоциалистическият режим, Хитлер да мобилизира и постави в служба на своите мегаломански видения един многоброен европейски народ с дълга история и високоразвита материална и духовна култура?

Личността на Хитлер и престъпленията на германския националсоциализъм привличат интереса на историографията и в наши дни.

На това място бих искал да представя съвсем накратко образа на Хитлер в изследванията на двама от най-високо ценените специалисти по съвременна история – Иън Кършоу и Тимъти Снайдър.

Кършоу (р. 1943 в Олдъм, Англия) е автор на най-добрата до момента двутомна биография на Хитлер – том 1 *Хитлер 1889–1936. Хюбрис* (1998) и том 2 *Хитлер 1936–1945. Немезис* (2000), както и на ред други изследвания върху периода на Втората световна война, като например *Сприятеляване с Хитлер. Лорд Лондондери и пътят на Британия към войната* (2004) и *Съдбоносни избори: десет решения, които промениха света 1940–1941* (2013).

Снайдър (р. 1969 в Охайо, САЩ) е един от най-добрите специалисти по съвременна история на Източна Европа. Неговите две големи изследвания върху насилието на националсоциалистите и съветските комунисти над цивилното население в Средна и Източна Европа по време на Втората световна война *Кървави поля. Европа между Хитлер и Сталин* (2012) и *Чернозем: Холокостът като история и предупреждение* (2015) откриха нова перспектива към осмислянето на сложните взаимодействия между нацизма и болшеvizма в хода на техните завоевателни инициативи. Наред с това Снайдър е автор и на няколко други книги, намерили широк положителен отзвук. Нека спомена три от тях: *Да мислиш двацети век* (2012) в съавторство с Тони Джуд, *За тиранията. Двадесет урока от двацети век* (2017), *Пътят към несвободата: Русия, Европа, Америка* (2018).

Кършоу и Снайдър са историци от различни поколения, имат различен произход и различно образование, различават се по изследователския си профил и литературния си натюрел. Обединяват ги обаче две неща, които оправдават тяхното съпоставително разглеждане. Първото е позагубилият се в наши дни традиционен етос на историческия занаят, в който безусловната вярност към изворите и свидетелствата на съвременниците се съчетават с куража да се дават морални оценки на хора и дела и да се извличат поуки от миналото. Второто нещо е необременеността и на двамата както от комплексите на историческата вина, толкова характерни за следвоенните германски историци, така и от тези на мъченичеството и величието, които пък тегнат върху руската и до голяма степен върху източноевропейската историография за Втората световна война. И Кършоу, и Снайдър споделят убеждението, че съвременното човечество може и е *длъжно* да научи от престъпленията на национализма нещо ключово важно за себе си и за човека изобщо. Кършоу пише: „Диктатурата на Хитлер има качеството на парадигма на двацети век. ... Преди всичко това явление запалва предупредителен сигнален огън, който продължава да гори ярко: то показва как едно модерно, напреднало, културно общество може изключително бързо да бъде потопено във варварство, достигнало кулминация в идеологическа война, завоевателни действия, отличаващи

се с почти невъобразима алчност и жестокост, и геноцид, какъвто светът дотогава не е виждал. Диктатурата на Хитлер се равнява на срыв на модерната цивилизация – един вид ядрен взрив, раздиращ модерното общество отвътре. Тя показва на какво сме способни.“¹

2.

Нравственото послание на двамата историци е построено върху основата на едно дълбоко хуманистично разбиране за целта и смисъла на познанието за миналото. Това познание ни е необходимо, защото ние, хората, сме крайни същества – появяваме се на бял свят, живеем и действваме и накрая неизбежно си отиваме. Поради своята крайност ние имаме жизнена нужда да разберем в какъв свят сме се озовали и защо той е такъв, какъвто го заварваме. Тясно свързана с това е необходимостта да осъзнаем какви сме самите ние и защо сме такива. Очакваме това съзнание да ни помогне да разберем какво можем да очакваме от себе си и от другите, кои от целите, желанията, намеренията и мечтите ни са осъществими и за какво изобщо си струва да полагаме усилия. Очакваме също така да извлечем някакви поуки от нашите и чуждите минали неуспехи и провали. Накратко познанието за миналото е познание, без което не е възможно крайните човешки същества да се ориентират в света.

С оглед на важната ориентираща функция, която има познанието за миналото за хората, не буди изненада това, че всички човешки общности откак свят светува под някаква форма развиват и съхраняват такова познание. Като дисциплинарно познание, подчинено на общи рационални стандарти, историческата наука е само една от тези форми. Исторически тя се е появила сравнително късно. Тя ни позволява да знаем със *сигурност* какво *точно* се е случило. За да се постигне търсената сигурност и точност, историческото познание трябва да е максимално независимо от убежденията, ценностите, желанията, интересите, страстите и намеренията на когото и да било, то трябва да е *обективно*. Сигурността, точността и обективността като характеристики на научното историческо познание трябва да дадат някакви, макар и не абсолютни гаранции за правилно ориентиране на хората в света.

Познанието на историческата наука е *опитно* познание, тоест познание за исторически факти. Какво обаче представляват историческите факти? Те са положения на нещата *в света*, които правят нашите изказвания за миналото верни. Такива положения на нещата не са достъпни непосредствено в опита поради простата причина, че принадлежат на

¹ Кършоу, И. *Хитлер. Том 1.* (прев. Мария Кондакова). София: Изток-Запад, 2020, с. 17.

миналото. Следователно те трябва да бъдат възстановени по следите на миналия живот, които откриваме в нашето настояще. Намираме тези следи в историческите извори. Най-важните въпроси, на които винаги трябва да отговаря историкът, са: 1) кога, къде, какво и защо се е случило и 2) защо това е важно да се знае. Двата типа въпроси – едните относно онова, което се е случило, и другите относно значимостта на случилото се, са неразделно свързани. По тази причина историкът участва в „създаването“ на историческите факти най-малкото като степенува случилото се в миналото по важност. За това степенуване се изискват критерии. Такива критерии обаче не могат да се намерят в опита, те идват от теорията. Именно от теорията историкът черпи знание за това кои са решаващите фактори в човешкото действие и оттам прави заключения за това кои факти са от значение за историческото изследване. Говорейки за теория, тук имаме предвид общи теории за цялостния исторически процес и познанието за него. Теориите от такъв тип са познати под наименованието *философия на историята*.²

Ако оставим настрана голямото разнообразие в детайлите, във философско-историческото мислене и до ден днешен най-голямо влияние имат три типа теории. Според първия от тях историческите събития са реализация на провиденциален план. За да разберем случилото се в миналото, трябва да проникнем в него – необходима ни е следователно някаква теология. Според втория историческият процес е реализация на идеи и съответно, за да разберем миналото, трябва да схванем идеите, които се реализират в историята. Най-ярко този възглед е изразен във философията на Хегел. В неговите очи човешката история е прогресивна реализация на идеята за свободата. Главното твърдение при третия тип философия на историята звучи така: историческият процес се определя от обективни икономически фактори. Родоначалник на този възглед, както е известно, е Карл Маркс. Според него движещи сили на историческият процес са конкретните отношения между производителни сили и производствени отношения.

Във всички посочени случаи онова, което става в историята, е резултат от действието на *безлични* обективни сили. Тези сили, макар да действат чрез волята и постъпките на хората, в последна сметка по необходимост намират реализация независимо от тях. Иън Кършоу и Тимъти Снайдър както, разбира се, и много други съвременни историци, се придържат към една по-различна философия на историята. Според нея историческият процес се определя само и единствено от *човешки* решения и действия.

² Тодоров, Х. *Очерци по философия на историята*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1996.

Тогава задачата на историка е да разбере кое определя човешките решения и действия и в каква степен. Така, отчитайки дълготрайни масови процеси в обществото, каквито в модерната епоха са напр. индустриализацията, масовата миграция, урбанизацията, глобализацията и пр., съвременният историк си има работа с убежденията, ценностите, интересите, страстите, мечтите, желанията, илюзиите, грешките, слабостите и талантите на историческите дейци. Както Кършоу, така и Снайдрър нямат колебания да дават морални оценки за решенията и действията на актьори от миналото. Това е възможно само защото за разлика от много свои съвременни колеги те не гледат на историята като на сцена на неизбежно настъпващи от само себе си събития, а като на поле на *свободни* решения, които винаги са могли да бъдат и други. В края на краищата отговорност се носи само за свободно избрани действия.

3.

В своето монументално биографично изследване Иън Кършоу търси отговори на два големи въпроса. Първият от тях е как Хитлер изобщо е станал възможен: „Как подобна ексцентрична, гротескна фигура изобщо е била в състояние да вземе властта в Германия – модерна, сложно устроена, икономически развита, културно напреднала страна?“³ Вторият въпрос е как Хитлер е могъл в продължение на повече от едно десетилетие да упражнява абсолютна власт над голям европейски народ, въвличайки го в изпитанията на опустошителна световна война.

В историческата наука след Втората световна война преобладава един широко споделян отговор на първия от двата въпроса. Този отговор звучи приблизително така: завземането на властта от Хитлер през 1933 година и ефективността на неговата политика на тотална унификация и мобилизация на германското общество на основата на расова държавна идеология, довело накрая до Втората световна война, се корени в несправедливия Версайски мирен договор. Възходът на Хитлер е отговор на унижението на Германия след края на Първата световна война. Към това се добавят и две също така широко възприети съпътстващи тези – овладяването на властта от националсоциалистите е станало възможно, *първо*, поради политическата нестабилност и вътрешната слабост на Ваймарската република и, *второ*, поради икономическата катастрофа, предизвикана от Голямата депресия.

В съвременната историческа литература могат да се намерят и някои по-нестандартни тези. В две свои нашумели книги – *Хитлеровата народна*

³ Кършоу, И. *Хитлер. Том 1...*, с. 11.

държава. *Грабеж, расова война и национален социализъм (2005)*⁴ и *Защо германците? Защо евреите? – Равенство, завист и расова омраза – от 1800 до 1933 (2011)*⁵ – германският историк Гьоц Али обосновава две предизвикателни твърдения. Първото от тях е, че голяма част от германското население е имало пряка икономическа полза от гоненията на евреите в националсоциалистическата държава – ето защо тя е в буквалния смисъл на думата „държава на народа“. Второто твърдение е, че главната причина за широкото одобрение на Хитлеровата политика на унищожение на евреите в германското общество са не толкова традиционният антисемитизъм и страхът от властта, колкото завистта и озлоблението на обикновените германци към евреите поради тяхното по-високо образование и по-добро материално положение.

Без да отхвърля съществуващите обяснения за приемането и подкрепата на Хитлер от страна на германците, Кършоу извежда на преден план един друг аспект. Решаващи за силата и трайността на Хитлеровата харизматична власт са очакванията, които неговите съвременници свързват с личността му. Това са едва ли не религиозни очаквания за чудотворно спасение от упадъка на страната. Тези очаквания са генерирани от общата ситуация в периода между двете световни войни, но намират своя фокус във фигурата на Хитлер. Пряката връзка между народа и харизматичния лидер едва ли може да намери изчерпателно рационално обяснение. Просто в даден исторически момент се появява масово очакване за спасение, което се фокусира върху личността на Хитлер. Тази личност се превръща в нещо като екран, върху който се прожектират и стават видими мечтите и надеждите на германците.

Хитлер има редица качества на характера, които благоприятстват неговото израстване като харизматичен лидер. Кършоу отбелязва „целенасоченост, непреклонност, безмилостно отстраняване на всички пречки, цинична находчивост и инстинктивен усет на комарджия“⁶ и най-вече неговото самолюбие и властолюбие. Тези качества наистина привличат вниманието върху Хитлер, но не те са тези, които формират възжеланията и очакванията на германците. Те възникват спонтанно и са продукт на историческата ситуация. Ако обаче Хитлер все пак има някаква дарба, то това е дарбата да бъде *адекватен* на масовите настроения и очаквания. По особен начин те минават през него, придобиват форма и получават

⁴ Aly, G. *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt a. M. S. Fischer Verlag, 2005.

⁵ Aly, G. *Warum die Deutschen? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass – 1800 bis 1933*. Frankfurt a. M.: FISCHER Taschenbuch Verlag, 2011.

⁶ Кършоу, И. *Хитлер. Том 1...*, с. 23.

израз. Разбира се, Хитлер не само говори и действа в резонанс с масите, той също така активно манипулира и насочва техните настроения чрез почти съвършената машина на своята пропаганда. Нека само за миг си припомним началните кадри от пропагандния филм на Лени Рифенщал *Триумф на волята* (1935), посветен на конгреса на националсоциалистическата партия в Нюрнберг през 1934 г. На тези кадри зрителят вижда бавното снишаване и кацането на самолета, с който пристига Хитлер. Подобно на някакво божество той слиза от небето, като внушава извънземно могъщество. Посланието на филма се съдържа още в самото негово заглавие. Хитлер е средоточие и носител на волята, и то не само на волята на един човек, но и на колективната воля на целия народ.

Истинска интелектуална находка на Кършоу е идеята, че готовността на германците „да се поддържа волята на Фюрера“ представлява един от основните фактори за стабилността на нацисткия режим. Най-напред Хитлер идва на власт по законен начин. Той е провъзгласен за райхсканцлер, глава на правителството, от президента Паул фон Хинденбург на 30 януари 1933 г. напълно в съгласие с действащата Ваймарска конституция. Нещо повече, независимо от това, че по време на своето дванадесетгодишно управление нацистите драстично нарушават и духа, и буквата на конституцията, тя все пак не е била отменена и остава в сила. Това създава у обикновените германци усещането, че режимът е законен и въпреки безобразията на нацистите, на които хората стават свидетели, те все пак запазват лоялността си към тях като носители на правовия ред. Готовността „да се поддържа волята на Фюрера“ не се нуждае от принуда, насилие или заплахата с насилие. За разлика от болшевишкия режим в Русия, който идва на власт през октомври 1917 г. с държавен преврат, принуден е да води кръвопролитна гражданска война и постоянно да прилага насилие, за да не бъде свален, националсоциалистите в Германия се държат на власт без никакви усилия. Те, общо взето, се радват на лоялност от страна на мнозинството граждани. След като бързо унищожават политическите си противници, с малки изключения те не се натъкват на значима съпротива и не хаят ресурси за потискане на несъгласните.

В интерес на истината непременно трябва да се отбележи, че въпреки мащабната мобилизация и унификация на обществото, която предприемат нацистите веднага след като завземат властта, все пак остават много хора с будна гражданска съвест и висок морал, които отказват да им сътрудничат дори с цената на сериозни рискове за себе си и семействата си. Ярък пример за упоритата пасивна съпротива на Хитлеровата власт намираме в книгата на Йоахим Фест – друг голям биограф на Хитлер – озаглавена *Аз*

не: *спомени за едно детство и за една младост* (2006)⁷. Главен герой на тази книга е бащата на автора – гимназиален учител, който като държавен служител твърдо отказва да се закълне в името на Фюрера. В резултат на това той губи работата си, той и семейството му са лишени от препитание и изпадат в пълна изолация от колеги, приятели и съседи.

Водещо за биографичното изследване на Кършоу е усилието да се разбере как с действията си Хитлер отговаря на очакванията и възжеланията на своите сънародници и как създава нови очаквания и стремежи. Това обаче съвсем не означава, че Кършоу прехвърля историческата отговорност за чудовищните престъпления на нацисткия режим от личността на Хитлер върху цялата германска нация. Кършоу е напълно чужд на мисълта за „колективна вина“ на германците. Той показва недвусмислено, че през цялото време на своята политическа дейност Хитлер знае какво иска и какво прави и че взема своите решения напълно свободно без никаква принуда. Затова и той трябва да носи пълната отговорност за всичко, което е направено по негово разпореждане и от негово име. Все пак обаче, изяснявайки сложните взаимодействия между Хитлер и германския народ, Кършоу се стреми да държи у идните поколения будно съзнанието, че никой не е застрахован от нов „ядрен взрив“ на цивилизацията и при определени условия такъв взрив винаги може да настъпи.

4.

За разлика от Кършоу Снайдър не пише биография на Хитлер и не поставя неговата личност в центъра на своя интерес. Снайдър се занимава специално с Хитлер само частично най-вече във връзка с анализа на Хитлеровата политическа програма, изложена в *Моята борба*. Иначе фигурата на Хитлер придобива очертания в един доста широк и сложен контекст. В своите книги Кървави поля. Европа между Хитлер и Сталин и Чернозем: Холокостът като история и предупреждение⁸ Снайдър предлага оригинална интерпретация на взаимовръзката между Първата и Втората световна война. Според нея и двете световни войни са войни между империи с цел завладяването на колонии. Победителки в Първата световна война с решаващата помощ на САЩ са морските империи Великобритания и Франция, а губещи – континенталните империи Германия, Австро-Унгария и Османската империя. След разпадането на континенталните империи в Централна и Източна Европа се образуват няколко национални

⁷ Fest, J. *Ich nicht: Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*. Berlin: Rowohlt Verlag, 2006.

⁸ Snyder, T. *Black Earth. Der Holocaust und warum er sich wiederholen kann*. Frankfurt a. M.: FISCHER Taschenbuch Verlag, 2015.

държави – Полша, Унгария, Австрия, Финландия, Естония, Латвия, Литва – и две многонационални държави – Чехословакия и Югославия. Всички те се оказват политически нестабилни и в края на 30-те и началото на 40-те години се разпадат под ударите на нацистка Германия и комунистическия Съветски съюз. От началото на Втората световна война на 1 септември 1939 до нападението на Германия над Съветския съюз на 22 юни 1941 година тези две тоталитарни държави имат съюзнически отношения и си взаимодействат при унищожаването на редица държави в Централна и Източна Европа (Полша, Австрия, Чехословакия, Югославия) и Прибалтика (Литва, Латвия, Естония). Разрушаването на тези държави и окупирането на техните територии от Германия и Съветския съюз създава условия за нечувано по мащаби унищожение на хора.

Снайдър нарича „кървави поля“ огромната територия между Балтийско и Черно море, обхващаща по-голямата част от Полша, прибалтийските републики, Беларус, западната част на Украйна и западните райони на Русия. На тази територия от началото на 30-те години до края на Втората световна война загиват от насилствена смърт близо 14 милиона души. Тук далеч не става дума само за Холокоста. Политиката на системно унищожаване на евреите от нацистката държава обхваща само част от масовите убийства, извършени от тоталитарните режими на Хитлер и Сталин. Чрез съзнателно предизвикани гладни епидемии, политически чистки, масови депортации, терор над цивилно население и преследвания на партизани двата режима стават инициатори и извършители на „масово насилие, невиджано дотогава в историята“.⁹

Интересите на нацистка Германия и Съветския съюз в края на краищата влизат в конфликт, защото и двете страни си поставят за цел да колонизират плодородните земи на Украйна като ресурс за изхранване на населението си. За Съветския съюз това е вътрешна колонизация. Тя протича в началото на 30-те години, когато организираният от съветската власт масов „холодомор“ пречупва гръбнака на украинското селячество и довежда до национализация на земята. За Германия завладяването на украинския чернозем е колонизацията на външни територии. Наред с осигуряването на „жизнено пространство“ за германската раса тя трябва да реши веднъж завинаги въпроса за осигуряването на продоволствие. Плодородната територия на Украйна е трябвало да бъде завладяна от нацистите, а нейното население е трябвало да бъде унищожено. Когато обаче в хода на бойните действия става ясно, че германците няма да могат да завладеят Украйна, Хитлер провъзгласява за крайна цел на войната

⁹ Сръ. Снайдър, Т. *Кървави поля. Европа между Хитлер и Сталин* (прев. Аглика Маркова). София: „Рива“, 2014, с. 9.

унищожаването на евреите. Колониалната война се превръща в расова. Така, ако евреите бъдат унищожени, целта все пак ще е постигната, дори и Германия да загуби войната срещу Съветския съюз. По този начин, заключава Снайдър, „огромен брой хора трябва да бъдат жертвувани, за да се защити един лидер от недопустимата мисъл, че може да сгреша“.¹⁰

Снайдър представя унищожаването на евреите като сложно взаимодействие между нацистка Германия, Съветския съюз и някои централно- и източноевропейски държави. В Полша, Литва, Украйна и Румъния съществува традиция на антисемитизма. Този антисемитизъм благоприятства германската политика на унищожение на евреите. Немалка част от масовите разстрели на евреи в Източна Полша, Прибалтика и Украйна през лятото на 1941 г., организирани от германците, са осъществени от местни помагачи. Те са тези, които охотно вършат част от „черната работа“. Основният дял от тази „черна работа“ обаче си остава унищожаването на цели държави с еврейско население. Главната теза на Снайдър за Холокоста е, че унищожаването на държавата е условие за унищожаването на евреите. Там, където държавата е разрушена и са изчезнали последните прегради пред нацисткия произвол, процентът на загиналите евреи е висок. Там обаче, където държавата се е съхранила под някаква форма, дори в случаите, в които тя е съюзник или сателит на Германия, тя си остава защитник на своите граждани от еврейски произход и броят на жертвите е значително по-малък. Ключът за разбиране на Холокоста според Снайдър е *ролята на държавата с нейната първична защитна функция*.

Снайдър представя и обяснява Втората световна война и Холокоста от гледна точка на две големи философско-политически идеи – идеята за *империята* и идеята за първичната защитна функция на *държавата*. Схващането за двете световни войни като войни между разпадащи се империи освобождава разказа за тях от корсета на мисленето в рамките на националната държава. Не националните държави с техните болезнени териториални амбиции са главната причина за световните войни, а съперничествата между империите. Каква е ролята на Хитлер в този контекст? Той според Снайдър е лидер с имперски амбиции и реваншистки намерения. Специфичното за него обаче е – такъв е главният резултат от анализа, който прави Снайдър във встъпителната част на *Чернозем* на Хитлеровия бестселър *Моята борба* – че, мислейки изцяло в рамката на една много примитивна расова теория, Хитлер изобретява еврейството като *универсален враг* не само на германците, но и на цялото човечество и издига унищожението на този враг като крайна цел на войната. Постигането на тази цел става с цената на опустошителни разрушения и безчи-

¹⁰ Пак там, с. 362.

слени човешки жертви – една цена, за която Хитлер не иска и да знае. За Хитлер, както впрочем и за Сталин хората са само бройки, чийто живот има нулева стойност. Затова, заключава Снайдър в края на *Кървави поля*, първостепенният хуманен дълг на съвременния историк е да се възстанови паметта за *всеки един* от загиналите от насилствена смърт. „Нацистският и съветският режим превръщат хората в бройки, някои от които само можем да изчисляваме, други – да пресъздаваме доста точно. На нас като учени се пада задачата да издирим тези бройки и да ги поставим в перспектива. На нас като човеци се пада задачата да превърнем бройките отново в хора. Ако не сме в състояние да го сторим, значи Хитлер и Сталин са оформили не само нашия свят, но и нашата човешка природа.“¹¹

¹¹ Пак там, с. 382.

ADOLF HITLER IN THE EYES OF IAN KERSHAW AND TIMOTHY SNYDER

Christo P. Todorov

Summary

The paper discusses the view on the personality of Adolf Hitler of two renowned historians – Ian Kershaw and Timothy Snyder. Kershaw wrote the most recognized biography of Hitler whereas Snyder dealt with his way of thinking analyzing the Holocaust. Kershaw and Snyder have a common humanistic philosophy of history and a common view on the mission of the historian in our time. The core of their philosophy is the proposition that the driving forces of history are not anonymous forces but merely decisions and actions of individuals. Hitler bears therefore the main part of the responsibility for the crimes of the national-socialist regime in Germany. According to Kershaw Hitler's charismatic power derives from his ability to match the desires and the hopes of his fellow Germans. According to Snyder Hitler's most important political invention was the presentation the Jews as the universal enemy of mankind that has to be exterminated in World War II.

УПРАВЛЕНИЕ НА ВИСШИТЕ КОМАНДНИ КАДРИ НА ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Христо Петков

Германия през Втората световна война е тоталитарна националсоциалистическа държава. Националсоциалистическите ценности са определящи в управлението на кадровия ресурс за висшите командни длъжности във Вермахта. Новите нацистки ценности са: расизъм (възвеличаване на арийската германска раса за сметка на другите), жизнено пространство (завоюване на териториално пространство за бъдещето на германската раса), фюрерство (концентрация на властта и авторитета в една личност, която се разпростира до останалите йерархични нива на държавата). Същевременно националсоциализмът е германска политическа система и естествено се опира и на традиционните германски ценности на новото време: милитаризъм (приоритет на военното дело като основно средство за постигане на политическите цели), пруски добродетели (дисциплина, сила на духа, ред, твърдост) и военен професионализъм (военното дело е запазено за професионалните военни). Взаимодействието между новата нацистка ценностна система и старата имперска германска ценностна система определя и решенията на висшето ръководство на Германия по отношение на използването на висшия команден състав. Тези решения на ръководството са практически крайни решения на фюрера Адолф Хитлер. Силният авторитарен подход се откроява още в началото на войната и се засилва постоянно с нейното развитие.

Водещ е принципът на водача (Führerprinzip). С времето това става сериозен проблем, защото Хитлер приема, че е естествено да упражнява върховната военна власт дори до най-ниските нива и най-малките аспекти на бойните действия. В крайна сметка Хитлер обсебва последната дума по всяка тема, в която има пряк интерес, включително тактическите детайли на военните операции. Хитлер става фюрер през 1934 г., главнокомандващ на въоръжените сили през 1938 г. и в крайна сметка главнокомандващ на сухопътната армия през 1941 г. От този момент той се вживява убедено и упорито в ролята на велик пълководец, ръководещ армията с непогрешим

инстинкт, притежаващ гений, озарен от провидението. Ако до битката за Москва (1941 г.) Хитлер запазва задоволителен баланс в отношенията с висшето сухопътно командване, то след това фюрерът се чувства не просто овластен, но и напълно компетентен да критикува действията на висшите командири и пряко да определя оперативни или дори тактически решения на бойното поле. Управлението на висшия команден състав се влияе твърде много и от спецификата на личността на Адолф Хитлер, която силно се отклонява от утвърдените командни стандарти на Германския генерален щаб. Работи от няколко щаб-квартири, които преди 1944 г. не са в Берлин. Това е в контраст с другите държавни лидери на главните воюващи страни, които остават в столиците, откъдето могат най-ефективно да осъществяват ръководство на всички стратегически държавни въпроси. Никой военен ръководител не може да разбере напълно реалностите на бойната обстановка, отдалечен на хиляди километри от нея, но фюрерът е убеден, че може да ръководи бойните действия по този начин и то до най-малки подразделения. Военните оперативни събрания на Хитлер са прекалено изпълнени с детайли и второстепенни въпроси, като присъстват не само военни, но и партийни функционери. Освен това Хитлер изключително рядко посещава фронта, като твърде често призовава висшите командири в щабната квартира за съвещания и инструкции, а те са принудени да губят ценно време в пътуване и то в разгара на бойни действия. Този маниер омаловажава професионализма на германските генерали и пренебрегва тази фундаментална ценност на германското военно дело. Хитлер изпитва изначално недоверие към генералите и това недоверие става все по-силно с влошаването на военните резултати. Не може да се отрече, че има известни основания за това недоверие, защото много от старите генерали са противници на нацисткия режим и на войната. Това недоверие се пренася по инерция и върху младите и модерно мислещи генерали. Нацизмът прегръща пруските добродетели, но като че ли пропуска един важен аспект. Пруският офицер е възпитан в безусловно уважение и подчинение на политическата власт и по правило за него е недопустимо участието в заговори и преврати. Този принцип остава водещ за огромната част от германските висши командири през цялата война. Ако това бе отчетено от Хитлер, той би имал смелостта да се доверява много повече на командири, за които иначе осъзнава, че са компетентни и талантливи. Проблемът е, че Хитлер е лишен от задълбочени военни познания, подходът му е инстинктивен и прекалено политически. Фанатичният стремеж към твърдост на духа на бойното поле измества изцяло трезвия военен анализ. Стига се дотам да се издаде специална заповед, че нито една бойна част до полк и батальонна група включително не може да се движи без изрично позволение на фюрера. Такива методи гаранти-

рат както опасностите, така и добрите възможности на бойното поле да останат без адекватна командна реакция. Съответно добрите командири са поставяни в невъзможни ситуации, а лошите командири могат лесно да избегнат отговорност. Картината се завършва от нерешителността на фюрера. Той има склонност да отлага трудните военни решения до моменти, когато вече са закъснели. Инатът и нерешителността компрометират сериозно взаимодействието му с висшите генерали.

Политическото ръководство носи отговорност за стратегическите решения. В тази светлина трябва да се вземат и подходящите решения за командири, които разбират стратегическата концепция и имат капацитет и воля да осъществят необходимите оперативни действия за нейното осъществяване. Германското висше ръководство не само не се фокусира главно в стратегическите аспекти на войната, но освен това то има слаб стратегически усет. За разлика от съюзниците Хитлер няма ясна стратегическа концепция. Той разчита на инстинкта си, за да спечели войната просто като печели битки. Но дори и в тази ситуация не оставя висшите си командири да вършат свободно това, което умеят отлично – да печелят битки.

Още прелюдията на Втората световна война показва противоречията в управлението на висшия команден състав. Хитлер не може да осъществи политическите си амбиции без армията. На 11.04.1934 г. на съвещание заедно с висшето военно ръководство на крайцера „Германия“ Хитлер получава подкрепа от генералитета. Впоследствие в началото на 1938 г. главнокомандващият въоръжените сили генерал-фелдмаршал фон Бломберг е изпратен в оставка в съответствие с правилата на пруската офицерска чест, която не допуска офицер да сключи брак с бивша проститутка. От друга страна, само няколко дни след това главнокомандващият сухопътната армия, но и противник на националсоциалистите генерал-полковник фон Фрич е освободен чрез изфабрикуван хомосексуален скандал. И това е сторено, въпреки че офицерският съд на честта начело с генерал-полковник фон Рундщедт оправдава напълно фон Фрич. Същевременно на мястото на последния е назначен генерал-полковник фон Браухич, който въпреки утвърдените консервативни традиции се развежда след 28 години брак, за да се ожени за млада и ревностна нацистка. В крайна сметка в този период Хитлер поставя приоритет на професионализма и традициите на Генералния щаб. За командващи трите групи армии през 1939 г. са избрани най-старшите и същевременно най-уважавани генерали: фон Рундщедт, фон Лееб и фон Бок. По идентичен начин са определени и командващите армии. Висшите щабни длъжности са заети от най-добрите кадри на Генералния щаб.

Началото на Втората световна война е отбелязано със светкавична и блестяща кампания срещу Полша. Сериозните предизвикателства идват със Западната кампания срещу френската армия, считана в онзи момент за най-добрата в света. Същите командири се подготвят да осъществят настъпление съгласно старите традиции на Генералния щаб. Старият план на Шлифен обаче няма достатъчно потенциал за постигане за бърза и решителна победа. Тук Хитлер проявява изключително добър усет и застава твърдо зад оригиналния и рискован план на генерал-лейтенант фон Манщайн за сърповидния удар през Ардените в направление на Ламанша, подкрепен от най-добрия танкист на Вермахта генерал Гудериан. Приоритет е даден не просто на професионализма, а на модерната военна мисъл. Този рискован, но иновативен и агресивен подход дава на Германия блестяща и съкрушителна победа над Франция. От друга страна, Хитлер не провежда докрай този подход, като не дава пълно поле за изява на Манщайн и Гудериан. Първият не получава командна длъжност за участие в главния удар, а вторият действа под надзора на по-консервативния си пряк командир генерал Клайст. Съответно идеята на плана „Манщайн“ не е осъществена докрай и не завършва с пълна победа и над англичаните. Въпреки това победата е огромна и Хитлер отдава заслуженото на висшите генерали, като произвежда едновременно 12 в чин генерал-фелдмаршал.

Изключителният успех на запад дава силна увереност на германското политическо ръководството да предприеме и инвазия срещу Британия. Операция „Морски лъв“ не се осъществява, но въздушните и морски операции, свързани с Британия, са повод да се коментира и управлението на висшия команден състав във ВВС и във ВМС. Тук намесата на Хитлер и неговия инстинктивен маниер е по-ограничена. До края на войната водещ остава принципът на професионализма при подбора на висши командири. Така във ВВС се открояват фигури като фелдмаршалите Милх, Шперле, фон Рихтхофен, фон Грайм и Кеселринг и като генералите Удет, Льор, Грьогерт, Льорцер, Галанд, Камхубер и др., които служат професионално и на високо ниво през цялата война. Фелдмаршал Кеселринг се проявява като прекрасен сухопътен командир с отличен стратегически поглед.¹ Противовес на този професионализъм се оказва главнокомандващият ВВС райхсмаршал Гьоринг. Вторият по важност нацистки лидер е изтъкан от силна арогантност и огромно самомнение. Това му пречи да оценява реално възможностите и нуждите на ВВС, като поема самонадеяно непосилни задачи. Това в крайна сметка води до разгрома на Луфтвафе.

¹ Неговото отстъпление в Сицилия и Италия и проведените от него операции в Салерно и Казино носят върху себе си отпечатък на военния гений. – Митчем, С. *Фелдмаршалы Гитлера и их битвы*. Смоленск: Русич, 1998, с. 501.

Подобно е и положението във ВМС. Хитлер дава път на професионални компетентни адмирали, които служат много добре. Постигат значителни успехи с оглед ограничените възможности на германския флот. Дори през 1942 г. подводната война срещу Великобритания е на крачка от успех. Тук следва да се отбележат адмиралите Рьодер, Дьониц, Лютенс, Бьом, Карлс, Маршал, Заалвехтер и др.

Германия започва операция „Барбароса“, нападението срещу СССР, със стабилен висш команден състав. Същевременно дадена е възможност на талантливи по-млади генерали, специалисти в маневрената война, като Гудериан, Хот, Хьопнер и Клайст да командват четирите танкови групи; и като Манщайн, Райнхард, Швепенбург, Шмидт, Макенезен да командват танкови и моторизирани корпуси. Тези разумни решения се отплащат. Макар и Вермахтът да не успява да разгроми Съветския съюз за 2–3 месеца, както самонадеяно се планира, спечелени са редица блестящи победи и е достигната Москва. Операция „Тайфун“, финалният удар срещу съветската столица, се проваля. Нещо повече, Червената армия преминава в контра-настъпление срещу обезкървена германска армия и това заплашва да повтори съдбата на Наполеоновата армия през зимата на 1812 г. Тук се намесва Хитлер със заповед да се държат на всяка цена опорни пунктове в отбрана и да не се отстъпва при никакви обстоятелства освен с изрична негова заповед. Макар и това решение да не изисква особено военна компетентност, то дава огромен резултат, защото спасява Вермахта от разпад след първоначалния съветски удар. Бойният дух е възстановен и макар и на много висока цена Източният фронт е стабилизирен. Хитлер искрено се убеждава, че собствено е велик пълководец, който усеща психологическия корен на войната много по-добре от своите генерали. Резонно е уволнен главнокомандващият сухопътната армия генерал-фелдмаршал фон Браухич, който не се справя добре с длъжността си през зимата на 1941–1942 г. По-страшното е, че Хитлер поема сам неговата длъжност без военно образование и без команден опит. Освободени са командири на трите групи армии, както и десетки други генерали, командири на армии и корпуси.²

Освободеният командир на група армии „Център“ генерал-фелдмаршал фон Бок е типичен пруски офицер, няма голям талант, но е много компетентен, опитен, упорит и целеустремен. Не е добър в комуникацията

² Слизането от сцената на Браухич и на тримата първоначално назначени командващи групи армии понижава държащото влияние на началника на Генералния щаб Халдер. Намаляването на влиянието на Халдер и укрепването на позициите на Хитлер способства за стремежа на новите командващи по-послушно да изпълняват указанията на фюрера. – Гарт, Б. Л. *Вторая Мировая Война*. Москва: АСТ, 2003, с. 242.

си с по-младите офицери, има сериозни противоречия особено с генерал-полковник Гудериан. Прекалено амбициозен, той решително настоява за провеждане на операция „Тайфун“ през 1941 г., като отклонява разумните противни аргументи на Лееб и Рундщедт. След провала се оттегля по здравословни причини. Впоследствие командва за кратко група армии „Юг“ през първата половина на 1942 г., но не действа достатъчно решително при форсирането на р. Дон, атаката срещу Воронеж и настъплението към Сталинград. На мястото му е необходим още по-добър командир от него. Хитлер назначава генерал-фелдмаршал фон Клюге, наистина по правилата на старшинството и заради опита като армейски командир в група армии „Център“. Той обаче няма прогресивни разбирания, не е особено решителен, компетентен е, но не и блестящ. Липсва му умение да води маневрена война, но за сметка на това има уменията да се измъква от отговорност. Практически заради него от полево командване е отстранен генерал-полковник Гудериан. Удобен е за Хитлер, защото никога не му противоречи и следва заповедите му буквално. През 1944 г. е изпратен на запад, но там не се справя добре. Носи отговорност за поражението във Фалезкия чувал.

Командирът на група армии „Юг“ генерал-фелдмаршал фон Рундщедт също е освободен. Той сериозен пълководец и изключително уважаван офицер както в Германия, така и при съюзниците. Провежда отлично кампанията през 1941 г. със силите, с които разполага. Заради възрастта и характера му той не е достатъчно агресивен и поначало е противник на амбициозните цели на Хитлер в Русия. Много балансиран и опитен офицер, той би бил по-подходящ за началник на Генералния щаб. Сменен е с друг командир – решителния и модерно мислещ генерал-фелдмаршал Райхенау. За нещастие последният командва кратко, защото умира от сърдечен удар през януари 1942 г. Рундщедт намира подходяща позиция като главнокомандващ на запад. През 1944–1945 г. командва на високо ниво срещу съюзниците, макар и с някои резерви.³

Командирът на група армии „Север“ генерал-фелдмаршал фон Лееб също е освободен. Както и Рундщедт, той е сериозен пълководец и изключително уважаван офицер. Считан е за огромен авторитет в отбранителното военно изкуство. Само може да се гадае какви биха били резултатите за германците в тежките отбранителни боеве през 1943–1945 г., ако Лееб командваше група армии на Източния фронт. Не случайно Рундщедт горе-

³ Този генерал е много внимателен стратег, с умение да си даде сметка за всички неблагоприятни фактори, стараяйки се да избягва грешки, произлизащи от оптимистически съждения. Той често удачно коригира замислите на Хитлер със своите хладнокръвно обосновани разчети. – Гарт, Б. Л. *Вторая Мировая Война...*, с. 104.

що настоява пред Хитлер да призове обратно на реална служба Лееб, който да поеме отбраната на запад. В крайна сметка това не се осъществява. Хитлер се притеснява от авторитета на антинациста Лееб.⁴ Заместникът на Лееб начело на група армии „Север“ е политически удобният генерал-полковник фон Кюхлер. Той е отличен генерал и е адекватна замяна на Лееб. Упорството на Хитлер да не отстъпва територия и да не използва възможностите на маневрени бой водят до разрыв в отношенията им и оставка през 1944 г. Кюхлер е твърд, уважаван и висококвалифициран командващ, когото Берлин отказва да забелязва, докато не произлиза катастрофа.⁵

Голямата загуба за германското командване на Източния фронт е освобождаването на генерал-полковник Гудериан, най-добрия танков командир на Вермахта, теоретик и практик на Светкавичната война. Загубата е още по-голяма с оглед на факта, че на Гудериан повече не е възложено полево командване. Впоследствие той е призован отново на служба като генерал-инспектор на танковите войски и после като началник на Генералния щаб почти до самия край на войната. На тези позиции безспорно върши прекрасна работа, но така и не командва на бойното поле, където определено е блестящ, особено в настъпление. Сигурно би бил много полезен като командир на танкова армия в настъплението към Сталинград, Кавказ или в Курската битка.⁶

От 1942 г. в усложнената стратегическа ситуация Германия има нужда от най-добрите командири и решенията в тази насока са критични. Разбира се, Хитлер има и точни решения, когато отдава приоритет на професионализма и уменията на съответния командир. Най-ярък пример за това е издигането на Манщайн, който получил командване на танков корпус в състава на група армии „Север“ през 1941 г., веднага демонстрира капацитета си. Следва командването на XI армия и овладяването на Крим и Севастопол. За тази победа е повишен в чин генерал-фелдмаршал. Хитлер

⁴ Няма ни най-малко съмнение в това, че талантите на Вилхелм фон Лееб през Втората световна война се използват далеч не най-добре. Има известна ирония в това, че през втората половина на войната, във времето, когато се водят крупни отбранителни сражения в Русия, Италия и Франция, един от най-опитните и уважавани специалисти по отбрана на Третия райх е отстранен от участие във военни операции. – Митчем, С. *Фелдмаршалы Гитлера и их битвы...*, с. 501.

⁵ Митчем С., Мюлер, Дж. *Командиры Третьего Рейха*. Смоленск: Русич, 1997, с. 97.

⁶ Именно Гудериан започва да използва танка в качеството на оперативно оръжие. В пряк смисъл на думата това ново оръжие носи върху себе си отпечатък на неговата личност. Успехите на немските танкови войски по време на войната говорят сами за себе си. Той е създателят на танковите войски и учител на своите войници. – Макарти, П., Сайрон, М. *Бронетанковые войска III Рейха. Взлет и Падение*. Москва: Эксмо, 2009, с. 27.

обаче не го използва по най-добрия начин. Очевидният талант и безспорното признание, с което се ползва сред висшия генералитет, предполагат Манщайн да командва танкова армия или поне полева армия на главното направление в настъплението на Вермахта през 1942 г. в Южна Русия.⁷ След обкръжението на VI армия при Сталинград Манщайн получава заслуженото и става командир на група армии „Дон“ на най-важния участък на войната към онзи момент. Справя се отлично и спасява от пълен разгром южното крило на Вермахта, а с прекрасната победа в Третата битка за Харков през март 1943 г. дава възможност на Германия отново да мисли за настъпление през 1943 г. Макар и Манщайн да не е привърженик на нацистките ценности, Хитлер отдава дължимото на безспорния капацитет. Впоследствие Манщайн командва група армии „Юг“, като се справя добре в Курската битка и прави максималното в изключително неблагоприятните за германците условия по време на боевете на р. Днепър. След Сталинградската катастрофа има силно движение от страна на повечето висши генерали Хитлер да остави на Генералния щаб цялото командване на бойните театри или поне командването на Източния фронт да бъде обединено и възложено именно на генерал-фелдмаршал фон Манщайн.⁸ Поради политически съображения Хитлер отклонява тези предложения, които определено имат сериозни аргументи в тяхна полза. Дори не се обсъжда и компромисен вариант. Такъв резонен вариант би бил постът на специален представител на Върховното командване на Вермахта, който да има правомощия да ръководи действията на две групи армии за конкретни операции. Тази формула работи отлично при Червената армия още от есента на 1941 г. в отбраната на Ленинград, като впоследствие всички големи победи (Москва, Сталинград, Курск, Белорусия) са постигнати под общото ръководство на специален представител на Главната квартира, по правило маршал Жуков. Все пак Хитлер разчита твърдо на Манщайн до март 1944 г. Оставката му е продиктувана от несъгласието с Хитлер по начина на водене на войната. Маневрената война е отстъпила място на упоритата статична отбрана. Трябва да се признае, че фюрерът осъзнава, че генерал-фелдмаршал Манщайн е най-добрият немски военачалник, но не му дава възможност да разгърне напълно огромния си капацитет. Хит-

⁷ Великолепният стратег Гудериан счита, че „Манщайн притежава най-блестящата оперативна мисъл сред всички нас.“ – Макарти П., Сайрон М. *Бронетанковие войска III Рейха...*, с. 58.

⁸ Общото мнение сред генералите, с които успях да разговарям през 1945 г., се свежда към това, че фелдмаршал фон Манщайн проявява себе си като най-талантливия командир в цялата армия и именно него преди всичко искат да видят в ролята на главнокомандващ. – Гарт Б. Л. *Битвы Третьего Рейха. Воспоминания Высших Чинув Генералитета Нацистской Германии*. Москва: Центрополиграф, 2005, с. 13.

лер запазва уважение към най-добрия си командир и дори му заявява, че ако планира крупно настъпление за в бъдеще, ще му възложи командването. Въпреки всичко Хитлер не се решава да възложи Източния фронт на най-добрия си стратег.

През 1942 г. за командир на група армии „А“ е назначен генерал-фелдмаршал Лист. Отличен командир, макар и не военен гений, той действа доста умело в Полша и Франция и с блясък провежда операциите в Югославия и Гърция. Възхищават му се дори най-неотзивчивите от неговите подчинени, в това число Гудериан и Ромел.⁹ Командването му в настъплението към Кавказ е несправедливо оценено и е заменен от генерал-полковник фон Клайст. Това все пак е отличен избор. Клайст е натрупал пълноценен опит във воденето на маневрена война и заедно със солидната му компетентност го правят един от най-добрите професионалисти във Вермахта. Хитлер го оценява коректно. Клайст води много добре боевете за Кавказ през 1942 г., но недостатъчните ресурси не дават възможност да постигне пълен успех. Впоследствие командва на ниво до освобождаването му през март 1944 г. – по същите причини, както и Манщайн.

През 1942 г. е направена и една голяма грешка в подбора на висши командири – за командир на VI армия е назначен генерал Паулус. Трудно можем да си представим по-неподходящ армейски командир във Вермахта през 1942 г. Паулус е отличен щабен офицер, но съвършено не подхожда нито по характер, нито по равнище на подготовка за такова дело. Целият му опит на командирска работа се свежда до ръководството на експериментален моторизиран батальон.¹⁰ Хитлер обаче го харесва, защото безпрекословно изпълнява заповедите му. Тази грешка има фатални последствия. Настъплението към Сталинград изисква агресивен и решителен командир, а боевете в града изискват голямо тактическо умение и желязна воля. Това са все качества, които Паулус не притежава. Подобна е грешката и с назначаването на генерал-фелдмаршал фон Вайхс за командир на група армии „Б“ в южния сектор на Източния фронт. Способен командир, той се отличава в командването на корпус в Полша и на армия на Балканите и Русия. Постът командващ на група армии „Б“ се оказва, че не е по силите му и Вайхс носи частична отговорност за поражението при Сталинград.¹¹ Грешка е и отсъствието на генерал-полковник Дитл от боевете за Кавказ. Той е най-добрият командир на планински войски във Вермахта, освен това е убеден нацист и любимец на Хитлер. Въпреки това

⁹ Митчем, С. *Фелдмаршалы Гитлера и их битвы...*, с. 282.

¹⁰ Митчем, С., Мюлер, Дж. *Командиры Третьего Рейха...*, с. 124.

¹¹ Митчем, С. *Фелдмаршалы Гитлера и их битвы...*, с. 305.

Хитлер прави некомпетентен избор, като оставя този прекрасен генерал на второстепенния участък в Лапландия, вместо да му даде възможност да разгърне таланта си с пълна сила на главния участък в Кавказ.

Критичната година за Германия във Втората световна война е 1943 г. Хитлер залага всичко на една битка в опит да запази инициативата на Източния фронт. Настъплението при Курск е изключително важно и би следвало Хитлер да направи много прецизен избор на командващи. Операция „Цитадела“ е сложно и тежко настъпление срещу по-многоброен и силно укрепен противник. Това е усилие, което изисква от немските командири твърда воля, умение в настъпление и тактическа импровизация. Северният удар трябва да се осъществи от IX армия, командвана от генерал-полковник Модел. Последният се ползва вече с много солидна репутация, но преди всичко заради уменията си в отбранителни боеве (особено отбраната на Ржевската дъга през 1942 г.). Нещо повече, настъплението на север се усложнява от особеностите на ландшафта и танковият командир трябва да има отличен тактически усет в атака, за да се справи с тази задача. Съответно Модел не се справя. В това отношение обяснимо не може да му помогне и командващият група армии „Център“ – генерал-фелдмаршал Ключе. Изборът за южния удар е далеч по-добър – общото командване се осъществява от блестящия генерал-фелдмаршал фон Манщайн, а командир на IV танкова армия е отличният генерал-полковник Хот. Командирът на армейска група „Кемпф“ – генерал Кемпф, обаче не е на тяхното ниво. Хитлер прави капитална грешка, като не поверява цялото настъпление на една група армии, която може и специално да се създаде за случая. Това би осигурило единно планиране и командване и по възможност ангажиране на Манщайн с общо ръководство на цялата битка. Курската битка предявява най-високи изисквания към танковия бой. Логично е да се ангажират на бойното поле най-добрите армейски танкови командири. Към този момент тази репутация са извоювали Гудериан и Ромел. Първият е лишен от полево командване и ангажиран с щабна работа, а вторият изобщо не е използван на най-важния източен боен театър. Група армии под командването на най-добрия оперативен ум на Вермахта – Манщайн с ръководени от него танкови армии под командването на най-добрите и агресивни тактици на Вермахта – Гудериан и Ромел – би имала по-големи шансове за успех. Вместо това Ромел е ангажиран в Северна Африка, а през лятото на 1943 г. на второстепенните сектори на Тунис и Италия. Впоследствие получава по-подходяща роля в отбраната на Атлантическия вал. Безусловно той е изключителен командир, но така и не получава командване на Източния фронт, въпреки че през 1943 г. Хитлер го планира. Макар и да няма стратегическата визия

на Манщайн, Ромел остава в групата на няколкото изключителни висши командири на Третия райх и единствен от тях не е използван на изток.¹²

След провала на операция „Цитадела“ Германия е притисната в отбрана по всички театри. Хитлер подбира командирите си, изхождайки преди всичко от принципа на отбрана на всяка цена. Така най-добрите оперативни командири са изместени за сметка на тези, които са верни на нацизма и са готови да изпълняват заповедите на Хитлер.¹³ На преден план излизат фигури като Модел, Шьорнер, Буш, Мантьофел, Хаусер, Дитрих, Буш, Кеселринг, Хайнрици, Линдемман, Фризенер, Йенеке, Хубе, Долман, Харпе и др. Безспорни капацитети в отбрана – Модел, Шьорнер и Хайнрици, се справят много добре с оглед ограничените си ресурси. Модел е безспорно блестящ командир, който се проявява прекрасно и на изток, и на запад. Той е този, когото Хитлер отново и отново изпраща на най-слабите участъци в своята разпадаща се империя. Модел се асоциира с втората половина на войната. Той получава само най-опасни поръчения.¹⁴ Мантьофел в края на войната се проявява като изключителен танков генерал, съизмерим с нивото на Гудериан и Ромел.¹⁵ Особена оценка заслужават действията му в Ардените през 1944–1945 г. Подобна е и ситуацията с талантливия Хубе. Хаусер и Дитрих са най-прочутите командири на войските СС. И двамата са много способни и отдадени на нацистката идея. Няма достатъчно капацитет Буш, Линдемман, Фризенер, Йенеке, Долман. Особено лошо се проявява генерал-фелдмаршал Буш като командир на група армии „Център“, чиито неадекватни действия в първите дни на операция „Багратион“ (юни 1944 г.) значително улесняват съветското съкрушително настъпление. Вероятно доста по-добре биха се справили Модел и Хайнрици. Специално внимание заслужава фелдмаршал Кеселринг, който се оказва прекрасен командир на Средиземноморския театър. В края на войната от старите

¹² Рундщедт казва: „Той беше храбър човек и много способен командир за водене на локални операции, но не притежаваше необходимата квалификация за командване на висше ниво.“ – Гарт, Б. Л. *Битвы Третьего Рейха. Воспоминания Высших Чинов...*, с. 281.

¹³ Възможно е Хитлер да е чувствал скрито недоверие от страна на широки кръгове на висшето военно командване. Той се стреми да го отстрани, като оставя на високи военни постове само такива хора, от чиито изключителни военни способности по негово мнение не трябва да се отказва. Впрочем, без да се счита общият срок на служба и нормалното служебно развитие, той все повече назначава на ръководни постове тези, на които оказва лично доверие, предполагайки, че те са съхранили вяра в него.“ – Типпельскирх, К. *История Второй мировой войны*. Москва: АСТ, 1999, с. 372.

¹⁴ Митчем, С. *Фелдмаршалы Гитлера и их битвы...*, с. 434.

¹⁵ Мантойфел е професионален войник от по-младата школа и истински аристократ. Човек, притежаващ спокойно достойнство, с нещо напоящ Рундщедт, той същевременно е страстен привърженик на нови, прогресивни идеи. – Гарт, Б. Л. *Битвы Третьего Рейха. Воспоминания Высших Чинов...*, с. 329.

генерали Хитлер все пак още разчита на Рундщедт. Във финалния период Хитлер ръководи висшия команден състав напълно авторитарно и фюрерски, изгубил доверие в професионализма на своите командири и вярвайки само на своята интуиция и връзка с провидението. Това води до крайни емоционални решения и постоянни смени на командири, макар че в последните месеци на войната дори най-добрите генерали не биха били в състояние да променят крайния фатален изход.

В заключение управлението на човешките ресурси на висшия команден състав на Вермахта не е достатъчно последователно, принципите за подбор на командири не са достатъчно ясни и логични. Веднъж получили командване, генералите страдат от недостатъчно доверие в професионализма им от страна на Хитлер. Фюрерът по-скоро оценява коректно качествата на най-добрите си висши командни кадри. Никога обаче не успява да преодолее политическите си съображения и да предостави пълните правомощия на върховното командване поне на Източния фронт на професионален военен. След 1941 г. пряката намеса в работата на генералите от страна на фюрера става все по-честа и по-неуместна.¹⁶ В крайна сметка управлението на висшите командни кадри на Германия е добро, дори с някои условности може да се каже много добро. От друга страна, за да спечели такава война, Германия има нужда от отлично управление на висшите командни кадри. Това в крайна сметка не е постигнато.

¹⁶ На подбора на кадрите също отрицателно се отразява отсъствието на енергичен главнокомандващ на сухопътната армия, който би се погрижил за еднородността на офицерския корпус и би изучил щателно характера и възможностите на лицата, назначавани на крупни командни постове. Началникът на управлението на личния състав не би могъл да го стори, защото е изцяло зависим от Хитлер. – Типпельскирх К. *История Второй мировой войны...*, с. 373.

MANAGEMENT OF THE HIGH COMMAND CADRES OF GERMANY IN THE SECOND WORLD WAR

Hristo Petkov

Summary

The management of the high command cadres of Germany in the World War II was defined by interaction of national-socialist values and traditional German military values. The management decisions were practically final decisions of the leader Adolf Hitler and they were results of the permanently increasing authoritarian approach in military command. This approach grew into a serious problem overtime, because Hitler gradually obsessed final say on each aspect. If till the Battle of Moscow (1941) Hitler had been maintaining a satisfactory balance in his dealings with the high command, after that Hitler felt himself not just empowered, but also competent of directly criticizing the actions of the high commanders and directly defining operational or even tactical moves on the battlefield. However, this was an instinctive, but not a professional management manner, which was heavily influenced by political factors.

In the pre-war period a priority to the professionalism was given and more to the innovative and modern military thinking. Germany started the war with solid and most respected commanders of army groups and armies as Rundstedt, Leeb, Bok, Reichenau, Kuhler, List, Witzleben, Kluge. Hitler promoted the brilliant plan of general Manstein for the western offensive in 1940, and the best German tank commander played a fundamental part in it. Germany started the war against USSR in 1941 with balanced set of high commanders. Talented young generals, specialists in mobile warfare, were given adequate command offices: Guderian, Hoth, Hopner and Kleist for tank armies and Manstein, Reinhardt, Shwepenburg, Shmidt, Makenzen for tank and motorized corpses. These wise decisions gave excellent revenue. Despite failing to defeat totally the Soviet Union, some extraordinary operational victories were achieved up to the gates of Moscow. Then Red Army counteroffensive followed and the Hitler's personal interference by giving explicit to hold ground at all costs saved the year for the Wehrmacht. However, this had negative consequences too. Hitler decide that he personally was a great military

commander and took the office of supreme commander of the land army. Many high commanders were dismissed. They had some quality replacements, but there were a few serious mistakes as the dismissal of the best tank commander of the World War II, colonel-general Guderian.

The complicated strategic situation of Germany in 1942 required the best commanders. Hitler made some excellent decisions and the promotion of the best operational genius of the Wehrmacht – general Manstein the strategic author of the brilliant offensive plan against the Allies in the west, who grew in short time as army commander and army group commander. This outstanding field marshal performed brilliantly at the southern sector of the Eastern Front and in 1943 saved the whole southern part of the front from total defeat, despite permanent incompetent interferences by Hitler. In fact, the Manstein's reputation among German generals was so high, that many of them insisted on appointing him as supreme commander in the East, at least. Hitler never dared to do it because of political reasons and he didn't use in full extent the talent of his best general. Some serious mistakes were made too – as Paulus and Weichs, who were personally responsible for the catastrophe at Stalingrad.

During the critical 1943 the best set of commanders for the decisive Kursk offensive was not chosen too. The best German tank generals didn't receive field command on the decisive sector, and Manstein was not given overall command of the whole Operation „Zitadel“. After the failure of the offensive Germany remains in defense till the end of the war. Hitler gave priority to loyal commanders, but not exactly proficient. At least some loyal but very good generals still serve: Model, Hausser, Dietrich, Manteuffel, Heinrici, Hube, and especially the most excellent field marshal Kesselring. This definitely helped to prolong the war till the eventual defeat of Germany in 1945.

The management of the high command cadres of Germany is not sufficiently consistent and principled. Hitler was not able to overcome his political considerations and to give command only to the most professional and talented of generals. Germany needed excellent management of its commander, very good was not enough to win the war.

СИРИЛ ЕДУИН БЛЕК – ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ И ПРЕДСТАВИТЕЛ НА ТЕОРИЯТА НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА

Румен Генов

Сирил Едуин Блек (1915–1989) е един от американските историци, чиито научни интереси, изследвания и преподавания са свързани с България в конкретния смисъл на думата, както и в по-широк план – в рамките на европейската история и на сравнителната история на процесите на модернизация.

Сирил Едуин Блек е роден в Драйсън Сити, щат Северна Каролина на 10 септември 1915 г. Син е на д-р Флойд Хенсън Блек, мисионер и педагог, и българката Зарафинка Кирова, евангелистка, родом от Ямбол. Бащата преподава в известния „Роберт колеж“ в Истанбул, а през 1926 г. е назначен за директор на Американския колеж в София.¹ Флойд Блек ръководи успешно колежа до есента на 1942 г. и утвърждава неговото реноме на

¹ Американският колеж в София (1929–1942) продължава традицията на американските училища в Самоков (American Collegiate and Theological Institute, 1872–1929 г.), поддържани от американския конгрегационалистки Американски съвет на пълномощниците за чуждестранни мисии, American Board of Commissioners for Foreign Missions (АСПЧМ, ABCFM), на свой ред продължили Пловдивското мъжко и Старозагорското девическо училище, действали от 1859 до 1869 г. След като АСПЧМ решава да оттегли подкрепата за самоковските училища, в българското общество се заражда настроение за подновяване на американското присъствие в образователната сфера от страна на бивши възпитаници, приятели и политически фигури. През 1926 г. то е поверено на нова организация – Sofia American Schools, Inc. (SAS), и през 1929 г. отваря врати Американският колеж в София. През 1926 г. е взето решение училищата да бъдат предадени на нова организация – Sofia American Schools, Inc. (SAS). Флойд Блек остава директор на колежа до 1942 г. (колежът продължава дейността си до есента на 1942 г. по настояване на българското правителство въпреки обявената предната година „символична война“ на САЩ). Вж.: Бляк, Флойд. Американският колеж в София. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992; Black, C. E. *Floyd Henson Black (1888–1983): A Remembrance By His Son*. Istanbul: Boğaziçi University Press, 2007.

елитна и качествена образователна институция. По време на войната Флойд Блек е президент на престижния „Робърт колеж“ в Истанбул, но продължава връзката в България (като сътрудник на американския консул той подготвя за Държавния департамент материал с биографични данни и характеристика на политическите убеждения на изявените български опозиционни политици, който се използва от Балканската секция за изследвания и анализ на Управлението на стратегическите служби в САЩ).

Напълно естествено Сирил Блек (или Кирчо, както го наричат приятелите му от Американския колеж) се свързва с България, посвещава се на изследвания на нейната история и политика, а оттам кръгът на неговите интереси се разширява, за да включи Европа (източната ѝ част и като цяло) и Азия. Учи в Университета на Безансон във Франция, в Австро-американския образователен институт във Виена и Берлинския университет. Той следва в Университета Дюк в Дърам, Северна Каролина, и получава магистърска и докторска степен от Харвардския университет. Темата на неговата дисертация е „Установяване на конституционното управление в България“, защитена през 1941 г. (публикувана в ревизиран вид през 1943 г., второ изд. 1970). Научната продукция на Сирил Блек като автор, съавтор и редактор е значителна и то не само по обем.²

Също тъй значими са неговите изследвания, отнасящи се по-конкретно до българската история.³

² Axis Satellites and the Great Powers (1946); Readings on Contemporary Eastern Europe. Edited by C. E. Black (1953); People's Democracies of Eastern Europe (1953); Challenge in Eastern Europe. 12 essays. Edited by C. E. Black (1954); Rewriting Russian History: Soviet Interpretations of Russia's Past (1956); American Teaching about Russia. By Cyril E. Black and John M. Thompson (1959); Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change since 1861. Edited by Cyril E. Black (1960); Communism and Revolution: The Strategic Uses of Political Violence. Edited by Cyril E. Black and Thomas P. Thornton (1964); The Dynamics of Modernization (1966); Twentieth Century Europe: A History. By C.E. Black and E.C. Helmreich (1966); Eastern World since 1945 (1967); Neutralization and World politics (1968); Future of the International Legal Order. Edited by Cyril E. Black and Richard A. Falk (1969, 1972); Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study. By Cyril E. Black et al. (1975); Comparative modernization : a reader. Edited, with an introd. by Cyril E. Black (1976); Perspectives on modernization (1976); Future of the international legal order : retrospect and prospect. Ed. by Cyril E. Black and Richard Falk (1982); Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and Its Afro-Asian Successors. Ed. by Cyril E. Black and L. Carl Brown (1992).

³ С непосредствена българска тематика са следните: Black, Cyril Edwin. *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria*. Princeton, N.J.: Princeton University Press; London: H. Milford, Oxford University Press 1943, 344 с. (Princeton Studies in History. Vol. I.); Блек, Сирил Едуин. *Установяване на конституционно управление в България*. София: Издателство „Отворено общество“, 1996; E. C. Helmreich and C. E. Black. The Russo-Bulgarian Military Convention of 1902. – *The Journal of Modern History* Vol. 9, No. 4 (Dec., 1937); The Influence of Western Political Thought in Bulgaria, 1850–1885. – *American Historical Review*. Volume

По време на Втората световна война правителството на Съединените щати търси услугите на хора с голям опит и широки интереси в съответните региони и намира такъв в лицето на Сирил Блек (както и на друг мисионерски син и историк – Джеймс Ф. Кларк).⁴ През 1945–47 г. Блек е съветник на американския представител в Съюзническата контролна комисия в България Мейнард Барнс и съпровожда журналиста Марк Етридж в мисията, възложена му от Държавния департамент, да разследва изпълнението на Ялтенските споразумения от 1945 г. в България и Румъния. Сирил Блек съпровожда Етридж в разговорите с представители на различни политически сили през октомври – декември 1945 г., както и при посещението в Москва, където се срещат със заместник външния министър Андрей Вишински. Нито случаите на активна намеса на Мейнард Барнс, нито мисията на Етридж постига съществени промени в политическото развитие на България след 9.IX.1944 г. – установяването на пълен комунистически контрол и елиминиране на опозицията. Но те отбелязват известни стъпки в оформящата се Студена война.⁵ За сметка на това името на Блек е намесено в обвиненията за шпионаж по време на монтираните шпионски процеси от края на 40-те години.⁶ Сирил Блек участва и в разследване на ООН за инциденти по гръцката граница и третирането на малцинствата. В началните години на Студената война за известно време той е бил консултант на Съвета за национални оценки на Централното разузнавателно управление. Сирил Блек е привлечен в авторитетния Съвет за международна политика в Ню Йорк и е автор в

48, Issue 3, April 1943, pp. 507–520. Но и други публикации на Блек имат едно или друго отношение към българската история, като: *The Axis Satellites and the Great Powers*. No. 4. Foreign Policy Association. 1946; *The Balkan Slavs in the Middle Ages*. – Handbook for Slavic Studies. Cambridge, Mass., 1949; *Constitutional Trends in Eastern Europe 1945–1948*. – *Revue of Politics*, 11, 1949; *Readings in Contemporary Eastern Europe*. New York, 1953; *Challenge in Eastern Europe*. Twelve essays. Ed. by J. C. Grew. New York, 1954; *Russia and the Modernization of the Balkans*. – In: *Balkans in Transition*. Berkeley, 1963; *Twentieth Century Europe: A History*. New York, 1950; *The Process of Modernization: The Bulgaria Case*. – In: *Bulgaria: Past and Present*. Columbus, OH, 1976; *The Start of the Cold War in Bulgaria: A Personal View*. – *Review of Politics*, 41, No. 2, Apr. 1979.

⁴ Хупчик, Денис П. Джеймс Ф. Кларк: Пионер на българистичните изследвания в Съединените щати. – В: Кларк, Джеймс Ф. *Американците откриват българите: 1834–1878 г.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013.

⁵ Stone, David R. *The 1945 Ethridge Mission to Bulgaria and Romania and the Origins of the Cold War in the Balkans*. – *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 17, April 2006.

⁶ *Процесът срещу евангелските пастори-шпиони*. София: Дирекция на печата, 1949, с. 7, 9, 32, 35.

издаваното от него списание „Форийн афеърс“.⁷ През 1958 г. Блек е член на американската делегация, която наблюдава изборите за Върховния съвет на Съветския съюз. Тогава той отбелязва промените по време на „размразяването“ след смъртта на Сталин, които обаче не влияят на дълбоката същност на системата,⁸ но впоследствие си спомня с хумор предсказанието на експлозивния съветски ръководител Никита Хрущов, че ще доживее „погребението на капитализма“ – „победата на съветския комунизъм, както се определя от техните теории, не е по-голяма заплаха, отколкото ако те казваха, че земята е плоска и те щели да ни изтласкат от нейния край“.⁹

Сирил Блек се присъединява към Департамента по история на Принстънския университет през 1939 г., избран е за професор през 1954 г. и преподава в него тридесет години до пенсионирането си през 1986 г. Принстън става водещ американски изследователски университет от началото на ХХ век, когато е оглавен от бъдещия 28-ми президент на САЩ Удроу Уилсън.¹⁰ Сирил Блек на свой ред допринася за „интернационализацията“ на Принстън – с изследванията по история и политика на Европа и Азия. През 1946 г. Блек инициира преподаванията и изследвания по история и политика на Русия и преподава такъв курс през следващите 30 години. От 1968 до 1985 г. професор Блек оглавява Центъра за международни изследвания в университета. Освен водените курсове по руска и европейска история той преподава сравнителна история на революциите и сравнителна модернизация и е едно от основните имена в теорията на модернизацията. През годините Блек е бил научен ръководител на 35 докторанти, американски и чуждестранни. Освен това той е професор по руска история в Университета Дюк от 1961 до 1970 г., от 1972 до 1983 г. ръководи там катедрата „Шелби Кълъм Дейвис“ по европейска история.

Сирил Блек умира от конгестивна сърдечна недостатъчност на 18 юли 1989 г. на 73-годишна възраст.

⁷ Jansen, Marius B. Cyril Edwin Black. – In: *Luminaries: Princeton Faculty Remembered*. Ed. by Patricia H. Marks. Princeton University Press. (1996). – Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7zv8s0.8>.

⁸ Black, Cyril E. Soviet Political Life Today. – *Foreign Affairs*, July 1958.

⁹ Jansen, Marius B. Cyril Edwin Black. – In: *Luminaries: Princeton Faculty Remembered*. Ed. by Patricia H. Marks. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1996. Available at: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7zv8s0.8>.

¹⁰ Axtell, James. *The Making of Princeton University: From Woodrow Wilson to the Present*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

В края на 50-те и началото на 60-те години Блек се изявява като първокласен академичен мениджър. Той е председател на Комитета по външни и международни въпроси на Принстънския университет от създаването му през 1961 до 1968 г. и мобилизира ресурси и преподаватели за учебни програми по руски, източноазиатски, блискоизточни и латиноамерикански изследвания. Сирил Блек играе централна роля във функционирането и координирането им, така че те не конкурират и не свеждат своята дейност до даването на съответните степени. Новите моменти в изследването на международните отношения разширяват социалния състав на университета и на неговите учебни програми. През 1963 г. е създадена съвместна бакалавърска програма за различни езици, която привлича студенти, чиито институции не предлагат повече от начални курсове по руски, източноазиатски и блискоизточни езици.

Заедно с това Блек продължава изследванията, публикациите и четенията по руска история. Лекциите му се отличават с яснотата, с която той преподава сложен материал с разбираеми термини, така че студентите разбират, че традиционните интерпретации на руското минало не са адекватни в съвременния свят. В същото време той не приема онези интерпретации, според които руската история почва едва ли не с болшевишката революция. Той настоява щото двете Русии, досъветска и съветска, трябва да бъдат изучавани в техните променящи се взаимовръзки. Това е целта на голяма научна конференция, която той замисля и организира през 1958 г. Докладите от нея са включени в редактирания от него сборник „Трансформацията на руското общество“, в която Блек посочва, че такъв подход може да изглежда „противоречив, тъй като предполага търсене на континуитет между царската и съветската епоха, който привържениците и на двете смятат за еднакво отблъскващ“.¹¹

Широките интереси на Блек намират израз в забележителна програма от семинари и публикации за развитието на съвременния свят. Амбициозният набор от лекции е публикуван през 1963 г. като книга под заглавие „Динамиката на модернизацията: Изследване в сравнителната история“, в която търси общите черти на сравними категории в съвременната световна история.¹² Книгата в скоро време е преведена на седем езика, а през 60-те години Принстънският университет става център на изследванията по сравнителна история на модернизационите процеси. Блек и други учени

¹¹ *Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change since 1861*. Edited by Cyril E. Black. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.

¹² *Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York, Harper & Row, 1966.

организирант поредица семинари, посветени на сравнителни изследвания на модернизацията на страни като Китай, Япония, Русия, Близкия Изток.

Модернизацията според привържениците на тази теория се разбира като промяна в структурата на традиционните общества под влияние на развитието на технологиите и науките. Икономическата модернизация се изразява в нарастването на производството, особено на модерна индустриална основа; социалната модернизация включва нови форми на обществен живот, в това число в алиенация и на семейната структура; политическата модернизация е свързана с мобилизиране на нови групи в политическия процес, което е съпроводено с напрежения в обществения ред и легитимността. Модернизационните процеси започват в страните от Западна Европа и постепенно се разпространяват с различен успех като „догонваща модернизация“ в страните от Източна Европа и Азия. В някои от азиатските страни (Япония и малките „азиатски тигри“) модернизацията се идентифицира с капитализма, в други (Русия, Китай, Източна Европа) – със социализма, но като цяло модернизацията има хомогенизиращ ефект.

Сирил Блек и неговите съмишленици обаче не приемат лансираната през 60-те години концепция за конвергенцията на двете системи, защото модернизиралите се общества имат съществени, в някои отношения фундаментални различия.

На основата на историческия път на водещите страни в Източна Европа и Азия изследователите на модернизацията различават три фази – предмодерна, преходна и пълна модернизация. Особено ударение се поставя върху наличието на решителен и стабилен управленски елит. Основните моменти в теорията на модернизацията са: нейният успех се определя не толкова от материалните ресурси, а от човешкия фактор; той зависи в голяма степен от наследството на миналото, т.е. предмодерната фаза; обществата, осъществяващи догонваща модернизация, се нуждаят от изграждане на силна държава, която може да мобилизира ефективно материалните и човешките ресурси. Слабата държава и ограниченото участие определят и слаба модернизация (в Османската империя, Близкия Изток). Всичко това прави модернизацията в повечето случаи бавен и сложен процес. Независимо от това модернизацията е централен въпрос в съвременния свят.

Специален интерес представляват работите на Сирил Блек върху модерната българска история, които са едни от първите публикации от строго академичен характер. При това в тях биха могли да бъдат открити някои наченки на методите и концепциите на бъдещата теория

на модернизацията. Такава е статията на Сирил Блек за влиянието на западните политически идеи в българското общество през периода от 1850 до 1885 г., поместена в престижното списание на Американската историческа асоциация през 1943 г.¹³ Сирил Блек не е първият англоезичен автор, чието внимание е привлечено от политическото и културно развитие на България (и на Балканите) през втората половина на XIX и началото на XX век. Още през 80 – 90-те години на века се появяват книги на англичани и американци като Джеймс Фарли, Джеймс Минчин, Джон Макдоналд, Артър Мей Хайд, Уилям Смит Мъри, през първите десетилетия на XX век – на Джон Макдоналд, Джордж К. Лоджио.¹⁴

Но тези автори се ограничават с непосредствени наблюдения по време на своето кратко или по-дълго пребиваване в страната и региона и техните оценки варират от иронична благожелателност към балканците, които имитират западните институции (Джеймс Минчин, Едуард Дайси), до неумерен възторг от „най-демократичната страна в света“ (Уилям Мъри).

Сирил Блек е първият англоезичен автор, който проследява връзката между предосвобожденските политически идеи и програми и тези в нова България. Западните политически идеи проникват в българското общество и пряко, и непряко – чрез чуждите образователни институции в Османската империя, чрез балканския литературен национализъм (Адамантиос Кораис, Доситей Обрадович, Вук Караджич) и преди всичко чрез обучението на млади българи в Русия.¹⁵ Те се завръщат от Русия, надъхвани не с идеите на руския абсолютизъм и православен консерватизъм, а с тези на народниците, на френските философи на Просвещението, на английските конституционалисти, на класическите германски философи, по-сетне на утопичния социализъм и на марксизма. Към представителите на българското либерално течение Блек отнася родоначалника на революционната традиция Г. С. Раковски, идеолога на националната революция и балканския федерализъм Л. Каравелов. Сирил Блек опонира на известния английски историк Уилям Н. Медликът, според когото названия като „консерватори“ и „либерали“ в условията на България са

¹³ The Influence of Western Political Thought in Bulgaria, 1850–1885. – *American Historical Review*. Volume 48, Issue 3, April 1943, pp. 507–520.

¹⁴ Farley, James L. *New Bulgaria*. London, 1880; Minchin, J. C. S. *Bulgaria since the War*. London, 1880; *Idem*. *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*. London, 1886; Dicey, Edward. *The Peasant State: An Account of Bulgaria in 1894*. London, 1894; Murray, William Smith. *The Making of the Balkan States*. New York – London, 1910; Macdonald, John. *Czar Ferdinand and His People*. London, S. a. (1913); Loggio, G. C. *Bulgaria: Past and Present*. London, 1936.

¹⁵ Black, C. E. The Influence of Western Political Thought in Bulgaria, pp. 508–509.

само „повърхностно имитиране на английската партийна номенклатура“. Предвид изворите, от които водачите на нова България заимстват своите политически възгледи, „никакви други партийни имена не биха могли да бъдат по-подходящи“.¹⁶ Различията между партиите според Блек са в определена степен традиционни и изразяващи социалните конфликти в течение на няколко поколения, като заедно с това отразяват ориентацията към едни или други модели на развитието на страната, застъпвани от следосвобожденските политици.¹⁷

Като цяло работите на Сирил Блек се отличават от тези на предшестващите англоезични наблюдатели и изследователи не само по задълбоченост и завършеност на концепциите, но и по своята фундираност – още в ранните си трудове той използва широко местни извори, както и публикации на широк кръг автори. Така че изследванията на Сирил Блек определят в значителна степен насоките на интерпретация на проблемите на българската история от американски и английски автори след Втората световна война.

В „Установяването на конституционно управление в България“ Сирил Блек предлага дълбок анализ на острите политически борби през първите седем години от историята на нова България, които са породени от постоянното взаимодействие на вътрешни и външни фактори. Освен това в страната преобладават традиционните сили на национализма и егалитаризма, които определят общата политическа среда. Борбата около конституционното устройство обаче е истинска и принципна, а не само израз на лични амбиции и демагогия. Въпреки личностните и социални конфликти, намесата на Великите сили и трудностите, породени от нерешения Източен въпрос, в България през този критичен период се утвърждава либералното конституционно управление.

Темата за българското конституционно устройство продължава да занимава Сирил Блек и по-късно. През 1953 г. по инициатива на организации на български политически емигранти в Конгресната библиотека във Вашингтон се състои конференция по повод 75-та годишнина на Търновската конституция. В доклада си Сирил Блек отново подчертава нейния демократичен потенциал.¹⁸

¹⁶ Ibid., p. 518.

¹⁷ Ibid., pp. 519–520.

¹⁸ Докладът е публикуван от него самия като: *Democratic Heritage of the Tirnovo Constitution*. By C. E. Black. [S.l.]: Black, 1954.

Теорията на модернизацията става особено популярна през последната третина на XX век, но през XXI век бива обявявана от застъпници на свят-системната теория и други теории за развитието за демодиран и неадекватен инструмент за обяснение и се призовава да се отиде „отвъд теорията на модернизацията“.¹⁹

Но въпреки това има гласове, които твърдят, че теорията на модернизацията далеч не е мъртва и нещо повече – остава адекватна при обяснение на промените в началото на XXI век.²⁰

В този смисъл трудовете на Сирил Блек не са загубили своето основополагащо значение.

¹⁹ Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pierre Yared. Reevaluating the Modernization Hypothesis. – *Journal of Monetary Economics*. Vol. 56, No. 8, 2009, pp. 1043–1058.

²⁰ Вж. напр., Marsh, Robert M. Modernization Theory, Then and Now. – *Comparative Sociology*. Volume 13: Issue 3, 2014, pp. 261–283.

CYRIL EDWIN BLACK AS STUDENT OF MODERN BULGARIAN HISTORY AND REPRESENTATIVE OF THE THEORY OF MODERNIZATION

Roumen Genov

Summary

Cyril Edwin Black (1915-1989) was an American historian whose scholarly interests involved the study of modern history of Bulgaria, and primarily the development and application of the theory of modernization to the explanation of global history. His early interest in Bulgarian history was determined by the fact that his father was president of the American College in Sofia and his mother was of Bulgarian origin. Black's doctoral dissertation (published in revised form) *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria* (1943) was a groundbreaking work in both the novel scholarly approach to Bulgarian history, and in containing the seeds of the theory of modernization. Cyril Black was political adviser to the US representative in the Allied Control Commission in Bulgaria and was a witness to the beginning of the Cold War. He spent 30 years of his life as professor in Russian, European and Asian history at Princeton University. Cyril Edwin Black made great contribution to the growth and internationalization of the university, and due to his studies and publications, conferences and seminars organized by him, Princeton became the center of the comparative study of modernization processes. The theory of modernization once widely accepted is now declared by champions of new theories of development as outdated and inadequate. The global developments in the early 21st century, however, bring new life to that theory as an instrument of explanation of overall changes.

ПОЛКОВНИК МЕСНЕР И ПЪРВООБРАЗЪТ НА РУСКАТА ХИБРИДНА ВОЙНА

Момчил Дойчев

Във военните и политическите науки все още няма общоприето определение за „хибридна война“. Министерството на отбраната на САЩ официално се ограничаваше доскоро с термина „хибридна заплаха“.¹

Причината е ясна – нежелание да се нарушава измамното спокойствие, че живеем в мирен, либерален и цивилизован свят.² Някои изследователи, включително тези в Русия, също поставят под въпрос валидността на термина „хибридна война“. Но на практика използват други термини. Например професорът от МГИМО А. И. Подберезкин предпочита термина „мрежоцентрична война“, който по думите му „се състои в използването на всякакви средства – политически, икономически, информационни, военни и други, за постигане на крайната и глобална геополитическа цел“. „Силовите и военно-силовите (въоръжени) действия се извършват систематично, едновременно и координирано на всички нива“. Според него „е извършена сериозна преоценка на значението на определени политически и други средства... в полза на сила, но не на военни средства“, но „средствата за въоръжено насилие, предимно традиционните, в никакъв случай не са единственото и решаващо средство за война“.³

Въпреки липсата на общоприета дефиниция и термин феноменът на мрежоориентираната или мрежоцентричната война в съвременната руска военна доктрина е концепция, насочена предимно към увеличаване на бойните възможности на усъвършенстваните оръжия чрез постигане на информационно превъзходство и интегриране на участниците във военните действия в една мрежа чрез създаването на единно информационно и комуникационно пространство. С други думи, това е сърцевината на

¹ Headquarters Department of the Army. Washington, DC, 22 February 2011, 1–5.

² Магда, Евгений. Гибридная война – выжить и победить. [прегледан на 4 октомври 2020] <https://www.litmir.me/br/?b=549984&p=1>

³ Подберезкин, А. И., Харкевич, М. В. *Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования международных отношений*. Москва: МГИМО-Университет, 2015, 42–43.

днешната руска хибридна война против Западната цивилизация – тя се води в световната мрежа.⁴

Съвременната теория за хибридната война е предшествана от теорията за „бунтовническите войни“ (или „метежните войни“) на руския военен теоретик и полковник от Генералния щаб на Царска Русия Евгений Меснер. Принуден да емигрира след революцията и гражданската война, Меснер издава в чужбина редица трудове, в които предсказва настъпването на ерата на „бунтовническите войни“ и анализира този нов вид въоръжени конфликти, призовавайки цивилизованото човечество да концентрира усилията си в борбата срещу очертаващата се заплаха. Тази нова концепция „бунтовническа война“, тоест нова форма на въоръжен конфликт, той публикува за пръв път в монографията „Лицето на съвременната война“, издадена през 1959 г. в Буенос Айрес. Тази концепция е доразвита в две от другите му творби „Метежът – името на Третата световна война“ (Буенос Айрес, 1960) и „Световната метежна война“ (Буенос Айрес, 1971).

Не случайно неговите произведения са публикувани в днешна Русия в етапа на влизането ѝ в активни хибридни действия против Западната цивилизация. Теоретичното наследство на Меснер е събрано в сборника „Ако искаш мир, трябва да победиш в метежната война“.⁵

Не е никак случайно, че бивш царски офицер като полковник Меснер, участник в гражданската война в Русия след большевисткия преврат, разработва концепцията за този нов вид война. Началото на истинска хибридна война с милитарни и немилитарни, терористични, диверсионно-поддривни, идеологическо-пропагандни, психологически и пр. средства за пръв път така мащабно се разгръща с всички свои основни елементи едва по време на гражданската война в Русия. Използваните от большевиките всички незаконни дотогава средства за водене на бойни действия – тероризъм, масови убийства на цивилни, организиране на метежи, дезинформация, пропаганда, психологическа и идеологическа война, използване на цивилното население като щит, вземане на заложници и пр., са днес съществени елементи от съвременната хибридна война. В тази връзка Меснер обобщава: „В света се води война, която ни заплашва с по-тежки бедствия, отколкото нахлуването на източните племена в Римската империя: защото някогашните варвари са рушили Рим и културата му, но в същото време са възприели и много неща от него, докато днешните само унищожават

⁴ Александров, Михаил Владимирович. *Корни гибридной войны*. [прегледан на 5 октомври 2020] <https://regnum.ru/news/polit/2076861.html>

⁵ *Хочешь мира, победи мятежевойну!* Творческое наследие Е. Э. Месснера. Под ред. В. И. Марченкова. Москва: Военный университет, Русский Путь, 2005.

и то с такава фанатична упоритост, с каквато навремето културният Рим сравнил със земята съперника си Картаген“.⁶

Анализирайки спорадичните военни действия в различни точки на планетата, човек не може да не забележи, че този начин на воюване се съпровожда с нанасянето на удари от страна на различни тайни организации, терористични саботажни групи или отделни индивиди, като подбудите им трудно се поддават на точна класификация – сред тях са желанието да се отмъсти на окупатора, освобождаването на страната, осъществяването на политическо-социален преврат и т.н. Наличието на подобна смес от различни идеологически мотивирани престъпления и безидейна злоба, принципен протест и безпринципна жажда за разрушаване няма как да не определим като „метеж“ (или „бунт“). Именно този термин Меснер започва да използва в трудовете си, издадени след Втората световна война. Тази война не приключи през 1945, а бива заменена от Студената война, в която активно се използват и средствата на метежната война, която продължава да се развива и се разширява. През следващите години и особено от началото на новия милениум тя придобива такава сила и всеобхватност, че в крайна сметка се превърна в нова специфична форма на военни действия, която надхвърля определенията си като „метежна“ или „бунтовническа“ война.

Исторически примери за първообраза на хибридна война в световната история са многобройни. Но едва от началото на XX век те се характеризират с по-цялостен и комплексно премислен характер, особено по време на Първата световна война.

Елементи на хибридната война може да открием в цялата военна история на човечеството с различните ѝ компоненти – асиметрична война (например войната между Давид и Голиат), неконвенционална война (с използване на всички средства за защита и нападение), идеологическа, дезинформационна, пропагандна, психологическа война, кибернетична война и пр. Но комплексното използване на повечето от елементите на хибридната война може да открием в Гражданската война в Русия, разпалена след болшевишкия преврат през 1917 г. Първите примери за водене на такъв тип война са дело на „вождовете на световния пролетариат“ – Ленин и Сталин.

Пръв гаватарят на болшевишката революция Владимир Ленин заповядва като средство за водене на война да е вземането на заложници. При това не само от „враждебните класи“ на териториите, контролирани от противника, но и от семействата на военни експерти, служещи в Чер-

⁶ Пак там.

вената армия, за да се избегне преминаването им на страната на белите. През 1919 г. Лев Троцки и Йосиф Сталин призовават да вземат за заложници вече не само семействата на „социално-враждебните класи“, но и семействата на болшевишките военни командири:

„Семействата на всички, които са на страната на белите, веднага да бъдат арестувани. Цялото имущество на предателите да се конфискува. Няма да има милост към предателите. Семействата на всички командири, предали каузата на работниците и селяните, се вземат за заложници.“⁷

Ленин учи своите военачалници на новите методи за водене на война със собствения народ:

„Другари! Въстанието на петте кулашки области трябва да бъде безпощадно потъпкано. Върху това се крепи интересът на цялата революция, защото това е последната и решаваща битка с кулаците. Тя трябва да послужи като образец. Да бъдат обесени (задължително обесени, за да вижда народът) не по-малко от 100 известни кулаци, богаташи и кръвопийци. Да се публикуват имената им. Да им се иземе целият хляб. Да се вземат заложници – съгласно вчерашната телеграма. Да се направи така, че на стотици километри наоколо народът да вижда, да трепери, да знае и да крещи: мачкат и ще смажат кръвопийците кулаци. Изпратете телеграма, че задачата е получена и изпълнена.“⁸

„Да се вземат военни мерки, т.е. постарайте се да накажете Латвия и Естландия (Естония) по военен начин, например... да навлезете където и да е на 1 км от границата и да избесите 100–1000 от техните чиновници и богаташи.“⁹

По-късно във войната против Украйна той призовава нахлуване в чуждата територия под чуждо знаме, предлага използването на терористи, представящи се и действащи „под чуждо знаме“ (Ленин има специална статия с това заглавие). Негова е и идеята за използването на неидентифицирани т.нар. „зелени човечета“, които да поемат вината на червеноармейците (в конкретния случай да става дума за набеждаване в тероризъм на противниците на болшевиците от „зеленото“ партизанско движение в Украйна): „...прекрасен план! Довършвайте го заедно с Джерджински. Под формата на „зелени“, за да може след това да обвиним тях. Ще избесим всички в радиус от 20 км – кулаци, попове, рентиери. Премия – 100 000 рубли за всеки обесен.“¹⁰

⁷ Литвин, А. Л. *Красный и белый террор в России. 1918-1922 гг.* Москва: Яуза, 2004.

⁸ Латишев, А. *Разсекретеният Ленин.* Москва, 1996, с. 57.

⁹ Пак там.

¹⁰ Ленин, В. И. Как да организираме съревнованието? – *Пълни събрани съчинения.* Т. 35. София, с. 200.

В писмо от 9 август 1918 г. до Пензенския Губисполком (Губернски изпълнителен комитет) за пръв път в света предлага създаването на концлагери: „...да се проведе мащабен масов терор против кулаците, поповете и белогвардейците; съмнителните да бъдат затворени в концлагер извън града“.¹¹

Вземането на заложници в гражданската война също е изобретено от Ленин:

„...Да бъдат обесени (задължително обесени, за да вижда народът) не по-малко от 100 известни кулаци, богаташи и кръвопийци. Да се публикуват имената им. Да им се иземе целият хляб. Да се вземат заложници – съгласно вчерашната телеграма. Да се направи така, че на стотици километри наоколо народът да вижда, да трепери, да знае и да крещи: мачкат и ще смажат кръвопийците кулаци. Изпратете телеграма, че задачата е получена и изпълнена. Ваш Ленин.“¹²

Формирането и подготовката на паравоенни формирования на територията на противника, вземане на заложници от цивилното население, концлагери за враждебното население и пр. душегубки за ликвидиране на класовите врагове и др. са също „нововъведения“ на комунистическата хибридна война против цивилизования свят.

Неговият достоен наследник, „големият приятел на мира“, „вождът и учителят на цялото прогресивно човечество“ Йосиф Сталин през 1929 г. изпраща на заместващия го Вячеслав Молотов (по това време член на Политбюро на ЦК ВКП (б) и секретар на ЦК) следното послание: „Ще имаме ядове с Китай и ми се струва, че е крайно време да възприемем възгледа за организирането на въстаническо движение в Манджурия... Трябва да организираме две бригади, съставени само от китайци, като ги снабдим с всичко необходимо (артилерия, картечници и др.) и да ги пуснем в Манджурия със задача: да вдигнат въстание... като установят съветска власт в градовете и селата... Никакво „международно право“ не бива да застава на пътя на нашето дело. Всички ще виждат, че ние сме против войната с Китай, че нашите червеноармейци охраняват само нашите граници и нямат никакво намерение да преминават на китайска територия...“¹³

Днес в Украйна Руската федерация води война против нея по същия начин – праща „зелени човечета“ в Крим, организира „местни“ нелегални военни формирования, снабдява ги с „всичко необходимо“, вкл. танкове,

¹¹ Ленин, В. И. Телеграма А. Д. Метелеву. – Пълни събрани съчинения. Т. 50. София, 143–144.

¹² Латишев, А. *Разсекретеният Ленин*. Москва, 1996, с. 57.

¹³ Гаврилов, Борислав. *Що е то „хибридна война“?* [прегледан на 7 октомври 2020] <https://armymedia.bg/archives/32550>.

самолети и ракетни установки (за което обвинява нападната страна!), игнорира напълно международното право и в същото време призовава за мир, докато тези „недържавни“ субекти създават необратими „териториални факти“ (окупацията на Крим и Донбас).

Обяснявайки причините за появата на нова форма на война, Меснер посочи, че появата на атомни оръжия създава ситуация, при която традиционната война между водещите световни сили става изключително рискована и опасна за всички нейни участници. Според него във военното поле е установен своеобразен „атомен застой“. „В шаха има задънена улица. САЩ и СССР взаимно ще обявят атомно-стратегическа „патована ситуация“. Следейки врага за врага, те ще се борят с термоядрени в тактика и „психоядрени“ в стратегия, тоест разделяйки не водородните атоми, а атомите на вражеския народ, неговия дух, психика. Няма да има ядрена война, ще има бунт“¹⁴

Според Меснер, „за да разберем бунта, за да разберем, че бунтът е модерна форма на война, трябва да се откажем от вековните представи за войната, да спрем да мислим, че войната е, когато се воюва, а мирът е, когато няма война.“¹⁵

В предишните времена, обяснява Меснер, държавите или са живели в мир, или са воювали и „не е имало трета възможност“. В съвременния свят „беше премахната определената, очевидна граница между мирни и военни международни отношения“. „Можете да комбинирате мирното съжителство и съжителството с това, което разговорно се нарича „студена война“, отбеляза той. Нещо повече, Меснер не признава термина „студена война“, наричайки го „глупав“. Според него със същия успех такава състояние на международни отношения би могло да се нарече „също с толкова малко смисъл“ – „гореща дипломация“.

Самият Меснер идентифицира четири форми на международна конфронтация, които са възможни в настоящата епоха:

- а) Война – „открита борба с оръжия“;
- б) Полувойна – „прикрито участие във военен или граждански конфликт“. Воюва се не с редовни войски, а с диверсанти, партизани и в някои случаи с „доброволци“ като онези червени китайци, които воюваха в Корея“ или като днешните руски военни, които „са в отпуск“, но воюват в Източна Украйна;
- в) Полувоенна дипломация;

¹⁴ *Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера.* Под ред. В. И. Марченкова. Москва: Военный университет, Русский Путь, 2005.

¹⁵ *Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера...*, 128–129.

г) Агресивна дипломация, която е „засилена форма на дипломация, както полувойната е отслабена форма на война“.¹⁶

„Разликата между полувоенната и агресивната дипломация е очевидна: първата използва оръжията на войски, партизани, диверсионни групи, а втората е доминирана от политически методи... с помощта на политически стачки, силови демонстрации и масови актове на насилие... въпреки че pistolетните престрелки и експлозиите на бомби се случват за по-голям ефект“.¹⁷

И ако по времето на Меснер „радиопропагандата се превърна в мощно средство за извършване на агресивно-дипломатически действия“, то днес с това се е заела световната интернет мрежа.

Дипломацията е „политическа дейност с ръкавици, използващи класическите техники на убеждаване и заплахи, просия и изнудване.“

Освен това според Меснер всяка от тези форми може лесно да се влее в друга. Той по-специално пише: „В съвременните условия дипломацията лесно се превръща в агресивна дипломация: без да прекъсва (уж мирното) съжителство с вражеската държава, тя мобилизира опозиционери и революционери в нея чрез пропаганда и подкупи... Когато агресивната дипломация се превръща в полувойна, от ролята на съветници дипломатите преминават към ролята на ръководители на действия... По време на полувойна дипломатите, от една страна, стават съветници на стратегите, така че действията на последния да не противоречат на основните дипломатически намерения, а от друга страна, в съгласие със стратегите продължават да водят опозиционната общност във вражеския лагер.“¹⁸

Имайки предвид военно-политическите цели на партиите в бунта, Меснер сочи, че те са коренно различни от тези цели, които се поставят в традиционните войни. „В предишните войни завладяването на територия се смяташе за важно. Оттук нататък най-важното ще се счита за завладяване на душите във воюваща държава... В настоящата епоха е по-лесно да се разпадне държавата, отколкото да се завладее с оръжие.“¹⁹

Това предполага основната цел на бунта – „да разложи духа на врага и да предпази духа ви от разпад.“ „Стратегията на бунтовната война има своята постоянна и тоталитарна задача да завладее изцяло вражеския народ. Не физически, а психологически: да го съборим от идеологическите

¹⁶ Пак там, 70–71.

¹⁷ Пак там, 64–65.

¹⁸ Пак там, с. 74.

¹⁹ Пак там, с. 110.

му позиции, да внесем объркване и объркване в душата му, да го уверим, че нашите идеи са победители, и накрая да го привлечем към нашите идеи.“²⁰

Според него, ако във войните от класически тип психологията на постоянните армии е била от голямо значение, то в настоящата ера на общонационалните войски и воюващите народни движения психологическите фактори са станали доминиращи.

Още от най-ранните времена войната укрепва тялото на врага с удари по психиката му. В класическите войни психологията беше допълнение към оръжията, отбелязва той. Обаче „при бунтовен бунт психологията на бунтовните маси засенчва военното оръжие и неговата психология и се превръща в решаващ фактор за победа или поражение“.²¹

В същото време Меснер разглежда психологическата война като независима зона на военни операции. Той дори въведе специалната концепция за „четвъртото измерение на войната“ заедно със сушата, морето и въздуха (по това време не се мисли за космическото измерение на войната). „Това измерение е духовно, информационно, морално и психологическо“, отбелязва той. Нещо повече, ако в предишни войни това измерение е играло спомагателна роля, при бунт то се превръща в главен, основен театър на военните операции. Както Меснер правилно отбелязва, „сега те подхождат към въпроса методично и му придават огромни измерения“. Според него „по правило сега не може да има война, която да не е четириизмерна“.²²

Според Меснер йерархията на целите по отношение на врага по време на бунт трябва да бъде следната:

- 1) крахът на морала на вражеския народ;
- 2) поражението на активната му част (армията, партизаните, борбата с народните движения);
- 3) улавяне или унищожаване на обекти с психологическа стойност;
- 4) изземване или унищожаване на предмети с материална стойност;
- 5) външни ефекти с цел придобиване на нови съюзници, разтърсващи духа на вражеските съюзници.²³

По отношение на собствената държава целите на бунта са следните:

- а) запазване на морала на техния народ;
- б) запазване на тяхната активна воюваща сила;
- в) защита на психологически или жизненоважни обекти;

²⁰ Пак там, с. 70.

²¹ Пак там, с. 87.

²² Пак там, с. 65.

²³ Пак там, с. 132.

г) избягване на всичко, което ще даде неблагоприятен отговор в неутрални държави, „но интересно за нас“.²⁴

Съставът на силите и активите, участващи в бунта, също се е променил фундаментално в сравнение с конвенционалните войни. Меснер отбелязва, че „в такава полувойна се борят партизани, доброволци, подземни работници, терористи, диверсанти, масови диверсанти, диверсанти – пропагандисти във вражеския лагер и радиопропагандисти.“ „Сега редовната армия е загубила своя военен монопол: заедно с него (и може би дори повече от него) нередовната армия се бори, а подземните организации са на второ място.“²⁵

Правейки сравнение с Втората световна война, Меснер отбелязва, че Сталин има 18,5 милиона войници и 300 хиляди партизани, т.е. нередовните войски съставляват много малък дял от военните сили. Но в бъдещите войни „нередовните сили ще бъдат представени в много по-внушителен дял“. Редовните войски според концепцията за бунта се използват главно за задържане на врага. Тоест, за да му се попречи да използва въоръжените си сили за пълномащабен военен отговор на бунта. Оттук терминът на Меснер за борба с „психоядрените“, тоест да се използва ядрено оръжие като възпиращ фактор.

Според Меснер според нейния състав „нередовната армия е разделена на две части: партизански отряди и диверсионни и терористични групи. В зависимост от топографските и политико-социалните условия на театъра ще надделее някоя от тези две форми“. Освен това подкрепата на нередовната армия трябва да се осъществява от „петата колона“ на територията на врага.

„Сега и най-глупавото правителство разбира необходимостта да има „пета колона“ във враждебна и неутрална земя, а може би и в съюзническа“, подчерта той. Нещо повече, според него „петата колона“ не трябва да бъде многобройна, „десет души, обединени в екип, могат да накарат хиляди необединени да треперят“.²⁶

Анализирайки формите и методите на бунта, Меснер пише: „Войната ще се води на територията на противника, създавайки и подкрепяйки партизанското движение, ще подкрепя идеологически и материално, пропагандистки и финансово опозиционни и пораженски партии там, непременно ще подхранва там неподчинение, саботаж, саботаж и терор, създавайки бунт там. Правителството и армията на воюващите страни ще

²⁴ Пак там, 90–91.

²⁵ Пак там, с. 94.

²⁶ Пак там, 90–92.

включат цялото население на своята страна и нейните окупирани райони в борбата срещу вражеските агенти на бунта.²⁷

В резултат Меснер определя седем основни начина за организиране на бунт:

- Пропаганда – идеите трябва да се забиват, тъй като се забиват пиони;

- Саботаж – действие на неподчинение, в което много хора от двата пола и от всички възрасти могат да участват без голям личен риск;

- Саботаж – това вече не е просто неспазване на заповедите на властите, то е свързано с известен риск от щети, причинени от повреда на автомобили, продукти и др.; няма ограничение за изобретателност и инициативност;

- Саботаж – е унищожаване на военни съоръжения (складове, телеграфни линии и др.) И невоенни (хамбари със зърно, нефтопроводи и др.).

- Терор – това е убийството на войници по улиците и пътищата зад ъгъла, дребни агенти на властта и хора, симпатизиращи на противниковата страна, както и „терор на кон“ – удари срещу водещите кадри на врага.

- Партизанство – въоръжени действия на чети, сформирани от населението;

- Въстание – когато не отделни партизански отряди, но значителна част от населението вдига оръжие.²⁸

Ключова роля в провеждането на бунта се възлага на пропагандата. Той отбелязва, че е необходимо „да се излее еликсирът на живота в нашите маси и да се отрови във врага чрез пропаганда, а ние трябва да спасим собствения си народ от отровата на врага с пропаганда“. Полезна е не само паниката, но и създаването на недоверие към водачите на врага, съмненията му в собствените му сили, възгледи, способности. „Самоуверените диктатори от Хитлер до Насър издигнаха до такава висота изкуството на пропагандата, че тя се превърна от помощно средство в стратегия, дипломация или вътрешна политика с огромна сила.“

Разглеждайки методите на пропагандата, Меснер сочи, че тя трябва да бъде правдоподобна и да не прилича на пропаганда, в противен случай никой няма да повярва в нея. „Обидната и защитна пропаганда е обречена на провал, ако изглежда като пропаганда.“ Освен това „тонът на пропагандата трябва да бъде съобразен с вкуса и психиката на всяка нация“. Неуспешната и прекомерна пропаганда според Меснер може да доведе до обратен ефект, до такава ситуация, че вече няма да се възприема изобщо, дори ако стане по-адекватна и разчита на реални факти. Припомняйки как се провежда

²⁷ Пак там, с. 86.

²⁸ Пак там, 97–98.

пропагандата по време на Първата световна война, Меснер сочи, че тогава „техните собствени държави, както вражески, така и неутрални, са били заливани с морета от лъжи“. Но това се връща като бумеранг и по време на Втората световна война се осъзнава, че „сто верни послания няма да възстановят доверието, подкопано от една лъжа“. Ето защо, подчертава Меснер, „пропагандата трябва да избягва лъжите“, с нея „може да обиколи-те света, но няма да се върнете обратно“. За предпочитане е „извращаване на концепциите на врага и внушаването на фалшиви идеи“. В последно време това се проявява толкова ясно в руската военно-пропагандна стратегия, служеща за разложение на съвременната либерална демокрация, която се представя като демонокрация, либерастия, либерален фашизъм и се предлага нейната замяна с „управляема демокрация“, „нелиберална демокрация“, „суверенна демокрация“ и др. подобни.²⁹

Освен това, отбелязва Меснер, „пропагандата чрез дело“ играе важна роля за успеха на пропагандната дейност. По-специално той пише: „Пропаганда чрез слово (радио, публични речи, внушение), печат, графика, сцени от филмовия екран, изложби и т.н., пропагандата трябва да допринесе с дело: навременният, макар и маловажен, но ефективен боен успех дава отлични резултати в състезанието на нерви, в психологическите битки, водени от пропагандистите.“

Меснер хвали ролята на инструментите за техническа пропаганда. Той отбелязва, че „техниката и изобретателността на пропагандистите дават огромни възможности“. По времето на Меснер такова техническо средство е радиоразпръскването. „Борбата в ефир стана ожесточена и повече енергия се изразходва за заглушаване на радиото, отколкото за радиоразпръскване“, отбелязва той. Днес радиото премина на заден план и основната информационна война се премести в интернет. Въпреки това „заглушаването“ на интернет все още не е осъществима задача, така че на преден план излиза „изобретателността“ на противоборстващите страни.

Заслугите на Меснер като основоположник на теорията на хибридната война са неоспорими. След като е открил елементите на такава война в политиката на водещите държави в света, той е извършил задълбочен анализ на тях от военна гледна точка и предсказва как ще изглежда войната на бъдещето. Неговата теория придобива особено значение в настоящия момент, тъй като напълно адекватно отразява случващото се сега на световната сцена в контекста на разгръщащата се глобална конфронтация между остатъчните варварски и авторитарни режими и Западната цивилизация.

²⁹ Дойчев, Момчил, „Меката сила“ в хибридната война. *Eastern Academic Journal*. Issue 2, pp. 20-40, August, 2020. <https://www.e-acadjournal.org/pdf/article-20-2-3.pdf>

COLONEL MESSNER AND THE PROTOTYPE OF THE RUSSIAN HYBRID WARFARE

Momchil Doychev

Summary

Hybrid warfare is the most modern form of conducting complex military operations, in which the attacked country may not understand for a long time that it is the object of aggression. The beginning of the use of complex, mixed and hybrid military operations is far in history, but only after the First World War and especially since the beginning of the 21st century it became a major threat to world peace. One of the first, if not the first researcher of the new forms of military and non-military forms of modern warfare was the Russian emigrant Colonel Messner. The article analyzes his theoretical contribution in this direction and the application of his views in the modern Russian doctrine of waging a hybrid war with Western civilization.

СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА НР БЪЛГАРИЯ

Михаил Груев

Добре известен факт е, че през целия период на комунистическото управление в България страната е изцяло зависима от съветския фактор. Нещо повече – нейното съществуване като независима държава е формализирано до степен, при която дипломатическите служби на големи западни държави си поставят въпроса дали въобще е необходимо да поддържат свои мисии в София. Как се стига до всичко това и защо независимо от смените на върха в Кремъл страната запазва неизменно репутацията си на „най-верния съюзник“ на Съветския съюз? Как биха могли да бъдат периодизирани българско-съветските отношения в годините на Студената война? Кои са факторите, определящи тяхната динамика? На тези въпроси ще се опита да отговори и настоящият текст.

Без съмнение за тази двустранна близост съществуват редица исторически, културни и геополитически предпоставки, датиращи далеч назад във времето. Сред тях ключово място заема ролята на Русия като освободител на българите от близо 500-годишното османско владичество през 1877–1878 г. Това я превръща в незаобиколим фактор в политическия живот на страната за дълъг период от време, а категорията на т.нар. русофили в общи линии доминира сред управляващия елит на младото българско княжество. Принадлежността на българите и русите към източното православие, езиковата близост, общата писменост и произтичащата от тях културна взаимност са също така важни предпоставки, обуславящи сериозното влияние на руския фактор в почти целия следосвобожденски период. Към всичко това следва да се добави и обстоятелството, че значителна част от политическия и културен елит на българите получава своето образование в руските университети. Действително болшевишката революция от 1917 г. прекъсва за дълъг период от време руското влияние в страната. Следва да се отбележи и фактът, че към края на Гражданската война България се превръща в спасителен пристан за десетки, а към 1920 г. и стотици хиляди белогвардейци и техните семейства, немалка част от

които се установяват в нея за постоянно. Именно те стават основните антисъветски агитатори, но едновременно с това и горещи популяризатори на руската култура през следващите две десетилетия.

В действителност новата вълна на симпатии към Съветите и тяхната политическа система, движена от комунистическата партия в годините между двете световни войни, ляга върху традиционното българско „русофилство“ и по много своеобразен начин успява да го трансформира в „съветофилство“. Създадената през 1919 г. Българска комунистическа партия веднага става и член – учредител на Комунистическия интернационал, и една от най-верните и същевременно силните му секции в Източна Европа. В неговите ръководни органи българските комунисти са широко представени, а двама от тях – Васил Коларов и Георги Димитров, стават и негови формални ръководители. Чрез нелегалните структури на комунистическата партия, както и чрез широката съветска шпионска мрежа, създадена още в началото на 20-те години в страната, започва масираният трансфер на съветска преса, марксистически издания, съвременна съветска художествена литература и пр. Пропагандата върви и през официалните канали. През 1934 г. правителството на Кимон Георгиев признава Съветския съюз и установява дипломатически отношения с него. Както е известно, през 30-те години режимът на Сталин инвестира огромни средства в привличането, респ. купуването на гласовете на световно значими интелектуалци, които да пропагандират успехите на „първата социалистическа страна в света“. В българския случай това е популярният учен и политик Асен Златаров, който започва да организира публични сказки в цялата страна, а през 1936 г. издава и първия том на своя пропагандна книга, озаглавена: „В страната на Съветите“. В по-големите градове започват да се създават легални българско-съветски дружества, използвани обикновено за прикритие на нелегална комунистическа дейност. Въпреки това през тях се доставя съвременна съветска литература, (ре)популяризира се и руската култура. Към това следва да се добави и фактът, че дори в годините на войната, когато България е член на Оста, руският език неизменно се изучава задължително в българското училище наред с френския или немския.

В началото на Втората световна война, когато Хитлер и Сталин са все още съюзници, българското правителство прави редица жестове на добра воля към съветската страна, но все пак отклонява предложението на Москва за сключването на двустранен пакт за ненападение. Опасенията му са, че именно по този начин само би предложило на Сталин независимостта на страната си подобно на прибалтийските държави. Дори и след началото на германско-съветската война правителството на Богдан Филев се стреми да държи страната доколкото е възможно в периферията на световния пожар. То не изпраща войски на Източния фронт и България дори остава

единствената страна – членка на Оста, която запазва дипломатическите си отношения с СССР. Междувременно през май 1944 г. в Москва се провежда двустранна среща между Сталин и Чърчил, на която е извършена и първата предварителна подялба на сферите на влияние на двете Велики сили в Източна Европа и България съответно попада в т.нар. съветска зона на отговорност. В духа на тези решения СССР засилва дипломатическия си натиск върху българското правителство за разкриване на нови негови консулства в страната, както и за напускането ѝ на Оста. Продължава и активната подкрепа за нелегалното комунистическо движение, което се ориентира към въоръжено завземане на властта. Поредният голям разгром на нацистите в Яш–Кишиневската операция през август 1944 г. води до излизането на Румъния от Оста и до пристигането на войските на Трети украински фронт до българските граници. На 2 септември 1944 г. е формирано коалиционно правителство, съставено изцяло от привърженици на легалната опозиция, което прави последен опит да избегне съветска окупация на страната. Три дни след неговото създаване Съветският съюз обявява война на България. Същия ден правителството взема решение да поиска примирие от Москва и като жест на доброжелателност към нея обявява война на нацистка Германия, считано обаче от 8 септември 1944 г. Така по парадоксален начин в първите дни на септември България се оказва в състояние на война едновременно и с антихитлеристката коалиция, и с нацистка Германия. От 8 септември войските на маршал Толбухин започват навлизането си в страната. На следващия ден в София е извършен военен преврат, с който властта е поверена на просъветски ориентираната коалиция Отечествен фронт, доминирана от комунистическата партия. От този момент страната попада за близо половин век в съветската сфера на влияние.

Ако трябва да периодизираме историята на българско-съветските отношения, съвсем условно бихме могли да ги разделим на четири периода. Първият обхваща времето на откритата съветска окупация на страната, продължила до края на 1947 г. Вторият, нека го наречем сталински период, продължава от установяването на открита комунистическа диктатура в страната до първата вълна на десталинизация от 1956 г. Третият – постсталински период, настъпва след XX конгрес на КПСС и продължава до идването на Михаил Горбачов на власт през 1985 г. Четвъртият обхваща времето на т.нар. перестройка и приключва с разпадането на Варшавския договор и Съветския съюз през 1991 г.

Още преди формалното подписване на примирие между България и антихитлеристката коалиция новото правителство на Отечествения фронт поема ангажимент за участие във войната срещу Германия. По настояване на югославските комунисти на 5 октомври 1944 г. в Крайова е подписано тристранно споразумение между съветската страна, предста-

вявана от маршал Толбухин, югославската в лицето на Йосип Броз Тито и българската, представлявана от министъра без портфейл от квотата на комунистите Добри Терпешев. В него се предвижда българските и югославските части да минат под общото оперативно командване на Трети украински фронт, но при освобождаването на по-големите градски центрове най-напред да бъдат пропускани частите на Тито. Така за по-малко от месец страната извървява пътя от съюзник на нацистка Германия в Оста до съюзник на антихитлеристката коалиция. Българите участват със своя армия до самата капитулация на Германия и дават около 11 000 жертви и около 20 000 ранени.

На 28 октомври в Москва е подписано Съглашение за примирие между страните победителки и България. То официализира съветската окупация на страната. Тя е задължена както да предостави цялата си инфраструктура, природни и стопански ресурси и пр. за по-нататъшното водене на войната срещу нацистка Германия, така и да издържа окупационните сили. Числеността им не е постоянна. В началото, когато фронтът е на югославска територия, те са около 300 000. В края на 1947 г., когато напускат страната, са около 70 000. Освен това по силата на споменатото съглашение за примирие в страната е разположена Съюзна контролна комисия, изцяло доминирана от съветски офицери, която има за задача да следи спазването от българска страна на ангажиментите, както и да контролира целия обществен и политически живот. Неин формален председател е командващият Трети украински фронт маршал Фьодор Толбухин, но фактическото ръководство се осъществява от зам.-председателя на комисията ген. Сергей Бирюзов.

Отделно от съветските военни в страната започват на вълни да пристигат и ключовите функционери на комунистическата партия, някои от които прекарват дълги години на емиграция в Съветския съюз. Един от първите сред завърналите се е бъдещият партиен вожд Вълко Червенков. Година по-късно в страната се завръща и Васил Коларов, а през ноември 1945 г. и партийният лидер Георги Димитров. Така в ръководството на комунистическата партия се обособяват двете основни групи – на т.нар. местни и т.нар. московски комунисти. Разделението между тях е условно, тъй като немалка част и от първите прекарват различни периоди от време в Съветския съюз, но въпреки това безспорно ясно е, че първите не се ползват с пълно доверие от страна на Москва. Много скоро т.нар. московски комунисти овладяват армията, службите за сигурност, ключовите постове в дипломатията и т.н. Освен тяхното присъствие на върха на държавното управление още в първите месеци след преврата във всички министерства и централни ведомства съвсем официално се настаняват и т.нар. съветски съветници. Формално това са специалисти, които трябва да подпомагат българските си колеги в следвоенното възстановяване на

страната. Всички те са същевременно и офицери от съветските специални служби, които буквално просмукват целия държавен апарат, а в някои от случаите мнението им става по-важно от това на министрите. Така още към 1945 г., макар формално страната да е управлявана от широко коалиционно правителство, комунистите в него, активно подпомогнати от съветските окупационни власти и т.нар. съветници, се превръщат в абсолютни господари на положението.

В сложната игра между победителите във Втората световна война, приключила с подялбата на континента на сфери на влияние, Съветският съюз първоначално дава вид, че има намерение да се придържа към т.нар. Ялтенска декларация за освободена Европа, но едновременно с това ясно показва, че няма никакво намерение да отстъпва от окупираните от него страни. Едно от важните условия, поставени в нея, за признаването на съответното правителство предвижда провеждането на многопартийни представителни избори. В България, както и в други страни то не е спазено, но въпреки това още на 14 август 1945 г. съветското правителство обявява възстановяването на дипломатическите си отношения с България. В България е изпратен и новият съветски посланик Степан Кирсанов. Българското правителство от своя страна изпраща в Москва бившия посланик, заемал този пост при установяването на дипломатически отношения между двете страни през 1934 г. – проф. Димитър Михалчев. Факт е обаче, че по-нататък българско-съветските отношения се развиват в минимална степен по официалните дипломатически канали, а тяхната асиметричност нараства изключително бързо, за да бъде сведена до директни инструкции от страна на Сталин до главата на българското правителство и до тясното ръководство на комунистическата партия. През 1946 г. нейният лидер Георги Димитров заема премиерския пост, с което този процес набира още по-голяма сила. След ратифицирането на мирния договор от 1947 г. от държавите победителки страната практически губи своята независимост и се превръща в абсолютен сателит на Съветския съюз. Според неговите клаузи през декември същата година окупационните части на Червената армия напускат страната, но тя вече толкова здраво е завързана в съветската орбита, че от тях практически няма нужда.

Същевременно режимът полага целенасочени усилия съветофилските чувства на българите да бъдат култивирани „отдолу“ – чрез формално неправителствени организации, които си поставят за цел популяризирането на българско-съветската дружба. В тези години на практика се осъществява трансформацията на старото славянофилско движение, имащо дълга история в България, в казионна просъветска структура. За целта още през септември 1944 г. в София е създаден Славянски комитет, а в началото на 1945 г. българската столица става дори домакин на междуна-

роден Славянски събор. Макар на него да присъстват делегации от всички славянски страни (доминирани тотално от представители на съответните комунистически партии), основното послание е, че техен естествен център е Съветският съюз. Така старата славянофилска идея е поставена в служба на новата съветска външна политика, целяща задържането на целия славянски свят в своята орбита. Постепенно Славянският комитет поглъща съществуващите до войната славянски дружества, а през 1947 г. се преименува в Съюз на българо-съветските дружества. Знаменателен е фактът, че негов първи почетен председател е Георги Димитров. Съюзът, преименуван през 1957-а в Общонароден комитет за българо-съветска дружба, се превръща в една от най-значимите казионни организации на комунистическия режим и основен пропагандатор на все по-тясното обвързване на страната със Съветския съюз. Негов дългогодишен председател е членът на Политбюро на ЦК на БКП Цола Драгойчева – една от знаковите фигури в цялата история на режима. Формално от името на този комитет в страната ежегодно се организира месец на българско-съветската дружба, а от 1974 г. се призовава към всенароден доброволен труд за изграждането на мащабен парк-паметник на българско-съветската дружба в околностите на Варна (носец между 1949 и 1956 г. името Сталин). Той е завършен през 1978 г. в чест на стогодишнината от освобождението на България. Представлява разпукан, обшит с бронз куб, в центъра на който гори „вечен огън“, а в изграждането му са вложени около 10 000 тона цимент.

* * *

На 18 март 1948 г. между НР България и Съветския съюз е подписан договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ за срок от 20 години. Чрез подобни двустранни договори между СССР и неговите сателити и между самите тях се осъществява първата форма на тяхното блоково обвързване. В неговия член 4 се предвижда страните взаимно да се „консултират“ по всички ключови международни въпроси. Както е известно, традиционно „консултациите“ се провеждат в Москва, а българите, както и останалите източноевропейски народи се озовават в ролята на „консултанти“. В началото на януари 1949 г. в Москва се провежда съвещание на правителствата на СССР, България, Полша, Румъния, Чехословакия и Унгария, на което се обсъжда идеята за създаването на координационен орган, регулиращ икономическото сътрудничество между източноевропейските страни. Решено е да бъде създадена обща организация – Съвет за икономическа взаимопомощ, чието седалище да бъде в Москва. На практика този акт представлява отговор на плана „Маршал“, в който източноевропейските страни под съветски натиск отказват да участват и има за цел да повиши координацията при планирането във всяка една от тях, както и да обедини усилията им за общо суровинно задоволяване.

През следващия месец към СИВ се присъединява и Албания, а през 1950 г. и ГДР. През следващите години икономиката на България става толкова тясно зависима от страните от СИВ, че през 1955 г. те заемат над 86% от стокооборота, от които 46% са само на Съветския съюз.

Разривът между Сталин и Тито и съответно между Съветския блок и югославяните през 1948 г. засилва подозрителността и параноята на съветския диктатор. Той започва да подозира нови и нови титовисти в останалите източноевропейски комунистически лидери и да набеязва сред тях своите поредни жертви. Една от първите сред тях е вторият човек в ръководството на БКП Трайчо Костов. В качеството си на заместник министър-председател, все по-често заместващ Георги Димитров, той издава разпореждане за спазването на закона за държавната тайна и по отношение на съветските „специалисти“, намиращи се във всички български министерства. По-конкретно той се опитва да опази в тайна цените, по които страната търгува с тютюните си. В по-късните си разказания самият Костов твърди че всъщност не е целял опазването на държавните тайни на страната от СССР, а централизирането на каналите за нейното подаване към Москва. Това негово обяснение изглежда логично, но не и за Сталин. В постъпката на Костов той съзира проява на титовизъм и това предопределя съдбата на втория човек в ръководството на БКП. Срещу него и срещу икономическите министри в правителството започва шумен съдебен процес, завършил със смъртна присъда и с екзекутирането на Костов през декември 1949 г. Този акт има дълбоко назидателно въздействие върху останалите членове на тясното комунистическо ръководство. С него Сталин ясно показва какво би очаквало всеки следващ, опитващ се дори в минимална степен да отстоява суверенитета на страната си. Факт е, че и никой повече не се опитва. Застаналият през 1950 г. начело на правителството и на комунистическата партия Вълко Червенков също принадлежи към т.нар. московски комунисти е толкова лоялен към Кремъл, че лично надлежно изпраща самите протоколи от заседанията на Политбюро на ЦК на БКП за утвърждаване оттам. В търсене на главнокомандващ на въоръжените сили на страната той дори моли Сталин да му изпрати подходящ съветски генерал, но диктаторът решава, че това би било нецелесъобразно и препоръчва все пак това да бъде българин.

През 1955 г. България става член – учредител на Организацията на Варшавския договор. Самото създаване на тази организация представлява политически и дипломатически отговор на договореностите на Запада по германския въпрос. Както е известно, през 1954 г. девет от западноевропейските страни – победителки във Втората световна война, с т. нар. Парижки споразумения решават да прекратят окупационния режим в Западна Германия, да разрешат въоръжаването ѝ и да пристъпят към интеграцията ѝ в евроатлантическия свят. В отговор на това източноев-

ропейските страни заявяват, че в случай на ратификация на Парижките споразумения те ще създадат свой собствен военно-политически съюз. И тъй като през май 1955 г. ратификациите приключват, с което Парижките споразумения влизат в сила, на 14-и същия месец те подписват във Варшава създаването на собствен съюз. В него влизат Полша, СССР, България, Унгария, Румъния, Чехословакия и Албания. На следващата година към него се присъединява и ГДР. Така на практика тази организация дублира СИВ, само че в политическата и военната област. Върховният орган на пакта става Политическият консултативен комитет на държавите участнички, в който влизат първите, респ. генералните секретари на съответните комунистически партии. Договорът между осемте страни предвижда задължително провеждане на консултации по всички важни международни въпроси, оказване на незабавна индивидуална или колективна военна помощ при нападение над някоя от договарящите се страни, създаване на общо военно командване и щаб към него, дислоциран в Москва. За главнокомандващ на обединените въоръжени сили на Варшавския пакт е определен маршалът на Съветския съюз Иван Конев. В договора се предвижда разполагането на обединените въоръжени сили на територията на държавите участнички да става „според нуждите на взаимната отбрана по споразумение между тези държави“ и с това се създава легална възможност за въвеждане на съветски военни контингенти и дори за директна окупация на тези страни в случаи на опити за отхвърляне на опеката на Кремъл. Прецедентът идва още на следващата година с Унгарската революция.

Още преди съветската военна интервенция в Унгария Никита Хрущов предприема спешни консултации с източноевропейските комунистически лидери. Всички те подкрепят нахлуването в страната, а някои, между които е и новият български ръководител Тодор Живков, предлагат колективна интервенция на държавите от Варшавския договор. Причините Кремъл да избере варианта, в който интервенцията да бъде осъществена без участието на съюзниците, до ден днешен не са проучени много добре. Явно е, че едно от опасенията е, че предложението за съучастие на румънския диктатор Георге Георгиу-Деж в операцията в известен смисъл стряска Съветите, които се опасяват, че това още повече би наранило унгарското самолюбие и би срещнало още по-решителната съпротива на унгарците. Във всеки случай още по време на тези консултации Живков се изявява като един от хардлайнерите сред източноевропейските комунистически лидери и като човек, стремящ се в максимална степен да послужи на Кремъл. Тази своя репутация той получава още при Хрущов, но и я затвърждава през следващите десетилетия при Брежнев, Андропов и Черненко. В желанието си за максимална сервилност към Москва българското партийно ръководство стига дотам, че пленум на ЦК на БКП, проведен на 4 декември 1963 г., взема решение да бъде

предложено на Съветския съюз бъдещо „обединяване“ или „сливане“ с НР България. В духа на това решение Тодор Живков изпраща писмо до Хрущов. Макар съветският лидер да отклонява предложението, давайки си сметка, че една такава стъпка би поставила страната му в доста неудобна международна ситуация, този акт е показателен за готовността на българското комунистическо ръководство да жертва макар и до голяма степен формалната национална независимост и държавния суверенитет на страната си. Част от изследователите на българско-съветските отношения застъпват тезата, че най-вероятно Живков е бил наясно с негативната настройка на Кремъл по въпроса и именно затова е предприел този ход, надявайки се да го осребри по някакъв начин с евтини кредити и доставки на суровини и технологии за българското стопанство. Твърде вероятно е това да е така. Това обаче не отменя уникалността на този акт, който няма аналог във взаимоотношенията на Кремъл с останалите източноевропейски страни. Десет години по-късно – през 1973 г. – вече при Брежнев, Живков повтаря това предложение, макар и вече в по-завоалирана форма. На пленум на ЦК на БКП на 17–19 юли 1973 г. отново се обсъжда въпроса за „всестранното сближение със Съветския съюз“. Именно тогава е приет базисен документ, озаглавен: „Основни насоки на развитието на всестранното сътрудничество със СССР в етапа на изграждане на развитото социалистическо общество в Народна република България“. В него индиректно се говори за „качествено ново съдържание“ на сътрудничеството, без формално да се споменават думите „обединяване“ или „сливане“. Факт е, че именно тогава режимът в София действително успява да капитализира своята сервилност, получавайки евтин съветски нефт и други суровини, както и преференциален достъп до съветския пазар на своите селскостопански произведения.

В тези години Живков поддържа ролята си на своеобразен говорител на Кремъл на провежданите съвместни срещи на световните комунистически лидери. Подобно е поведението му на срещата в Москва през 1960 г., когато съветско-китайският конфликт навлиза в откритата си фаза. Живков категорично и без колебание заклеява Мао и „китайските догматици“. Подобна е позицията му и през 1968 г., когато Политическият консултативен комитет на държавите – участнички във Варшавския договор (с изключение на Румъния), обсъжда колективна интервенция в Чехословакия с цел смазването на Пражката пролет. Там той се изявява като един от „ястребите“ наред с Валтер Улбрихт и Владислав Гомулка. И тримата настояват за колективна интервенция, но все пак решението е на самия Брежнев. Той обаче дава вид, че се вслушва в увещанията на колегите си. За участие в операцията, започнала на 20 август 1968 г., НР България предоставя сухопътен контингент от около 2200 войници, чийто район на завземане е Централна Словакия. Така България става единствената неограничеща с Чехословакия страна от Варшавския договор, която се включва в интервенцията.

* * *

Когато новият съветски лидер Михаил Горбачов идва на власт в Кремъл през 1985 г., той заварва в София един от най-консервативните комунистически режими в целия Източен блок. Самият Живков е вече повече от 30 години начело на партията-държава и по всичко личи, че няма никакво желание и намерение да се преустройва. Неговото управление е с твърде лоша международна репутация поради незаглъхналия скандал с убийството на писателя Георги Марков от българската Държавна сигурност и набиращата сила версия за „българската следа“ в атентата срещу папата. Приключилата току-що кампания по насилствена смяна на имената на българските турци допълнително влошава външния образ на режима. Тя поставя както Москва, така и останалите нейни съюзници в твърде неловката ситуация да оправдават и омаловажават пред международната общност едно драстично нарушение на споразуменията от Хелзинки.

Воден от инерцията на своето дългогодишно властване, в началото на започнатото от Горбачов преустройство Живков заявява подкрепата си и по стар маниер пренася съветската практика и в България. На първо време това проличава в разгърналата се кампания срещу алкохолизма, изразяваща се в поскъпване на цените на спиртните напитки, ограничения при продажбата и сервирането на алкохол в магазините и заведенията и пр. В допустима мяра тук отново започва да се говори и за престъпленията на сталинизма, свалят се отново портретите на членовете на българското и съветското Политбюро от обществените места. Въобще по време на целия начален период на „перестройката“ Живков се старае да прави същото, каквото и Горбачов в Москва. Въпреки това за него постепенно става ясно, че е нежелан. Един от тежките удари, които новият съветски лидер нанася на режима в София, е прекратяването на практиката на ежегодните субсидии за българското селско стопанство в размер на 400 млн. рубли. Премахването на преференциалното остойностяване на енергийните доставки също има изключително негативно отражение за българската икономика. Когато промените в Съветския съюз започват да застрашават устоите на системата, Живков решава да поеме сам инициативата. Действително диктаторът все още не е готов на открита конфронтация с Горбачов, но намеренията му са да предприеме сам реформена акция, при която проектираните ограничени промени да не разклатят властта му. Един от най-ярките примери за имитация на реформеност представлява т.нар. Юлска концепция от 1987 г., приета на поредния пленум на ЦК на БКП. В нея на думи се предвиждат сериозни промени в икономиката, социалната област и администрацията. Този опит на Живков да заобиколи Горбачов води до открит конфликт с него, макар на повърхността клишетата за българско-съветската дружба да продължават да се употребяват. След известен период на затишие в двустранните отношения през 1989 г. съвет-

ският ръководител предприема директни стъпки за свалянето на Живков от власт. Със задачата е натоварен съветският посланик в София и бивш генерал от КГБ Виктор Шарапов. Именно той инициира създаването на заговорническа група срещу Живков в българското партийно ръководство, водена от дългогодишния външен министър и член на Политбюро Петър Младенов. Вътрешнопартийният преврат от 10 ноември 1989 г. слага край на продължилото три десетилетия и половина управление на Тодор Живков. Замислено от организаторите му като средство за запазване на системата чрез отстраняването от власт на най-анахроничния ѝ представител, твърде скоро се оказва, че значението на това събитие е много по-голямо. С него започва процес на верижен разпад на тоталитарната държава и по същество той слага край на просъществувалия повече от 45 години комунистически режим в България.

ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

- Баева, И., Калинова, Е. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). Лекционен курс*. София, 2003.
- Баева, И., Калинова, Е. *16-та република ли? Изследвания и документи за българо-съветските отношения след Втората световна война*. София, 2017.
- България в сферата на съветските интереси. Българо-руски научни дискусии*. София, 1998.
- Драганов, Д. *Как за малко щеше да ни няма. Всичко от архивите по идеята „България – 16-а република на СССР“*. София: Труд, 2015.
- Никова, Г. *Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960*. София, 1989.
- Стоянов, Л., Лефтеров, Ж. Политиката на БКП за превръщане на България в съветска република. (От идейни постулати към практически действия). Част I. В: *Годишник на департамент „История“*. Т. I (2006). София, 2007, 168–228.
- Стоянов, Л., Лефтеров, Ж. Политиката на БКП за превръщане на България в съветска република. (От идейни постулати към практически действия). Част II. В: *Годишник на департамент „История“*. Т. II (2007). София, 2010, 1–111.
- Banas, I. Introduction. In Id., ed. *The Diaries of Georgi Dimitrov, 1932–1949*. New Haven, Conn., 2003.
- Dimitrov, V. *Stalin's Cold War: Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941–1948*. Blasingstoke, UK, 2008.
- Kramer, M. Stalin, Soviet policy, and the establishment of a Communist bloc in eastern Europe, 1941–1948. In T. Snyder (ed.). *Stalin and Europe. Imitation and domination, 1928–1953*. Oxford, 2014, 264–294.
- Znepolski, I., et al. (eds.). *Bulgaria under Communism*. Abingdon, 2019.

THE SOVIET FACTOR IN THE EXTERNAL POLICY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BULGARIA

Mihail Gruev

Summary

During the entire period of communist rule in Bulgaria the state was fully dependent on the Soviet factor. What is more, its existence as an independent state was formalised to such a degree that diplomatic services of large Western countries wondered if it was even necessary to maintain their missions in Sofia. The article aims to answer the questions how it turned out this way, why Bulgaria kept without fail its reputation as the “most loyal ally” of the USSR, in an attempt to chronicle Bulgarian-Soviet relations in the years of the Cold War and highlight the factors that determined their dynamics.

КОМУНИЗЪМ И СОЦИАЛНА ОПАСНОСТ: ЕДНА ДЕЙСТВИТЕЛНА ГЕНЕАЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ СЛУЧАЙ

Мартин Канушев

Никаква пощада за тези врагове на народа, врагове на социализма, врагове на трудещите се... На едно място ще ги натикаме в затвора... На друго – ще ги накараме да чистят тоалетни. На трето – ще ги снабдим след карцера с жълти билети... На четвърто – ще ги разстреляме на място.

В. И. Ленин

Основополагаща социологическа теза: цялата история на комунистическа България в действителност представлява особена генеалогия на конструирането, кодифицирането, модифицирането, интензифицирането, мултиплицирането във всички обществени сфери на дейност, институционални структури и нормативни практики на социалната опасност с нейните различни „безкрайно враждебни“ за социалистическото общество (новопораждащи се, разклоняващи се и наслабващи се) превъплъщения: „върховна опасност“, „извънредна опасност“, „концентрирана опасност“, „обществено опасни лица“, „политически опасни лица“, „лица, опасни за сигурността на държавата и обществения ред“, „бивши хора“, „врагове на народа“, „класово ненависни врагове“, „скрито вражеско подполие“, „обективни врагове“, „вражески контингент“, „отявлени противници на народната власт“, „коварни представители на експлоататорските класи“, „политически враждебни елементи“, „коварна вражеска съпротива“, „опозиционни разложители“, „лица с антинародни прояви“, „извънредно опасни престъпници“, „шпиони, терористи, диверсанти, бегълци, невъзвращенци, изменници, предатели и дезертъори“, „бивши категории: полицаи, жандармеристи, агенти, доносници, провокатори, съдебни чиновници, царски офицери, буржоазни остатъци“, „капиталистическа клика“, „фашистки мракобесници“, „вътрешни врагове“, „врагове с партиен

билет“, „зловредни рецидивисти, злостни хулигани, пияници, побойници, развратници и скандалджии“, „лица, отклоняващи се от общественополезен труд“, „лица, водещи паразитен начин на живот“, „нравствено разложени елементи“, „гнили утайки на буржоазния морал“, „лица, застрашаващи общественото спокойствие“, „лица с асоциални склонности“, „дръзко и безчестно хулиганство“, „вулгарни и злобни хулигани“, „морално неустойчиви елементи“, „представители на буржоазното разложение, извънредно опасни за обществения морал: изнудвачи, измамници, криминални, сводници, сутеньори, проститутки, паразити, комарджии, безделници, празноски-тащи, просяци, скитници, гамени, спекуланти и черноборсаджии“, „лица, разпространяващи зловредни и заплашителни слухове“, „неразложени остатъци на експлоататорските класи“, „прикрити агенти на империалистическата реакция“, „антисоциални елементи, рушащи социалистическия начин на живот“, „заклети врагове на комунистическото общество“.

Три са големите репресивни механизма за нелегитимно насилие, които след 9 септември 1944 г. са използвани от комунистическия режим в България с цел изключване, изолиране и унищожаване на социалната опасност, кодифицирана в обобщената фигура на „обективния враг“¹: въдворявания (трудова-възпитателни общежития), трудова мобилизация и масови изселвания (интернирания). По общо „легално“ правило и трите комунистически мероприятия се извършват без закон, съд и присъда, с окончателни решения на „извънредни юрисдикции“ – специални комисии, изграждани на основата на подзаконови актове. Следователно става дума за неделима система от милиционерско-административни мерки, които действат под равнището на правната нормативност и които поставят под въпрос нейните принципи. Тази система от репресивни механизми функционира като суверенна наказателна власт заедно или успоредно със социалистическото законодателство и правосъдие; една система за

¹ Тук трябва да се има предвид и масовото нелегитимно насилие, осъществено чрез всеобхватен, унищожителен и безконтролен терор, разразило се в цяла България през периода 8 септември 1944 – 6 октомври 1944 г. (фактически до края на месец октомври), когато влиза в сила постановлението на правителството на ОФ за „трайно спиране на всякакви репресии“ и в Държавен вестник, брой 219 от 6 октомври 1944 г., е обнародвана Наредбата-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане на България в Световната война срещу съюзените народи и злодеянията, свързани с нея. Няма никакво съмнение, че подобни масови екзекуции не са плод на революционната стихийност и необузданата отмъстителност на „разгневените народни маси“, а на предварително планирана и прецизно организирана акция, проведена по изричното указание на ЦК на БРП (к), с цел унищожено унищожаване на действащи и потенциални политически противници на съветизацията на България. Въпреки отсъствието на експертен консенсус относно броя на жертвите в резултат на „стихийната чистка“, системно проведена от „екзекутивните тройки“ на БКП, съществуващите данни показват, че през този период брутално убити и безследно изчезнали са между 18 000 и 30 000 души.

всеобхватно, интензивно и нелегитимно насилие, чрез която необратимо трябва да бъдат „обезвредени враговете на народа“, но която е и политически инструмент за „изграждане на социалистическото общество в НРБ“.

На първо място е репресивният механизъм на въдворяванията или системата от трудово-възпитателни общежития², съществувала през целия комунистически режим: само два месеца след 9 септември 1944 г. на съвместно съвещание на ЦК на БРП(к) и ръководството на Дирекция на милицията се обсъждат организационни и кадрови проблеми. Успоредно с мерките, предвиждащи подобряване дейността на „органите на реда“, се поставя и изключително важната задача за организиране на „трудова лагери“³, в които да бъдат задържани и тотално изолирани опозиционните на правителството на ОФ дейци.⁴ Следващата стъпка към създаването на лагери е направена от министъра на вътрешните работи Антон Югов, който на 6 декември 1944 г. внася специален доклад в Министерски съвет. На извънредно заседание на правителството на ОФ, проведено на 20 декември 1944 г., е приета предложената проекторедба. Чл. 1 определя задържането на лица, „осъждани за престъпления от общ характер повече от един път, ако са опасни за реда и сигурността в страната; а също и на проститутки, сводници и сутеньори; изнудвачи и комарджии; просяци и безделници“. А чл. 7 предвижда, че „лица, опасни за държавния ред, сигурност и обществено спокойствие, могат да бъдат настанявани принудително в общежитията по чл. 1 или на работа в други държавни стопанства и предприятия или в селища на Държавна сигурност, като се поставят под надзор на народната милиция“. На свой ред премиерът Кимон Георгиев нанася поправки върху проекта: въпросният чл. 7 е зачертан, а в чл. 1 е добавена думата „неполитически“ към „престъпления от общ характер“. Това е и конкретната причина за разделянето на Наредбата-закон за въдворяванията на два различни акта, единият, отнасящ се до криминално проявени лица, а другият – към опозиционно настроени граждани. „Криминалните елементи“ се настаняват принудително в трудово-възпитателни общежития със заповед на директора на Народната милиция, а тяхното освобождаване става по доклад на съответния управител. По отношение

² Тук трябва да бъде изказано признание към най-обхватното, фундаментално и детайлно научно изследване на системата от трудово-възпитателни общежития в тоталитарна България с аналитичен фокус върху генезиса и организацията на ТВО „Белене“: Скочев, В. *Концлагерът „Белене“. Островът, който уби свободния човек*. София: Сиела, 2017.

³ Стоянова, П., Е. Илиев. *Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 10–13. В понятието „лагери“ по времето на българския комунистически режим се включват: Трудово-поправителни общежития, Трудово-възпитателни общежития, Трудова група – Ловеч, лагери на Трудова мобилизация и селищата, в които са налице концентрирани заселвания.

⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 2, л. 2.

на „политически опасните“ репресивното задържане се извършва със заповед на министъра на вътрешните работи въз основа на доклад на директора на Народната милиция след проведено дознание.⁵

На 11 януари 1945 г. новите регенти на България Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски и Тодор Павлов подписват Указ № 8 и Указ № 9, с които утвърждават въпросните постановления на Правителството на ОФ. Първият указ представлява Наредбата-закон за трудово-възпитателните общежития; с нея се изграждат и организират общежития, в които принудително се настаняват: лица, осъждани за престъпления от общ характер (неполитически) повече от един път, в случай че са опасни за реда и сигурността; проститутки, сводници и сутеньори; изнудвачи и комарджии; просяци и безделници; всички те със своето поведение застрашават общественото спокойствие. Целта на общежитията е да се отклонят настанените в тях лица от неморалните им престъпни склонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в социално, морално и интелектуално отношение. Задръжаните са поставени под надзора на Народната милиция; настаняването се извършва със заповед на нейния директор, а освобождаването става по доклад на управителя на общежитието. Срокът за престой не трябва да надминава половин година, освен ако не бъде подновен с нова заповед.⁶

Вторият указ е Наредбата-закон за трудово-възпитателните общежития за политически опасните лица, според която лицата, опасни за държавния ред и сигурността на страната, могат да бъдат принудително настанявани в особени трудово-възпитателни общежития, обзаведени при някои държавни стопанства или предприятия или в определени селища, и поставени под надзора на Народната милиция. Задръжането

⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 6, л. 80–85. Трябва да се подчертае, че постановленията за създаване на трудово-възпитателни общежития за криминално проявени лица и за политически опасни лица са подписани от всички министри от правителството на Отечествения фронт: министър-председател Кимон Георгиев – Звено, министър без портфейл Добри Терпешев – БРП(к), министър без портфейл Никола Петков – БЗНС, министър на външните работи и изповеданията проф. Петко Стайнов – независим, министър на вътрешните работи Антон Югов – БРП(к), министър на финансите проф. Петко Стоянов – Звено, министър на правосъдието д-р Минчо Нейчев, БРП(к), министър на войната генерал-лейтенант Дамян Велчев – Звено, министър на търговията и промишлеността Димитър Нейков – БРСДП, министър на земеделието и държавните имоти Асен Павлов – БЗНС, министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството Борис Бумбаров – БЗНС, министър на железниците, пощите и телеграфите Ангел Держански – БЗНС, министър на народното здраве д-р Рачо Ангелов, БРП(к), министър на социалната политика Григор Чешмеджиев – БРСДП, министър на пропагандата Димо Казасов – независим, министър на народното просвещение Станчо Чолаков – Звено. Последният министър не е присъствал на заседанието и единствено неговият подпис липсва.

⁶ *Държавен вестник*, бр. 15 от 20 януари 1945 г.

се извършва със заповед на министъра на вътрешните работи по доклад на директора на милицията след проведено дознание, без наличието на съдебно решение или прокурорски надзор. Сроктът за настаняване в тези „превъзпитателни места“ не може да превишава шест месеца, освен ако не бъде подновен с нова заповед. Освобождаването се извършва от директора на народната милиция по доклад на управителя на общежитието.⁷

Според министъра на вътрешните работи в правителството на ОФ Антон Югов задачата на двата закона⁸ е да се обезвредят фашистките елементи и да се запази редът и спокойствието от някои други разложителни индивиди, наследени от буржоазния рай. И в двете наредби се разчита на възпитателното въздействие на колективния начин на живот в общежитията, а целта е да се помогне на низините, които са извършили грешки и престъпления, да бъдат превъзпитани и да се върнат наново в обществото като равноправни граждани, за да служат на своя народ и родина. Но между тях е налице радикална разлика: по отношение на криминалните престъпници репресивното задържане има една коригиращо-изправителна цел – те трябва да бъдат отклонени от неморалните им престъпни склонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в социално, морално и интелектуално отношение. Спрямо политически опасните лица такава стратегическа цел не може да съществува; тяхното репресивно задържане трябва да бъде тотална изолация на „реалната“ социална опасност; едно необратимо отхвърляне от социалистическото общество; всеобхватно и окончателно обезвреждане на „враговете на народа“⁹.

Въз основа на Указ № 56 на Правителството на ОФ от 21 септември 1945 г. е обнародвана Наредба-закон за учредяване на фонд „Трудово-възпитателни общежития“ към МВР.¹⁰ В нея формулата, използвана в Указ № 9, е променена на „лица, политически опасни за реда и сигурността в страната“. Според тази наредба в ТВО се настаняват на работа всички временно въдворени или задържани лица, едни като политически опасни, а други – вредни за реда и сигурността в страната, каквито са различните изнудвачи, комарджии, безделници, просяци, проститутки, сводници и

⁷ *Държавен вестник*, бр. 15 от 20 януари 1945 г.

⁸ Конституция на Българското Княжество. Търново, 1879, 4–5. Двете Наредби-закон са утвърдени на основание чл. 47 от Търновската конституция: „Ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика, то само в такъв случай Князът, по предложение на Министерския съвет и под обща отговорност на Министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение на първото, свикано след това Народно събрание.“

⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 6, л. 80–85.

¹⁰ *Държавен вестник*, бр. 267 от 15 ноември 1945 г.

други подобни. Целта е да се отклонят подобни лица от неморалните им и престъпни наклонности, да обикнат труда и привикнат към него, да осъзнаят грешките, да уредят своя живот по-добре и да станат полезни граждани на своето отечество. Те ще гарантират чрез своя собствен труд издръжката си през времето на задържането, ще обзаведат работилниците и общежитията си и няма да бъдат в тежест на държавния бюджет, както и ще могат да получат част от резултатите на своя труд за личните си нужди или тези на семействата си.

На 15 август 1946 г. влиза в реално действие Правилник за устройството на Трудово-възпитателните общежития и вътрешния ред в тях. В него са заложили основните положения за цялостното ръководство на общежитието, задълженията на управителя и на възпитателя. Управителят назначава един от въдворените за старши на група, който отговаря за реда, дисциплината и хигиената. Трудовата дейност е задължителна за всички задържани, а временното освобождаване от нея се допуска само по здравословни причини. Налице са обобщени трудови норми с изключение на видовете работа, които не могат да бъдат измервани. Заплащането се извършва при освобождаване на въдворения или сумите се изпращат на неговото семейство. Най-тежкото сред дисциплинарните наказания е „пълна изолация“ до десет денонощия, като пет от тях задържаният може да бъде поставен на хляб и вода. Налице са и санкциите „изпращане на по-тежка работа“ и „извънреден труд“, а също и представяне за „нов срок за въдворяване“ – особено при наличието на опити за бягство. В подобни случаи управителят изготвя доклад, въз основа на който се издава нова заповед за задържане. В правилника се определя и редът за освобождаването на „настанените“ в трудово-възпитателно общежитие, както и последващият милиционерско-административен надзор и наблюдение върху тях.¹¹

На 25 март 1948 г. е приет първият комунистически Закон за Народната милиция¹², като след този момент всички въдворявания се извършват въз основа на неговите чл. чл. 52, 53, 54 и 55.¹³ Първо, Народната милиция може да задържа и да изпраща в трудово-възпитателни общежития или на ново местожителство лица с фашистки и антинародни прояви, които са опасни за общественения ред, държавната сигурност или ако разпространяват зловердни и лъжливи слухове. Второ, същите строги мерки тя има право да взема и спрямо: изнудвачи, измамници и рецидивисти;

¹¹ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 317, л. 11-17.

¹² Държавен вестник, бр. 41 от 22 февруари 1948 г. На 20 февруари 1948 г. Великото народно събрание приема Закон за прехвърляне на затворите, поправителните домове и възпиталищата за непълнолетни от Министерство на правосъдието към Министерство на вътрешните работи, като към него се създава отдел „Затвори и ТВО“.

¹³ Държавен вестник, бр. 69 от 25 март 1948 г.

сводници, сутеньори и лица, опасни за обществения морал; комарджии, просяци и „елементи със скандално поведение“; спекуланти и черноборсаджии. Трето, всяко задържане и изпращане в трудово-възпитателни общежития или установяване на ново местожителство за криминално проявени лица се извършва със заповед на министъра на вътрешните работи, а за политически опасни лица – отново по негова заповед, след вземане на съгласието на главния прокурор.¹⁴ Срокът за престой в трудово-възпитателно общежитие е до една година, освен ако не бъде продължен с нова заповед.¹⁵ Установяването на ново местожителство бива два вида: постоянно или временно. За реда, дисциплината и устройството на трудово-възпитателните общежития се издава специален правилник. Лицата, които са установени на ново местожителство, не могат да го напускат без изричното разрешение на Народната милиция; в случай че е необходимо, би могло да им бъде наложено да се разписват всекидневно в местното управление. За онези въдворени, които нямат средства за препитание и не могат сами да си намерят работа след тяхното освобождаване от общежитието, Народната милиция взема мерки да им осигури трудова заетост.

На заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 6 юли 1950 г. е взето важното решение да бъде подготвен Правилник за въдворяване в трудово-възпитателни общежития. Стратегическата директива е в бъдеще „настаняването“ да се извършва изрично със санкцията на висшия партийен орган¹⁶. На 7 август 1951 г. е одобрена инструкция за работа на комисията, разглеждаща следствените дела на арестантите, подлежащи на въдворяване. В нея се определя кръгът от лицата, обект на задържане: комисията разглежда делата на онези криминални престъпници или политически опасни лица, които „не могат да бъдат съдени по обикновения

¹⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 512, л. 112. С Постановление на Министерския съвет за организиране на трудово-възпитателно общежитие от 27 април 1949 г. на МВР се предават островите Персин, Голяма бързина, Малка бързина, Милка, Щурчето, Магареца, Белица, Совата и Предела, намиращи се между Свищов и Белене.

¹⁵ Стоянова, П., Е. Илиев. *Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 18–19. През лятото на 1949 г. планът за работата на ТВО „Белене“ предвижда да се изградят бараки за 300-400 души. Към 2 септември в ТВО в цялата страна са въдворени 4500 души: 1. Димитрово (Перник), рудник „Богнадов дол“ – 1700 души; 2. Ножарево, Тутраканско – 2000 души; 3. Белене, Свищовско – 800 души. Специална комисия разглежда досиетата на всички задържани и представя списък за освобождаване на 1140 лица. В него са включени въдворени: със срок, изтичащ през септември–октомври 1949 г.; с по-дълъг срок, но ударници и с добро поведение; с недобро здравословно състояние или в пределна възраст; дребни и средни земеделски стопани, въдворени във връзка с изграждането на ТКЗС; трудещи се по произход и с тежко семейно положение и лица, нямали особени прояви. Към 15 октомври 1950 г. въдворените в ТВО „Белене“ са 1097 души, от които 357 – задържани повторно.

¹⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 951, л. 11.

ред или които по политически или други важни държавни съображения не е целесъобразно да бъдат съдени по него“. Комисията сама решава: кои лица трябва да бъдат изпратени от Държавна сигурност в ТВО и срока за тяхното въдворяване; тя взема решение и относно делата на подлежащите на изселване или преселване от забранените зони в определени райони на страната. При разглеждане на делата на арестувани шпиони, терористи, диверсанти, бегълци, а също и на преминали нелегално изменници, предатели, дезертъори и на всички „бивши категории“: полицаи, жандармеристи, агенти, провокатори, висши чиновници при МВР, съда, прокуратурата и дирекция на полицията, фашистки офицери, активни участници в буржоазните партии и организации и особено опасните престъпници и рецидивисти – комисията може да ги въдворява в ТВО за срок до седем години.¹⁷

На 8 февруари 1952 г. Политбюро на ЦК на БКП приема Инструкция за реда в трудово-възпитателните общежития. Според нея въдворявания и предсрочни освобождавания ще бъдат извършвани само с решение на въпросната комисия към МВР, която започва проверки в ТВО и категоризира списъците на въдворените. Основният извод: „в ТВО трябва да останат само непоправимо заклетите врагове, а не да се вкарва за щяло и нещяло“.¹⁸ На заседание на Политбюро от 4 юли 1953 г. и на пленум на ЦК на БКП от 11 юли е решено от ТВО да се освободят всички освен „най-опасните за социалния ред елементи“: към 25 юли в ТВО „Белене“ се намират 1913 въдворени; сред тях за контрареволуционна дейност – 1732, а за криминални престъпления – 181.¹⁹ Със Строго секретна заповед № 22

¹⁷ Решение „Б“ на Политбюро на ЦК на БКП – извадка от протокол „А“ № 223 от 7 август 1951 г.

¹⁸ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 106, л. 1–3.

¹⁹ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 106, л. 5–11. По решение на комисията от 1 февруари 1952 до 30 юли 1952 г. от ТВО са освободени 966 души, въдворени са нови 330, а на останалите 1993 са определени срокове за престой. До 31 декември 1952 г. са въдворени нови 212 политически и 75 криминални престъпници. В края на 1952 г. в ТВО се намират 2144 политически за контрареволуционна дейност и 204 криминални престъпници, или общо 2348 задържани. По категории са: 1. Бивши белогвардейци, участвали в окупационния корпус в Югославия, и за други вражески прояви – 5 души; 2. Бивши полицаи, извършили престъпления до 9 септември 1944 г., укрили се от Народния съд, или за по-късни вражески прояви – 262 души; 3. Бивши царски офицери – за престъпления до 9 септември 1944 г., укрили се от Народния съд, други помилвани, но с вражеска дейност – 173 души; 4. Провокатори и за предателство в БКП – 47 души; 5. Активни иванмихайловисти (ВМРО) – 41 души; 6. Лидери, бивши министри и други водачи на буржоазни и фашистки партии – 65 души; 7. Ръководещи и активни членове на БЗНС-НП и БРСДП, народни представители – 529 души; 8. Бивши водачи на легионери, ратници и други, проявили активна антинародна дейност – 66 души; 9. Заловени при подготовка или опит за бягство през границата – 26 души; 10. Ятаци и помагачи на горяните – 279 души; 11. Участници

от 5 август 1953 г.²⁰ на министъра на вътрешните работи са освободени 858 души; всички те са от опасната категория „политически“. Решението на комисията е мотивирано с факта, че при въдворяване трябва да се изхожда конкретно и индивидуално за всяко лице: тя предлага онези задържани, които не са опасни за обществения ред, които са престояли дълго време в ТВО, за които не съществуват достатъчно данни за съд или не е целесъобразно да бъдат съдени, да бъдат освободени. Тези, които не са съдени, и онези, които са съдени, но са престояли в затвора малко време и след освобождаването са продължили своята вражеска дейност, да бъдат дадени под съд. В резултат на това категорично заключение в ТВО „Белене“ остават 1055 души: 874 въдворени за контрареволуционна дейност, а 181 – за криминални престъпления. На заседание на Политбюро от 5 септември 1953 г. е потвърдено въпросното освобождаване и е решено да бъдат „разблокирани“ още 584 души. Спрямо останалите 485 въдворени ще бъде проведено предварително разследване, а след това те ще бъдат предадени на съд, който да постанови законни присъди. На освободените криминални престъпници е абсолютно забранено да живеят в столицата независимо дали преди задържането им са били софийски жители или не. Най-важното решение: ТВО „Белене“ се закрива²¹, а всички „особено опасни вражески и престъпни елементи“ се предават на легална съдебна процедура.

Междинно обобщение: при положение че ключовият проблем се изчерпва единствено с класова ненавист и политическа омраза към „свалените от власт експлоататорски класи“, комунистическият режим, вече тотално унищожил тяхното съществуване, би могъл да се завърне към правилата на нормалното управление. Но както на всички е добре известно, исторически и социално се случва точно обратното. В действителност

в нелегални контрареволуционни групи – 170 души; 12. Разпространители на слухове и вражеска пропаганда – 243 души; 13. Чужденци, влезли нелегално в страната – 31 души; 14. Анархисти с активна дейност – 43 души; 15. Сътрудници на царската полиция – 98 души; 16. Сътрудници на чуждо разузнаване – 91 души; 17. Криминални престъпници: рецидивисти, сводници и проститутки – 204 души.

²⁰ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 117, л. 56.

²¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1865, л. 2–3. Решението на Политбюро на ЦК на БКП за закриване на ТВО „Белене“, Протокол „А“ № 135, е прието на 5 септември 1953 г. „Да се закрие единственото в страната ТВО, в което са изпращани лица за контрареволуционни и криминални престъпления. Потвърждава освобождаването на въдворените 853 лица в ТВО „Белене“. От 1 септември да бъдат освободени още 584 въдворени. Да се проведе разследване на 475 въдворени и те да се предадат на съд. Освободените криминални престъпници да не се допускат да живеят в София. Да се вдигне изселническият режим на всички разселени семейства в страната. Изселването на семейства от постоянните им местожителства, без решение на съда, се забранява. Да се възстанови жителството на неправилно изселените семейства“.

генерализираната категория „обективни врагове“ – потенциални носители на социална опасност – надживява опозиционните партии, лидери и членове; надживява всички идеологически противници на БКП, като според динамиката на политическата ситуация биват разкривани все нови врагове: след „фашистката клика“, „експлоататорските класи“ и „народните врагове“ се раждат последователно понятията: „бивши хора“, „вражески елементи“, „злостни врагове“, „прикрити врагове“, „непримирими врагове“, „врагове с партиен билет“, „вражески контингент“, „вражеска емиграция“, „изменници на Родината“, „врагове на социализма“, „империалистически врагове“, „реакционни сили“, „световна реакция“ и т.н. И този всеобхватен, непрекъсващ и незавършващ процес винаги се разгръща под идеологическата рубрика за „изостряне на класовата борба“, която по необходимост политически налага „засилване на революционната бдителност“.²²

Ключовата причина за повторното откриване на ТВО „Белене“ в края на 1956 г. е „рязко повишеното обществено-политическо напрежение у нас“. Разбира се, то представлява един закъснял български резонанс на унгарските събития от есента на същата година. И поради това новото ръководство на ЦК на БКП начело с Тодор Живков провежда пленум през месец септември, на който са взети „решителни мерки“ против политическата и криминалната престъпност. В резултат – от 5 до 8 ноември в арестите на Държавна сигурност, Дирекция на народната милиция и районните управления на МВР са „прибрани“ 654 души, от които политически – 374, и криминални – 190. От първите 115 са дейци на земеделската опозиция

²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 520, л. 1–2. В Инструкция за повишаване на бдителността на партията до околийските, градските и районните комитети на БРП(к), която е резултат от Решението на Политбюро, приети на 29 юли 1948 г., се казва: „Със започване на дело полагането на основите на социализма у нас нашата страна навлезе в преходния период от капитализма към социализма. Пристъпи се практически към ликвидацията на експлоататорските класи, което неизбежно води към засилване на напрежението и изостряне на класовата борба. Последните месеци отбелязват редица факти, които нагледно показват, как лишението от класово господство, бивши експлоататорски елементи са се ориентирали към най-остри форми на борба срещу народната власт. Във връзка с това партията призовава към непримиримост и най-зорка бдителност спрямо класовите врагове – саботьорите, шпионите, предателите, спекулантите и дезорганизаторите на народното стопанство и решителна борба за тяхното пълно обезвредяване. Необходимо е всяко едно партийно ръководство и низова партийна организация да разработи подробен и конкретен план за поддържане на постоянна и висока революционна бдителност в редовете на партията към класовите врагове, като се ръководят от следните указания: 1. Системно и упорито възпитание на партийните кадри и членове в духа на беззаветна преданост и върност към партията, към делото на социализма и комунизма, в духа на най-строга революционна бдителност и класова омраза към враговете на социализма. 2. Заострена бдителност по чистотата на партията, разкриване и изгонване от редиците на партията на двуличниците, предателите и прикрилите се врагове, внимателно проучване кандидатите за членове и не позволяване на враговете да се вмъкнат в партийните редици.“

и 291 – хора, подкрепящи режима преди 9 септември 1944 г. Останалите са анархисти и представители на религиозни секти. С решение на Политбюро от 17 ноември 1956 г. ТВО „Белене“ е възстановено²³; в него „трябва да се въдворят най-опасните за реда и сигурността на страната вражески и престъпни елементи, настанили се на местожителство в София и в другите големи градове“.

На 4 декември 1956 г. излиза Указ № 468 на Президиума на Народното събрание за промяна на чл. 14 от Закона за народната милиция от 25 март 1948 г.²⁴ С него на органите на обществения ред се предоставя право не само да предлагат и осъществяват принудително изселване-административен надзор, а и да въдворяват криминално проявени лица и политически противници на властта – осъждани за престъпления срещу Народната република. Според въпросния указ настаняването в ТВО се извършва със санкцията и под надзора на Прокуратурата; на практика обаче това нормативно изискване не се спазва в редица от случаите. Неговият нов чл. 14 гласи: „При особено важни случаи спрямо лица, осъждани за престъпления срещу Народната република или такива, които с оглед на миналите и сегашните си антинародни прояви могат да съставляват опасност за обществения ред, спрямо рецидивисти, осъждани за престъпления против обществената и лична собственост, за разврат, подправка на документи и парични знаци, за насилия спрямо органите на властта или за хулиганство, както и спрямо лица, които нямат постоянно местожителство, съзнателно отбягват да се занимават с обществено-полезен труд или систематически се скитат из страната, Народната милиция с решение на министъра на вътрешните работи и с писмено съгласие на

²³ Протокол „Б“ № 9 от 17 ноември 1956 г. на заседание на Политбюро на ЦК на БКП, л. 4. Решение за повторно откриване на ТВО „Белене“: „Да се въдворят в ТВО в село Белене, Свищовско, най-опасните за реда и сигурността на страната вражески и престъпни елементи, настанили се на местожителство в София и други големи градове. Да се отнеме софийското жителство на ония капиталистически и кулашки елементи и разни криминални рецидивисти, за които са налице данни, че работят против народната власт и сега представляват обществено-опасни лица. Същите, настанили се в София след 9 септември 1944 г., да бъдат изпратени в предишните им местожителства и да бъдат настанени в собствените им домове или в домовете на техни близки. Настаняването на ония от тях, които нямат собствени домове или такива на близките им, да става след намиране на подходящи жилища в бившето им местожителство. Тази задача органите на МВР да решават съвместно с партийните комитети по места и с прокурорските органи. Възлага се на специална комисия да решава конкретно кои лица трябва да бъдат изселени от София. Задължават се окръжните и околийските комитети на Партията и народните съвети да съдействат за настаняването на изселените. Министерството на вътрешните работи, Министерството на правосъдието и Главната прокуратура да подработят срочно съответни законоположения за изпълнение на горните мероприятия. Подпис: Тодор Живков.“

²⁴ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 96, л. 1–2.

главния прокурор, могат да вземат мерките: а) принудително установяване на друго местожителство за определен срок или за постоянно; б) забраняване за напускане на местожителството за определен срок; в) настаняване за определен срок в ТВО, ръководени от МВР, под надзора на Прокуратурата. Срокът за престой в ТВО се определя от министъра на вътрешните работи и главния прокурор“.²⁵

На 22 декември 1956 г. със заповед на министъра на вътрешните работи ТВО „Белене“ е открито за втори път.²⁶ Към 10 февруари 1957 г., след приключване на предварителните следствия и освобождаването на част от задържаните, в него въдворените са 1120. Сред тях 247 са задържани за контрареволуционна дейност от цялата страна, а 873 са криминални рецидивисти, „опасни за обществения ред и морал“, най-вече от София. За всички изпратени в ТВО „Белене“ е взета „висшата санкция“ на главния прокурор. В периода между 21 януари и 29 февруари 1958 г. е предприета мащабна акция, в резултат на която значително нараства числеността на въдворените. Нейната цел е тотално прочистване на София от хулигани и други криминално проявени лица – задържани са общо 1085 души, от които 213 жени. Решението за провеждане на подобна „наказателна грижа“ е взето на заседание на Политбюро на 21 януари 1958 г. по доклад на Тодор Живков.²⁷ Същевременно по линия на Държавна сигурност са задържани и редица политически противници на властта – 263 лица, сред които 221 от страната и 42 от София. Резултатът: през юни 1958 г. в ТВО „Белене“ се намират 2729 въдворени, от които 262 са политически, а 349 – жени. Според данните в Общинския съвет на гр. Белене съвкупно за двата периода

²⁵ Хронологията на повторното откриване на ТВО „Белене“ през есента на 1956 г. е следната: 1) От 4 до 8 ноември 1956 г. МВР и ДС провеждат масова акция за „прибиране на опасните елементи“ въз основа на конкретни указания, директивно спуснати от Политбюро на ЦК на БКП; 2) На 3 декември 1956 г. Министерският съвет приема Постановление № 451, с което се предлага проектоуказ на Президиума на Народното събрание; със същия административен акт остров Белене с всички постройки и инвентар остава под разпореждането на МВР; 3) На 4 декември 1956 г. е издаден Указ № 468 на Президиума на Народното събрание; 4) На 22 декември 1956 г. със заповед на министъра на вътрешните работи Георги Цанков ТВО „Белене“ е открито повторно; 5) В резултат на всички тези действия отново е създаден и организиран отдел „Въдворяване и изселване“ към МВР.

²⁶ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 96, л. 14.

²⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3518, л. 1. Решение на Политбюро на ЦК на БКП за засилване на борбата против хулиганските прояви, Протокол „А“ № 33, от 21 януари 1958 г. „С цел да се засили борбата против някои зачестили хулигански прояви, счита за целесъобразно др. Георги Цанков да организира въдворяването на принудителен възпитателен труд на отявлените и вредните за обществения ред и спокойствие хулигани, крадци-рецидивисти и други разложени елементи. Др. Георги Цанков да вземе необходимите мерки против хулиганските прояви в туристическите хижи, за да се осигури спокойна обстановка за почивката на трудещите се.“

(1949–1953 г. и 1956–1959 г.) в ТВО „Белене“ са починали 154 лица; от тях 34 са въдворени за криминални прояви, а 120 – по политически причини. На 19 февруари 1959 г. министърът на вътрешните работи нарежда да се прегледат внимателно всички, които остават в ТВО, и така да се отсеят, че там да останат само непоправимите и действително класови врагове и престъпници. На 5 март 1959 г. е изпратено окръжно до началниците на МВР, с което те се предупреждават, че в бъдеще лица, които могат да се предадат на съд, не трябва да бъдат изпращани в ТВО. В него се подчертава и необходимостта от цялостното прилагане на класовия подход: да не се въдворяват лица в социално отношение от средите на трудещите се, а да се използват още по-широко и често средствата за въздействие върху нарушителите от обществени и професионални организации, от трудовите колективи на предприятия, стопанства и учреждения.²⁸

Второто закриване на ТВО „Белене“ се извършва от Политбюро на 27 август 1959 г. по доклад на Тодор Живков, който съдържа една-единствена точка: „Да се ликвидират трудово-възпитателните общежития в страната“.²⁹ За това свидетелства и изказването на министър-председателя Антон Югов, който само ден по-рано пред наши и чуждестранни журналисти заявява, че в „НРБ лагери няма“. Според доклада на министъра на вътрешните работи Георги Цанков към 1 септември 1959 г. в ТВО „Белене“ са въдворени 1423 лица, от които 276 за контрареволуционни намерения, а 1147 – за криминални прояви, които са опасни за обществения ред. В изпълнение на това политическо решение за ликвидиране на лагера са освободени всички задържани контрареволуционери, а от въдворените криминални – 931 лица, част от които са „пуснати на свобода“ след специално предупреждение, други са изпратени в затворите за изпълнение на влезлите им в сила присъди, а трети – привлечени към наказателна отговорност за престъпления, извършени преди и по време на тяхното „превъзпитателно пребиваване“. На практика остават 166 души: „непоправими рецидивисти, извънредно опасни за обществения ред и сигурност. Предлагаме Политбюро да вземе решение: 1. Да останат на тежък физически изправителен труд неосвободените досега въдворени; 2. Считама за целесъобразно МВР да има временно правото да изпраща на такъв труд лица, особено опасни за обществения ред; 3. МВР да разглежда резултатите от мерките по изправлението на тези лица и да освобождава онези, които показват осъзнаване“.³⁰

²⁸ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 117, л. 1, 49–52.

²⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3984, л. 9. Докладът на Тодор Живков не е приложен към архивната единица.

³⁰ АМВР, ф. 23, оп. 1. „Списък на въдворените в Белене“, Т. 4.

След второто закриване на ТВО „Белене“ на 27 август 1959 г. една голяма група от освободените лагерници-рецидивисти – според сведенията на Народната милиция – рязко повишава нивото на престъпността в страната и най-вече в София. Някои от тях проявяват особена наглост спрямо органите на властта с твърдението, че ТВО вече не съществуват и никой не може да ги изпрати, където и да е без присъда. Ръководството на МВР използва създадената обстановка, за да задържи най-закоравелите рецидивисти, и се обръща към висшето партийно ръководство процесът на въдворяване да продължи. По този начин се стига до откриването на ТВО край град Ловеч, което от 10 август 1961 г. се нарича Трудова група.³¹ Още в началото на септември 1959 г. са изпратени група от въдворени, които трябва да подготвят битовите условия за пристигането на основния контингент. Тя се състои от онези 166 задържани, първоначално оставени в ТВО „Белене“ за проверка на легалната възможност да бъдат съдени. Лагерът край Ловеч представлява върхът в репресивната политика на комунистическата власт; той е с най-тежък режим на задържане и с най-много извършени убийства. Заповедите за въдворяване са от една година; освобождаването на „превъзпиталите се“ става по преценка на лагерното ръководство. Но много често сроковете са удължавани по предложение на началник-лагера с одобрение на заместник-министъра на МВР Мирчо Спасов.³² Не само първата група, но и голяма част от всички въдворени в Трудова група – Ловеч, са криминални престъпници; някои от тях са задържани за втори и трети път.³³ В нея са „настанявани“ малък, но важен процент политически опасни лица; общо през лагера са преминали 1235 души; от тях 1142 – криминални, и 24 – политически; „смесени“ са 21 души, а за 48 няма данни. От 133 жени, настанени в „трудовия филиал“ в село

³¹ Писмено решение за създаването на ТВО „Ловеч“ не съществува. В протоколите от заседанията на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП са записвани само дневният ред и решенията. От личната стенограма на завеждащия отдел „Деловодство“ Георги Владиков през април 1962 г. става ясно, че писмено решение за създаването на лагера край Ловеч няма. По всяка вероятност това е „устно санкционирано“ от Политбюро на ЦК на БКП през септември–октомври 1959 г.

³² АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 95, л. 7–11. Според съществуващите данни през 1959 г. са освободени 9 души, през 1960 г. – 4, през 1961 г. – 337, а през 1962 г. – 462. Масово освобождаване е налице в края на август 1961 г. по повод 9 септември 1944 г. – 216 човека. Същевременно са изпращани от 50 до 200 души месечно, докато през август 1961 г. лагерът „побира“ 946 души при капацитет на помещението за 120 души.

³³ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. „Заповеди за освобождаване“, Т. 1. АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. „Заповеди за въдворяване“, Т. 1 и 2. От освободените през януари–февруари 1962 г., 462 лица – 237 са осъждани до пет пъти, 118 – до десет, и 34 – над десет. За първи път в Трудовата група са 309 лица, за втори – 114, за три и повече – 19. По време на пребиваване 21 лица са до три месеца, 55 – до шест, 303 – до една година, 39 – до две, и 24 – над две. Някои въдворени имат от 30 до 50 присъди, а неосъждани са само 9 лица.

Скравена, една е изпратена от Държавна сигурност – „за контакти с чужди дипломати“; останалите – от Народната милиция. В Трудовата група – Ловеч, принудително са „превъзпитавани“ и хомосексуалисти, на които е приписано някакво дребно провинение като повод за задържане; а също и хора с психични отклонения, тъй като въдворяването в ТВО представлява „адекватен“ начин за тяхната изолация. Нивото на смъртност сред хомосексуалистите е особено високо поради бруталните издевателства, на които са подлагани от страна на криминалните престъпници. За починалите сведения по месеци са налични след 1961 г.; до посочената дата са умрели 28 души, а общо починали – 147. Най-много убийства са извършени през август – ноември 1961 г. Затова на 5 август заместник-министърът на МВР Мирчо Спасов резюмира строго секретен документ, с който се определя процедурата за тайно пренасяне и анонимно погребение на труповете на лагеристи. От всички починали 7 души са въдворени по политически причини, 6 – по „смесени“, 123 – по криминални; а за 11 – няма данни.³⁴

На 5 април 1962 г. на заседание на Политбюро е обсъден въпросът „относно извършената проверка на режима в Трудова група – Ловеч. Всички изказали се категорично осъждат извращенията, допуснати в лагера; взето е общо решение за незабавното му закриване“.³⁵ Но внимателно трябва да се прецени „кои лагерници могат да бъдат освободени и кои трябва да се предадат на съд“. На 23 април 1962 г. комисията отива при трудовата

³⁴ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 111, 37–40. АМВР, ф. 23, оп. 1, „Списък на въдворените и починалите в Трудова група – Ловеч“. Към 13 март 1962 г. в Трудова група – Ловеч, се намират 253 души: 195 българи, 56 цигани, 1 евреин и 1 арменец. По окръзи: София-град – 69; Врачански – 19; Пловдивски – 15; Старозагорски – 18; София-окръг – 17; Търновски и Русенски – по 12; Бургаски – 9, от останалите окръзи – средно от 1 до 8 лица. От всички въдворени 12 са задържани за три месеца, 15 – за шест, 159 – за една година, 24 – за две, и 43 – над две. Сред тях 155 са за първи път в ТВО, 70 – за втори, и 28 – за трети или четвърти. 100 души са осъждани за криминални престъпления над десет пъти; 70 – между пет и десет; 74 – до пет, а 9 души не са осъждани. По възраст общо 1235 лица: до 18 г. – 15 души; от 18 до 30 г. – 343; от 30 до 40 г. – 506; от 40 до 50 г. – 246, и над 50 г. – 125.

³⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4749, л. 40. Заседание на Политбюро на ЦК на БКП, Протокол „А“ № 101, от 5 април 1962 г. „Точка IV. Относно извършената проверка на режима в трудовата група край гр. Ловеч. 1. Осъжда като порочен, несъвместим със социалистическата законност и морал, режима, установен в трудовата група край гр. Ловеч; 2. Трудовата група край гр. Ловеч (за мъже) и в с. Скравена (за жени) да се разформирова. Комисия с представители на МВР и Главна прокуратура, под непосредственото наблюдение на отдел „Административни органи“ на ЦК на БКП, да прецени най-внимателно кои хора, задържани в тези трудови групи, следва да бъдат освободени и кои закоравели престъпници ще се предадат на съдебните органи. Партийните комитети и организации, органите на МВР и народните съвети да вземат мерки за настаняване на подходяща работа на всеки бивш въдворен и затворник, като полагат усилия за тяхното превъзпитание; 3. Обръща най-сериозно внимание на бившето ръководство на МВР, че не е взело всички мерки за своевременно пресичане на всякакъв възможен произвол в трудовата група Ловеч.“

група в с. Скравена; всички 30 жени са освободени, като измежду тях няма подсъдими. От 24 до 27 април 1962 г. комисията проучва досиетата на въдворените в Трудова група – Ловеч. Освободени са 209 мъже, а петима „отиват на съд“³⁶. Със специална заповед Поделение 0789 е ликвидирано.³⁷

На второ място в комунистическата констелация от репресивни технологии за нелегитимно насилие е трудовата мобилизация: изходната точка е лятото на 1945 г., когато 440 души от София са мобилизирани трудово, тъй като не работят и се „шляят“ и поради това са категоризирани като „безделници“. На заседание от 23 юли 1945 г. ЦК на БРП(к) взема решение да предложи на правителството на ОФ да назначи специална комисия към Дирекция на народната милиция. Нейната задача е да освободи неправилно призованите и да изработи инструкция за определяне на условията за понататъшно изготвяне на списъци за мобилизиране. На свой ред административният отдел на Дирекция на народната милиция получава партийната директива за издирване и представяне на граждани, които не упражняват трудова дейност и водят „несоциалистически начин на живот“.³⁸

На 8 август 1946 г. XXVI Обикновено народно събрание приема Закон за трудово мобилизиране на безделници и празноскитаци.³⁹ Всички парламентарни групи подкрепят внесения законопроект, а изказванията на техните представители са показателни за специфичното разбиране на народната власт на понятията „труд“, „безделие“ и „празноскитане“. Например при дебатите представителят на „Звено“ заявява, че „това са младежи, синове и дъщери на заможни родители, които не се грижат за своя хляб и които досега в живота си не са узнали, че има и друг начин за изкарване на прехраната – чрез труд. Те са известните у нас като зози и суинги. Законът ще обхване и онези младежи и годни за работа граждани, които прекарват времето си в безделие и изкарват прехраната си чрез черна борса и спекула. Чрез него всички лентяи и безделници ще бъдат впрегнати в общественополезен труд“. А представителят на СДП допълва, че законопроектът е „продължение на Закона за трудовата повинност на Ал. Стамболийски и Наредбата за Трудово-възпитателните общежития. Той изцяло отговаря на духа на времето – да се издигне на мястото на капитала трудът като по-решаващ. Ние се борим всекиму да дадем според нуждите и да търсим от всекиго според силите“.⁴⁰

³⁶ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 103, л. 1-2, 5-7, 17.

³⁷ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 104, л. 1-2.

³⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 9, л. 1-2.

³⁹ *Държавен вестник*, бр. 198 от 30 август 1946 г.

⁴⁰ Стенографски дневници XVI ОНС, 1 РС, 91 заседание, 7 август 1946 г., 1032-1035.

Според „легалната“ сила на Закона за трудово мобилизиране на безделници и празноскитащи всички работоспособни български граждани от двата пола, навършили 16 години и не по-стари от 45 години за жените и 50 години за мъжете, които са се отдали на безделие, празноскитане или прекарват голямата част от времето си в питейни заведения, кафенета, барове, сладкарници и други подобни, се мобилизират на задължителен обществен труд. Трудовото мобилизиране цели да приучи безделниците и празноскитащите на полезен труд, да развие у тях любов към обществената работа, да премахне лошите им привички и да използва тяхната физическата енергия и умствените им способности за повдигане на производствата и благоустройството на страната. Трудът на мобилизираните ще бъде използван за общественополезни мероприятия: строеж на пътни настилки и железопътни линии, изграждане на канали, язовири и сгради, укрепване на пороища, корекции на реки, залесяване, обработване на държавни или обществени стопанства, работа в мини, кариери, фабрики, работилници и други подобни. Срокът за трудово мобилизиране е до половин година и не се зачита за трудова или военна служба. Лицата, които след освобождаването им в продължение на шест месеца не са започнали никаква общественополезна дейност, могат да бъдат принудително задържани за работа отново. От трудово мобилизиране се освобождават: болните или неспособните за физически труд; повиканите в редовната войска или в трудовите части десет дни преди тяхното явяване в казармата, а вече мобилизираните задължително се разпускат двадесет дни преди постъпването им на военна служба.

Трудовата мобилизация се извършва със заповед на министъра на вътрешните работи по доклад за всеки конкретен гражданин. Към МВР се създава отделение за „възпитателно преследване“ на безделници и празноскитащи, а към околийските управления – комисии, които имат за задача да издирват, регистрират и представят подобни лица. Заповедта за трудово мобилизиране може да се обжалва в рамките на седем дни пред специална комисия. Мобилизираните се разпределят в работни групи, отделно за мъжете и за жените, и се изпращат на принудителна работа в предварително определени места и обекти. Младежите между 16 до 20 години се организират в самостоятелни отряди, като се поставят при „особени условия“ за системно възпитание, просвета и труд. С цел те да бъдат подготвени и поправени се откриват технически работилници и образцови стопанства. Вземат се подходящи мерки за „цялостно просвещение и системно превъзпитание на мобилизираните в прогресивно-демократичен дух“. Всички обособени групи на трудова мобилизация се снабдяват с работна униформа на строителни войски. Те не се охраняват; трудът им се заплаща по норми, наднорменият труд – също. Онзи, който

се отклони от трудова мобилизация, се наказва със затвор до 3 години и глоба до 10 000 лв.⁴¹

Няма съмнение, че в редица случаи са мобилизирани граждани по причини и поводи, които принципно не съвпадат с квалифицираните от закона. Извънредно често трудовата изолация се прилага селективно: спрямо семействата, близките и роднините на въдворените в ТВО. Например в Окръжно № 3 от 18 февруари 1947 г. на Отделение за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите към МВР се обръща внимание да не се смесват лицата, които са във властовия обхват на двете Наредби-закон за ТВО, с онези, които са целеви обект на Закона за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите. В него се посочва още, че въдворяването в ТВО се извършва за нарушение на законите на страната, докато мобилизирането е за лица, които не работят.⁴² Въпреки това и през 1948 г. местните органи на властта предлагат за трудово мобилизиране граждани, „престъпили“ социалистическите закони или изразяващи опозиционни политически възгледи.

През 1949 г. вече е дадено едно по-широко тълкуване на закона и неговото поле на социално действие е значително разширено: в политическата категория „неработещи лица“ са добавени и уволнените за трудови провинения, изключените от училищата; живеещите за сметка на чужд труд, занимаващите се с черна борса, разпространителите на вредни слухове. Затова Министерски съвет на заседание, проведено на 8 април 1949 г., внася съществени изменения в Закона за трудова мобилизация на безделници и празноскитащи. Неговото име е променено на Закон за трудова мобилизация⁴³, а чл. 1 бива максимално генерализиран: „на трудова мобилизация подлежат всички граждани, които не извършват общественополезен труд или със своя начин на обществено поведение застрашават обществения ред и морал“. По този начин през 1949 г. значително се увеличава броят на заможните, които са вражески настроени, като по-голямата част от представените са активни врагове на народната власт.⁴⁴ И така се оказва, че при разпределението по обекти основният критерий е политическата принадлежност на трудово мобилизираните: безпартийните и бедните работят във и около гр. София и с. Голямо Малово, а останалите – „активните врагове на народната власт“ – се изпращат на корекцията на р. Искър и на отводнителните канали в Бръшлянската и Айдемировската долина. През 1947 г. те строят пътя между селата Бащино и Босна в Добруджа; разширяват шосето София – Варна при участъка на

⁴¹ ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 475, л. 17–19.

⁴² АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 117, л. 52.

⁴³ *Държавен вестник*, бр. 104 от 9 май 1949 г.

⁴⁴ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 117, л. 53.

с. Микре, Ловешко; правят корекция около гр. Червен бряг и насипи на устието на р. Искър; извършват разкопки при с. Гиген и работят в земеделските стопанства на конезаводите в Плевенско и Шуменско.

През 1949 г. Отделението за трудова мобилизация към МВР определя важни обекти за принудителен труд: напоителен канал в с. Чомаковци, Силистренско: 700 души; корекция на р. Искър при Гигенската махала, Никополско, и с. Оряховица, Плевенско: 250 души; доизграждане на моста при с. Гиген, Никополско: 100 души; напоителен канал при с. Голямо Малово, Годечко: 150-200 души; корекция на р. Лесновска между селата Робертово, Новоселско и Долни Богров, Софийско: 300 души; работа в тухларната фабрика „Г. Манасиев“ при с. Красно село, София: 50 души; строеж на МВР: 80 души; направа на отводнителни канали в Бръшлянската и Айдемировската низина: 1400 души; изграждане на отводнителни канали и на диги при Видин-Видбол: 600-700 души. Налице е работа за 300 младежи в с. Чомаковци, Белослатинско, и за 350 в с. Гиген, Никополско; за София са необходими 200. За 300 жени е подготвен обект: напоителен канал между селата Релесец-Чомаковци, но работата е изоставена и са определени само земеделски стопанства. На практика мобилизираните жени са разпръснати на групи от по 50-150 из цялата страна.

Броят на трудовомобилизираните през целия период на използването на този властови инструмент от 30 август 1946 до 21 септември 1950 г. е средногодишно от 3000 до 5000 души, сред които 1000 – 1500 жени.⁴⁵ Според комуниста министър Антон Югов за разлика от 1946, 1947 и 1948 г., когато законът е прилаган в „пълен обем“, през 1949 г. той вече има „ограничено приложение“, а през 1950 г. губи своя смисъл най-вече заради „рязкото намаляване на контингента“, подлаган на трудова мобилизация. А Министерски съвет на свое заседание, проведено на 21 септември, предлага на Президиума на Народното събрание да издаде Указ за неговата отмяна: според официалните данни след това политическо решение в НРБ не е провеждана трудова мобилизация на „несоциалистически граждани“.⁴⁶

⁴⁵ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 117, л. 53–54. През периода от 30 август 1946 г. до 21 септември 1950 г. лагери на „Трудова мобилизация“ са организирани в селищата: Асеновград, Пловдивско; Белене, Плевенско; Биримирици, Софийско; Байкал, Плевенско; Бреница, Врачанско; Бръшлян, Бургаско; Гиген, Плевенско; Горна Оряховица, Великотърновско; Горник, Плевенско; Долни Богров, Софийско; Койнаре, Врачанско; Копривщица, Софийско; Косово поле, Монтанско; Костелево, Врачанско; Крушовене, Плевенско; Куртово Конаре, Пловдивско; Кътина, Софийско; Микре, Ловешко; Никополско-Беленска низина, Видинско; Оброчище, Добричко; Ореховица, Монтанско; Прослав, Пловдивско; Садово, Пловдивско; Славовица, Плевенско; Сухаче, Врачанско; Майско, Ловешко; Тутракан, Плевенско; Чифлик-Клементина, Плевенско; Чомаковци, Врачанско; яз. „В. Коларов“, Пазарджишко; яз. „Г. Димитров“, Старозагорско; яз. „Росица“, Ловешко; Янчова поляна, край с. Оброчище, Добричко.

⁴⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 5, а.е. 2428, л. 1–3.

На трето място в комунистическата констелация от репресивни технологии на нелегитимно насилие се намират масовите изселвания, прилагани през целия период след 1945 г., включително и през последната – 1989 г. „Изселването“ като властови инструмент срещу опозиционните противници и криминалния контингент „ударно“ е използвано от тоталитарния режим. Неговото прилагане има за крайна цел да разкъса социалните връзки на определени групи и индивиди помежду им и да минимализира всякакви прояви на организирана съпротива срещу политическата власт. От 9 септември 1944 г. до 30 декември 1953 г. то се извършва въз основа на чл. 6, б. „б“ от Наредбата за временно ограничаване заселването и запазване спокойствието и сигурността в София.⁴⁷ Но заедно с това нередко е използвана и старата форма на „интерниране с разписване“ на новото местожителство.

Първото масово изселване, пряко осъществено от Държавна сигурност, е проведено през есента на 1945 г. Неговият обхват е предварително определен: то засяга 184 семейства с 326 члена на осъдени от Народния съд регенти, министри, царски съветници, народни представители и други „бивши хора“. До края на 1945 г. от тях са освободени 180 семейства с 322 члена. С ново местожителство остават четири семейства от фамилиите на Богдан Филев, Добри Божилов, Иван Гологанов и Стоил Драганов. Освен тях са изселени и други 266 лица, от които до края на същата година са освободени 206.⁴⁸ През 1946 г. се провеждат две масови акции за изселване от София: през юли и септември, а през 1947 г. – през октомври.

Идеологическият постулат за „ускоряване на революционния процес“ пряко рефлектира върху цикличността и мащаба на изселванията. Така например след решенията на XVI-ия пленум на ЦК на БРП(к) се приемат конкретни настъпателни мерки за „засилване на социалистическата бдителност“ и кръгът на категориите за интерниране е разширен: на заседание от 21 юли 1948 г. Политбюро разпорежда да се изселят от столицата и големите градове уволнени офицери, лишени от права адвокати, индустриалци, търговци и други такива и да се ускори прочистването на граничните райони от „неблагонадеждни елементи“ и най-вече от семействата на избягалите в Турция и Гърция.⁴⁹ Нова вълна, или трето

⁴⁷ *Държавен вестник*, бр. 282 от 13 декември 1943 г.; *Държавен вестник*, бр. 59 от 14 март 1945 г.; *Държавен вестник*, бр. 33 от 11 февруари 1947 г.

⁴⁸ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 111, л. 1.

⁴⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 520, л. 1–3. Решение № 132 на Политбюро на ЦК на БКП за засилване на бдителността, органите на сигурността и репресивните мерки от 21 юли 1948 г. Според него „въпросът за бдителността не трябва да се смята като временна мярка, а като постоянна задача на нашата партия, която трябва правилно да бъде разбрана и непрестанно да се призовават както членовете на партията, така и целия народ към бдителност по отношение на класовия враг. Освен това призивът към бдителност да не се разбира само

разширение на обхвата на изселванията, е налице месец по-късно: на 19 август 1948 г. Политбюро решава чистката на София от „враждебни и реакционни елементи“ да продължи масирано и да се подготви провеждането на „известно прочистване“ от вражески елементи в градовете Пловдив, Бургас, Варна, Русе, Търново, Габрово и Перник. Списъците на представените за „заточение“ се разглеждат и проверяват от специална комисия, която обсъжда и всички евентуални възражения.⁵⁰

През 1949 г. масовите интернирания започват на 2 април и без прекъсване продължават до 20 декември. Секретариатът на ЦК на БКП се занимава специално с въпроса за изработване на диференциран подход към изселваните. В извънреден доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христовов, озаглавен „Относно категоризацията на враговете на народната власт, изселването на същите и настаняването им в специални райони“, се оформят четири категории, за които се предвижда прилагането тази „превантивна мярка“. Първата категория се състои от най-опасните, злостни и непримирими врагове, способни и готови всеки момент организирано да действат срещу народната власт: тук влизат бивши началници, агенти и служители в полицията и Държавна сигурност, уволнени царски офицери, михайловисти, индустриалци, близки на осъдените на смърт от Народния съд, белогвардейци, уличени в шпионаж турци. Те трябва да бъдат „депортирани“ в Северна България, като дотогава се изпратят на трудови обекти, а семействата им се изселят от големите градове. Към втората категория се отнасят подобни лица, които обаче за разлика от първите привидно са се примирили, а семействата им не са злобно настроени против народната власт. За тях се предлага да се изселят в специални райони, където сами да си построят селища, като им се даде земя и им се отпуснат заеми. Третата категория са изселените от София и големите градове на страната; за тях се предвижда да се заселят в определени села на Северна България, които са изоставени от заминалите за Турция български граждани. Препоръката е да не им се пречи при

като пропаганда, а да бъде подкрепен с редица мерки, както срещу конкретните прояви на враговете, така и срещу известни вражески категории, които могат да представляват постоянна угроза срещу народната власт. Да се задържат най-активните дейатели от бившите опозиционни партии, като част от тях да бъдат изпратени на принудителна работа. Да се създаде специален лагер за всички уволнени офицери за фашистка дейност. Да се изселят от София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Габрово и другите по-големи градове в страната уволнени офицери, лишени адвокати, индустриалци и други, някои от които, особено по-злостните, да бъдат изпратени на принудителна работа и въдворени в ТВО. Възлага се на Държавна сигурност да подготви списъците и местата за лицата, които трябва да бъдат изселени и въдворени. Щателно да се проучат и подготвят трудови лагери. Да се ускори прочистването на граничните райони от неблагонадеждни елементи и на първо място от семействата на забягналите в Гърция и Турция лица.“

⁵⁰ ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 328, л. 101.

настаняване на работа, но на подходящи обекти, където не биха могли да извършат каквито и да е саботажи, диверсии и вредителства, в държавни земеделски стопанства, тухларни, малки кооперации, текстилни фабрики и други. Четвъртата категория са примирилите се с новата власт умерени бивши буржоазни кръгове, неудобни за служба в армията офицери, изключени студенти, лишени от права адвокати, бивши собственици на национализирани предприятия и други. Те не представляват реална опасност за народната власт, но превантивно трябва да бъдат наложени ограничения за тяхното приемане на работа там, където биха могли да извършат престъпления срещу социалистическата собственост. За последните две категории ясно се препоръчва на партийните и административните органи да ги подпомогнат за настаняване на работа, за да не се поощрява тяхното озлобление и да не се отдадат на безделие, кражби, мошеничества и бандитизъм.⁵¹

На 25 октомври 1949 г. Секретариатът на ЦК на БКП категорично одобрява предложението да се състави комисия, която да проучи и да предложи местата, където ще бъдат изградени специални селища за политически опасните лица и техните семейства.⁵²

На 13 септември 1950 г. министърът на вътрешните работи Руси Христов внася доклад до министър-председателя Вълко Червенков относно лишаването от софийско местожителство и изселването на жители от столицата, който веднага е предложен на Политбюро за обсъждане. Неговото решение предвижда незабавно да бъдат интернирани преселените се в София след 9 септември 1944 г. бивши индустриалци, осъдени от Народния съд, заличени адвокати, уволнени офицери и други държавни служители, както и всички действителни врагове. На комисия, ръководена от Тодор Живков, се възлага още веднъж детайлно да проучи списъка на предложените за изселване и да го внесе в Политбюро за окончателно решение. На интернираните предварително трябва да бъде осигурена постоянна работа, от гледна точка на която те да бъдат насочвани към ново местожителство. Подтекстът е очевиден: изселването на „бившите заможни слоеве“ цели да доведе до изземване на техните жилища. Предвижда се разпределението на освободените домове да се извършва централно: според „личните заслуги към народната власт“.⁵³

Комисията по изселването начело с Тодор Живков разглежда 2500 досиета на предложените от МВР за лишаване от жителство и изселване 3487 семейства и 436 отделни лица. От тях за въдворяване категорично се предлагат 180 души, които са били на служба във фашистката полиция;

⁵¹ ЦДА, ф. 136, оп. 5, а.е. 328, л. 6–7.

⁵² ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 594, л. 4–5.

⁵³ ЦДА, ф. 136, оп. 6, а.е. 1031, л. 2.

184 души, извършили убийства на партизани, участвали в палежи, грабежи и издевателства; 61 души, дошли в София след 9 септември 1944 г., „за да се прикрият от народната власт“; 298 души „със съмнителни връзки с легации на капиталистически страни“; 82 души, притежаващи имоти в провинцията. „За облекчение на жилищната криза“ в София се разрешава на МВР да проведе изселване с лишаване от жителство на онези, които притежават имоти в провинцията и не заемат служба, която налага оставане в столицата, както и на лицата, засегнати от социалистическите закони и успели да се преселят в нея. На всички тях не се разрешава заселване по западната и южната граница, а също и в Пловдив, Варна, Стара Загора, Ямбол, Казанлък, Бургас, Шумен, Русе, Плевен, Видин, Благоевград и Хасково.⁵⁴ Предвидено е в бъдеще всички изселвания да се извършват строго индивидуално чрез политическа преценка за всеки интерниран.

През 1951, 1952 и 1953 г. изселванията продължават масово и усилено. По години интернираните семейства се разпределят: 1946 г. – 62; 1947 г. – 68; 1948 г. – 1666; 1949 г. – 1595; 1950 г. – 1476; 1951 г. – 1299; 1952 г. – 556, и 1953 г. – 34. Накратко от 9 септември 1944 г. до 20 август 1953 г. в страната са разселени 7025 семейства с 24 624 члена, от които са „възстановени“ 269 семейства с 1234 члена, т.е. към 20 август 1953 г. са разселени 6756 семейства с 23 390 члена. От София са изселени 2548 семейства с 5075 члена, а от граничните райони и големите градове – 4206 и 18315. Политически причини: интернирани поради факта, че имат „близки – изменници на Родината“ – 2397 семейства с 9739 члена, или поради квалификацията, че са „неудобни“ за граничните райони и големите градове като „врагове на народната власт“ и „ятаци и помагачи на бандити“ – 4359 и 13 651.⁵⁵

На 4 юли 1953 г. Политбюро излиза с решение, потвърдено и от пленум на ЦК на БКП, което предвижда да се реши въпросът за разселените и изселените по разни причини български граждани.⁵⁶ На негово заседание

⁵⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 6, а.е. 1090, л. 4.

⁵⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1865, л. 13–14. Семействата са изселени от окръзите: 1. София-град – 2548 семейства с 5075 члена; 2. Софийски окръг – 278 с 1027 члена; 3. Благоевградски – 949 с 4695 члена; 4. Врачански – 714 с 2715 члена; 5. Пловдивски – 614 с 3156 члена; 6. Хасковски – 987 с 4386 члена; 7. Бургаски – 327 с 1267 члена; Старозагорски – 52 с 252 члена; 8. Търновски – 19 с 252 члена; 9. Сталински (Варненски) – 268 с 728 члена. Обратно, семействата са заселени в окръзите: 1. Софийски – 455 семейства с 1267 члена; 2. Благоевградски – 13 с 33 члена; 3. Врачански – 544 с 1615 члена; 4. Пловдивски – 193 с 699 члена; 5. Хасковски – 3 с 15 члена; 6. Бургаски – 284 с 889 члена; 7. Старозагорски – 465 с 1 639 члена; 8. Търновски – 1 060 с 4 254 члена; 9. Коларовградски (Шуменски) – 678 с 2186 члена; 10. Плевенски – 1066 с 4206 члена; 11. Русенски – 910 с 3558 члена; 12. Сталински (Варненски) – 629 с 2182 члена. Извън държавните граници на НРБ са се „заселили“ 101 семейства с 561 члена.

⁵⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 6, а.е. 1092, л. 2.

от 5 септември 1953 г. е прието да се забрани интернирането без законно решение от съд; да се вдигне изселническият режим на всички разселени семейства; да се възстанови старото жителство на „неправилно засегнатите“ семейства или на отделни техни членове. Възстановяването на жителството на изселените в София, Пловдив, Варна, Бургас, Благоевград и граничните райони по южната и западната граница става единствено след конкретна преценка на министъра на вътрешните работи.⁵⁷ На 22 октомври 1953 г. Политбюро възлага на специална комисия да решава въпросите, възникнали във връзка с „масовото завръщане“ на интернираните в местата на постоянното им местожителство. Един месец по-късно са отменени и ограниченията, предвидени в решението от 5 септември 1953 г., според което изселените не могат да живеят в редица големи градове. Изключение представляват онези случаи, когато по силата на законна присъда е извършена пълна конфискация на тяхната собственост. На МВР е възложено да изпълни директивата на Политбюро с цел бъдат премахнати всякакви неуредици около завръщащите се изселници.⁵⁸

В края на 1956 г. сме свидетели на постепенното надигане на нов репресивен цикъл: масовите изселвания се прилагат като „ударно“ насилие за нелегитимно упражняване на политическата власт. С решението на Политбюро от 17 ноември 1956 г. за възстановяване на ТВО в НРБ се предвижда и отнемането на софийското жителство на ония капиталистически и кулашки елементи и разни криминални рецидивисти, за които има налични данни, че работят против народната власт и сега представляват обществено опасни лица. Същите, настанили се в София след 9 септември 1944 г., да бъдат изпратени в предишните им местожителства и да бъдат настанени в собствените им домове или при техни близки. Настаняването на ония от тях, които нямат собствени домове или такива на близките им, да става след намиране на подходящи жилища в бившето им местожител-

⁵⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1918, л. 4. Решение на Политбюро на ЦК на БКП, Протокол „А“ № 135, от 5 септември 1953 г.: „За да се облекчи положението на изселените семейства и поправят допуснатите грешки при изселването Политбюро реши: а) изселването на семейства от постоянните им местожителства се забранява; б) одобрява да се вдигне изселническият режим на всички разселени семейства в страната; в) одобрява да се възстанови жителството на неправилно изселените семейства или на отделни техни членове, като бъдат настанени в квартирите, които са обитавали до изселването им; г) може да бъде възстановено жителството и на някои изселени семейства или членове на същите, ако с държанието си на дело са доказали, че са се отказали изцяло от вражестката си и престъпна дейност и че подкрепят мероприятията на народната власт. Възстановяването да става със заповед на министъра на вътрешните работи след конкретна преценка за всяко семейство или за всеки отделен член.“

⁵⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1951, л. 1.

ство. На специална комисия е възложено конкретно да реши кои лица ще бъдат изселени.⁵⁹

През различните години след 1956 г. масовите интернирания се извършват с варираща степен на интензивност. За тяхната планирана реализация към районните управления на МВР в София са създадени особени комисии, които да разглеждат предложения, направени от местните милиционерски поделения: за изселване на наблюдаваните като „противници на властта“ и на лица, пристигнали в София след 9 септември 1944 г. – всички те са излезли от затворите и лагерите преди две-три години. На свой ред в МВР е създадена специална работна група, чиято задача е да филтрира направени от районните комисии предложения: чрез изграждането на този координиран институционален механизъм и в изпълнение на решението на Политбюро и Указ № 468 на Президиума на Народното събрание към 26 април 1957 г. от София по политически причини са изселени 384 семейства, а за 532 са подготвени документи за разселване.⁶⁰ На 16 май 1957 г. Политбюро приема директива временно да бъдат спрени интерниранията на „вражески елементи“ от столицата, а ако са налице предложения от МВР, въпросът да се решава конкретно, като винаги се взема мнението на висшето партийно ръководство.⁶¹

След закриването на лагера край Ловеч през лятото на 1962 г. политическата стратегия е категорична: изселванията да се използват в по-широка степен като начин за борба с противообществените прояви, които се движат на границата на закононарушенията. Поради тази причина през същата година са интернирани 353 души, от които 315 мъже и 38 жени. Заедно с тях са изселени и семействата им – общо 740 души. По предложение на Тодор Живков на заседание на Политбюро, проведено на 31 май 1962 г., е внесен проект за Указ за засилване на борбата против лицата, отклоняващи се от общественополезен труд и водещи паразитен начин на живот.⁶² С неговото приемане се променя и съществуващото „легално положение“, при което изселванията и въдворяванията се извършват въз основа на чл. 14 от Указа за Народната милиция; те вече стават „законни правомощия“ на съда, а не на милиционерско-административния апарат. Въпросният указ предвижда две мерки за обществено въздействие върху отклоняващите се

⁵⁹ Протокол „Б“ № 9 от 17 ноември 1956 г. на заседание на Политбюро на ЦК на БКП, л. 5.

⁶⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3255, л. 83.

⁶¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1918, л. 5. Съществуващите данни показват, че през периода 1958–1961 г. за цялата страна по линия на Народната милиция са изселени 1651 семейства. Заедно с интернираните по линия на Държавна сигурност те общо са 2035 семейства с 8000 члена. От София са изселени 1110 семейства, а останалите са от София-окръг, Плевен, Русе, Пазарджик, Гърново, Перник, Шумен, Видин и Разград.

⁶² *Известия*, бр. 64 от 19 юни 1962 г.

от общественополезен труд и водещи паразитен начин на живот. Първата е принудително настаняване на работа по местоживеене или в друго населено място на територията на окръга за срок от шест месеца до две години с решение на съда. Втората – установяване на ново местожителство от две до пет години със задължително настаняване на работа и конфискация на имуществото, също постановена чрез съдебно решение.

На 2 август 1962 г., непосредствено след закриването на лагера край Ловеч, Политбюро разглежда цялостно въпроса за зачестилите противообществени прояви и дава директивни указания за задържането на всички хулигани и безделници, провеждането на публични съдебни процеси и изпращането им на принудителна работа.⁶³ На територията на остров Персин отново се извършват масови заселвания, а оттам се изпращат различни групи от интернирани за работа във вътрешността на страната (в Ихтиман и Самоков). За заселване са използвани и селата Оброчище и Рогозина, Добричко, а също така и някои села в близост до град Шумен.⁶⁴

Според доклада на министъра на вътрешните работи, главния прокурор и министъра на правосъдието от 31 декември 1964 г. „за близо две години от София и окръжните градове са изселени 754 души. Те са настанени на работа в земеделски и горски стопанства, каменни кариери, мини и други подобни обекти. Голяма част от тях се включват добре във възложената им работа и съдействат за изпълнението на плановете. Някои обаче отказват да работят, отдават се на пианство, крадат, бягат от работа и разлагат дисциплината. Подобни лица трябва бързо да бъдат изолирани от останалите изселени. Досега 38 души от тях са изпратени на остров Персин, като са придадени на работа в ДЗС – Белене. Те не могат да напускат острова без разрешение на началника на поделението, което охранява ТПО за затворници“.⁶⁵

⁶³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4879, л. 8–9. Решение на Политбюро на ЦК на БКП за засилване на борбата против хулиганските прояви, Протокол „А“ № 33, от 2 август 1962 г. „Във връзка със зачестилите противообществени прояви Политбюро на ЦК на БКП смята за целесъобразно: 1. Да се вземат мерки всички хулигани и безделници да бъдат задържани и по силата на Указа за засилване на борбата против лицата, отклоняващи се от общественополезен труд и водещи противобществен паразитен начин на живот да бъдат изпратени на принудителна работа; 2. Да се организира публични съдебни процеси и на провинилите се хулигани да се дават максимални присъди, които да се публикуват в пресата.“

⁶⁴ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 107, л. 1–3.

⁶⁵ АМВР, ф. 23, оп. 1, а.е. 111, л. 4. През периода от 1963 до 1967 г. най-много изселени има от София – 304, Пловдив – 70, и Варна – 41. Според причините за интерниране най-голям е броят на извършителите на кражби – 389 души; хулиганство – 105; „неморални деяния“ – 71. По възраст те се разпределят: 20-30 години – 68 души; 30-40 години – 228; 40-50 години – 237. Към 1 юни 1967 г. общо изселените за страната са 714 души (621 мъже и 93 жени). Част от тях са заселени обратно по родните им места, а друга част събрани в някои „подходящи за това селища“.

На 11 ноември 1971 г. ЦК на БКП взема решение за борба срещу „моралната разложеност на някои български граждани“. С него за пореден път са предприети изселвания на граждани, квалифицирани от съда като нравствено разпуснати.⁶⁶

На 24 февруари 1972 г. ЦК на БКП не възразява министърът на вътрешните работи заедно с главния прокурор и отдел „Народни съвети“ при Държавния съвет да определят места за настаняване на лица, водещи неморален начин на живот.⁶⁷

Не съществуват архивни свидетелства, но по неофициални сведения след подписването на Хелзинските споразумения от 1975 г., по които НРБ е договорна страна, интерниранията намаляват, а след 1979 г. формално се „прекратяват“.

Поредната вълна от изселвания е регистрирана в началото на 80-те години, свързана с масова милиционерска проверка на личните паспорти в работно време в София. Въз основа на подзаконов акт за засиленото прилагане на принудителни административни мярки всички задържани са изпращани в с. Дебелт, Бургаско, където един месец трябва принудително да работят в металургичния завод.

През 1984–1985 г. е налице нов цикъл на масови интернирания в резултат от стратегическото решение на Политбюро на ЦК на БКП за насилствено провеждане на „Възродителен процес“: 400 преименувани български турци са въдворени на остров Персин. А всички добре знаем какво точно се случи през лятото на 1989 г. по повод „Голямата екскурзия“, когато стотици хиляди български граждани от турски произход принудително напуснаха НРБ.

Историята помни: българският тоталитаризъм умря като етнически расизъм; геноцидът, проведен от комунистически режим срещу собственото му население, неизбежно приключи с депортация, която трябваше окончателно да ликвидира социалната (биологичната) опасност, застрашително надвиснала над националната хомогенност на социалистическото общество.

⁶⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4799, л. 3.

⁶⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1962, л. 1. За принудително заселване на български граждани в началото на 1972 г. се предвиждат: с. Милчина лъка, Видинско; с. Ножарево, Силистренско; с. (град) Гурково, Старозагорско; с. Белица, Добричко; Габровница край с. Скобелево, Казанлъшко; с. Генерал Тошево, Добричко; с. Кранево, Балчишко; с. Крупен, Добричко; с. Мътница, Шуменско; с. Черни Вит и с. Черни Осъм, Ловешко.

COMMUNISM AND SOCIAL DANGER: A GENUINE GENEALOGY OF THE BULGARIAN CASE

Martin Kanoushev

Summary

The ultimate purpose of this article is theoretical validate and empirical demonstrate a fundamental sociological thesis: the entire developments history of the Communist Bulgaria represents a specific genealogy of construction, codification, modification, intensification and multiplication into the all social spheres, institutional structures and normative practices of the social danger with different never-ending for socialist society reincarnations. Three are the major repressive mechanisms of the illegitimate violence, which strategic are executed by communist regime for exclusion, isolation and annihilation of the social danger, generalized in categorical figure of the objective enemy: incarcerations (correctional-labour camps), labour mobilization and mass evictions (internments). In reality, an all-embracing security system of measures of compulsion functioning here as sovereign punitive power, simultaneously with socialist law, legislation and justice; a system for terroristic, intensive and brutal violence, through the medium of irreversibly ought to make harmless all enemies of the people, and which is a key political instrument for building of the communist society in the People's Republic of Bulgaria.

КАК МАЙОР „КРЪСТЕВ“ СЕ ПРЕВЪРНА В „ЮДА“? БЯГСТВОТО НА ВЛАДИМИР КОСТОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ

Момчил Методиев

На 4 юли 1977 г. резидентът на Първо главно управление в Париж Димо Станков с телеграма-светкавица информира Центъра в София за изчезването на подчинения му разузнавач с кодово име „Кръстев“, който не се е явявал на работа от 27 юни. Всъщност „Кръстев“ е в неизвестност от 24 юни, петък, когато си е тръгнал от посолството, а в първия работен ден след това резидентът е намерил оставена от него кратка бележка, че заминава за провинцията и че за 29 юни има насрочена среща с разработвания обект от американското посолство, наричан с кодовото име Бил-2. За изчезването се разбира едва на 4 юли, когато в 11.30 ч. в посолството се обадил собственикът на квартирата, в която живеел Владимир Костов, с искане да предаде вещите му. Дипломати от легацията веднага отишли на адреса, за да установят, че квартирата е празна. „Смятам, че Костов и семейството му са поставени при някакво тежко положение, когато не са в състояние да се обадят на посолството, но къде и от кого засега не е ясно“¹, заключава Станков.

Така е поставено началото на един от най-големите провали на българското разузнаване през комунизма, свързан с изчезването на оперативния работник Владимир Костов с кодово име „Кръстев“, известен в цяла България журналист и кореспондент на Българската телевизия в Париж. Ситуацията започва да се прояснява едва през следващите дни, докогато цялата комуникация от Париж към София носи гриф „Светкавица“. Дни по-късно в посолството се получава писмо, изпратено още на 27 юни 1977 г., с което Костов подава своята оставка „от всички заемани... постове

¹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, Приложение 1, л. 1-10.

в български учреждения“. И накратко обяснява мотивите си: „Причината за това мое решение е политическа: убедих се, че линията, следвана от държавното и партийното ръководство на нашата страна, представлява сериозна заплаха за националната независимост на България и българското национално съзнание.“²

След една година, на 26 август 1978 г., в парижкото метро Костов е пронизан с отровна сачма. Две седмици по-късно в Лондон с такава отровна сачма, изстреляна от устройство, скрито в чадър, е убит писателят и критик на комунистическия режим Георги Марков. Владимир Костов оцелява от атентата, а впоследствие написва и книгата „Българският чадър“, както по цял свят стават известни тези нападения над критиците на режима в България. Издадена в Париж през 1986 г., по обясними причини книгата е преведена на български едва през 1990 г.³

Владимир Костов е най-известният казус на български разузнавач през комунизма, напуснал страната, за да поиска политическо убежище на Запад. Поради публичното му присъствие като журналист случаят не може да бъде прикрит и от българската общественост. Самият Костов също не се опитва да омаловажи своите действия, като почти веднага след „бягството“⁴ дава пресконференция, в която не скрива и истината за своята работа за българските специални служби. Провалът за тях е толкова болезнен, че през следващите месеци се стига до детайлно разследване на мотивите за неговото решение, до предаването му на съд и осъждането му на смърт, както и до известния опит присъдата да бъде „изпълнена“.

Как властите в България си обясняват „бягството“ на Костов? Доколко сериозно те разглеждат посочените от самия него политически мотиви и дали виждат в това „бягство“ системен проблем на българските служби за сигурност? Отговорите на тези въпроси ще бъдат потърсени през погледа на документите, съхранявани в личното и работното дело на оперативния работник (ОР) „Кръстев“, в съдебното дело и в разработката срещу Влади-

² II съд, а. е. 5017, том 1, Следствено дело 42/1978 г., л. 14. Последователността на събитията може да бъде проследена и в „Справка анализ по случая с майор Владимир Борисов Костов“, изготвена на 14 октомври 1977 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том. 1, л. 10–27.

³ Костов, Вл. *Българският чадър*. София: Репортер, 1990.

⁴ „Бягство“ е дума, свободно използвана както в речника на самата Държавна сигурност, така и в публичното говорене по отношение на хората, поискали политическо убежище на Запад в годините на Студената война. По същия начин речникът от този период прави ясна разлика между „бегълци“ (по отношение на българи, поискали убежище на Запад) и „бежанци“ (по отношение на малобройните случаи на хора, поискали убежище в България). В текста двете думи „бягство“ и „бегълци“ са използвани в смисъла, в който са употребявани в тази епоха, поради което и са предадени в кавички.

мир Костов, носеща гръмкото име „Юда“⁵, както и в по-широкия контекст на системата за кариерно развитие в българските служби за сигурност от времето на комунизма.

Случаят на Владимир Костов не е единственият случай на „предателство“ от страна на офицери от комунистическите тайни служби, но тези случаи все пак са малобройни и представляват по-скоро изключение. Дали обяснението за това се крие във високата идеологическа мотивация на тези кадри и в техния внимателен подбор, както биха предположили апологетите на българското разузнаване? Или обяснението може да се потърси в заплахата – съвсем реална – при евентуален опит за бягство „предателите“ да бъдат застигнати от дългата ръка на Държавна сигурност, каквото вероятно би било обяснението на критиците на тези тайни служби?

Заплахата от „възмездие“ действително не може да бъде подценявана. В годините на Студената война българските служби за сигурност стават известни със склонността си да прибегват до „остри мероприятия“ за елиминирането на политическите си противници. В книгата на Алексния Димитрова „Отдел за убийства. Тайната история на секретна служба 7“ са описани опитите за убийство на няколко такива „предатели“, главно емигранти, оперативни работници от разузнаването или служители от милицията, които обаче остават напълно неизвестни (или слабо известни) както за българската, така и за западната общественост – от една страна, защото тези опити остават неуспешни, а от друга, защото жертвите им са хора, които никога не са попаднали във фокуса на публичното внимание. Такива са случаите на разузнавача Трайчо Белопопски, поискал убежище в Лондон през 1962 г., мотивиран от политически причини. Друг е случаят на Александър Бойков Илиев, посочен като „бивш оперативен работник, изменил на родината заедно с брат си на 26 август 1968 г.“ и останал да живее в Копенхаген. В тази група попада и бивш подполковник от армията, „изменил“ на родината на 3 юни 1969 г. в Турция и установил се впоследствие в Западна Германия. Най-голяма известност сред тях придобива полковникът от МВР Стефан Свърдлев, напуснал страната с цялото си семейство заедно с няколко страници секретни документи. Името

⁵ Казусът на Владимир Костов може да бъде изучаван като пример за начина на водене на оперативния отчет и архивната номенклатура на Държавна сигурност. Информацията за дейността му като оперативен работник е запазена в 3 тома: Лично кадрово дело (ЛКД), 6 тома Работно дело (РД) и 2 тома Лично дело (ЛД). В 3 тома са събрани материалите по съдебното дело срещу него от 1978 г., съхранена е и разработката срещу него под името ДОР „Юда“ в 3 тома и 2 тома приложения към тях (в които има и твърде интересен „списък на липсващите документи“). Името му е споменато („протича“) и в 3 литерни дела, водени от разузнаването.

му нашумява след убийството на Георги Марков, когато той дава поредица от интервюта за западни медии.⁶ Добре документиран е и случаят на емигранта Борис Арсов, създава малка антикомунистическа организация в Дания, отвлечен оттам през 1974 г. и доведен в България, където на организирания съдебен процес отказва да направи самопризнания и да бъде използван в пропагандната кампания срещу Запада. Осъден на 15 години затвор, през декември 1974 г. той е намерен обесен в килията си при крайно подозрителни обстоятелства.⁷ Към тези случаи може да бъде добавен и казусът на д-р Радан Сарафов, обвинен в шпионаж по напълно скалъпени обвинения, осъден на смърт на 10 декември 1968 г., а след това екзекутиран.⁸

Но трите казуса на „предателство“ на представители на горния ешелон на властта, възприети изключително болезнено от държавата и които в най-голяма степен привличат публичното внимание, са случаите на дипломата Иван-Асен Георгиев, на разузнавача и журналист Владимир Костов и на писателя Георги Марков. Делото срещу Иван-Асен Георгиев е използвано за мащабна пропагандна кампания, а неговият казус продължава да привлича интереса и до днес не на последно място и защото критичният прочит на следственото дело и на документите от съдебния процес срещу него не успяват да убедят съвременния им читател в обвиненията, въз основа на които Георгиев е осъден на смърт и екзекутиран.⁹

От тази гледна точка заплахата за живота като последица от евентуално бягство не може да бъде подценявана като възпиращ фактор за хората, замислили се за подобно действие, макар и в момента на „бягството“ на Костов все още да не е било извършено най-шумното убийство – това на Георги Марков на моста „Ватерло“ в Лондон, чийто случай се оказва тяс-

⁶ Димитрова, А. *Отдел за убийства. Тайната история на секретна служба* 7. София: 24 часа, 2010.

⁷ Христов, Хр. *Държавна сигурност срещу българската емиграция*, София: Иван Вазов, 2000.

⁸ Повече по този случай виж: Николов, Т. *Шпионаж на ул. „Бенковски“*. Портал „Култура“, [онлайн], 29 октомври 2020 г. [прегледан на 27 април 2021]. Достъпен на: <https://kultura.bg/web/шпионаж-на-улица-бенковски/>

⁹ През последните години бяха публикувани две книги, написани въз основа на архивните данни, съхранявани по делото срещу Иван-Асен Георгиев: Проданов, П. *Делото „Двуличник“. Супершпионинът Иван-Асен Георгиев – американски агент или политическа жертва*. София: Модерно изкуство, 2016; Начев, Н. *Материали по делото за шпионаж срещу Иван-Асен Христов Георгиев с псевдоним Жорж Дювал*. София: Иврай, 2012. Първата анализира събраните по следственото дело материали и стига убедително до извода, че следствието не успява да представи нито едно категорично доказателство за шпионаж, макар и да не поставя под съмнение факта, че Иван-Асен Георгиев има контакт с американското разузнаване. Втората съдържа документите от самото следствено и съдебно дело срещу Иван-Асен Георгиев.

но преплетен със съдбата на самия Владимир Костов. Като превантивен фактор може да бъде посочена и активната вътрешна пропаганда срещу „предателството“ и „предателите“, която е постоянна част от милитиризирания език на комунизма в България.

И все пак тази действително съвсем реална заплаха едва ли може да се възприеме като основно и единствено обяснение за относително малкото случаи на „бегълци“ от българските служби за сигурност по времето на комунизма. Не е такъв подходът и на самата Държавна сигурност, чието вътрешно разследване след „бягството“ на Костов се насочва към търсене на обяснения в скрити детайли за неговия произход и семейна среда и в пропуските в неговото „възпитание“ като оперативен работник. Разследването обаче внимателно заобикаля въпроса за отговорността от най-висшите ръководители на системата.

„Кръстев“

В търсене на обяснение за „бягството“ на Костов българските разузнавачи се насочват към неговото лично дело, натрупано след постъпването му на работа в разузнаването. Подробна биографична справка на Владимир Костов е приложена към предложението за неговото изпращане на задгранична работа като оперативен работник под прикритието на журналист в Бейрут от 29 април 1969 г. Справката е допълнена с неговата автобиография, написана при постъпването му в разузнаването. Предложението за изпращането в Бейрут е направено от ръководството на Първо управление на ДС, а след това без проблеми е съгласувано и одобрено от всички ръководители по веригата. В предложението се посочва, че той е роден на 28 май 1932 г. в София и произхожда от „дребно чиновническо семейство“. Завършил е българска филология в Софийския университет, владее добре френски и изучава английски език. Баща му Борис Костов е роден през 1907 г. и е член на БКП от 1946 г., работил е като „архивар“ в МВнР, а след пенсионирането си работи във федерацията по шахмат. Майка му Анастасия също родена през 1907 г. е безпартийна и пенсионерка. Подчертава се, че капитан Владимир Костов е завършил средно образование през 1950 г. във Втора софийска мъжка гимназия с отличен успех. С отличие е завършил и висшето си образование. В автобиографията си той допълва, че е член на Съюза на народната младеж¹⁰ още от неговото

¹⁰ Съюзът на народната младеж е младежката организация на Българската комунистическа партия, създадена през 1946 г. Преименуван през 1949 г. на Димитровски съюз на народната младеж (ДСНМ), а през 1956 г. на Димитровски комунистически младежки съюз (ДКМС).

основаване, а в университета вече е нещатен сътрудник към Благоевски Районен комитет на ДКМС. След завършването си Костов преминава на работа в ЦК на ДКМС като помощник на секретаря на ЦК Александър Димитров.

От началото на 60-те години Костов вече е журналист в няколко издания, а от 1959 до 1966 г. е на работа в редакцията на в. „Работническо дело“, като от началото на 1962 до края на 1964 г. е кореспондент на изданието в Париж. В автобиографията си той посочва, че има публикации в сп. „Ново време“, „Наръчник на агитатора“, „Студентска трибуна“, „Литературен фронт“, издал е няколко брошури като „Четирите черни месеца на НАТО“, „Една френска година“, „Съдбата на европейския мир“. Наталия Борисова, съпруга на Костов, поискала убежище заедно с него, е родена на 10 април 1935 г. в Пловдив. Самата тя е член на БКП от 1967 г. и след завършването на машинно инженерство работи в сп. „Текстилна промишленост“. С Костов са женени от 1956 г., а нейните родители са членове на БКП от 1923 г., като и двамата са признати за активни борци.

В автобиографията си Костов посочва, че владее френски и руски език, посещавал е редица страни от Западна Европа и Близкия изток. Като свои недостатъци посочва, че не знае английски и няма „никакво понятие от шофиране на кола“, както и че невинаги правилно организира времето си. За силните и слабите си страни той записва: „Силен съм в откриването и анализирането на тенденциите в явленията, но съм склонен понякога да подценявам стриктното уточняване на конкретния факт“.¹¹

Същата биография Костов предава и в своята мемоарна книга. В нея обаче добавя и спомена за убийството на своя дядо – свещеник в с. Негованци, непосредствено след 9 септември 1944 г.¹² И се спира специално на първия си престой в Париж от 1962 до 1964 г. като кореспондент на „Работническо дело“, където за първи път се сблъсква с тесногърдието на комунистическата пропаганда, която се опитва да нагоди френската действителност към своите идеологически постулати. Но това е и време на надежди, породени от вълната на десталинизация в Източния блок: „В началото на декември 1964 г. напуснахме Париж, убедени, че българският комунистически режим ще се промени. Изглеждаше ни немислимо, че една система, изградена по сталинистки модел, ще остане непроменена“, пише Костов в своята книга.¹³

¹¹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ЛКД „Камен Василев Кръстев“, арх. номер 28237, том 1, раздел 3.

¹² Костов, Вл. *Българският чадър...*, 27–29.

¹³ Пак там, с. 80

Костов постъпва на работа в разузнаването на 2 февруари 1968 г., след като е преминал „необходимата подготовка като ОР“, и за изминалия период до предложението за неговото заминаване се е проявил като „дисциплиниран, упорит и трудолюбив ОР.“ Кандидатурата му за Бейрут е одобрена, защото „по характер е общителен“ и „познава проблемите на Близкия изток“.¹⁴

Както показва тази биография, Костов има характерен за второто поколение разузнавачи през комунизма житейски път. За разлика от ръководителите на разузнаването до края на режима той няма забележителен от гледна точка на властта произход, но е значително по-добре квалифициран, има добро образование и знае поне два чужди езика. След завършване на висшето си образование работи в централата на Комсомола, което го поставя сред перспективните от гледна точка на държавното ръководство кадри. Забележката за общителния характер не е само формалност, защото в края на 60-те години той наистина вече е относително известен журналист, има и редица познанства в интелектуалните среди в България. Може да се обобщи, че той е от поколението амбициозни младежи, които получават възможност да се възползват от перспективите, открити пред тях в новата комунистическа държава, и то благодарение повече на своето образование и качества, отколкото единствено на произхода. Към края на 60-те години както той, така и неговата съпруга могат да се опишат като проверени кадри, в които няма никакво съмнение.

След неговото „бягство“ назначаването на Костов като работник в разузнаването става обект на детайлно разследване, целта на което е по-скоро да се отхвърли отговорността от ръководството на разузнаването. Но личното дело на Костов съдържа достатъчно следи, че това е станало с препоръка, дошла тъкмо от висшите етажи на МВР. В ръкописна бележка от 1967 г., подписана от началника на разузнавателното управление и изпратена до председателя на Комитета за държавна сигурност Ангел Солаков, се прави уточнението, че по този въпрос са били водени разговори „между Вас и др. Г. Аначков“ – един от ръководителите на Държавна сигурност, който през 1972 г. става и началник на Второ главно управление (контраразузнаване). На 24 февруари 1969 г. Костов е преназначен на длъжност началник на отделение „по строго секретния“ щат със звание капитан. Заповедта уточнява: „За в бъдеще по ведомости и други документи, където е необходимо, ще се води под името Камен Василев Кръстев“.¹⁵

¹⁴ Предложение относно изпращане на задгранична работа на служител от I управление, 29 април 1969 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ЛКД „Камен Василев Кръстев“, архивен номер 28237, раздел 1, л. 5–7.

¹⁵ Заповед на министъра на вътрешните работи за назначаване на служител по строго секретния щат, 24 февруари 1969 г. – Пак там, том 3.

Времето на постъпване на Костов на работа в разузнаването съвпада с опитите за професионализация на българските служби за сигурност. При знак за това е и създаването на новия отдел 10 в Първо (разузнавателно) управление, в който се назначават кадри само по свръхсекретен щат. Това означава, че оперативните работници в отдела имат друга официална работа, където са известни със собственото си име, а в щата на този отдел в разузнаването фигурират с различно от собственото си кодово име, като това се отнася дори и за ведомостта за заплатите. С тяхната реална самоличност е запознат много ограничен кръг от хора. В личното дело на Костов се съхранява „Списък на лицата“, на които е известно, че зад кодовото име Камен Василев Кръстев се крие Владимир Костов, и този списък съдържа имената на 16 души, всички от които са началници на отдели в разузнаването. Единственото изключение е Тодор Стоянов, който като директор на Комитета за радио и телевизия се явява пряк ръководител на Костов като журналист и може да съдейства за неговото негласно развитие в прикритието. Предимството на новата система е, че при изпращането на тези кадри на работа в чужбина биографията им е не само формална „легенда“, а реален професионален опит, който може да бъде проверен и от „противника“, а и от недоброжелатели вътре в страната, без да буди никакви подозрения.

През февруари 1969 г. „Кръстев“ е изпратен в Бейрут със задачата да напише журналистически очерк за положението в региона. Докато е там, той пише и няколко информация, ползвани от разузнаването – по-конкретно информации за ръководители на палестинското освободително движение като Жорж Хабаш и Ясер Арафат¹⁶.

След завръщането му в България Костов е назначен на работа в Комитета за телевизия и радио. Негов началник е председателят на Комитета Тодор Стоянов. Така през 1973 г. се стига до предложението Костов да бъде изпратен отново на задгранична работа, този път под прикритието на кореспондент на Българската телевизия в Париж, където да замени завръщащия се в България Боян Трайков, син на Георги Трайков, лидер на казионния БЗНС и формален държавен глава на страната от 1964 до 1971 г. като председател на президиума на Народното събрание. Изглежда да напълно основателно Владимир Костов като заместник-началник на Комитета за телевизия и радио да бъде изпратен на тази престижна зад-

¹⁶ Справка за Жорж Хабаш и Впечатления за Ясер Арафат. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, Ф. 7, а. е. 544, РД „Коста/Кръстев“, том. 1, л. 35–55. Жорж Хабаш (1926–2008) и Ясер Арафат (1929–2004) са лидери на националноосвободителното движение на Палестина, автори в годините на Студената война на множество терористични атаки срещу Израел.

гранична позиция, още повече че той знае френски език и има съответния опит. До този момент по линия на разузнаването той има изпратени няколко важни информации, а по искане на Центъра е поддържал близки контакти с югославски дипломат, което обаче му е навлякло и серия от проверки по подозрение дали тези контакти не са преминали границата на позволеното. Но проверките не показват нищо съмнително, Костов/Кръстев е напълно оневинен.

Официалната процедура за изпращането му като кореспондент в Париж е задействана през март-април 1973 г. От записка до началника на разузнаването Димитър Кьосев става ясно, че през 1971 г. е била извършена реорганизация в Комитета за телевизия и радио, в резултат на която Костов е бил преназначен за главен секретар на Комитета с ранг на заместник-председател. Но новата му длъжност не му позволява да пътува зад граница, което затруднява работата му като разузнавач и от 1971 г. той има подадени само 2 информации.¹⁷

Всъщност делото не скрива, че директорът на Комитета Тодор Стоянов отказва да се съобрази с искането на разузнаването за кариерното развитие на Костов и дори се опитва да осуети неговото заминаване в Париж. Началникът на отдел 10 подп. Трайко Григоров в докладна до Ангел Солаков посочва, че през 1971 г. било разговаряно с Тодор Стоянов Костов да бъде назначен като ръководител на службата за задграничните кореспонденти. Но след това Стоянов казал на Костов, че няма да го назначи на тази длъжност, която щяло да се изтълкува като „понижение“, и затова Костов щял да бъде назначен на друга по-престижна работа. Докладната завършва с извода, че „изхождайки от горния разговор, считам, че др. Стоянов е категоричен по това свое становище“. За да бъде назначен Костов за ръководител на кореспондентската служба, предлага Григоров: „...смятам за необходимо др. министър или зам. министър да проведат нов разговор с др. Тодор Стоянов по горния въпрос като се отстоят нашите интереси и ОР Коста бъде назначен за ръководител на тази служба. Само със силите на ПГУ-ДС считам, че този важен за нас въпрос няма да бъде решен“.

Въпреки позитивната резолюция на заместник-министъра на вътрешните работи Мирчо Спасов до решение така и не се стига. След проведен на 2 юни 1971 г. разговор с Тодор Стоянов „Коста“ съобщава, че мнението на ръководителя му е било непреклонно. Стоянов изтъкнал, че „разбирал интересите на другото ведомство“, но задачата му като ръково-

¹⁷ Бележка към докладна записка за изпращане на „Коста“ на задгранична работа, 11 април 1972 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, оп. 1, а. е. 544, ЛД „Коста/Кръстев“, том 1, л. 153.

дител била въпросът да бъде решен в интерес на радиото, където Костов щял да бъде насочен да работи.¹⁸

Документите създават впечатлението, че всъщност тече една от характерните за времето си административни битки, в която Стоянов практически се опитва да спре назначаването на Костов за Париж най-вероятно с намерението там да бъде изпратен друг човек. Самият „Коста“, както собственооръчно се подписва Костов и както е наричан в докладите от този период, на 1 март 1973 г. подава рапорт, в който обяснява, че е имал среща с Иван Славков, който вече е женен за Людмила Живкова и се е издигнал до генерален директор на Българската телевизия. На тази среща Славков обяснил на Костов, че Стоянов е „охладнял“ към своя заместник, и приятелски го посъветвал да се готви по линия на официалната му длъжност да му бъде поставена задача, която да не може да изпълни.

Заминаването за Париж започва да изглежда все по-малко вероятно – вече през декември 1973 г. Коста „отново“ подава рапорт, в който съобщава, че бил болен, а след връщането си на работа имал разговор със Стоянов, на който попитал как стои въпросът с неговото заминаване в Париж. Стоянов отговорил, че въпросът бил замразен от „по-горе“. Костов явно не повярвал на това обяснение, защото поискал да получи „по-точен отговор“. И Стоянов обяснил, че е получил обаждане от „най-горния шеф по тази друга линия“ (не уточни дали става дума за зам. министър или министъра, нито уточни кога), на когото Стоянов дал същия „уклончив и неопределен отговор“.¹⁹

Административната битка завършва по „соломоновски“ или, още по-точно – по предизвестен за времето си начин. Месец по-късно, на 28 януари 1974 г., Костов провежда нов разговор със Стоянов, на който председателят на Комитета казал, че ще се съгласи той да бъде изпратен в Париж, но щял да направи предложение да бъде открита още една бройка към кореспондентския пункт в Париж. И помолил „по линия на нашата служба също да се съдейства, като се изтъкне целесъобразността от развитието на кореспондентския пункт в Париж“.²⁰

От делото не става ясно дали Стоянов е успял да се пребори за тази нова щатна бройка в Париж, но явно по този начин съпротивата му е преодоляна и Костов получава възможност да замине за Париж.

¹⁸ Докладна записка от подполк. Трайко Григоров, началник отдел 10-ти, ПГУ до А. Солаков, 22 май 1971 г. и Докладна записка от „Камен Кръстев – Коста“. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, а. е. 544, РД „Коста/Кръстев“, том 2, л. 190–198.

¹⁹ Рапорт на „Кръстев“, 27 декември 1973 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, оп. 1, а. е. 544, ЛД „Коста/Кръстев“, том 1, л. 182–183.

²⁰ Докладна записка от „Кръстев“, 28 януари 1974 г. – Пак там, л. 192.

През 1974 г. Костов („Кръстев“) най-накрая поема поста на кореспондент на Българската телевизия за Париж, където работи под ръководството на назначения малко по-късно резидент Димо Станков. След „бягството“ на Костов и резидентът, и Центърът в София се опитват да омаловажат неговата дейност на разузнавач, но ако се съди по приложената в делото статистика за информационната дейност, това не отговаря на истината. До „бягството“ си през 1977 г. Костов установява контакт с широк кръг от хора в Париж, изпраща информации със смели за времето си предложения, а и е насочван към изпълнението на все по-тежки задачи.

Костов внимателно следи и информира за състоянието на френската левица, наблюдава развитието на своята позната още от София Юлия Кръстева и подробно обяснява за добрите позиции на нейното семейство и за връзките, които тя поддържа с водещи представители на тази левица като Луи Алтюсер, Луи Арагон, Роже Гароди.²¹ В справка от 1975 г. „Кръстев“ внимателно анализира отношенията между Френската комунистическа и Френската социалистическа партия, където се опитва да прокара идеята, смятана по това време за идеологическа ерес, че работата с френските социалисти е по-перспективна от придържането към идеологическата чистота и подкрепата само за Френската комунистическа партия. В справката той посочва, че опитът на буржоазията в Западна Европа да привлече на своя страна социалдемократите и по този начин да ограничи влиянието на комунистите е довел до остра полемика във Франция. Признава, че за разлика от други страни във Франция ФКП е успяла да съхрани своето влияние, но допълва, че полемиката между ФКП и ФСП е израз на трайна ориентация, а не просто на личностни конфликти.²²

В чисто конспиративната област на Костов са възлагани все по-трудни задачи. Това се случва в изключително тежка оперативна ситуация във Франция, чието контраразузнаване активно наблюдава дейността на бъл-

²¹ Още през 1968 г. Костов пише следното за Юлия Кръстева: „Смятам, че трябва да се полагат усилия за вербовката на Юлия за работа с нашето разузнаване (ако това не е станало вече); разбира се, ако тепърва ще почва тая работа, то тя трябва да се води предпазливо и внимателно, защото Юлия е малко сложна като характер, но провеждането на подобна работа според мен се налага, за да е ясно какво точно е сегашното ѝ положение във Франция и спрямо нас“. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, а. е. 544, РД „Коста/Кръстев“, том. 1, л. 74–76. Юлия Кръстева е обявена от Комисията по досиетата за сътрудник на отдел 04 на Първо главно управление, регистрирана на 19 юни 1971 г. – КРДОПБГДСРСБНА, Решение №2-1258/ 27.03.2018 г. [онлайн] [прегледан на 27 април 2021]. Достъпен на: <https://comdos.bg/%D0%9D%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/Decision-View/p/view?DecisionID=1215>. Самата Юлия Кръстева отрича да е поддържала конспиративни връзки с представители на българското разузнаване.

²² Справка за състоянието на отношенията между ФКП и ФСП. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, а. е. 544, РД „Коста/Кръстев“, том. 4, л. 85–90.

гарските представители. Въпреки това Центърът оценява перспективите пред „Кръстев“ като добри и споделя мнението, че към него не се забелязва повишена активност от страна на френското контраразузнаване. Оценката за работата му е, че от него се очаква не само да дава наводки към перспективни лица, но и да се включва в оперативни игри с надеждата за привличане на ценни агенти. Посочена е работата му по португалски журналист (обект „Салвадор“), но най-активно той е насочван към два обекта на интерес от американското посолство с кодово име „Бил-1“ и „Бил-2“.

По-късно насочването на „Кръстев“ към тези обекти е оценена като грешка, самият той е определен като „неравностоен“ противник на по-добре подготвения американец, а контактът с него е сочен като една от причините за „измяната“ на „Кръстев“. Не така обаче изглеждат нещата към лятото на 1976 г. Първият контакт на „Кръстев“ със служителя в американското посолство „Бил“ датира от януари 1975 г., последван от задълбочено проучване на обекта, оценен като дотолкова перспективен, че на 3 юни 1976 г. е изготвено предложение чрез „Кръстев“ да бъде проведено М-100 на американския граждани, т.е. „Кръстев“ да бъде ползван за „подстава“ за проникване в разузнавателната служба на противника. Справка от 14 май 1976 г. констатира, че въпросът е бил обсъден и със „съветските другари“, за да се стигне до „взаимното становище, че подобно мероприятие е целесъобразно“. Справката продължава: „Съветските другари са съгласни делото да се води съвместно и ще дадат указания в този дух на тяхната резидентура в Париж. Целта на мероприятието следва да бъде създаване на обстановка за евентуален подход с цел вербовка на Бил.“²³

Самият Костов в книгата си също обяснява решението си да поиска политическо убежище отчасти с настояването да бъде въввлечен в оперативна игра с „Бил“, но от съвсем различна гледна точка: „Новото положение щеше да ме постави непосредствено, така да се каже, в „съветски ръце.“²⁴ С други думи, един от мотивите на Костов да поиска политическо убежище е перспективата дори формално да премине на „съветска служба“.

Необходимо е да се добави, че това не са рутинни решения като подхождането към чужд гражданин с цел реализацията на М-100, който според справките е служител на Държавния департамент, а е признак за голямо доверие към въввлечения оперативен работник. Следователно не само публичната известност на Костов, но и оперативните надежди, възлагани на „Кръстев“, могат да обяснят голямата изненада, предизвикана от вестта за „бягството“ на Костов и неговата съпруга през лятото на 1977 г.

²³ Справка по „Бил“, 14 май 1976 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 7, оп. 1, а. е. 544, ЛД „Коста/Кръстев“, том 2, л. 19.

²⁴ Костов, Вл. *Българският чадър...* 172–173.

След изчезването на Костов на 27 юни 1977 г. резидентурата в продължение на една седмица следва работната хипотеза, че става дума за провокация на противника. Тази бавна реакция по-късно ще бъде една от основните причини гневът на ръководството да се стовари основно върху резидента. Поради голямата известност на Костов още на 4 юли за неговото изчезване са информирани ръководителите на партията и държавата, а на резидента е наредено да започне да издирва своя работник, което е направено с поредица от срещи във френското външно министерство. „Франс прес“ оповестява новината за поисканото от Костов и неговата съпруга политическо убежище на 6 юли, но властите в София се уверяват, че не става дума за провокация, едва на 14 юли, когато в посолството се получава писмо от Костов, с което той възстановява сумите, които е дължал на българското посолство към момента на изчезването си. Писмото е подложено на графологична експертиза, която доказва неговата автентичност.

Как властите обясняват „измяната“ на Владимир Костов?

Първата работа след изчезването на Владимир Костов е да се започне трескава дейност по оценката и ограничаване на щетите. Съгласно стандартната процедура е изготвен списък на служителите на разузнаването, известни на Костов, които той може да предаде на френските служби. Списъкът на няколко пъти е коригиран най-вероятно поради желанието на някои офицери да бъдат извадени от него, тъй като това може да се окаже препятствие пред тяхната бъдеща кариера (под номер 18 в работния вариант на списъка е посочен Лука Драганов, а срещу него в полето е записано „Луката ми каза, че не го знае. Така се договорихме“). Впечатление прави, че в този списък фигурират имената само на оперативните ръководители от разузнаването (като Богдан Трифонов, Дяко Христов, Трайко Григоров, Димо Станков, Любен Гоцев, Васил Коцев), докато по-висшите нива или са задраскани (като Г. Аначков), или въобще не са споменати.²⁵ Списъкът е допълнен със секретните сътрудници, известни на Костов, а през февруари 1978 г. към него е добавен и списък на лицата, с които е бил в близки отношения, с уточнението, че най-близък е бил с Павел Писарев, а след това са добавени и имената на Боян Трайков, Иван Славков, Тома Томов, Любомир Конакчиев, Иван Гарелов, Тодор Стоянов – всички те известни журналисти към този период.²⁶

²⁵ Списък на служителите, известни на „Кръстев“ (недатиран). – АКРДОПБГДСРБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том 1, л. 28.

²⁶ Списък на лица от страната, с които „Кръстев“ е бил в близки отношения, 13 февруари

Извън дейността по минимизиране на щетите започва работа и по търсене на обяснението на „измяната“ на Костов. Това включва проучване на цялата му работа до този момент, на неговите атестации и произход и на анализиране на причините за неговото „бягство“. Всички тези материали са използвани и при подготовката на съдебното дело срещу Костов и неговата съпруга, завършило с издаването срещу него на смъртна присъда на 11 май 1978 г.

Официалното обяснение за „бягството“ на Костов и неговата съпруга се ограничава почти изцяло до личните мотиви. Това е водещата нишка, по която поемат както обвинителният акт, така и мотивите за издадената присъда. В обвинението се казва, че при назначаването му в Париж „Костов ясно е разбирал голямата отговорност, която носи, изпълнявайки възложените му строго секретни задачи. Това високо патриотично чувство и дълг, обаче, скоро са били ликвидирани от взелите връх у него интелегентско високомерие и самонадеяност. Въпреки че е живял и се развива в редовете на Комсомола и Партията, него не са го напуснали стремежа към тщестлавието и манията за оригинален говорител. И понеже в нашата страна не е могъл да получи свободно поле за интелектуално вредителство, той се възползвал от новата обстановка във Франция и решил да покаже истинския си лик на предател.“²⁷

Това е повторено и в обвинителната реч на прокурора, където е посочено, че става дума за „рядък случай в съдебната практика“, при който обвиняемият Костов и неговата съпруга са се поставили в услуга на чужда страна“, а причината е проявеното от обвиняемия „вражеско отношение към народ и Партия“. „На какво се дължи това им решение?“, пита риторично прокурорът. Отговаря с уточнението, че Костов има добър социален произход, проявявал се е като умен и ученолюбив студент, а след завършването на висшето образование бързо се е издигнал. „С дар, слово и енергия, той бързо успява да се наложи в Комсомола, Партията и за зла участ идва момента да се заслепи. Той е оценен у нас като комсомолски работник, който може да бъде теоретик, организатор и оратор, който ще оправдае доверието.“ Ала не закъснява времето, когато „изпадайки в чужда среда“, той затънал „в блатото на пропастта“, а след това предал ценни сведения за устройството на сигурността на страната. По отношение на съпругата му Наталия прокурорът подчертава, че тя е дъщеря на активни борци, качествена е също като културна и интелигентна жена, с висше образование, и констатира: „Без да има основание да се оплаква,

1978 г. – Пак там, Приложение 2, л. 70.

²⁷ Обвинителен акт по следствено дело 42/1978 г., наказателно дело 0265/1978 г. АКР-ДОПБГДСРСБНА – М, ЛКД „Камен Василев Кръстев“, архивен номер 28237, том 1, раздел 4

тя не намери сили да се противопостави на съпруга си Костов“ и заедно с него „поема по пътя на „предателството“.

На свой ред служебният адвокат започва неуверено, като подчертава, че ще изпълни „задължението си по Конституцията и закона“, а след това се опитва частично да обори тезата на обвинението, като подчертава, че „Костов се е ползвал с доверието на партийните и държавните органи у нас до изпращането му в Париж“ и няма доказателства, които да сочат, че още с отиването си в Париж той се е поставил в услуга на чужда страна. След като оспорва обвинението в най-тежкото престъпление, пледира на Костов да не му бъде налагано най-тежкото наказание.

В крайна сметка военният съд приема аргументите на прокурора и след изслушването на трима свидетели – Сашо Ковачев, Димо Станков и Любен Гоцев, осъжда (по чл. 104, за издаване на държавна тайна) подсъдимия на смърт, лишава го от правото да заема обществена длъжност и от получените държавни награди, конфискува половината от притежавания от семейството двустаен апартамент и друго имущество. На свой ред Наталия Костова е осъдена на 6 години и 6 месеца лишаване от свобода и конфискуване на другата половина от домашното имущество.

Присъдата е издадена на 11 май 1978 г., а в мотивите към нея съдът също се увлича по личните и психологически мотиви, развити от прокурора. В тях се изтъква, че по характер Костов е „високомерен и самонадеян“, извършил е деянието „поради неправилното си възпитание за предана служба на нашата страна, проявил е високомерие и самонадеяност и стремеж да се прояви като оригинален говорител“. При определянето на наказанието съдът отчита, че Костов произхожда от „добро семейство“, че в миналото не е осъждан и наказван, но тъй като е извършил деянието като служител на Държавна сигурност, съдът определя, че и последиците за него трябва да бъдат по-тежки.²⁸

На пръв поглед вътрешното разследване в разузнаването се насочва към търсенето на по-задълбочени обяснения. Свидетелство за труса, предизвикан от „предателството“ на Костов, е Делото за оперативна разработка (ДОР), открито срещу него. В началото той е обект на заведеното Дело за оперативна проверка, открито от отдел 04 на Първо главно управление на 29 септември 1977 г. с невинното кодово име „Незабравка“. На 30 ноември 1977 г. е взето решение то да прерасне в Дело за оперативна разработка, като в проекта на заповедта за кодово име на разработката е избрано „Ренегат“. Явно и това кодово име е възприето като твърде меко, защото то е задраскано на ръка и над него с големи букви е написано:

²⁸ II съд, 5017, том. 3. Обвинителен акт и присъда по Наказателно дело 0265/1978 г.

„Юда“. Същото име – „Юда“, изписано с нетипично големи букви, стои и на корицата на цялата разработка.²⁹

Вътрешното разследване също се впуска в търсенето на лични мотиви и психологически обяснения. Това е логично, тъй като всяка друга посока на разсъждения има опасност да достигне или до критика на партийното ръководство, или до критика на начина на работа на разузнаването. За разлика от съда изготвената в Първо главно управление „справка-анализ“ от 24 август 1977 г. далеч не е толкова снизходителна към съпругата на Костов и следвайки прекомерно мъжката култура на българската разузнавателна общност, разследващите виждат в нея не просто участник, а едва ли не същински инициатор на „бягството“.

Но за разлика от официалното обяснение вътрешното разследване подробно разглежда и назначаването на Костов в разузнаването, и „възпитанието“ му като оперативен работник, което неизбежно води и до опит за анализ на начина на работа на самото разузнаване. В същата обстойна „справка-анализ“ от 24 август 1977 г. се посочват пренебрегнати подробности за семейната среда на Владимир Костов, подценени при неговото назначаване. Подчертава се, че проучването при назначаването му е било проведено формално и е била гледана само външната страна, но сериозно са били подценени въпроси като семейна атмосфера и морал. Акцентира се върху примера, че „до своята 12-годишна възраст той е израснал под непосредственото влияние, възпитание и ежедневни грижи на дядото – свещеник. По непроверени данни последният го е държал за ръка и не го е пускал да играе с децата на улицата. Той го е водил и връщал от алианса, където е изучавал френски език. Общеизвестно е, че до тази възраст в човека се изграждат някои от основните му характерни черти (в нашия случай основното влияние през неговото детство идва от Църквата и Франция)“. Допълва се, че този негов дядо е бил „ликвидиран след 9 септември 1944 г.“, за да се стигне до заключението, че неоснователно е било пренебрегнато мнението на подп. К. Кънчев, който в рапорт до началника на разузнаването от 30 януари 1967 г. е дал следното становище: „като имам предвид произхода на Вл. Костов, смятам, че не е подходящ за проучване и назначаване на служител в управлението“. Въпреки това предложението за неговото назначаване е било направено от Богдан Трифонов във връзка с перспективата за откриване на кореспондентски пункт в Бейрут, в отговор на което Костов подчертал, че би приел само ако не се налага да се откаже от журналистическата си работа.

²⁹ Предложение за прерастване на ДОП „Незабравка“ в ДОР „Юда“, 30 ноември 1977 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том 1, л. 103–104.

По-нататък анализът се насочва към редица грешки в работата с Костов – тя е водена „официално, протоколно“. Той бил оценяван като „изграден, готов разузнавач“, въпреки че е имал „минимум оперативна подготовка“, в работата му впечатление правела „липсата на конкретност и неумението да се водят разработки“, както и липсата на „почерка на разузнавач“. Допълва се, че Костов е „назначен по строго секретния щат, което изисква максимално ограничаване на ОР (оперативни работници), с когото той трябва да има оперативен контакт“, но „този принцип е нарушен, в резултат на което с него са работили над 18 ОР“. По отношение опита да бъде прието той да бъде вербуван от американското разузнаване анализът посочва, че „американецът е бил по-опитен, по-активен и по-агресивен. Той е провеждал по-целенасочени мероприятия за изучаване, обработка, за ползване на интересна информация, за разколебаване и оказване на влияние върху Костови в желаната от тях посока. При явно несъответствие на силите много незначителни са били за нас изгледите за успешна работа“.

Унищожителна е критиката към работата на резидентурата в Париж. „Организацията и редът, дисциплината и атмосферата в резидентурата в Париж са под всякаква критика, там не се спазват основни принципи и изисквания във военнизираното поделение и особено при задгранични условия.“ Основното обвинение е, че „осем дни резидентът не се тревожи за липсата на ОР, мълчи и не уведомява Центъра за инцидента“, и се констатира, че през следващите дни на официални постъпки пред френските власти „резидентурата не се прояви като организиран, инициативен, боеви колектив. Тя беше парализирана, действаше мудно. Не се използваша елементарни оперативни възможности за събиране чрез наши източници на информация по случая“.

Подобни са заключенията и по отношение на атмосферата в посолството, за да се стигне до следното обобщение: „Колкото и да е неприятно, трябва да се каже, че обстановката в нашите представителства и колонии в чужбина е такава, че обикновено всички знаят кои от служителите са ОР, включително и сътрудниците ни. На базата на това считаме, че той знае всичките ни ОР в Париж от двете му пребивавания в тази страна.“³⁰ Резидентурата в Париж и резидентът там са подходящи мишени за критични оценки, тъй като по този начин вината за „бягството“ на Костов се ограничава само до работата му в Париж и до атмосферата в българското представителство, а това косвено оневинява ръководството на разузнаването в София за цялостната работа с оперативния работник.

³⁰ Анализ на случая Владимир Костов, 24 август 1977 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, Приложение 3, л. 1–29.

По-подробна в анализа, но в същата обяснителна посока остава и „Справка анализ на случая с майор Владимир Борисов Костов“, изготвена на 14 октомври 1977 г. Отново се посочва, че Костов не е бил изучен задълбочено при назначаването му, но въпреки това изрично е наредено от полк. Димитър Кьосев Костов с резолюцията „да се назначава за ОР“ – насочването на вината към началника на разузнаването през 1968 г. лесно може да се обясни с факта, че от 1973 г. той е покойник. В справката отново се твърди, че при назначаването на Костов „няма данни да му е правена оперативна и специална подготовка“, но се допълва, че при преназначаването му в отдел 10 той е преминал „много сериозна подготовка. Трудно може да се намери тема, по която да не е запознан“. По отношение на работата му като разузнавач се признава, че още при изпълнението на първите му задачи е направил „много добро впечатление както в резидентурите, така и в центъра“, което се обяснява с неговата богата култура. Висока е оценката и за информационната му работа в Париж: „Заслужава внимание да се види личният дял на Кръстев в общата информационна дейност на резидентурата. Така например при 8 ОР, средно 17 секретни сътрудника и няколко десетки агента... на Кръстев се пада през 1975 г. 50% от цялата информация на резидентурата и 69% от използваната такава; през 1976 г. съответно 37% и 30%, а през първото полугодие на 1977 г. 39% и 54%... Това говори за една активност, която го е откроявала сред останалия състав.“ Като основен източник на важна информация са посочени неговите връзки в американското посолство „Бил 1“ и „Бил 2“, чрез които Костов е подавал информация по „цялата номенклатура“.

Но с това положителните оценки за неговата работа свършват. По отношение на наводките на „Кръстев“ се подчертава, че „в своята близо 10 годишна разузнавателна дейност Кръстев не е създал възможност да се открие нито една перспективна разработка на лице с цел вербовка. Направеният първи опит с обект „Салвадор“ се оказал съвсем неочаквано за него и Центъра (по проверени данни на съветските другари) свързан с испанските и португалските специални органи, а при втория по-сериозен опит с Бил-1 и Бил 2 (М-100) се стига до пълния провал на Кръстев“. Въз основа на твърдението, че „за разлика от журналистическия, оперативният му речник е крайно беден“, се стига до предвидимото заключение, че „в Кръстев като че ли не е имало пълно чувство и разбиране, че той е преди всичко разузнавач, а после журналист“. Анализът не спестява и критики към цялостната работа по насочването на Костов към обекта Бил: „На няколко пъти в документи на резидентурата и Центъра се посочва, че силите на Бил и Кръстев не са равностойни (естествено в полза на Бил), но вероятно понеже той си остава един от сериозните източници на резидентурата се продължава работата по него“. Твърди се дори, че конкретни

ръководители в разузнаването са били против определянето на „Кръстев“ за провеждане на М-100, защото той бил „неподходящ, неподготвен и непригоден за такава задача“.

Анализът след това се спира на изчезването на Костов, а в изводите се очертават и някои по-обща критики към цялостната работа на разузнаването. Първият извод е, че „все още съществуват сериозни слабости в подбора, назначаването, разстановката, подготовката и движението на кадрите в разузнаването“. А друг от изводите гласи, че „налице е едно увлечение в работата... за провеждане на М-100 на вражеските разузнавателни и КР [контраразузнавателни] органи, без този въпрос да е разработен теоретично и да се познават от състава всички нормативни документи“.

Въпреки опита да се надникне малко по-дълбоко в системните проблеми на разузнаването в препоръките си и този анализ се ограничава до добре познатите общи фрази и указания като тази да бъде подобрена кадровата работа с цел да се „изключи или сведе до възможния минимум „насаждания отвън“ и проникване по нормален път на неподходящи лица в системата на разузнаването“. Или „имайки предвид податливостта на западното влияние, преди всичко на младото поколение“ анализът препоръчва „да се предложи, проучи и обсъди въпроса за комсомолската дейност на младежите зад граница“, включително и като бъде разгледана възможността за „създаване на задължителен интернат за младежи над определена възраст, така както е в Съветския съюз, ГДР, ЧССР и т. н.“³¹

Тези общи препоръки, а и цялостната насока в търсене на обяснението за „измяната“ на Костов и неговата съпруга, които акцентират предимно върху личните мотиви, са показателни за желанието „провалът“ да бъде потулен, а виновните да се ограничат само до средните равнища в ръководството на разузнаването. Един от малцината наказани е резидентът Димо Станков – това става със заповед от 12 януари 1979 г., въпреки че Станков се завръща от Париж още през октомври 1978 г. В тази заповед се казва, че „от направения анализ на случая Костов като се почне от периода на привличането му за СС [секретен сътрудник] през 1967 г., назначаването му за щатен О. Р. [оперативен работник] през 1968 г., обучението и възпитанието му в страната, а след 1974 г. – работата в парижката резидентура, се вижда ясно и недвусмислено, че през всички тези етапи са били допускани грешки от някои служители на ПГУ-ДС работили с него, които не са се съобразявали със съществуващите ясни и точни указания на ръководството на МВР и управлението по организацията и извършването на АОР [агентурно-оперативна работа], проявявали са с нищо неоправдана

³¹ Справка анализ на случая с майор Владимир Борисов Костов, 14 октомври 1977 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том. 1, л. 10–27.

небрежност, недооценка на обстановката, принижено чувство за отговорност и слаба бдителност.“ Станков е наказан с понижение в длъжност от заместник-началник на управление в началник на отдел с понижение на заплатата.³²

Другите наказани са споменати в обща заповед от 15 януари 1979 г., като са посочени и извършените от тях грешки. Това са полковник Богдан Трифонов Христов – „въпреки че Димитър Кьосев е разпоредил Костов да бъде назначен за ОР, Трифонов не е изучил задълбочено материалите от проучването му“; полковник Дяко Христов Дяков – ръководил е Костов от 1968 до 1974 г., и който „носи не малка отговорност за неговото изграждане (или по-точно неизграждане) като ОР, тъй като не е изучил връзките на Костов с чужди дипломати, не е предложил и не е провел спецпроверка след получаване на известни сигнали“; ръководството на ПГУ в лицето на полковник Мичо Георгиев Генковски, подполковник Атанас Георгиев Кременлиев и полковник Димитър Костадинов Куцев „е отговорно за слабото разучаване на материалите за Костов при изготвяне предложението за М-100“.³³

Проучването и работата с Костов действително са били „формални“, но също толкова формално приключва и разследването на случая с неговата „измяна“. Вината за това е прехвърлена изцяло върху неколцина началници на отдели и резидента в Париж и върху оперативните работници, които са били отговорни за неговото „възпитание“ и проверка. Заповедта показва, че Костов е бил назначен по изричната заповед на началника на разузнаването, но вината е прехвърлена върху офицера, който не е направил внимателна проверка на Костов. Мотивите за наказанията съдържат общи обвинения, без да бъде направен опит за по-широк и цялостен анализ на работата на разузнаването, а посочените от самия Костов политически мотиви за това решение въобще не са споменати. Така случаят е приключен. Няколко години по-късно наказанията на тези служители са отменени и те получават възможността да продължат да вършат по същия начин своята работа, включително и като прибегват до „остри мероприятия“. Провалът с бягството на Костов по никакъв начин не води до промени в системата на работа на разузнаването.

Анализът на „измяната“ е приключен, но това не се отнася за разработката срещу Костов. Тя продължава да бъде водена с различна интензивност и през 80-те години, а кампанията срещу него отново се активизира в ме-

³² Заповед за наказание от 15 януари 1979 г. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ЛКД на Димо Вангелов Станков, архивен № 0889, раздел 3.

³³ Заповед за наказание на служители от Първо главно управление, 15 януари 1979 г. – Пак там, л. 75.

сеците непосредствено преди и след падането на комунизма в България. В делото присъства статия в „Работническо дело“, публикувана на 26 юли 1989 г. под заглавие „Превъплъщенията на един родоостъпник“, посветена конкретно на Владимир Костов и на неговите репортажи за положението в България, а регистърът на обвиненията в текста добива нови висоти: „Страшно и ужасяващо е да се помисли, че всички тези внушения и клевети се изричат от българин, роден и израсъл в България. Страшно и ужасяващо е да се помисли, че едно журналистическо перо, което би трябвало да е посветено на разбирателството и хуманизма, подстрекава преследването на невинен човек и всява вражда и недоверие между хората.“ Костов е обвинен в множество грехове, включително, че „сътрудничи на фашисткото издание на Иван Дочев“, че говори срещу „Възродителния процес“, както и че нито един път в своите репортажи не е говорил за успехите на „златните момичета“ или за драмата на покорителя на Еверест Христо Проданов.³⁴

Тази статия може да бъде обяснена с типичния за времето пропаганден журналистически език, а и да бъде омаловажена като признак за неувереността на държавното ръководство в месеците около прогонването на българските турци от страната. Това обаче не може да се каже за значително по-интересната „Справка за психологическото портретиране на обект на ДОР Юда“, изготвена на 27 юли 1989 от майор Илия Илиев и предназначена само за вътрешно ползване в разузнаването. Психологическият портрет е показателен, че в края на 80-те години в българското разузнаване нищо не се променило в сравнение с 1978 г., когато се прави и първият анализ на „измяната“ на Костов. Единствената разлика с предишния анализ е наукообразният език, който неумело прикрива липсата на каквито и да било нови изводи за този случай отпреди 12 години. Портретът е написан въз основа на разработката „Юда“, делото на „Кръстев“, издадената от „обекта“ книга и разговорите с хора, които са го познавали. Така в справката се твърди, че „в биологично отношение Юда съчетава сангвиничен и флегматичен темперамент. Явната му ориентация към социален успех се проследява още от ранна младежка възраст. В постигането на целите си до меркантилност не подбира средствата, но не обича да рискува. Безпринципен е, създава връзки и контакти без особени затруднения, но изключително от съображения за изгода или престижност, без да се сближава истински. Просто е удивително, но за повече от 40 години съзнателен живот той няма нито един приятел!“. По-нататък се настоява, че „околните са го възприемали и атестирали като притежаващ висока съзнателност и силна тенденция за борба за нашите социални идеи, с дълбоко съзнание за дълг. Дълбоко в него обаче преобладава неприятния

³⁴ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том. 3, л. 186–197.

самоанализ, екстензивността на приятните преживявания е силно ограничена и тя се изчерпва в тесния семеен кръг“, а „отрицателните проникват изцяло, които създават трайни конфликти и комплекси“. И се заключава, че и в бъдеще „древната притча за сребърниците ще изплува в съзнанието му постоянно, ще го съпровожда докато е жив, въпреки че тази болезнена фиксация видимо въобще не излиза извън пределите на субективния му свят... Така например Юда във въображението си е поборник за висши национални интереси и е скъсал с „режима“ в знак на протест.“ Въз основа на този портрет разработката препоръчва редица мерки за психологическо въздействие, които да задълбочат влошаването на „морално-психологическото състояние на ИР [изменника на родината]“, сред които се отличава предложението за писането и изпращането на „обидни и заплашителни“ писма до близки на Костов от „наши граждани в чужбина“.³⁵

Този психологически портрет не прибавя практически нищо към вече добре известното и казаното в анализите, направени през 1978 г. Новото е само псевдонаучният език и невъздържаните квалификации, съчетани с недвусмисленото предложение за клеветническа кампания и лични атаки срещу близки на Костов. Затова и този психологически портрет следва да бъде разглеждан не толкова като източник на нови изводи по отношение на самия Костов, а по-скоро като документ, който показва откъде произлизат кампаниите за очерняне на политическия противник през 90-те години.

Службите отново се връщат към този казус през май 1990 г., когато Костов декларира желанието си да се завърне в страната. Тогава директорът на Националната разузнавателна служба Румен Тошков отново напомня, че при решението дали да бъде дадено съгласие за издаване на входна виза на „служителя на Радио „Свободна Европа“ Владимир Костов“ следва да се имат предвид редица обстоятелства, водещо сред които е издадената срещу него смъртна присъда. Въз основа на това становище Тошков не се ангажира с ясно мнение дали такава виза да бъде издадена.

³⁵ Справка за психологическото портретиране на обект на ДОР „Юда“, 27 юли 1989 г. Справката е писана след излизането на книгата „Българският чадър“ и е изготвена от майор Илия Илиев. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, том 3, л. 200–207. Почти сигурно автор на този портрет е печално известният Илия Илиев, автор под различни псевдоними на научнообразни и манипулативни психологически портрети по отношение на антикомунистическите политици в България през 90-те години. Повече за него виж: Житието на един кадрови психолог. От Герго Манчовски през Иван Т. Иванов до Илия И. Илиев. *Капитал*, 15 юни 2002 г. [онлайн] [прегледан на 27 март 2021] Достъпен на: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2002/06/15/215790_jitiето_na_edin_kadrovi_psiholog/

Обяснимо с оглед на събитията от 1978 г. най-голям интерес в ДОР „Юда“ привличат мероприятията срещу Костов, предприети веднага след неговото оставане във Франция. Делото съдържа планирането и изпълнението на множество мерки за компрометиране на обекта, но е изключително пестеливо по въпроса за острите мероприятия, които следва да бъдат организирани. Както е известно, на 26 август 1978 г. срещу Костов е извършен атентат в парижкото метро по същия начин, по който на 7 септември същата година в Лондон е убит писателят Георги Марков. Въпреки че всички подозрения сочат към българската Държавна сигурност, следите за това в делото срещу „Юда“ са ограничени, но не и напълно отсъстващи. От делото става ясно, че резидентурата в Париж е успяла да установи местожителството на Костов след оставането му във Франция и да го съобщи на Центъра. А в недатирана „Справка относно агенти, сътрудници и лица, имащи възможности за работа по обект Юда“, изготвена през 1978 г., са споменати и псевдонимите на двамата секретни сътрудници, които вероятно имат отношение към атентата срещу него: за агент „Мартини“ е посочено, че „разполага с най-големи възможности за работа по обекта. Последният няма тайни от него и двамата прекарват заедно свободното си време“. А за секретен сътрудник „Вихър“ е вписано, че е „подготвян за изпълнение на ОМ [остри мероприятия] по обекта. Делото му е свалено в архив“.³⁶ Зад псевдонима „Мартини“ днес вече се знае, че се крие Николай Калчев, описан от писателя Димитър Бочев като „кука от висока класа“. За разлика от много други, вербувани от ДС по време на работата им в Радио „Свободна Европа“ българи, Калчев бе подготвен и изпратен от София със специалното поръчение да се внедри в българската редакция на радиото, което и стана.³⁷ За разлика от него днес няма информация кой се крие зад псевдонима „Вихър“ и дали освен че е подготвян, той е участвал в реализирането на острото мероприятие срещу Владимир Костов.

³⁶ Справка относно агенти, сътрудници и лица, имащи възможности за работа по обект Юда (недатирана). – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 2, а. е. 16000, ДОР „Юда“, Приложение 2, л. 111.

³⁷ Бочев. Д. *Агент Мартини и предсмъртният портрет на Георги Марков*. [онлайн]. 03.02.2017 [прегледан на 27 март 2021]. Достъпен на: <https://www.ploshtadslaveikov.com/agent-martini-i-predsmartniyat-potrtet-na-georgi-markov/>

Какво прикрива разследването на „бягството“ на Костов?

Официалното обяснение се фокусира единствено върху личните мотиви, а вътрешното разследване се концентрира върху недостатъци в работата с Костов. Но и двете звучат неубедително. На първо място, защото обективността и на двете обяснения изглежда крайно съмнително, след като те въобще не споменават посочените от самия Костов още в първото писмо след „бягството“ му политически мотиви. Нежеланието тези мотиви дори да бъдат споменати само по себе си е признак за желанието най-чувствителните въпроси да бъдат загърбени за сметка на по-лесните за прокарване лични мотиви. Другата причина тези обяснения да звучат неубедително е, че посочените грешки в работата на разузнаването се ограничават единствено до средните нива и до резидентурата в Париж, без по какъвто и начин да се обсъжда възможността вина да имат ръководителите на разузнаването, а и без същински да се докосват до проблема с рекрутирането и кариерното израстване на служителите. Ако се съди по делото, причини за това има предостатъчно, най-видимата, но и най-маловажната от които е документираната протекция, чрез която става привличането на Костов за офицер от разузнаването. Затова е важен въпросът какво прикрива вътрешното разследване на „бягството“ на Костов.

Единият, по-скоро административен въпрос е свързан с начина на работа на отдела по свръхсекретния щат, в който е привлечен Костов, особено с оглед на факта, че той не е единственият „предател“ от този отдел. Създаден в края на 60-те години, замисълът на отдел 10 е в него да бъдат привлечени свръхсекретни кадри за разузнаването сред утвърдени в своята професия хора, които имат възможност да пътуват в чужбина. Първи началник на отдела е Трайко Григоров, последван за кратко от Петко Ковачев, а най-дълго отделът се ръководи от Дяко Христозов, който е негов началник до закриването му в средата на 70-те години (най-вероятно през 1976 г.). Съгласно плана за работа за 1970 г. отдел 10 разполага с дващест оперативни работници на свръхсекретен щат, от които по това време петима са изведени зад граница – техните кодови имена са „Фред“ (изведен във Франкфурт), „Антон“ (във Виена), „Каров“ (в Лондон), „Шишманов“ (в Москва), „Христов“ (в САЩ).³⁸

Но както показва и самият случай на Костов, фактът, че тези оперативни работници са утвърдени професионалисти в своята област, въобще не е гаранция, че това ще им позволи по естествен начин да бъдат изпратени на работа в чужбина. Въпреки богатия си журналистически опит и знанието на езика Костов е изпратен в чужбина едва след тежка

³⁸ АКРДОПБГДСРСБНА – М. ЛД „Коста/Кръстев“, ф. 7, оп. 1, а.е. 544, том. 1, л. 129–130.

бюрократична битка с ръководството на Комитета за телевизия и радио, разрешена след далеч не „свръхсекретната“ намеса на ръководството на Държавна сигурност. Случаят на Костов е показателен, че в условията на антимеритократичната природа на комунистическата бюрокрация разузнаването не може да ползва предимството, което на теория открива съществуването на този свръхсекретен отдел.

Другият проблем е свързан с лоялността на кадрите на този свръхсекретен отдел. От посочените петима служители на отдела, изведени в чужбина към 1970 г., най-известен е „Христов“. В гражданския живот той е известен с монашеското си име Симеон, заменило светското му име Симеон Димитров Костадинов. Към 1970 г. Главиницки епископ Симеон е управляващ Акронската епархия на Българската православна църква в САЩ, а по-късно се издига до Западноевропейски митрополит на БПЦ. След като в продължение на години работи в САЩ и успява да получи американско гражданство, неговите началници в България започват да изпитват съмнения в лоялността му. През зимата на 1978 г. епископ Симеон е „изтеглен“ под благовиден предлог, след което и двата му паспорта (български и американски) са отнети и на него му е забранено да напуска страната. Но в негова защита в САЩ е организирана кампания, а интерес към съдбата му проявява американският посланик в София пред началника на отдел „Западна Европа“ във МВНР Любен Гоцев. След като Симеон е открит от американските дипломати, на 11 май 1979 г. „Христов“ напуска страната и заминава за САЩ – „без наше знание и разрешение, придружаван от американския консул до летището“, както посочва анализът на неговия случай.³⁹ В следващите месеци Първо главно управление се опитва да реши проблема със своя оперативен работник, чието бягство става шест месеца след убийството на Георги Марков и неуспешния опит за атентат срещу Владимир Костов. Въпросът е уреден в края на 1979 г., когато на конспиративна среща в Упсала, Швеция, епископ Симеон приема предложението да бъде назначен за викарен епископ на Българския патриарх за Западна Европа със седалище в Будапеща, като по този начин е избегната опасността от негова „измяна“ и свързания с това пропаганден провал.

„Бягството“ на двама офицери от немногобройния щатен състав на свръхсекретния отдел в рамките на две години със сигурност е признак за системен проблем, който няма данни въобще да е бил обсъждан. Проблемът на този отдел е, че по статус и контакт с Центъра служителите на този отдел се доближават до секретните сътрудници, докато подготовката, знанията и заплатата им са на щатни разузнавачи. Разузнавачите от този отдел познават цялото ръководство на управлението, което е посочено и

³⁹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, а.е. 6738, ЛД 5147 (Торис), л. 113, л. 156.

в анализа на причините за „измяната“ на Костов. Всъщност на техническо равнище проблемът се състои в това, че служителите на този отдел не могат да бъдат подлагани на същите дисциплинарни проверки, каквито останалите служители на разузнаването, а в съчетание с тяхното по-добро образование и естествен път на кариерно развитие лоялността им към самото разузнаване е много по-ниска. Още повече че благодарение на образованието и качествата си те проявяват по-голяма склонност към критично и самостоятелно мислене в сравнение с останалите кадри на разузнаването.

Затова и може да се твърди, че отдел 10 е пример за неуспешния опит за професионализация на българското разузнаване в края на 60-те и началото на 70-те години. Неуспешен, защото е показателен за невъзможността лоялността на служителите да бъде гарантирана по друг начин освен чрез постоянните спецпроверки, на които те са подлагани. И защото е доказателство, че непотизмът и връзкаството всъщност са единственият сигурен начин за гарантиране на тази лоялност, доколкото всички кадри на разузнаването се назначават с протекции („препоръки“), които обикновено са прикритие на най-обикновена семейственост. Същите критерии са водещи и при тяхното израстване в кариерата по-нататък. Така провалите от втората половина на 70-те години се превръщат в удобен повод не за промени в посока на по-голяма професионализация, а към завръщане към рутината от времето на изграждане на тези служби, когато и назначението, и кариерното развитие на служителите се подчиняват на протекциите от висшестоящите партийни кадри. Това едновременно гарантира лоялността на офицерите и предпазва разузнаването от провали, но обрича в същото време службата на непрофесионализъм и на упованието на „остри мероприятия“ за запушването на устата на несъгласните. Тези истини са добре известни на всички и в разузнаването, и в цялата Държавна сигурност, а и в партийното ръководство, но самият факт, че те въобще не се обсъждат в анализите, както и че дори ръководителят на разузнаването в този период не губи поста си, е показателен за стагнацията, обзела комунистическия режим по това време.

Може да се обобщи, че Владимир Костов е добър пример за стъкления похлупак в комунистическия режим, който не е можело да бъде пробит дори и от талантливи хора с добър произход. Дори и да се приеме оценката за неговата прекомерна амбициозност, не може да има съмнение, включително и с оглед на изпращаните от него от Франция разузнавателни информации и анализи, че той се отличава със самостоятелно мислене, което надхвърля идеологическите клишета и се съобразява с обективните реалности в международните отношения. Ако при първото му завръщане от Франция през 1964 г. той е убеден, че режимът ще се промени, в среда-

та на 70-те години той вече е наясно, че това е невъзможно. Конфликтът му с Тодор Стоянов отпреди неговото второто заминаване за Франция е показателен, че при липсата на по-големи политически протекции той трудно може да разчита на по-голямо развитие в България от това, което вече е постигнал. Наистина той наследява на поста кореспондент в Париж Боян Трайков, който след завръщането си в България също става заместник генерален директор на Комитета за радио и телевизия, след това и генерален директор на БНР, а пък от 1981 г. и генерален директор на БТА, където се прочува като основен говорител от българска страна по делото за атентата срещу папата. Но Владимир Костов не може да се похвали с могъщите протекции и проверен произход на Боян Трайков, което е достатъчна причина да се мисли, че Костов е съзнавал ограниченията пред своите перспективи, ако остане в България.

Делото срещу Владимир Костов е едно от най-подробните и интересни дела в архива на Държавна сигурност. Документите в него не оставят никакво съмнение за това колко болезнен е ударът, понесен от разузнаването от „предателството“ на Костов. Дори и най-язвителните опити за обяснения на това „предателство“ не могат да пренебрегнат факта, че той изцяло е социализиран в годините на комунизма. Стремещт със задна дата „бягството“ му да бъде обяснено с влиянието на „Църквата и Франция“ изглежда направо комичен в опита си да внуши съществуването на чуждо влияние, което да го е мотивирало към тази стъпка. Тъкмо в това се състои и болезнеността на неговото „бягство“, защото този казус откроява добре известните на всички неудобни истини не само за начина на работа на разузнаването, но и за същността, по които функционира комунистическият режим в България, истини, които могат да бъдат прикрити, но не и коригирани. От тази гледна точка „острите мероприятия“, до които прибегва българското разузнаване, са признак много повече за слабост, отколкото за монолитност на режима.

HOW MAJOR „KRASTEV“ BECAME „JUDAS“? VLADIMIR KOSTOV’S DEFECTION THROUGH THE LENS OF THE STATE SECURITY

Momchil Metodiev

Summary

In 1977 Vladimir Kostov, a prominent Bulgarian journalist and intelligence officer with code name „Kraitev“, defected in Paris. In August 1978 he was almost killed in an attempt on his life, made in the same way as the killing of the writer and dissident Georgi Markov in London two weeks later. Those murders, organized by the Bulgarian security forces, became widely known as the killings with the „Bulgarian umbrella“. Since cases of defections of security officers were few, the article presents how the State Security explained Kostov defection in its internal investigation. The text argues that the loyalty of the intelligence officers in the communist Bulgaria was maintained on the basis of the nepotistic and antimeritocratic nature of recruitment and career development of those officers and that Kostov’s case was an example of the existence of a „glass ceiling“ for talented and independently minded people.

ПРОБЛЕМИ НА НАСТОЯЩЕТО

МНОГОТО ВЪРХОВЕ НА ЕДИН АЙСБЕРГ, ИЛИ ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО В БЪЛГАРИЯ

Евелина Келбечева

Избирам метафората за айсберга за наследството на комунистическия режим, защото това наследство, подобно на невидима, но огромна подводна грамада, стана една от най-трудно преодолимите прегради пред днешното себепознание на българския гражданин и оттам пред свободното европейско развитие на българското общество.

Това есе проследява историята на изследването и оценката на комунистическото минало на България, в частност на битката за адекватното му представяне в училищните програми и учебници, процес, който би трябвало да бъде започнат на ново ниво през 2000 г. с приемането на Закона за обявяване на комунистическия режим за престъпен. Но у нас тази промяна се проточи тридесет години. Есетото, което естествено носи следи от *гняв и пристрастие*, е посветено на годишнината на доц. д-р Лъчезар Стоянов, с когото бяхме екип в битките по пътя срещу понякога привидно изчезващия айсберг.

Първият връх на невидимия айсберг е епистемологически. До ден днешен теоретичното осмисляне на комунизма като идеология и практика поражда спорове, които отразяват не само степента на академична зрялост, но и партийни и идеологически зависимости, страх и закостенялост (това стана особено видимо у нас чрез ескалацията на сблъсъците по време на дебата за новите учебни програми и учебници по история между 2014 и 2019 година).

По време на този дебат изпъкна политическата реакция на Българската социалистическа партия в парламента, подкрепена от декларациите, идващи от Мария Закарова, говорителката на Министерството на външните работи на Русия. Всъщност върхът на айсберга се оформя около определението за тоталитаризъм и отхвърлянето на този термин и налагането на определението „държавен социализъм“ за времето на комунистическия режим в България.

Изучаването и осмислянето на тоталитарните режими на ХХ в. е динамичен и силно противоречив процес в международен план. Хана Аренд, създателката на термина „тоталитаризъм“ и на политическата му теория¹, от признат пионер в политическата философия след войната бързо се превръща в обект на яростни критики по друг повод, което рефлектира и върху възприемането на терорията ѝ за тоталитаризма. През 50-те и 60-те години много историци и политолози възприемат новата теоретична рамка, базирана върху идеологията и политическата система на тоталитарните режими, където фокусът е върху репресиите, терора и насието.

През 70-те години на ХХ в. идва ред на така наречените ревизионисти, които критикуват традиционните „съветолози“. Това са по-скоро социални историци, които изследват революцията както „отдолу“, така и „отгоре“, наблягат върху „плюралистичния, институционален модел“ срещу „командно-административния модел“. Не на последно място те акцентират върху социалната подкрепа за политическия терор.

Нов обрат се наблюдава през 80-те и 90-те години с навлизането на т.нар. цивилизационен подход. Негови най-главни представители са историци на културата и антрополози, които се концентрират върху изследване на политическия език, дискурси, практики и ритуали на тоталитарните режими. По този начин те отново се обръщат към идеологията на комунистическия тоталитаризъм и критикуват ревизионистите за тяхната тенденция да деидеологизират комунистическата система.

В исторически план другия връх на айсберга изниква след войната и създаването на мита за СССР като освободител на Европа. Признаването на истината за съветския политически терор, на който ГУЛАГ става синоним, е основната разделителна линия между критично мислещите интелектуалци и платените агенти на Москва в Западна Европа. Последните приемат всяка критика срещу СССР и тоталитарната система като посегателство срещу революционната философия. ГУЛАГ става основният мотив на противопоставянето между различните крила на западната левица. Трябва да изминат повече от десет години след затварянето на лагерите в СССР и политиката на десталинизация, за да започне големият културно-исторически дебат във Франция за тоталитарния характер на комунистическата идеология и за терора, гръбнак на системата в СССР.

Малко предистория. На 29 октомври 1946 г. Жан-Пол Сартр, Андре Малро, Албер Камю и Артур Кеслер създават Френската организация за човешки права, свободна от комунистическо влияние. През същата година Албер Камю е изключително разгневен, когато Сартр отхвърля неговите морални възражения срещу режима в СССР. Скandalът избухва, но той е

¹ Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Schocken Books, 1951.

ограничен в сравнително малка група интелектуалци. Опитите да се оправдае жертването на хора в името на някакъв висок идеал са анатема за Камю. Сартр обаче става особено одиозен пример на „полезен използвач“. Той посещава СССР цели 11 пъти, като често остава по няколко месеца в луксозни курорти там. Самият той споделя, че се ръководи при това от „временен“ морал. Според него дори режимът да се крепи на огромна мрежа от концлагери, то това не трябва да се казва, за да не се разколебае вярата на френската работническа класа и на френското общество като цяло. В името на крайната цел всички средства са добри според него. И затова той не се колебае да възхвалява Сталин, отказва да се застъпи за Бродски, Даниел и Синявски. В същото време критикува Пастернак за Нобеловата му награда, но помага значително на Шолохов да я получи. Не случайно Александър Солженицин отказва решително да се срещне с него по времето, когато пише своя „Архипелаг ГУЛАГ“. „Отрезвяването“ на този голям творец идва едва след Пражката пролет от 1968 г. Твърде късно и много жалко...² Важно е да се помни, че Сартр къса отношенията си с Камю, защото последният се обявява против тоталитаризма. Сартр оправдава терора на Сталин, а по-късно и на Мао. И това става във времето, когато сталинистките престъпления са широко документирани и много други интелектуалци напускат комунистическата партия. Метаморфозата е ясна: смелият философ на свободата се превръща в тоталитарния Сартр.

Големият морален спор на западните интелектуалци, взривен от разкритията за комунистическия терор в СССР, има своите реперкусии в съветския блок. Десталинизацията приема различни пътища, но тя не цели да унищожи системата, нито да разобличи дълбоката антихуманност на идеологията. Комунистическият експеримент продължава още 33 години.

По подобен начин протича процесът на изследване и оценка на комунистическия режим, за разпространението на знанието за престъпленията му и несвършващото му наследство и в България, но резултатите от този процес са най-нищожни в сравнение с другите бивши съветски сателити, сега държави – членки на ЕС.

След падането на Стената тук сме свидетели на добре организираното невежество, което би могло бързо и ефективно да бъде преодоляно. За това, разбира се, беше необходима преди всичко политическа и интелектуална воля, която доскоро не беше демонстрирана, и точно тази воля е поредният връх на нашия айсберг. Близко до него е другият връх – този на историографията. Перфидното академично замитане „под килима“ всъщност произвежда и днес дългосрочна и научно легитимирана фалшификация на историята. Нискочелата партийна пропаганда е представена

² Stern, Ludmila. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: From Red Square to the Left Bank*. New York: Routledge, 2007, p. 304.

блестящо от Димитър Иванов, шефа на 6-и отдел на Шесто управление на ДС и професор по история. Неговата книга „От Девети до Десети“ беше разпространявана безплатно във всички читалища в България. Спомените за епохата предимно на високопоставени партийни ръководители, които в едногласен хор величаят държавническите дела „в името на народа“, са пълни с тривиални лъжи и опити за самооневиняване. Свидетелства за ужасите на комунистическите престъпления от хората, изживели лагерите, затворите, изселванията и изгнаничеството, имаха катарзисно значение в началото на т.нар. преход, но постепенно бяха маргинализирани, за да освободят място за ширещата се „соц. носталгия“.

Последна се разви позитивистично-обективистичната историография. Тя стана възможна заради работата на модерно мислещи изследователи от Института за изследване на близкото минало, създаден през 2005 г. Но едва 30 години след падането на комунистическите режими изводите и оценките, направени в публикациите на Института, са включени в учебници и учебни помагала у нас. Към съвременните историографски постижения се числят и изследванията на колегите от Нов български университет, на Балканистичния форум към Югозападния университет „Неофит Рилски“; документалните публикации на Държавната агенция „Архиви“ и на Комисията по досиетата – но отново в малки тиражи, както и публикации по устна история и антропология.

Днес обществен консенсус за комунистическото ни минало все още няма въпреки поредицата от институционални и обществени инициативи и в Европейския съюз, и в България, които създадоха основата за съвременно осъждане на тоталитарните режими на ХХ в. Проследяването на близо 20-годишните усилия това да се случи у нас е особено симптоматично за етоса на българското общество като цяло. Този процес е пълен с тежка посткомунистическа пропаганда, юридически абсурди, отсъствие на политическа воля от страна на управляващите елити, саботаж от ниските нива на институциите и не на последно място открита съпротива, включително в Народното събрание, от страна на Българската социалистическа партия.

Ето накратко и хронологията на този процес.

Май 2000 г.

XXXVIII Народно събрание на Република България гласува закон, който обявява комунистическия режим в страната за престъпен. Срещу него гласува БСП. За жалост този закон е всъщност само една декларация, тъй като не предвижда никакви санкции. Все пак са изброени всички престъпления на режима, свързани с икономиката, различните видове терор и насилие, включително и постъпателната политика за асимилация

на мюсюлманските общности в България. Интересно е да се отбележи, че въпреки този закон adeptите на комунистите/социалисти непрекъснато се обявяват против инициативи, свързани със създаване на нови политики на „памет“, издигане на паметници и мемориали, създаване на музеи, както и блокират редица опити за правосъдие над извършителите на престъпления по време на комунистическия режим. БСП е най-последователна в политиката си за недопускане на широк обществен дебат. Дебати върху тоталитарната антихуманна същност на идеологията и политическата практика на Българската комунистическа партия, чийто пряк приемник е самата тя, фактически няма.

Юли 2003 г.

Европейската народна партия, ръководена от Рене ван дер Линден, подкрепя предложението от българския европейски парламентарист Лъчезар Тошев да се приеме резолюция „Необходимост от международно осъждане на престъпленията на тоталитарния комунизъм“.

Декември 2005 г.

На съвещание на комисията за политическите въпроси на ПАСЕ в Париж резолюцията поема към парламентарната зала.

Декември 2005 г.

В Атина се провежда среща на 73 комунистически партии от цял свят, които обявяват позицията си срещу доклада за осъждане на престъпленията на комунизма и включването му в дневния ред на ПАСЕ.

Януари 2006 г.

В Страсбург се провежда петото заседание на сесията на ПАСЕ под председателството на Рене ван дер Линден. Докладът на Гьоран Линдبلاد съобщава за престъпленията на тоталитарните комунистически режими – 100 милиона убити, 20 милиона хвърлени в концлагери, над 10 милиона жертви на принудителен глад и т.н. След ожесточени дебати най-вече от страна на Русия и Гърция докладът е приет с гласовете на 99 депутати срещу 42 и 12 въздържали се. Той се нарича „Необходимост от международно осъждане на престъпленията на тоталитарните комунистически режими“ – Резолюция 1471/2006 г. В нея се осъждат престъпленията на тоталитарните комунистически режими и се насърчават историците по света да продължават изследванията си върху тях. В точка 5 от резолюцията четем: *„...Извършителите на тези престъпления не са били дадени под съд от международната общност, какъвто беше случаят с ужася-*

ващите престъпления на нацизма.“ А в точка 6 се казва: „Вследствие на това познанието на обществото за престъпленията, извършени от тоталитарните комунистически режими, е много слабо. Комунистическите партии са легални и активни в някои страни, дори в някои случаи не са се дистанцирали от престъпленията, извършени от тоталитарните комунистически режими.“

Юни 2008 г.

В Прага, Чехия, е проведена конференция „Европейската съвест и комунизмът“. Подчертано е, че престъпленията на комунизма все още не са получили достатъчно ясна оценка и присъда от юридическа, морална, политическа, а и от историческа гледна точка. Форумът изрично се позовава на Резолюция 1418 (2006) на ПАСЕ за необходимост от международно осъждане престъпленията на тоталитарните комунистически режими. Конференцията, в която участват политици и представители на различни държавни институции, свързани с изследването на комунистическите престъпления, приема специална декларация, подписана от чешкия президент Вацлав Хавел (1993–2003) и Йоахим Гаук, първия председател на Федералната комисия за разкриване на архивите на ЩАЗИ в Германия и впоследствие президент на Германия. В документа освен за постигане на *„общоевропейско разбиране, че както нацистките, така и комунистическите тоталитарни режими – всеки от тях оценяван и съден по собствените му ужасни „заслуги“, са разрушителни в своята политика на системно прилагане на крайни форми на терор, потъпкват всички граждански и човешки свободи, те трябва да бъдат смятани за най-голямото зло, поразило ХХ век“* се призовава и за смяна на учебните програми с нови такива, в които да бъдат застъпени истинските факти за комунизма.

Посланието на Пражката декларация е ясно – комунистическите режими са тоталитарни системи, еднородни с националсоциализма. Те трябва да бъдат изучавани, оценявани и осъждани по сроден начин. Така един от върховете на айсберга рухна – обединена Европа прие философското разбиране за тоталитарните режими като системи с неограничено политическо насилие и осъди за първи път комунистическите диктатури, наложени над 100 милиона човека в Източна Европа по съветски модел след Втората световна война. Единствено в България отхвърлянето на ратифицираната от парламента ни Пражка декларация се изразява в историографска война за термина и за оценката на режима на БКП. По време на този дебат изпъкна политическата реакция на Българската социалистическа партия в парламента, подкрепена и от декларациите, идващи от Мария Закарова, говорителката на Министерството на външните работие на Русия, особено през 2019 г. Всъщност върхът на айсберга се оформя

около определението за тоталитаризъм и отхвърлянето на този термин и налагането на определението „държавен социализъм“ за времето на комунистическия режим в България.

Нашият връх на айсберга остана.

Април 2009 г.

Европейският парламент подкрепя Пражката декларация и приема резолюцията „Европейската съвест и тоталитаризмът“, с която *„решително и недвусмислено осъжда всички престъпления срещу човечеството и масовото нарушаване на правата на човека от страна на всички тоталитарни и авторитарни режими“*, и се призовава за оценка на престъпленията на комунистическите тоталитарни режими.

Ноември 2009 г.

С решение на ХLI Народно събрание народните представители без тези на БСП подкрепят двете европейски резолюции.

Януари 2012 г.

Публикувано е изследването „Топоси на историческата памет“ в книгата „Минало несвършващо“ със съставител Евгения Иванова, издание на НБУ. Теренното изследване е съвместна инициатива на Нов български университет и на Американския университет в България. Целта е чрез него да се потърси отговор кои са онези места, събития, действащи лица в българската в сравнителна перспектива с балканската и европейската история, които имат формираща роля за идентичността на съвременните граждани.

Евелина Келбечева (Американски университет в България) отбелязва факта, че българите имат изключително ограничена и селективна памет за периода на комунистическия режим – например липсва знание за ключови места на репресии като лагерите „Белене“ и „Слънчев бряг“ край Ловеч. Тя предупреждава, че *„внимателната манипулация на миналото продължава да е приоритет на определени кръгове, които имат нужда да поддържат своята вече несъществуваща идеология с огромни исторически фалшификации. Такава фалшификация сама по себе си е всяка теза, която „нормализира“, тоест оневинява всичко направено от диктатурата на комунистическата партия в България“*.

Септември 2013 г.

Проведена е конференцията „Образованието за комунистическия режим и европейските демократични ценности на младите хора в България“

днес“. Инициатива на фондация „Конрад Аденауер“, Център за европейски изследвания в Брюксел при ЕНП и фондация „Център Хана Аренд“. На конференцията е представено обширно национално представително изследване на НЦИОМ. Резултатите от него показват огромни празнини в информацията и знанието за комунистическия режим в България сред младите хора на възраст между 15 и 35 години.

Изводът е, че в годините на преход от тоталитарен комунистически режим към демокрация държавната политика в България не цели да направи достояние истината за диктатурата в периода 1944-1989 г., а да я скрие от младите хора в училище. Половината от младите хора смятат, че Държавна сигурност е репресивен орган, както и това, че след промените бившите комунисти и висшите кадри на ДС са забогатели. Младежите обаче не знаят нищо например за горяните, лагерите, както и за убийството на писателя Георги Марков от ДС в Лондон през 1978 г.

Февруари 2014 г.

Евелина Келбечева инициира *Петиция за необходимостта от промяна на учебните планове, като в тях се въведе изучаването на тоталитарните режими в сравнителен план, както и конкретно на българския комунизъм в средното училище*. Инициативата е обявена на събитие в АУБ с участието на близки на горяни. Петицията събира над 2000 подписа подкрепа. Тя е подписана от президентите Желю Желев, Петър Стоянов и Росен Плевналиев (историкът президент Първанов не е сред тях), както и много общественици и представители на академичната общност.

Ноември 2014 г.

Под егидата на президента Росен Плевналиев се отбелязват 25 години от началото на демократичните промени в България. Тогава е представено и проучване на общественото мнение за равносметката от „Преходът: митове и памет, 25 години по-късно“, осъществено от социологическата агенция „Алфа Рисърч“. Изследването показва, че общо 94% от най-младото поколение (16–30 г.) не знаят почти нищо за периода на комунизма 1944–1989 г., 40% от тях не могат да посочат дали краят на комунизма е белязан от рухването на Берлинската, Московската, Софийската или ... Китайската стена (sic!). Изследването категорично показва и друг явен проблем, а именно че университетите и средното училище не дават необходимите знания на студентите и учениците за тоталитарния комунистически режим.

Май 2015 г.

Президентът Росен Плевнелиев отправя публична критика срещу бездействието на управляващите (по това време коалицията ГЕРБ и Реформаторския блок) за това, че *„истината за комунистическия режим още не е влязла в учебниците по история, а продължават опитите за замазването на неговата същност“*.

Септември 2015 г.

XLIII Народно събрание, по време на второто правителство на Бойко Борисов (коалиция между ГЕРБ и Реформаторския блок) не приема предложения от депутата от Реформаторския блок Борис Станимиров законопроект за изменение и допълнение в Закона за народната просвета. Конкретната поправка гласи: *„Принципите на демокрацията и правата държава, на човешките права и свободи включват и информираност за престъпленията на тоталитарните режими в Европа, включително на комунистическия режим в България по смисъла на Закона за обявяване на комунистическия режим за престъпен (2000 г.)“*. Ключова за неприемането на този текст е позицията на депутатите от ГЕРБ, повечето от които гласуват „въздържал се“.

Декември 2015 г.

По инициатива на народни представители от ГЕРБ начело с Методи Андреев в интернет стартира политическа петиция, чрез която се призовава за по-сериозното изучаване на тоталитарните режими през миналия ХХ в. в часовете по история. Тя събира подписите на над 103 депутати от ГЕРБ, Реформаторския блок, ДПС и 2-ма депутати от БДЦ, както и 12 от българските евродепутати (6 от ГЕРБ, 1 от Реформаторския блок, 4 от ДПС и 1 от ВМРО). Документът е адресиран към министъра на образованието и науката проф. Тодор Танев (предложен на поста от Реформаторския блок): *„Основание за това наше искане е и фактът, че България остана единствената страна от бившия социалистически лагер, в която близко-то минало не се преподава на подрастващите. Формирането на правилни ценности и изграждането на младите българи като достойни патриоти и родолюбци е в нашите ръце“*, заключават депутатите.

Реакция от страна на министъра не последва.

Януари 2016 г.

Президентът Росен Плевнелиев и всичките му секретари в президентството подписват политическата петиция за изучаването на комунистическия режим в училище.

Март 2016 г.

Представители на гражданското общество и политици, сред които Келбечева и депутатът Методи Андреев, се срещат с вицепремиера и нов министър на образованието и науката Меглена Кунева, сменила на този пост през февруари 2016 г. проф. Тодор Танев. Те внасят при нея двете петиции – гражданската и политическата – за необходимостта от изучаването на комунистическия режим в училище.

Министър Кунева заявява, че *„сме готови да обсъдим всички конкретни предложения на инициаторите на петициите за необходимостта от изучаването на тоталитарните режими в училище“*, но на практика не прави абсолютно нищо.

Март 2016 г.

Броени дни след срещата при министър Кунева евродепутатът Андрей Ковачев (ГЕРБ/ЕНП) организира в Европейския парламент дискусия „Знание за миналото – памет за бъдещето“, посветена изцяло на проблема с неизучаването на комунизма в училище. В инициативата участват Евелина Келбечева като автор на изследване на историческата памет и инициатор на гражданската петиция за изучаването на комунистическия режим в училище през 2014 г., социологът Любомир Пожарлиев, автор на изследването „Комунизмът в учебниците по история“, депутатът Методи Андреев (ГЕРБ), инициатор на втората петиция в българския парламент за изучаването на тоталитарните режими в училище, и др. Поканена е за участие и лично министър Меглена Кунева, но тя изпраща писмено обръщение, извинявайки се, че не може да присъства на дискусията.³ Инициативата на Андрей Ковачев приема какви стъпки следва да бъдат предприети оттук нататък, за да се случи по най-правилния начин изучаването на комунистическия режим в училище. Евелина Келбечева очертава реалните действия за тази важна част от образователната реформа.

Май 2016 г.

Фондация „Истина и памет“ (основана през 2016 г. от Христо Христов с членове Александър Кашъмов, Евелина Келбечева и Георги Михайлов) внася на вниманието на министър Кунева „Списък с основните факти и

³ Изненадата на участниците е огромна, когато виждат Кунева в същия самолет, с който те се връщат в София от Брюксел след конференцията в Европейския парламент, т.е. Кунева е била в същия ден в Брюксел, но не е намерила необходимото време да участва в дискусията.

процеси от тоталитарното управление на БКП, без които учебниците по история са немислими“.⁴

В документа до министъра е посочено: „Основната задача на обучението по най-новата ни история в средния курс е създаване на критично отношение към тоталитарния режим в България (1944–1989), както и неговите метастази в следващия период. Младите хора в България имат нужда да се ситуират в днешния ден както по отношение на националната си история, така и по отношение на общите европейски ценности. Апелираме към радикална програма на държавните образователни стандарти за изучаване на история, което ще доведе до създаване на хора с достатъчно знание за самооценка и за разбиране на динамично променящия се свят.

Следва списък от 26 факти, събития, процеси, без които новите учебници по история не биха били адекватни на нивото на развитие на модерната историография.

От МОН отново запазват мълчание.

Юни 2016 г.

Фондация „Истина и памет“ организира и провежда в Дома на Европа в София конференцията „Знание и ценности. (Не)изучаването на тоталитарните режими в българското училище“. Инициативата е първата по рода си, защото на едно място събира политици, ангажирани с проблема, представители на академичната общност, образователни експерти, както и режисьори и документалисти. Министърът на образованието и науката Меглена Кунева е поканена, но не само не удостоява с внимание конференцията, но не изпраща дори експерт или служител от министерството, който да представлява МОН.

Конференцията, на която основни доклади изнасят Христо Христов, Лиляна Друмева, Лъчезар Стоянов и Евелина Келбечева, стига до следния извод: *„Отсъствието на ясна държавна политика и политическа воля, фактът, че образованието не е приоритет на различните управляващи мнозинства по време на прехода. Скъсаната връзка между академичната общност и системата на образованието, манипулативното криене на факти и събития за периода 1944-1989 г., както и ретроградно написаните учебници са сред основните причини в България да е налице неадекватно преподаване на тоталитарния комунистически режим – за разлика от всички останали държави в бившия Източен блок (с изключение на Русия), преживели тоталитаризма от съветски тип.“*

⁴ Списъкът е достъпен на: <http://desebg.com/obrazovaniekomunizum/2782-2016-06-05-06-58-11>.

Юли 2016 г.

От фондация „Истина и памет“ внасят заключителните решения на своята конференция в МОН. Неправителствената организация приканва министър Кунева да организира открита експертна дискусия за създаването на новите държавни образователни стандарти и нови учебни програми за средното образование по история.

От МОН не последва никаква реакция.

Февруари 2017 г.

На предизборна среща със Съюза на репресираните от комунизма „Памет“ в Арбанаси лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов поема ангажимент, че ако партията му спечели парламентарните избори и сформира правителство, ще настоява Министерството на образованието и науката (МОН) да е техен ресор, за да се извърши необходимата законодателна реформа и истината за комунистическия режим да се изучава по адекватен начин в училище. Той заявява, че образованието е приоритет за партията му.

Септември 2017 г.

Лиляна Друмева, главен съветник на министъра на образованието и науката Красимир Вълчев в третия кабинет на Борисов, както и председател на Съюза на репресираните от комунизма „Памет“, кани историците Евелина Келбечева и Лъчезар Стоянов на обществено обсъждане на програмата за X клас, която се провежда на 4 септември в МОН. В обсъждането участват и представители на академичната общност от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и БАН. На заседанието, водено от съответния директор на дирекция в МОН, се върви към приемане на мнение, че сегашната програма е добра и не се налагат сериозни промени. Противоположно мнение изразяваме ние двамата. Ние настояваме за основен преглед на периода на тоталитарния комунистически режим и въвеждането на цяла поредица нови понятия и знания. Искаме скоро да представим свои предложения за радикална промяна на новата учебна програма по история и те да бъдат обсъдени.

Октомври 2017 г.

Двамата с Лъчезар Стоянов внасяме основни предложения, но организирането на втора експертна среща по поставения от нас проблем се забавя. В този период започва игра на котка и мишка. На ниво администрация в МОН не са склонни да приемат измененията, направени от нас. На всяко поредно заседание се връщаме на изходна позиция, защото предложените от нас радикални промени на учебните планове, за които е

обещано, че ще се приемат, всъщност не са отразени изобщо. Не успяваме да се срещнем с министър Вълчев въпреки всички опити.

Доц. Стоянов пише писмо до министъра на 29 октомври, което е в пълно съзвучие със „Списък с основните факти и процеси от тоталитарното управление на БКП, без които учебниците по история са немислими“ от май 2016 г. на нашата фондация.

В писмото освен поредица от други конкретни предложения се настоява: *„Не е възможно истински да се обясни на учениците политиката и действията на българските комунисти преди 9 септември 1944 г., а и особено характерът, методите и целите на тоталитарния режим, без да се познават основните постулати в идеологията на комунизма. За тази цел трябва да се въведе терминът „комунизъм“, който преднамерено е изпуснат с многократно изтъквания фалшив аргумент, че такъв не е построен в България, а и в света. Поради тази причина липсват и такива ключови за идеологията им термини като „световна пролетарска революция“ и „диктатура на пролетариата“... Освен изучаването на гражданските права и свободи в програмите по история трябва да се изучават и политическите права и свободи.“*

Писмото продължава:

„...от учениците се изисква единствено да дават „примери за вътрешнополитически конфликти и противопоставяния през 20-те – 30-те години на XX век“ с очевидната цел по-долу изброените събития да не бъдат изучавани. През този период се извършват два преврата, убит е министър-председател, има две т.нар. въстания – Войнишкото и Септемврийското от 1923 г., Гражданската война от 1923-1925 г. и чудовищния атентат от 1925 г. Това е ярък пример за политически мотивирано неизучаване на едни от най-трагичните периоди от българската история. Защо е направено това? Очевидно, за да не се знаят следните дискредитиращи БКП факти: прякото ѝ участие в тези кървави антидържавни и в разрез с националните интереси събития, както и фактът, че ставайки член на Коминтерна през 1919 г., тя се превръща в териториална секция на тази единна световна комунистическа партия, създадена, финансирана и директно ръководена от Москва. Това, че този „пропуск“ няма случаен характер, се потвърждава и от липсата на такива термини като „Коминтерн“, „атентат“ и „терор“.

Ще видим как се отразяват тези конкретни предложения в новите учебници въпреки въвеждането на липсващите дотогава понятия *Коминтерн, терор* и т.н.

Ноември 2017 г.

На 9 ноември 2017 г. Изпълнителният директор на фондация „Истина и памет“ Христо Христов внася в Министерски съвет изложение до

министър-председателя за проблема с неизучаването на тоталитарния комунистически период в училище. Припомнено е предизборното обещание на Борисов тази реформа да бъде извършена, ако ГЕРБ спечелят изборите.

На 10 ноември 2017 г. в Ловеч се провежда научна конференция „100 години от болшевишкия преврат в Русия и влиянието му в България“. На инициативата присъства и заместник-председателят на ГЕРБ и председател на парламентарната група на партията Цветан Цветанов. Използвайки форума, Келбечева поставя на вниманието на присъстващите проблема с неадекватното изучаване на комунистическия режим. Припомнено е предизборното обещание на Бойко Борисов и нежеланието в МОН да бъде извършена необходимата реформа. Цветанов съдейства за провеждането най-после на среща с министъра на образованието и науката Красимир Вълчев. Резултатът от срещата е много важен – министърът се разпорежда програмата за X клас по история да бъде върната за актуализиране към ресорния зам.-министър Таня Михайлова.

На 21 ноември 2017 г. дадох интервю за сайта Faktor.bg, в което заявих, че все още съществува опасност да не бъде извършена необходимата реформа: *„Очакваме МОН да си свършат работа и наистина в бъдещата програма, по която ще се пишат учебниците, да се включат предложенията, направени от нашия екип. Настояваме за радикални промени.“*

Започва нов кръг от обсъждания в МОН по изработването на новата програма по история.

Броени дни след това интервю, с което е вдигната завесата на водените усиленни разговори в МОН, пет извънпарламентарни партии – ДСБ, „Да, България“, Зелените, ДЕОС и БЗНС (с лидер Николай Ненчев), обявяват в медиите, че са изпратили писмо до министъра на образованието и науката Красимир Вълчев, с което го сезират за проблема с неадекватното изучаване на тоталитарния комунистически режим – тоест това се случва четири години след първата петиция, повдигнала този въпрос. Повечето от политиките, подписали документа, са част от Реформаторския блок в предходния парламент и управление, в което са имали двама министри на образованието (проф. Тодор Танев и Меглена Кунева), пред които никога не са поставяли подобно искане.

Декември 2017 г.

Двамата продължаваме активната работа по изработването на новата програма. Атмосферата по време на заседанията в МОН е повече от нажежена. Лъчезар Стоянов държи остър и безапелационен тон с преговарящите заместник-министри и ресорни директорки. На някои от серията от обсъждания в МОН присъства вече и министърът на образованието Красимир Вълчев. Той заявява, че ще разпише програмата по история, след като получи одобрението от широк кръг учени и политици.

Януари 2018 г.

Проведено е финалното обсъждане на новата учебна програма по „История и цивилизации за X клас“, в която в отделна тема е разгледан периодът 1944–1989 г. Около 90% от направените предложения от нас двамата са приети. Отпадат само тези за въвеждане на несъществуващите дотогава термини „съветска окупация“ и „16-а република на СССР“ под натиска на преподаватели от Историческия факултет на СУ.

Фактът, че още в нотата за обявяване на война на България от СССР се говори за окупация от Съветската армия, няма значение за участниците в дискусиата. Причината за отхвърлянето на второто предложение е смехотворна. Дори Лъчезар Стоянов като автор заедно с доц. д-р Живко Лефтеров на фундаментални публикации за политиката за присъединяване на НРБ към СССР не можа да се наложи на форума в МОН. Аргументът, с който този процес беше отхвърлен от новите учебници, е, че *„още се спори по ИСТОРИЯ.ВГ (по националната телевизия) по този въпрос, а вие искате да влезе в учебниците“* според доц. д-р Румяна Хрисиди от ИФ на СУ.

На 15 януари 2018 г. от МОН обявяват на своя сайт приемането на новите програми. Най-значимата реформа се отнася за програмата по история за X клас и изучаването на периода на тоталитарния комунистически режим.⁵

На 19 януари 2018 г. БСП изведнъж иска с декларация в Народното събрание отмяна на приетата програма по история за X клас. Следва и искане за оставката на министър Вълчев, който е принуден да отговаря на въпроси на опозицията по време на парламентарен контрол. Той отказва да върне старата програма по история.⁶

Мислехме, че мисията ни е приключила, и то почти успешно. Но през лятото на 2019-а се появи нов голям връх на айсберга – проектите за новите учебници по история.

Юни 2019 г.

Фондация „Истина и памет“ изпраща открито писмо и до министър Вълчев, с което настоява да се спрат вече одобрените учебници по История и цивилизации за X клас поради това, че голяма част от тях не отговарят на духа на вече приетата програма. Двамата с Хисто Христов инициираме

⁵ Виж програмата на: http://desebg.com/images/stories/Moite_Rubriki/Obrazovanie-komunizum/2018/1-Programi-MON/pril5_UP_10kl_History.pdf.

⁶ Пълната хронология на този процес е публикувана от Христо Христов под наслов „Хронология на голямата битка за изучаването на комунистическия режим в училище“ (прегледан на 10 ноември 2020). Достъпен на: <https://desebg.com/obrazovaniekomunizum/3439-2018-01-19-11-05-29>

поредна петиция, събрала над 4700 подписа, в която се настоява: *„...Категорично изразяваме своето несъгласие за опитите за премълчаване на ключови факти и събития от българската история в периода 1944–1989 г. и периода на прехода към демокрация след 1989 г., с манипулативното, подвеждащо или тенденциозното им представяне в новите учебници по История и цивилизации за X клас. Настояваме за тяхното фундаментално преработване.“*

БСП и близки до БСП академични кръгове организират контрапетиция, подкрепена от около 800 човека, въпреки че беше разпространявана от партийните структури на „Партията столетница“. Това е същата параноична реакция, както през януари 2018 г., след приемането на новата програма по история. Към призива на фондация „Истина и памет“ се присъединяват известни историци, политици, журналисти и общественици. Институтът за изучаване на близкото минало излиза с декларация в наша защита, когато нападките в някои медии излизат от тона на обществен дебат и се превръщат в евтини нападки *ad hominem*.

По искане на сезирания от нас МОН в продължение на два месеца главните редактори на издателствата „Булвест 2000“, „Анубис“, „Домино“ и „Рива“ принуждават авторските колективи да променят предложените текстове. Най-голяма съпротива идва от авторите на „Булвест 2000“ и „Анубис“, които правят необходимите промени „на час по лъжичка“. Все пак в края на август министър Вълчев одобрява новите текстове на учебниците, в които най-тежките липси, грешки и манипулации са елиминирани. *Новите текстове не са перфектни поради пълната липса на изясняване на цивилизационните промени в българската история, особено в най-новото време. Продължава да липсва анализът и изводите за безпрецедентната социо-културна промяна, задържала естественото историческо развитие на българското общество, което всъщност е резултатът от налагането на комунистическия режим през 1944 г. Все пак не остава учебник, в който да не бъдат отразени престъпленията на този режим.*

Оказва се, че айсбергът има още много върхове и те са вече видими.

В утвърдените учебници обаче все още съществуват силно проблематични текстове, с избирателно подбрани факти и затова със силно манипулативни внушения. Ето един от най-фрапантните примери – най-големият политически атентат в света през XX в. е извършен в България през 1925 г. Как е представен този факт в учебника на издателство „Булвест 2000“? *„Комунистическата партия се ориентират (sic!) към организиране на голяма терористична акция. Тя е проведена на 16 април 1925 г., когато е извършен атентата в софийската катедрала „Света Неделя“. Правителството отговаря на терора с терор и за кратко време успява да ликвидира физически елита на Комунистическата партия, на левите земеделци, и на анархистите, както и много леви интелектуалци. С това*

опасността от ляво е премахната.“ Илюстративният материал в този урок е една снимка на разрушената църква и две снимки – демонстрация на български студенти и членове на Комунистическия интернационал против Александър Цанков в Москва и арестувани комунистически функционери след атентата. В малко каре извън текста на урока се дават жертвите при потушаването на юлските и септемврийските бунтове 1923 г., като са дадени цифрите само на падналите от едната страна – между 1500 и 2000 души. Незнайно защо не се споменават хилядите жертви от страна на правителството. Пълна „тайна“ остава фактът, че през 1924 г. правителството на Цанков дава пълна амнистия на всички участници в двата метежа. В едно изречение се споменават жертвите в атентата, които са 150 човека, включително жени и деца, без да се споменават 500 ранени. Така акцентът пада изцяло върху „белия терор“, без да се види историческата мотивация – терорът е предизвикан не от правителството на Цанков, а първо от Юнския бунт на земеделците, а след това от Комунистическата партия под заповедите на Коминтерна. Но най-голямото изкривяване на картината е почти пълната мъгла, която е пусната върху дейността на Коминтерна за подриване на Европа и в частност решението да се вдигне в България въстание, за да бъде то наречено „първо антифашиско въстание в света“. Да не говорим за липсващия факт, че терористите в България са щедро платени от Москва през целия този период.

Не по-малко различна е и картината в учебника на издателство „Домино“. Говори се подробно за репресиите срещу забранената БКП през 1924 г., но не се споменава и дума за дадената държавна амнистия, от една страна, а от друга – за ескалацията на терористичната дейност, решена и поддържана от Москва. Колкото до предходните събития от 1923 г., в нито един учебник не се споменава, че изпратените от Коминтерна в България Георги Димитров и Васил Коларов не се „прехвърлят“ в Югославия, а бягат там още на втория ден след обявяването на метежа. Спестено е поне тяхното „Открито писмо“ до българските работници и селяни – един циничен докумен, писан във Виена, където се намира централата на Коминтерна за Европа.

Издателство „Анубис“ съобщава, че на „червения терор“ е отговорено с „бял терор“, но отново е премълчана ролята на Москва и политиката за унищожаване на държавния и военен политически елит, за да се разчисти пътят за налагане на съветска република.

Истински скандал предизвикаха и текстовете в три от новите учебници за периода на комунистическия режим в България и така наречения преход след 1989 г. Наблюдават се драстични липси на фактология, на причинно-следствени връзки между събитията, както и на исторически оценки за значението и последиците от политиките на управляващата БКП. Държавна сигурност и репресивните органи са само маркирани, а

историята на комунистическите концентрационни лагери се свежда до няколко цифри и напълно невинни спомени.

„Анубис“ говори за нечовешкото отношение към затворниците в Белене, без да се споменават безпрецедентните убийства от лагера в Ловеч, където между 1959 г. и 1962 г. са избити по садистичен начин над 150 човека, попаднали там без съд и присъда. Но не пропуска: „Живков нарежда закриването на лагерите за принудителен труд през 1962 г., с което се слага край на една незаконна и нехуманна практика, съсипала живота на хиляди хора.“ Та Тодор Живков застава начело на БКП още през 1956 г., сиреч 6 години преди закриването на лагера в Ловеч! Пак там четем, че Живков е „човек от народа, който води скромен начин на живот, не дразни с излишен лукс и претенции... неговият стил на управление е умерен и изключва тежките репресии... стреми се да повиши благосъстоянието на населението и да задоволява потребностите му“. Нито дума за трите фалита на държавата при неговото управление.

На какво учи издателство „Домино“? Първо – комунистическият тоталитарен режим се нарича „държавен социализъм“. Второ – изнесеният в каре извън урока текст за лагерите съобщава историята на лагерите по света, акцентира върху периода 1941–1944-а и на създадените в България „селища за държавна сигурност“ и завършва с едно изречение за най-зловещите комунистически лагери в Скравена, Белене и Ловеч.

Ето какво ни казват за лагерите в „Булвест2000“: „...В лагера в Белене *умират* 154 души (нито дума как!), а в Ловеч жертвите са 147 души (за три години!)“. Нито дума за садизма на убийствата и в двата лагера.

Издателство „Рива“ в телеграфен стил говори за репресиите след 9 септември 1944 г., но доминира образа на „врага с партиен билет“ – Трайчо Костов. Ролята на Държавна сигурност като основен инструмент и крепител на властта не е проследена, но затова пък се изброяват всички домакински електроуреди, които навлизат в българския дом. В техния учебник горяните се споменават с едно изречение, същото се отнася и за политиката на асимилиране на мюсюлманските общности в България.

Във всички учебници липсва решението за преименуването на помаците, татарите и циганите. Явна е спекулацията с документите, засягащи т.нар. възродителен процес. Цитирани са доклади на Държавна сигурност и МВР, изказвания на Живков и спомени на активни участници в процеса. Стига се дотам да се говори за насилие, извършено от невъоръжена „гълпа“ срещу въоръжените сили на МВР и части на гранични войски, както четем в учебниците на „Домино“ и „Анубис“.

Един от най-големите подводни рифове, както видяхме, се оказва тълкуването на решенията за присъединяването на България към Съветския съюз. Само учебникът на издателство „Рива“ споменава за двете

предложения на Тодор Живков към „големия брат“. „Булвест 2000“ твърди, че той е намерил начин да реши икономическите проблеми на страната по този начин. „Анубис“ не говори за тази политика, но отново настоява за икономическата полза от сближаването.

В повечето учебници принудителната и сбъркана индустриализация по съветски модел е представена като „повишаване на жизненото равнище“ и грандиозни успехи във външната политика през 70-те години. Като доказателство за това служи статистиката за производството на електроенергия: през 1957 г. е 10 пъти повече от това през 1937 г. Същата аисторична логика е приложена и при обяснението на демографските процеси.

В линията на апологетика на комунистическия режим на „Булвест“, „Домино“ и „Анубис“ са разделите за разцвет на българската култура и ролята на Людмила Живкова в този процес без каквато и да е била критическа оценка на някои от нейните неадекватни политики и писания.

В нито един учебник не се изяснява идеологията на комунизма, имплицитния политически терор, заложен в нея. Липсва сравнителен поглед, който да покаже както ръста на терора в България спрямо другите страни в Съветския блок, който в абсолютни и относителни цифри тук е най-висок. Не се проследява процесът на повсеместен идеологически контрол, прокаран чрез пропагандата, образованието, изкуството. Не се обясняват процесите на тотална, насилствена промяна на социокултурната основа на българската нация. Ако щете, няма и една снимка на дългата редица от фалшивите тотени на режима и особено на паметниците на съветските воини, „освободили“ България от несъществуващия тук „монархо-фашизъм“.

Но като че ли най-страшният *longue duree* ефект от тази училищна пропаганда е, че сегашното състояние на обществото в България вече не се свързва с неговия генезис, тоест комунистическата диктатура, че политическият терор и обезглавяването на българския политически и културен елит не се оценяват като един от най-трагичните демоциди в българската история; че перманентната икономическа криза на т.нар. *преход* не се вижда като последица от икономическите банкрути на комунизма, че половинвековното социално инженерство сякаш не доведе до липсата на инициативност, отговорност и свобода на избора; че масовият екзодус от България е също резултат от посткомунистическото управление на България, а не на „демокрацията“.

От такива учебници няма как младите хора да разберат, че комунистическата диктатура наложи в България неограничено насилие, страх и лъжа. Всичко това смени цивилизационната матрица на българската история, но тези процеси са подминати от авторите на новите учебници. В този смисъл те не могат да бъдат приети като учебници по „История и цивилизации“, както гласят заглавията им.

Друг индикативен пример за това е как са представени културата и ценностите в периода след падането на комунистическия режим. Изброените имена на забележителни учени, писатели и поети, художници и музиканти, задължителните звезди на фолклора и спорта са различни в предложените учебници. Беше битка да се сложи името на Христо в един от текстовете, премахнат, защото „той не се признавал за българин“. „Просвета“ избира имената на балерината Вера Кирова (на първо място е нейната снимка), на Христо, Силви Вартан. Сред най-видните писатели и поети са наредени имената на Георги Господинов, на Захари Карабашлиев, Теодора Димова, Ани Илков, Алек Попов. С едно изречение се споменава Цветан Тодоров. Не е пропуснат акцентът върху българския фолклор, специално ансамбълът „Мистерията на българските гласове“. Изброяването на големите театрални имена с международна известност е подминало Димитър Гочев, избран два пъти за режисьор на Германия. Като правило след изброяването на най-известните български музиканти и оперни певци идва „спортната слава“ на България.

Заклучението е, че в началото на ХХI в. българската култура успешно се вписва в процесите на интеграция с европейската и световната култура, като запазва своята национална идентичност. Поне този учебник ни спестява патетични заключения за изконните добродетели на българина.

Учебникът на „Домино“ започва урока си със твърдението, че най-основната характеристика на културата в посткомунистическата епоха е налагането на масовата култура, която била лесна за възприемане и достъпна, но невинаги притежавала висока художествена стойност. Не може да не се открие преднамерената, макар и негласна съпоставка с предишния период, който би трябвало да бъде тогава характеризирани с едва ли не доминация на „високата“ духовна култура. Особените успехи на българската култура традиционно се виждат в певци и изпълнители. Към тях са прибавени имената на Теодоси Спасов и Иво Папазов. Сред любимите изпълнители в страната се нареждат Лили Иванова, Васил Найденов, Веселин Маринов (sic!) и др. Интересен е изборът на водещите фигури в литературата: Иван Методиев, Иван Динков, Калин Донков, Иван Цанев и др., които не фигурират в нито един друг учебник. Заклучението отново набляга върху най-голямата промяна след падането на Стената: „...българинът е част от една глобална култура. Той може да се свърже и докосне (курсивът мой) до живота, духа, културата, икономиката на различни народи и държави, запазвайки национален манталитет и самосъзнание“.⁷ Тук за ценности не се говори дефинитивно, но се вижда, че като най-голямо постижение в посткомунистическата епоха е припознато отварянето на българското общество към света. Същевременно запазването на

⁷ История и цивилизация. X клас. ИК „Домино“, 2019, с. 286.

националния идентитет е омегата в посоката на постиженията. Това не ни ли кара да мислим, че принадлежността ни към Европейския съюз се разпознава като потенциална заплаха за националната ни самобитност?

Изборът на издателство „Рива“ за лица на историята в раздела за българското общество и европейските ценности са Валери Петров, Антон Дончев, Теодоси Спасов, Теодор Ушев, Наташа Бохорова, Христо Пимпирев, следвани от Стоичков, Бербаатов, Станка Златева.

В публикацията на „Анубис“ липсват каквито и да е било примери от художествената култура, но се отбелязват антарктическата база и участието на български физици в Големия адронен колайдер на Европейската организация за ядрени изследвания – ЦЕРН. Заключение в този дял е следното: „Толерантността, хуманизмът и патриотизмът са декларирани като национални ценности от всички управляващи... за младите българи обаче, изправени пред предизвикателствата на съвременния глобален свят, става все по-трудно да отстояват корените си, вярата в родината и най-вече любовта към човека.“ Логично е да зададем въпроса кое откъсна България от глобалния свят и къде се споменава любовта към човека след 9 септември 1944 г.? Но какво четем по-нататък от същите автори: „Сериозните икономически, социални и духовни кризи, през които народът преминава, не успяват да го пречупят и унищожат... Независимо от моментите на упадък, вековно заложените в българите ценности като толерантност, взаимопомощ, трудолюбие, издръжливост, човечност и помощ към ближния, запазват своето място и значение и позволяват на българите през ХХI в. да заемат своето достойно място в Европа и света.“ Не може да не ни удиви есенциалистският подход и мантрата за „изконните български добродетели“, като че ли никоя друга нация не би могла да притежава подобни качества.

Текстът за културата и ценностите в прехода в „Булвест 2000“ е страница и половина. Там се настоява, че: „Формулираната от европейското Просвещение идея за хуманизма като основополагаща за Стария континент е неотделима част и от българската история. Хуманизмът е в основата на българската образователна система от Възраждането до днес.“ Нека си припомним, че „идеята за хуманизма“ не е рожба на Просвещението, а на Ренесанса. Освен това е забележително как лесно се зачертава процесът на почти половин век на безогледен идеологически и политически терор и откъсването на България от нейния европейски път! Следва: „Европейските ценности“ могат да бъдат открити в идеите на българо-френския философ Цветан Тодоров. Той ги формулира така: „Рационалност, справедливост, демокрация, индивидуални свободи, светски характер на държавата и толерантност. Обединява ги хуманизма, поставил човека в центъра на европейския светоглед. В своята история българите отдавна са изповядвали тези ценности. Ярки актове на толерантност са

прогонените от Османската империя арменци и спасяването на евреите. Справедливостта и демократичността характеризират отношенията между българите.“

Разбираме, че в дългата шарена редица от ценности, пренесени през вековете, отново се прескача комунистическият режим – тоест точно периодът на погазване на всички тези ценности. Много симптоматичен е примерът с Цветан Тодоров, „посветил се на европейската цивилизация“, както четем в учебниците. Нека младите хора се запитат дали неговите идеи биха могли да бъдат отстоявани в комунистическа България и защо той избира пътя на емиграцията.

Към така наречените световни българи са прибавени за първи път и имената на Димитър Съселов – астроном в Харвард, и Лъчезар Цветанов – изобретил дигиталната книга за слепи в САЩ. Заключение е, че през 90-те години на преден план излиза т.нар. популярна и масова култура (сякаш масова култура не е имало по време на социализма и комунизма!).

„Отварянето на границите на страната позволява завръщането на творци, напуснали България и намерили признание по света... След приемането на България в ЕС българската култура заема позициите си на уникална част от европейската и световната култура.“ Дали учениците ще разберат как и защо сме били откъснати от „европейската и световна култура“? Да не говорим за това, че отварянето на границите не само позволява завръщането на българските творци в изгнание, но най-вече дава възможността за избор на образование и професионална кариера на всички български младежи по света.

Един поглед върху представянето на основополагащите документи, в които се дефинират обществените ценности, също е показателен. В повечето учебници се споменава Конституцията от 1991 г. Тя оповестява като водещи за България общочовешките ценности свобода, мир, хуманизъм, равенство, справедливост и търпимост. За върховен принцип са обявени правата на личността, нейното достойнство и сигурност.

Не срещнах в учебниците сравнения между двете комунистически конституции – Димитровската и Живковата, и този текст. Нека си припомним промотираните от „Живковата конституция“ от 1971 г. ценности: „Член 5. Основни принципи, върху които се изгражда и действа политическата система на обществото, са: народният суверенитет, единството на властта, демократическият централизъм, социалистическият демократизъм, законността и социалистическият интернационализъм... Член 12. НРБ принадлежи към световната социалистическа общност, което е едно от главните условия за нейната независимост и всестранно развитие.“

Освен оксиморона в последното изречение не може да не направи впечатление и фактът, че в тази конституция не се говори за ценности и че думите *хуманизъм*, *човешко достойнство* напълно отсъстват. Ако се върнем по-назад, ще видим също, че още първата комунистическа конституция от 1947 г. не споменава понятията *хуманизъм* и *човешко достойнство*, но постулира: „Член 71. Всички граждани на Народната Република България са равни през закона. Не се признават никакви привилегии, основани на народност, произход, вяра и имотно състояние. Всяка пропаганда на расова, национална или религиозна омраза се наказва от закона.“

Заявеното в тази конституция биде стъпкано от комунистическата диктатура. Беше създадена прокуратура по сталински образец (до ден днешен!). Тукат се конституира кастата на така наречените заслужили борци против фашизма и капитализма, което доказва, че всички претенции за „социално равенство и справедливост“ се обезсмислят. Постъпателната политика на дискриминация и асимилация на малцинствата не подмина нито една етническа и религиозна група – като се започне от преследванията на православни духовници, католически свещеници, протестантски пастори и се стигне до кулминацията на „социалистическата законност“ – т.нар. Възродителен процес срещу българските турци през 1984–1989 г. Остава въпросът защо българските ученици няма да бъдат подтикнати да анализират в сравнителен план основополагащите документи, които уреждат не само политическото устройство на страната, но и кодифицират ценностите на обществото.

Ето какво четем в харатата на Европейския съюз: „Като съзнава своето духовно и морално наследство, Съюзът се основава на неделимите и универсални ценности на човешко достойнство, свобода, равенство и солидарност (всъщност превод на лозунга на Френската революция, бел. авт.). Той почива на принципа на демокрацията и на принципа на правотова държава. Той поставя човека в центъра на своята дейност... и създава пространство на свобода, сигурност и правосъдие.“

Либералната демокрация и гражданските и човешки права са също идеология – и ако от тази гледната точна се преосмисли комунизмът, то той веднага изпъква като човеконенавистническа идея и най-страшната диктатура, наложена някога в България. Всеки друг аксиологически разрез е релативизъм. Смешният плач на „левите“ за „деидеологизация“ и „деполитизация“ на най-новата историография на комунистическия режим не издържа критика.

Големият въпрос обаче е: Колко голям е айсбергът? Колко още негови върхове ще изплуват от дълбочината?

Коя е основната причина за отказа на българската публика като цяло да фокусира вниманието си върху разбирането и оценката на комунизма като идеология и като практика? Дали това са умело направляваните медийни политики, които бавно, постепенно и неотменно изоставиха темата за комунизма в България? Дали това е „първородният грях“ – все още неревизираните радикално учебници по история? Дали това е остаряването, умората и разочарованието на генерацията, преминала през този период? Дали това е криворазбраната „българска толерантност“, която отново ще погребее възможността за историческа и социална оценка на най-новата ни история?

Робуването на политическата конюнктура, поръчковият характер, огромното тиражиране на соцпартийната историография са добре известни феномени. Освен това тя не остава затворена в академичната „кула от слонова кост“ и ежедневно поддържа пропагандни клишета и митове в масовото знание. Комунистическата пропаганда беше създавала толкова силно фалшифициран исторически „спомен“, че разпарчетосаните усилия той да бъде коригиран за жалост се оказаха ялови, защото един политически център – този на комунистите/социалисти и на свързаните с тях функционери на Държавна сигурност, опази монопола върху „знанието“ и създаде българската „безпамятност“ за комунизма. Няма съмнение вече, че това е един от най-големите между върховете на айсберга на наследството от комунистическия режим у нас.

Освен това оценката на комунистическия режим постави няколко юридически казуса, които бяха „решени“ по чисто български начин – извън всякакви международни и юридически норми и противно на историческите дадености. Отново изниква друг застрашаващ връх на айсберга!

Първо, в България никой не беше осъден за комунистическите престъпления въпреки опитите за някакви юридически процедури. Този факт, разбира се, отсъства от който и да било учебник по история. Един почти ироничен резултат на това целенасочено историческо отрицание е декларацията на юридическата комисия на Народното събрание от март 2008 г., при която масовите убийства непосредствено след 9 септември 1944 г., когато хиляди души просто „изчезват“ без съд и присъди, са определени като „законно отмъщение срещу „фашистите“ в България. Този термин не е само оксиморон, той е юридически нонсенс. Второ, нелегитимността на „Народния съд“ като институция също е установена, но не и санкционирана. Трето, цялата история на т.нар. трудово-възпитателните общежития, тоест концентрационните лагери, в България е също история на юридическото безправие на системата. Четвърто, сляпо послушната политика и икономическите банкрути на комунизма, към които се отнася

и продаването на златния резерв на България на СССР, е също ненаказана антиконституционна дейност на комунистическите правителства. Пето, комунистическият режим в България доказва себе си като възможно най-антинационалното управление на България с двете предложения на Тодор Живков страната ни да бъде присъединена към СССР (главният прокурор Иван Татарчев щеше да съди Живков за национално предателство, както сам заявява в интервю през 1992 г., но това не се случи). Шесто, разпалването на етническата вражда, кулминираща във „възродителния процес“, също остава висящ съдебен, исторически и психологически казус в най-новата ни история.

И накрая изпъква още един връх на нашия айсберг – пропастта между съвременната академична историография и действително „потребяваната“ история – или историята като публично знание. Доминиращият дискурс в българското културно пространство водеше до подмяна и в крайна сметка историческо фалшифициране на характера и последиците от комунистическия режим в България. Причините за това, както се каза, са многобройни, но аз мисля, че този факт се дължи на изключително умелото подменяне на разказа за „социализъм и комунизъм“ (както ги артикулираше Тодор Живков) от един ясно определен посткомунистически елит, който прекъсва възможността за знание и оценка на най-новата история на България.⁸

И накрая, но не по важност – некомунистическите среди много трудно и бавно стигат до сериозна и кохерентна стратегия за изучаването на близкото минало и широкото обществено разпространение на това знание в България. В продължение на десетилетия ние останахме едва ли не изолиран остров сред истинските историографски битки, довели до социални катарзиси, които разбуниха Европа неведнъж и които промениха завинаги начина, по който една нация узнава, разбира и оценява своето минало.

Същинската битка за радикално изменение на изучаването на комунизма в българското училище беше много сериозна стъпка към изграждането на темели за една нова рефлексия на българското общество, за друго, съвременен ниво на осмисляне на несвършващото минало.

⁸ Историята на комунизма в България е гордиев възел, чието разсичане е ревностно пазено и от днешните идеолози на БКП/БСП. Ако историята на комунизма на България се напише по един възможно обективен, съвременен начин, то цялата идеология за „славното минало на Партията столетница“ ще рухне и тогава ще се разбере, че БКП е била една терористична организация, командвана и спонсорирана от Москва. Това едва сега започва да става възможен разказ за българските учебници по история.

THE MANY PEAKS OF THE ICEBERG, OR THE STUDY OF THE COMMUNIST PAST IN BULGARIA

Evelina Kelbecheva

Summary

Thirty years after the Fall of the Wall, in Bulgaria there is still no public consensus about the nature of the ideology and the policies of the totalitarian communist regime. Our country is the only one in the former Eastern block where a new culture of memory has not been developed, nor state institutions like museums and memorials of the victims of the regime have been created. The debate about the relevant representation and assessment of the communist regime(s) turned into a battle between historians and politicians alike, despite the fact, that the Communist regime was declared criminal by law in Bulgaria in the year 2000.

In a form of an essay, the author presents the struggle around the new state curriculum in history, and the relevant textbooks. The first „Petition for Introduction of the Study of Totalitarian Communist Regime in Bulgaria“ was initiated in 2014 and soon attracted public support. Following up, the Foundation „Truth and Memory“ organized and participated in a number of events on both national and European level, in order to promote the idea and to offer concrete agenda for the implementation of the new history education.

For five consecutive years between 2014 and 2019 the Foundation and a handful of historians were engaged in heated debates at the Ministry of Education and Science (MON) in order to convince the authorities of the need of a radical revision of the existing programs, the introduction of new terminology, and, finally, of adequate assessment of the totalitarian Communist regime in Bulgaria and its long lasting legacy.

ЗА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ПО-СОЦИАЛЕН МОДЕЛ НА РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ

Живко Минков

Посвещение

Хрумването за тази статия дължа на човека и, надявам се, приятеля, в чест на когото е издаден този юбилеен сборник – доц. д-р Лъчезар Стоянов.¹ Благодарен съм за това! Дали разсъжденията ми и тяхната аргументация се споделят от мнозинството или от вдъхновителя им е въпрос от второстепенен характер. Значимото е, че днес повече от всякога имаме нужда от вдъхновители, от умове и личности, които могат да провокират, и трябва да ги уважаваме и почитаме.

Статията има за цел да обоснове една основна теза. Тя е, че настоящият социално-икономически модел в България не кореспондира с привичната за широката европейска традиция чувствителност към наличието на значими социални дисбаланси в обществото. Смятам, че именно това се явява един от първостепенните фактори за противоречивите икономически резултати и наличието на задълбочаващи се социални проблеми в съвременното развитие на страната. Аргументацията на това разбиране е потърсена чрез анализ на формирането на новия социално-икономически модел на развитие в България след 1989 г. и посредством оценка на

¹ Разговаряхме (между часовете – „на по цигара“) за това каква е мисията на университетския преподавател. Аз настоявах, че задълженията на преподавателя са да познава материята, която преподава, и да бъде честен и неутрален пред студентите – т.е. да дава всички възможни гледни точки и подходи към даден проблем. По-опитният ми колега добави към това и задължението да се възпитават ценности у студентите. Аз замълчах смутено! Мислех си – да не сме политическо училище в Германия след Втората световна война?! Оказа се, че не забравих този разговор. Връщам се от време на време към него и преосмислям през натрупания опит собственото си неодобрение. А то с годините се смаляваше и изчезна. Разбрах, че дори и да не го правим преднамерено, със самия акт на нашата дейност ние оформяме личностите на нашите студенти, а с това сме и малка част от цялостното „възпитаване“ и привикване на българското общество към определени норми и приоритети. Сега с натрупания опит и с възможността да оценявам през него настоящето и миналото със сигурност изпитвам чувство на смущение.

постигнатото в икономическо и социално отношение до 2020 г. На тази база е изведено заключението, че запазването на настоящата политика в средносрочен план неминуемо подкопава не само икономическите перспективи, но и стабилността и качественото развитие на демокрацията в България.

Формулировката, „по-социален модел“ е последната възможна, която би използвал един изследовател в сферата на социалната политика. Смятам обаче, че в контекста на българската реалност това е сравнително уместен израз. Въпреки постигнатия напредък през последните десетилетия в развитието на страната продължават да се проявяват и натрупват дисбаланси. Те не само са притеснителни по отношение на средносрочното и дългосрочното ни развитие, но застрашават да подкопаят и обезсмислят постигнатото до този момент. От подобна перспектива си заслужава, а и трябва да бъдат потърсени причините за това. Тази необходимост ме насочва към едно мое принципно убеждение. То засяга цялостната философия и логика, които съзнателно или несъзнателно бяха заложени в основите на новия социално-икономически модел на развитие в България. Нека уточня. Не става дума за защита или носталгия по миналото за сметка на настоящето. Нямам и никакво намерение да се включвам в класиката на българската политиканска полемика – сравнение между „преди и сега“.² За мен, а вярвам и за преобладаващата част от гражданите на България направеният преди 30 г. избор не подлежи на оспорване. Това обаче далеч не означава, че трябва да приемаме безкритично и с безкрайно търпение недъзите и значимите проблеми в настоящото развитие на страната. Убеден съм, че подобно отношение и поведение е в остро противоречие с ценностната същност на нашия избор.

За мнозина това, което припознавам като един от водещите проблеми на новия модел социално-икономическо развитие в страната, е детайл, забележка под линия на неизбежния ход към прогреса. Аз обаче твърдя, че направеният преди 30 г. избор, а и пропуснатите след това възможности вече имат своите дълбоки отражения в настоящето. Съвременните проблеми и недъзи в развитието на обществото ни не са последица (поне не основно) от нашето социалистическо минало – те са резултат и функция

² През 1989 г. бях на 14 г. На тази възраст рядко мислиш какъв е животът и защо е такъв – ако въобще го правиш. Не помня да е било „по-хубаво“, защото сиренето е било по-евтино. Не помня и да е било „по-лошо“, защото е нямало нищо по магазините и сме нямали право да изкажем спокойно мнението си. За мен отминалият период преди 1989 г. е преди всичко романтичен – защото колкото повече остарявам, толкова повече ми се струва, че съм бил щастлив като дете. Това обаче няма нищо общо с реалността и с нейната оценка или сравнение с нещо друго. Просто си е моята лична, нямаща връзка с оценката на нищо друго, житейска субективност.

на настоящия социално-икономически модел на развитие в България. А този модел е лишен от привичната за широката европейска традиция ценностна и политическа чувствителност спрямо съществуването на прекомерни социални дисбаланси – или на социална несправедливост.³ В следващите редове ще се опитам да изложа доводите, които ме водят до тази оценка, като започна с осмислянето на контекста и факторите, които изиграха водеща роля във формирането на настоящия модел на развитие в България.

Един от водещите фактори, формирали идейна основа на българския социално-икономически модел на развитие, е специфичният момент и контекст, в който протече преходът. На първо място, края на 80-те г. на 20 в. беше период, в който не само рухна социалистическият блок. Точно тогава се разгърнаха и значими промени в развитието на установените пазарни демокрации. След известен период на криза⁴ кейнсианският модел пазарно стопанство беше изместен от неолибералната доктрина, която се възприе като нова рецепта за възстановяване на изгубения устойчив икономически растеж. Необходимо е да се отбележи, че неолибералната концепция имаше различна степен на влияние върху установените пазарни демокрации и започващите в този период своя преход страни от Централна и Източна Европа (СЦИЕ). Общият знаменател на новата доктрина беше залагането на освободените от интервенции и контрол пазарни сили и процеси в национален и глобален мащаб, които трябва да генерират устойчив икономически растеж. В идейно отношение намесата в тези процеси, включително и такава, целяща постигането на по-балансирано от естественото пазарно разпределение на богатата, започна да се определя като изкривяване на справедливите неравенства и морално извращение, произхождащо от социалистическата идеология. Нарастващото влияние на неолибералната парадигма през следващите десетилетия доведе до частична дискредитация на идеята за социално балансирано разпреде-

³ Обърнете се към развитието на европейските държави през последните 100 г. Това са същите тези държави, с които в момента сме съюзници и в рамките на НАТО, и на Европейския съюз. Ако го направите безкористно и с чисто любопитство, ще откриете следното: Всяко от европейските общества, независимо от какви политически партийни фамилии е доминирано неговото развитие (социалистически, консервативни, християндемократически или либерални), развива тази ценностна и политическа чувствителност към огромните социални дисбаланси. Всяко европейско общество формулира свой отговор и цялостна политика за корекция и смекчаване на тези дисбаланси или за постигане на някаква форма на социална справедливост. В практическите си измерения това е появата и развитието на социалната политика или въплъщаването на общи социални отговорности и цели в лицето на публичната политика – т.е. социалната държава.

⁴ Ниски нива на растеж, нарастваща и трайна безработица, генериране на публични дефицити и др.

ление на блага. Наред с тази „ценностна“ дискредитация разгръщането на глобализационните процеси и формирането на постнационална среда поставят редица проблеми пред реалните възможности за практическото прилагане и поддържане на подобно разпределение. Установените пазарни демокрации в Европа се оказаха в ситуация, в която запазиха своята принципна обвързаност със идеята за балансирано икономическо и социално развитие, но могат да стъпят на далеч по-ограничен обществен консенсус в това отношение, а възможностите им за смекчаване на неравенствата са силно стеснени.

По отношение на страните от бившия Източен блок това влияние беше пренесено чрез значимите международни организации и институции като Международния валутен фонд (МВФ), Световната банка (СБ), Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) и др. Именно тези организации, възприели за своя мисия налагането на неолибералната доктрина, изиграха водеща роля във формирането на идейните основи на демократизацията в СЦИЕ, а и на реформите във всички сектори на публичната им политика.⁵ Конкретните измерения на този процес за страната ни бяха влизането в матрицата на СБ и МВФ, които оказваха финансова и експертна подкрепа на страните в преход на принципа „помощ срещу реформи“. Уникалната ситуация на цялостна трансформация в СЦИЕ предоставяше възможност за далеч по-пълно прилагане на основните елементи на неолибералната „рецепта“. Така се оформи един предшестваш реалната подготовка за членство в ЕС процес на „трансфер на ценности и политики“, който беше доминиран именно от тези влиятелни организации и от изповядвания от тях тогава вариант на неолибералната доктрина. Водещи в нея бяха: дисциплина в публичните финанси, максимално ограничаване на държавната намеса в пазарната сфера и свеждането на публичната отговорност по отношение на социалните рискове до т.нар. първична мрежа за социална сигурност. Допълнително с оглед на специфичните процеси в СЦИЕ на преден план се извеждаше необходимостта те да разчитат на привличане на преки чуждестранни инвестиции посредством сравнителните си пазарни предимства – евтина и квалифицирана работна ръка. В един средносрочен план тази конструкция предвиждаше достигането до устойчив икономически растеж, който по естествен път не само ще премахне бедността, но и ще доведе до общо нарастване на стандартите на живот – т.е. широко ползване от нарасналото благосъстояние. Според мен точно тази специфика в протичането

⁵ Виж като цяло: Deacon, B. *East European Welfare: past, present and Future in Comparative Context*. In: Deacon, B. (ed.), *The New Eastern Europe Social Policy. Past, Present and Future*. London: SAGE Publications, 1992, 1–31.; Deacon, B. *Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization*. *Journal of European Social Policy*, Vol.10, (2), 2000, 146–161.

на прехода формира ценностното ядро на новия социално-икономически модел в страната. В тази линия на разсъждения би могло да се твърди, че изборът, който направихме, беше в значителна степен „внушен“ и дори отчасти „наложен“. Съществуваха очаквания, че подготовката за членство в Европейския съюз, а и с времето самото членство ще надгради този модел на минимална социална ангажираност. В определен смисъл протече подобен процес. Той обаче нямаше цялостно трансформационно влияние по отношение на принципната философия и базовите ценности, които вече бяха заложили в новия модел на развитие в страната. Приемането на законодателството и общите политики на ЕС „добавиха“ и „разшириха“ списъка със задачи и принципни цели, с които трябва да се ангажира публичната политика. Остана обаче отворен въпросът за това как и в какво следва да се изразява този ангажимент. В това няма нищо изненадващо, защото тези важни и принципни въпроси са оставени в значителна степен на избора и волята на държавите членки и техните граждани.

Логично е да се запитаме доколко постигнатите резултати отговарят на заложените очаквания. В конкретния случай статията не си поставя за цел да направи оценка на цялостното развитие на България, нито да анализира неговия характер във всички възможни измерения. Тук водещото е доколко възприемането на описаната по-горе философия за развитие доведе до търсените и желани резултати по отношение на нарастване на националното благосъстояние и ползата от това за всички български граждани. Общите индикации в това отношение са повече от категорични и най-вече показателни като устойчивост на някои тенденции.

Икономическото развитие на България след 1989 г. може да бъде оценено като цялостно позитивно. След колапс в периода 1990 – 1997 г. от 2000 година страната се намира в етап на устойчиво стопанско възстановяване, като средният годишен ръст на БВП е по-висок от средния за ЕС. Цялостното позитивно развитие въведе страната в период на нарастване на благосъстоянието, като през 2004 г. бяха достигнати нивата на БВП от 1989 г. Така, ако през 2000 г. БВП на глава от населението на България възлиза на 28% от средното за ЕС, то през 2020-а този показател се движи около 50%. В сравнителен план с други СЦИЕ обаче това развитие трябва да се оценява по-скоро като слабо до умерено. За периода след 2000 г. България е успяла да „навакса“ около 22% от средното за ЕС ниво на БВП на глава от населението. За разлика от това показателите на държави като Словакия, Латвия, Литва и Естония се движат между 28 и 41%.⁶ Въпреки умерено позитивните резултати България остава най-слабо развитата страна в ЕС.

⁶ Minkov, Z. Attitudes towards democracy in Bulgaria: the importance of social inequalities. *English Studies at NBU* [online]. vol. 5 (2), 2019, 323–349, 329–330, [viewed 6 January 2021]. NBU. Available from: <https://www.esnbu.org/data/files/2019/esnbu.19.2.8.pdf>

Същото се отнася и за нивото на благосъстоянието и социалните стандарти. Трудно да е да се даде цялостна оценка на „социалната цена“ на началния период от прехода. Със сигурност може да се твърди, че огромна част от българските граждани се оказаха в незавидното положение да живеят в бедност или на границата на бедността. Значимостта на това явление се очертава от факта, че през 2010 г. след периода на изпреварващ икономически растеж, почти половината от населението на страната живее в риск от бедност и социално изключване (Таблица 1). Настоящото ни е белязано от бавно намаляване на относителния дял на хората в риск от бедност и социално изключване, без това да доближава страната до средните за ЕС нива в това отношение. През 2019 г. те възлизат на малко под една трета от цялото население. Същото важи и за групата на младите хора между 18 и 24 г., където този показател е 31,6% за 2019 г. Далеч по-драматично е положението на хората в предпенсионна и пенсионна възраст, където рискът от бедност и социално изключване за 2018 г. е 41,2% спрямо 19% средно за ЕС, а през 2019 г. нараства до 43,1% (Таблица 1).

Таблица 1⁷

Хора в риск от бедност и социално изключване % от населението				
	2010	2015	2018	2019
ЕС 28	23,8	23,8	21,8	:
България	49,2	41,3	32,8	32,5
Хора в риск от бедност и социално изключване (18 – 24 г.) % от всички				
	2010	2015	2018	2019
ЕС 28	29,4	31,3	28,5	:
България	48,5	44,1	35,0	31,6
Хора в риск от бедност и социално изключване (над 60 г.) % от всички				
	2010	2015	2018	2019
ЕС 28	19,4	17,9	19,0	:
България	60,7	48,6	41,2	43,1

Това несъмнено показва, че макар и с относително бавни темпове в страната протича процес на нарастване благосъстоянието на гражданите. Изводът е по-скоро позитивен, макар и да оставя леко горчив привкус. Отговорът на следващия въпрос обаче е далеч от умерената позитивност. Логично е да се зададе и въпросът каква част от българите

⁷ Eurostat [online]. [viewed 15 September 2020]. Available from: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

се ползват от нарастването на благосъстоянието в страната – или казано по друг начин, как се разпределя благосъстоянието между гражданите?

През тази призма оценката на настоящето е повече от еднозначна и притеснителна. Тук няма особено значение това, че в началото на прехода България е сред европейските страни с най-ниско ниво на неравенството в доходите⁸, когато нейният джини коефициент е 21.⁹ Водещо значение има, че след провеждането на основния пакет от реформи в периода до около 2002 – 2004 г. страната показва ясно отчетлива тенденция на бързо нарастване на неравенствата. Така за периода от 2000 до 2019 г. джини коефициентът на България се покачва до 40,8 и само за 19 г. става най-високият в Европейския съюз (Таблица 2).

Таблица 2:
Джини коефициент ЕС-28 и избрани страни-членки¹⁰

	2000	2008	2016	2017	2018	2019
ЕС 28			30.8	30.7		30,7
България	25	35.9	37.7	40.2	39.6	40,8
Германия	25	30.2	29.5	29.1		29,7
Естония	36	30.9	32.7	31.6	30.6	30,5
Испания	32	32.4	34.5	34.1	33.2	31
Латвия	34	37.5	34.5	34.5	35.6	33
Литва	31	34.5	37.0	37.6	36.9	35,2
Полша	30	32.0	29.8	29.2	27.8	35,4
Словения	22	23.4	24.4	23.7	23.4	28,5
Словакия		23.7	24.3	23.2		23,9

⁸ Почти всички бивши социалистически общества стартираха своите реформи и изграждането на новия си модел на обществено-икономическо развитие от подобни параметри. Причините за това в значителна степен беше съществувалата по време на социализма философия на заплащането на труда. То се контролираше изцяло от административни и идеологически фактори, които обуславяха една система на уравниловка в доходите. Този факт често кара някои хора да продължават да твърдят, че „тогава“ обществото ни е било по-честно поне като заплащане на труда.

⁹ Hristov, T. Social inequality and why it matters for the economic and democratic development of Europe and its citizens: post-communist central and Eastern Europe in comparative perspective, desk research Bulgaria. In: EUREQUAL (ed.). *The state of inequality in the Central and Eastern Europe: desk research*. Oxford: University of Oxford, 2009, 1–51, 24.

¹⁰ Eurostat [online]. [viewed 17 December 2020]. Available from: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Процесът на бързо нарастване на неравенствата се потвърждава и от други измерители. В известен смисъл показателят на джини коефициента може да се приеме за относително инертен, защото кумулира множество фактори на влияние върху неравенствата. За сметка на това тенденциите в разпределението на доходите между 20% най-богати българи и останалите 80% от гражданите са далеч по-чувствителен измерител. В това отношение данните за България потвърждават общата тенденция, но са дори по-стряскащи. В началото на 21 в. този показател за страната е 3,7 и бележи рязко нарастване, за да достигне до най-високия за ЕС – 8,10, през 2019 г. (Таблица 3).

Таблица 3:
Неравенство в разпределението на доходите (20/80) –
ЕС 28 и избрани страни членки¹¹

	2000	2007	2016	2017	2018	2019
ЕС 28			5.2	5.1		5,09
Евروزона		4.8	5.2	5.1		4,98
България	3.7	7.0	7.7	8.2	7.66	8,10
Гърция	5.8	6.0	6.6	6.1	5.51	5,11
Испания	5.4	5.5	6.6	6.6	6.03	5,94
Латвия	5.5	6.4	6.2	6.3	6.8	

Разбира се, натрупването на данни по отношение на социалната ситуация в страната може да бъде задълбочено и обогатено. Това обаче не е водеща цел на текста и представените данни са достатъчни като аргументация на изведената по-горе теза. Заслужава си обаче още веднъж да се върна в малко по-разширен вариант към тезата си, че българският модел на развитие има слаба връзка с ценностите и целите на това, което макар и в един пределно широк контекст може да се нарече европейска традиция. Ето какво по-точно имам предвид. Характерното за тази европейска традиция е разбирането, че икономическото развитие трябва да е обвързано със широко и социално балансирано разпределение на богатата или някакъв тип операционализирана чрез политиката концепция за социална справедливост. Това, което приемам за широка европейска традиция по отношение на социалната справедливост, няма нищо общо с представата, че всички трябва да са „равни“ (във всичко) или да получават „равен дял от

¹¹ Eurostat [online]. [viewed 17 December 2020]. Available from: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

благата“. В европейската традиция, за която говоря, могат да се отграничат две значими цели. Първата е такова общество и модел на развитие, които правят възможното, за да предотвратят и премахнат съществуването на бедност, която застрашава чисто физическото оцеляване на индивида. Втората цел е същият този модел да е и включващ – т.е. да създава такива условия, че максимален брой граждани да имат равен достъп до необходимите ресурси, които им позволяват да разгърнат своя потенциал и да участват пълноценно в обществения живот. Реалните идейни ценности основи на този модел могат да бъдат отведени към Джон Ролс и Амартия Сен.¹² Без да навлизам в дълбочина на философско-политическите измерения по отношение на тези концепции за социална справедливост, смятам, че настоящият модел на социално-икономическо развитие в България не инкорпорира реално чрез конкретни ефикасни и ефективни политики нито една от тези две цели. Посочените по-горе тенденции на развитие в страната в значителна степен показват отсъствието на подобни цели като един от водещите приоритети на управлението в страната. В този контекст е повече от логично да се разсъждава и върху един труден за обяснение проблем в настоящото ни развитие. Смятам, че в България официалната политика и стратегия за дългосрочно развитие (ако изобщо можем да говорим за съществуването на подобна визия) не са се променили или обогатили съществено в ценностно и идейно отношение през последните години. Парадоксалното е, че самата неолиберална „рецепта“ отбеляза известна и то много важна промяна. Още през първото десетилетие на 21 в. резултатите от нейното прилагане бяха оценени като противоречиви. Именно защото в един средносрочен план не се оправдаха очакванията за автоматично намаляване на неравенствата и при много от „пациентите“ те достигнаха такива нива, че започнаха да ограничават и да подкопават икономическия растеж.¹³ Всъщност особено след финансовия срив през 2008 г. въпросът за негативното влияние на бедността и неравенствата върху икономическия растеж започна да намира все по-значимо място в стратегиите и водещите документи на Световната банка, Международния валутен фонд и ОИСР. Не по-малко показателно е, че именно бедността и неравенствата в глобален мащаб вече са една от водещите теми за Орга-

¹² Виж като цяло: Rawls, J. *A Theory of Justice. Revisited edition*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999; Sen, A. *The Idea of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

¹³ Cingano, F. Trends in Income Inequality and its Impact on Economic Growth. Working Papers, No. 163, *OECD Social, Employment and Migration*, OECD Publishing, 2014, 14–19.

низацията на обединените нации (ООН).¹⁴ Позоваването на това развитие не прави внушение, че на едно глобално или европейско ниво е намерен генерален отговор на този проблем. Напротив – този процес продължава в една или друга степен за различните региони в света. Именно поради това след повече от две десетилетия на negliжиране той се завърна на челно място в глобалния политически дневен ред.

Въпросът, който тук е от водещо значение, е защо в България продължаваме да не реагираме на този проблем – особено когато той е толкова силно изразен в нашето развитие. От тази перспектива българската политика изглежда „замръзнала“ в идейните рамки и недовършените реформи от периода около 2000 г. Притеснителното е, че в момента не е видим никакъв жизнен потенциал за разчупване на тези рамки. Достатъчно е да се посочи продължаващият повече от десетилетие отказ да се приведат в някаква обвързана логика и функционалност отделните подсистеми на т.нар. първична мрежа за социална сигурност, което все пак би позволило по-ефективното и ефикасно въздействие върху проблема с бедността. На едно принципно ниво все още се придържахме към логиката, че икономическият растеж, който ще дойде от само себе си, неизбежно ще намали значимо неравенствата. Това обаче е теза, която и СБ, и МВФ, а и всички значими изследвания в областта отдавна отхвърлиха, за да се обърнат към необходимостта от публични политики, които трябва да намаляват неравенствата. Допълнително: дори и да постигнем желаните нива на устойчив и изпреварващ икономически растеж (нещо, което не сме постигнали), това няма да промени структурата на неравенствата в страната, а ще ги задълбочи още повече именно защото в България не се води политика на включващ икономически растеж и по-широко разпределение на благосъстоянието. Бих рискувал дори с констатацията, че у нас на едно базово ниво неосъзнато или умишлено се налага доминацията на изкривеното разбиране, че подобни политики са в остро противоречие с възможностите за икономически растеж, а не системна и важна част от цялостния процес на развитието на обществото. Резултатът от това е, че в момента неравенствата в страната вече достигат такива измерения, че застрашават да подкопаят по различни начини всичко постигнато през последните 30 г.

Това, което се отказва да се разбере, е, че неравенствата в доходите неминуемо се трансформират в неравенства на възможностите. На свой

¹⁴ Виж като цяло: United Nations. *World Social Report 2020. Inequality in a rapidly changing world*. [online]. New York: Department of economic and social affairs, 2020 [viewed 10 January 2020]. Available from: <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/02/World-Social-Report2020-FullReport.pdf>

ред неравенствата във възможностите, особено когато липсват механизми за тяхното разумно коригиране, неминуемо водят до възпроизвеждане на неравенствата в доходите и ако тези неравенства са значими и нарастват, се трансформират в цялостно или частично изключване на индивидите от пълноценно участие в обществения живот. Дори това изключване да не води пряко до т.нар. абсолютна бедност (невъзможност да се гарантира собственото физическо оцеляване), то има други значими и вредящи както на икономическото, така и на цялостното развитие на обществото последици. Като пример на това, което визирам, е необходимо само да си зададем риторичния въпрос: Нима наличието на достатъчно храна, за да не загине физически, е достатъчно за един индивид, за да участва пълноценно в обществения живот? Нима например съвременният пазар на труда, съвременните общества и изобщо логиката на съвременните двигатели на прогреса се нуждаят единствено от хора, които имат какво да ядат или евентуално не са в опасност да умрат от жажда?! Дори и да не се изразяват в опасност от физическо изчезване, съвременните неравенства са многоизмерни и по много и различни начини влияят негативно върху стандарта на живот, жизнените шансове и възможностите за развитие и разгръщане на личностния потенциал. Именно отказът да се припознаят тези забавени във времето негативни въздействия на значимите неравенства и липсата на политика за тяхното адресиране не кореспондират с нашия „европейски избор“.

Всичко посочено дотук ми позволява да се върна към твърдението си, че България се нуждае от преосмисляне на настоящия модел на социално-икономическо развитие и неговото обвързване с по-значими социални цели и задачи. Достатъчно е да се скицират само някои от най-значимите опасности, които ни очакват, ако продължим по същия път.

В икономическо отношение огромните неравенства и евентуалното тяхно задълбочаване ще продължат да блокират възможностите за икономически растеж именно защото все повече български граждани ще изпаднат в ситуация на реално ограничен достъп или дори изключеност от достъп до ресурси и възможности, необходими за пълноценно участие в обществения живот. Това означава, че една нарастваща част от и без това свиващия се обем от т.нар. социален капитал на страната ще бъде в губеща позиция да отговори на непрекъснато нарастващите изисквания за пълноценно участие на пазара на труда, а и във всички други сфери на обществения живот. Този ефект няма да се промени от само себе си. Напротив. Без целенасочени политики бъдещите поколения на тези, които са били изключени или частично изключени като пълноценни членове на обществото, с висока вероятност ще последват съдбата на своите родители по спиралата на изключването и маргинализацията. Оставям на

специалистите отговора на въпроса какъв икономически растеж би бил възможен в такива условия.

Втората и често забравяна опасност касае стабилността, легитимността и качеството на демокрацията в България. Въпреки че мнозина ще се изненадат от подобна корелация, тя е неделима част от изучаването на демокрацията. С оглед на сравнително скорошното установяване на демократичната политическа система в страната въпросът как би се отразило продължаването на настоящите тенденции върху нейното развитие има своята релевантност. В това отношение е добре да си припомним, че оцеляването на всяка политическа система, дори и на демократичната, е обвързано с изискването за нейната легитимност. Легитимността на една политическа система стъпва поне на две изпълнени условия – широка подкрепа и припознаване на основните ценности, които са в нейната основа, и задоволителни (за управляваните) резултати от управлението. С оглед на това теорията и изучаването на демокрацията ни предоставят достатъчно поводи за размисъл по отношение на „случая“ България. Така например Липсет е първият, който формулира една от класическите и до този момент зависимости между социално-икономическа среда, бедност и демокрация. Според неговото разбиране: „Колкото по-голямо е благосъстоянието на една нация, толкова по-голям е шансът тя да запази своята демокрация.”¹⁵ Допълнително Липсет отстоява позицията, че единствено в богати общества, в които относително много малко хора живеят в истинска бедност, е възможно да се постигне ситуация, в която огромната част от населението участва интелигентно в политиката и е развило самоконтрол да не се поддава на апелите на безотговорни демагози.¹⁶ От тази гледна точка за Липсет високото ниво на благосъстояние и възможно най-ниското ниво на бедност не са съществени елементи на демокрацията, а важни условия за нейната стабилност и устойчивост спрямо радикални политически идеи и/или дестабилизиращи социални конфликти. Не бива да забравяме, че и самото функциониране на демокрацията изисква не само наличието на граждански и политически права, а и реални възможности гражданите да се възползват информирано и активно от тях. Съществуването на неравенства, които водят до изключване на значима група граждани от обществения живот, водят по различни начини до ограничаване или изключване и от реалното „ползване“ на гражданските и политическите

¹⁵ Lipset, S. M. *Political man. The social bases of politics*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press, 1981, p. 31.

¹⁶ Ibid.

права – явление, което подкопава ефективното функциониране на демокрацията и/или нейното пълно постигане.¹⁷

Според мен има необходимост от това да се замислим като общество върху тези въпроси и възможни опасности. Струва ми се, че предупреждението, което се съдържа в думите на Стивън Фрийдман, е и подходящо заключение, което може да подтикне към размисъл: „Засега изглежда, че гражданите на новите демокрации предпочитат свободата пред принудата – дори и свободата да разширява пропастта между тези, които притежават нещо, и тези, които не притежават нищо. Съществува обаче поне възможността това да се обясни с неотдавнашните спомени за авторитаризма. Възможно е също така и това, че ако настоящите тенденции в разпределението на ресурси, възможности и способности продължат или дори в случай че те не са чувствително преобърнати, следващото поколение може да гледа на продължаващото или нарастващото неравенство като на по-малко приемливо, отколкото на авторитаризма, с който то няма никакъв опит.“¹⁸

¹⁷ Myer, T. *Theorie der sozialen Demokratie. Zweite Auflage*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, Springer Fachmedien GmbH, 2011, p. 13.

¹⁸ Friedmann, S. Democracy, Inequality and the Reconstitution of Politics. In: Tulchin J. S. and Brown A. (eds.), *Democratic governance and social inequality*. UK, USA: Lynne Rienner Publishers, 2002, 13–40, 15–16.

ON THE NEED OF MORE SOCIAL-ORIENTED MODEL OF DEVELOPMENT IN BULGARIA

Zhivko Minkov

Summary

The article aims to give argumentation of one main thesis. It is that the contemporary socio-economic model of development in Bulgaria does not correspond to the typical for the broad European tradition sensitivity to the presence of significant social imbalances in the society. In my opinion this is one of the primary factors for the controversial economic outcomes and the existence of deepening social problems in the country. The argumentation of this position steps on the evaluation of the formation process of the new socio-economic model in Bulgaria after 1989, and on the assessment of the economic and social outcomes for the period till 2020. On this basis it is concluded that maintaining the current policy in the medium term inevitably undermines not only the economic prospects, but also the quality and stability of the democracy in Bulgaria.

ЗА ВИРУСА И ИСТОРИЯТА НА НАСТОЯЩЕТО

Методи Методиев

Глаголът, с който боравим, когато говорим за миналото, е „обръщам се“. Именно смелостта за отвърщане от пътя напред в посока назад с риска да бъдеш наказан по подобие на Орфей отличава онова действие, което може да се нарече историческо. Там, където се е появила тази смелост, има модерност и историография. В различните епохи, разбира се, освен доброволно това движение може да бъде наложено от обстоятелствата или да бъде една имитация.

Кризата през 2020 г. определено накара мнозина да се обръщат назад, защото за първи път в живота на няколко поколения граждани на евроатлантическия свят се появи празнотата – пусти улици, липса на шум и тихата и невидима смърт. След първоначалния шок постепенно пред тях изникнаха контурите на познатите неща. В Съединените американски щати се озоваха на ръба на гражданска война и оцеляха чрез опазването на процедурата на демокрацията – изборите. В България протестите от лятото успяха да променят радикално политическото статукво от последните десет години.

Дали като социално явление КОВИД 19 подлежи на историзиране? След като приема отговора на този въпрос за положителен, настоящият текст ще разгледа три аспекта на това историзиране – периодизация, методология и употреба. Първата част е свързана с организирането на събитията в някакъв хронологичен ред на основата на смислови връзки. Втората е свързана с интерпретацията – от една страна, спекулативната формула на сравненията, а от друга, опитите да се погледне към историческата аналогия на основата на една критична историческа мисъл.

Периодизация

Първият период на КОВИД 19 следва да бъде този на *зараждането*. Обикновено подобна операция изисква поставянето на началната точка. Формулата „един китаец изял един прилеп“ първо ни отвежда твърде

близо до Херодот, което за модерната историографска логика си изглежда сериозен проблем. Именно затова, ако обърнем зараждането не като начална точка, а като процес, можем да излезем от трудността. Корона-вирусът се появява в Ухан, след това се разпространява в Китай и накрая преминава в останалата част на света. Това начало не дава отговори, които да се противопоставят на конспиративните теории. Защо се е появил? Въпрос на отношение е дали ще тръгнем по посоката на един параполитизъм, за да се озовем в теорията на конспирацията за китайския вирус, или ще останем по-близо до Херодот и ще потърсим отговора в културата на хранене в различните общества. Първото е свързано със страст към отсъждане, второто е разкриване на човешка ситуация.

Втората точка следва да бъде *разпространението*. Носителят на Нобелова награда Джордж Смит пише: „Вирусите са като идеите – за да се разпространят, те имат нужда от общности.“ Ако поемем по този път, разпространението на вируса съвсем ясно насочва към конкретните общности на първите случаи – онези, които могат да си позволят зимни курорти. Културата на каране на ски като преживяване е белег на модерните общества – физически тежко индивидуално изживяване, последвано от отпускане социално преживяване. Заедно с това технологичният възход от коня, през влака и колата до самолета е основа, върху която почиват много от модерните исторически концепции. Така може да се заключи – вирусът се разпространи на върха на копието на прогреса.

Третата важна стъпка следва да бъде тази на *установяването*. В традиционната рамка то носи усещането за някакъв насилствен период, в който външната сила налага своята логика на съществуване върху завладяната територия. Обикновено паралелно с този процес започва и историята на съпротивата. В този период се експлоатират както слабостите на завладяната общност, така и нейният фундамент. Съвсем ясно това се усети в Европа. Стремещът към свобода се оказва оръжието на вируса. През януари 2020 г. Еманюел Макрон прикани французите да пият по една бира. По българската телевизия вървяха интервюта около Трифон Зарезан, в които се обясняваше как вирусът се разпространява там, където не се пие ракия. Един зевзек в къща за гости в Котел подхвърли на домакина: „Да не им даваш от нашата ракия на китайците.“ Независимо как е разбрана свободата оказа се, че чрез нея вирусът успя успешно да се установи на европейска територия.

Както се случва при процеса на съпротивата, закъснялата реакция се оказва и най-яръстната. Затварянето на общуването, нарушаването на моделите на живеене и радикалната промяна. Изведнъж героиката на войните на новото хилядолетие в името на това да не се нарушава начинът на живота се трансформира в зов за неговата радикална промяна

Сполучливо проф. Андрей Райчев раздели обществото на короналоялисти и коронаанархисти. В рамките на периода на установяване обикновено можем да открием тези доказателства около онези, които приемат навлизането на новата опасност като по малкото зло – по-добре комунистите от фашистите, по-добре Пиночет, отколкото левите революционери, и т.н. Онова, което в крайна сметка се случва, представлява консолидация около новите норми. Отново в предмодерната лексика може да се нарече адаптация.

Така стигаме до историята на настоящето. Тук изчезва хрониката и по традицията на Колингууд се настанява модерната историография – вместо да обясняваме как нещо ни се е случило, търсим отговорите на въпроса „Какво ни се е случило?“. Но възходът на сравнителната историография, настъпил след кончината на английския историограф, обвързва отговора на въпроса „какво“ със употребата на „както“.

Аналогия и критика

В месеците на развитие на пандемията аналогията се оказва средство за досег с иначе оставени в сянката на политическата история картини от миналото. Излизането напред на историята на вирусите показва пред западните хора Средновековието като епоха на чумата, а края на Първата световна война като времето на испанския грип. В посоката на коронаанархистката аналогия например в социалните мрежи се разпространи черно-бяла снимка на една около четиридесетгодишна жена, а отдолу пишеше: „Бях на 12, когато започна Първата световна война, на 16 години, когато дойде испанският грип, на 36 години дойде Втората световна война!“ Короналоялистката аналогия пък се съдържа в сравнителните данни от типа на това, че броят на починалите от коронавирус в САЩ надхвърля тази на жертвите на Втората световна война. Именно тук историчността се изкриви в абсурд. От една страна, историческата наука има собствена вина. Години наред хората се представят като числа – от вреден за разбирането в науката този момент се оказва обществено опасен. На второ място, сравняването на несравними единици – какво означава жертви на един военен конфликт и онези на една болест. Слободията в аналогиите напълно изключва периодизацията и контекста около нея.

По пътя към намиране на смисъл се появиха *политически ангажирани* аналогии. Вестник „Гардиън“ публикува един детайлен текст за реакциите на хората във времена на пандемия¹, в който прави впечатление извлеча-

¹ McMullan, Lydia, Blight, Garry, Gutierrez, Pablo and Levett, Cath. How humans have reacted to pandemics through history – a visual guide. – *The Guardian*, Wed 29 Apr 2020 [посетен на

нето на три интересни заключения: чумната епидемия от XIV в. с акцент върху нападенията над външни търговци; за холерата от XIX в. авторите подчертават отношението към хората на науката и очакванията към тях; по отношение на разпространението на СПИН става въпрос за страховете от социалната страна на заразата. Въпреки че подобен преглед върху три случая от XIV, XIX и XX в. може да разкрие особеностите във всеки отделен, общата постановка липсва. Именно на страниците на „Гардиън“ се очерта проблемът с липсата на критическа историческа мисъл, на чието място се явява доктриналността.

В една друга посока на 13 април 2020 г. на своята официална страница BBC публикува материал под заглавието „Какво любимият древногръцки герой на Борис Джонсън може да ни научи за пандемията“.² Статията е дело на проф. Арманд д`Ангор – автор на текста на речта на Джонсън по време на откриването на Олимпийските игри в Лондон 2012 г., с акцент върху речта на Перикъл след настъпването на вируса в Атина. В своето критично отношение към политиката на властта спрямо вируса и разочарованието от Джонсън д`Ангор прави следната историческа аналогия. Изминаха хиляди години, преди да бъде разбран имунитетът, но от своя страна историкът настоява върху това, че исторически поглед може сам по себе си да бъде ваксина. Историята не следва единствено да ни връща към ужасите от миналото. Тя може да ни води към възприемането на предпазни мерки и да ни напомни, че правилният поглед е от ключово значение за осигуряването на една по-добра реакция в бъдеще и за увереността в това, че нормалният живот ще се върне някой ден.³

Тоест появата на ясна позиция и критерии създават възможност за разгръщане на този критически възглед, в който да се постави и сравнителната основа. Това навлизане на професионалните хора на науката представлява преход от доктриналност към аналитичност. Друго голямо име в британската историография, Нийл Фъргюсън, умело вплита своите научни тези в интервю под заглавието: „Какво можем да научим от историята относно КОВИД 19?“.⁴ По време на интервюто – месец септември 2020 г., шотландският историк има вече над 1500 слайда с данни за развитието на

15 ноември 2020] Достъпен на: <https://www.theguardian.com/society/ng-interactive/2020/apr/29/how-humans-have-reacted-to-pandemics-through-history-a-visual-guide>

² Coronavirus: What Boris Johnson's Greek hero teaches us about epidemics. – BBC, 13 April 2020 [посетен на 15 ноември 2020] Достъпен на: <https://www.bbc.com/news/uk-52236388>

³ Пак там.

⁴ Niall Ferguson *On What History Can Teach Us About Covid-19*. [посетен на 17 ноември 2020] Достъпен на: <https://www.intelligencesquared.com/events/online-niall-ferguson-on-what-history-can-teach-us-about-covid-19/>

вируса. Така, както той работи по икономическата история, така решава, че ще направи една история на случващата се в неговото настояще пандемия. В рамките на сравнителната история – друга от знаковите за творчеството на Фъргюсън, той изтъква колко по-полезно е настоящата пандемия да се сравнява с тази от 1957–1958 вместо с онази от 1918 г. Той прави това в задочен спор със своя съименник микробиолога Нийл Фъргюсън, като се опира на по-близкия социален контекст заедно с данните за възрастовата група и смъртността. Едновременно с това историкът Фъргюсън отрича социално-културната основа при справянето с вируса, като дава за пример сходните резултати в борбата с пандемията на конфуцианското общество на Южна Корея и индивидуалистката западна култура на Нова Зеландия. По отношение на разделението относно вируса той го разполага в рамките на съществуващите вътре в обществата политически разделения. Така например как по времето на Тръмп по-голямата част от демократите носят маски и приемат опасността от вируса за разлика от привържениците на републиканците. Това може да намери своето продължение няколко месеца след това интервю, когато Тръмп в крайна сметка загуби изборите.

Самият Фъргюсън предоставя своя интересна сравнителна рамка, тази с избухването на космическата ракета „Чалънджър“. По думите му вината за случилото се тогава не трябва да се търси в администрацията на Рейгън, а в бюрокрацията на НАСА. Този поглед към „Дълбоката държава“, изглежда, насочва към отговорността и последствията. Ако Тръмп подобно на Горбачов няма пряка вина за трагичните резултати, то обаче последните са част от общия разпад на една пропадаща система на управление.

Друг британски историк, приложил критически ключ, е изследователката на античността Мери Беърд, известна в България с книгата си „SPQR. История на Древен Рим“. В своята рубрика в *Times Literary Supplement* Беърд сподели учудването си от това, че акцентът на сравнението попада върху чумата или върху спекулациите относно смъртта на Перикъл вследствие на епидемия. На нейно място британската класицистка предлага една друга история – тази, с която започва „Илиада“. Става въпрос за гнева на Аполон, който изпратил епидемия на ахейците, защото Агамемнон отказал да върне дъщеря на жреца Хриз – Хризей. Беърд завършва своя текст с думите: „Колкото и ужасна да се окаже тази модерна епидемия (и като един от възрастните на тази огнева линия с леко фалшиво перчене), призовавам всички да помним, че западната литература започва с ИНФЕКЦИЯ.“⁵

⁵ Beard, Mary. What coronavirus tells us about ourselves. – *Times Literary Supplement*. [посетен на 17 ноември 2020] Достъпен на: <https://www.the-tls.co.uk/articles/what-coronavirus-tells-us-about-ourselves-blog-post-mary-beard/>

По късно Беърд прави и друго изказване: „Когато пишем историята на пандемията, едната страна ще бъде за моралните дебати и дилеми. И също така за въпроса на какво можем да вярваме... Само един пример е здравословното състояние на Доналд Тръмп.“⁶ Поведението на Беърд до този момент се отличава именно с баланс както по отношение на използването на исторически аналогии, така и с ясната връзка между миналото и проблемите на настоящето.

В тази връзка трябва да се представи и българският пример. Един от най-значимите форуми бе организираната от Нов български университет и списание „Критика и Хуманизъм“ конференция „Извънредното положение: понятия, теории, практики“. Заедно с политическите и философските измерения в програмата на конференцията намери място специален панел под названието „Исторически перспективи“. Няколко представяния покриха както хронологични етапи през античната версия, представена от д-р Георги Гочев, и средновековната от д-р Сергей Стефанов, както и една версия на проф. Веселин Методиев, издържана в рамките на теорията на историята с акцент върху динамиката.

В своето представяне Георги Гочев акцентира върху връзката в античната традиция между понятията епидемия и извънредно положение. Неговата теза, основана на няколко антични драми, извежда следната теоретична постановка – чумата в античността разкрива вътрешни проблеми на гръцкото общество. Тоест отново в духа на Беърд Гочев задава критически дискурс по отношение на ролята на епидемията – като на едно начало.

В един дух, издържан в хронологичната рамка на Средновековието, д-р Стефанов представи чумната епидемия в светогледа на тогавашното общество. Заедно с богатата фактология тук акцентът беше върху затвореното общество и функцията на смъртта. Именно през тази призма се нарушава онзи предзададен модел на интерпретация, типичен за статията на вестник „Гардиън“.

На основата на есето на Атанас Илиев в списание „Златорог“ проф. Веселин Методиев постави акцент върху историята на времето и по-специално темата за динамиката. Този преглед поставя в сравнителна рамка преживяването на времето и ролята на пандемията от КОВИД 19 в него.

С разпадането на единния исторически разказ в последните над тридесет години се появиха множество тематични гнезда, които се развива до дисциплини. Примери в това отношение са Историята на медицината

⁶ Текстът е от неин пост в Туитър. [посетен на 20 ноември 2020] Достъпен на: <https://mobile.twitter.com/wmarybeard/status/1312065592413818882?lang=bg>

и Историята на науката. От една страна, това развитие дава възможност за напредване в сфери, които изискват своя методологична рамка и съответната към нея експертиза. Благодарение на тези усилия към момента имаме както една друга картина на развитие на обществото през вековете, така и друг ключ, в който да поставим постиженията на политическата история. Но при навлизането на голямата криза ясно се подчерта нуждата от онези отговори, които традиционната историография дава на обществото. Включването на „първа линия“ по темата на Беърд и Фъргюсън доказва как едно исторично общество, каквото е британското, получава активно участие на професионалните историци и то през различни канали – Youtube, Twitter и онлайн версиите на популярните печатни издания. Още повече тези фигури от години съчетават ролята си на професионалисти с ярка публичност – съчетание, което в българската лексика наричаме публицистичност.

В българската действителност позицията на историците остана в рамките на дисциплинарното. Липсата на фигурата на историка-публицист, а не историка-медийна звезда се оказва видима във време на необходимост от аналитичност относно това, което се случва на обществото. На този фон, разбира се, в настоящия текст се забелязват онези връзки, направени от български изследователи на миналото, които демонстрират модерното мислене за историята. На първо място, моста между Античността и настоящето, което цели да освободи далечното минало от тъмнината на магичното и да го постави в пространството на прозрачността. На второ място, теоретичната нагласа за поглед върху темповете и хода на времето подсказва възможност за отговор на въпроси, които дисциплината „История“ поглежда с надменност като „нещо от общ характер“. В крайна сметка това означава сближаване на история и интерпретация.

Историческият анализ като средство за справяне с кризи от Тукидид до днес представлява първата задача пред хората, които приемат историята като професия и призвание. Оглеждането на историка се случва както в посока назад, така и настрани. Неговата роля е значима и поради състоянието на модерния човек – днес решил проблема с тялото си, като го е оставил на науката, докато за всичко останало е сложил обява „търси се“.

HISTORY ON THE BORDERLINE: THE CASE OF COVID-19

Metodi Metodiev

Summary

The following text aims to incorporate COVID-19 into a plausible historical narrativization. In order to do so I claim that the methodological limitations must be replaced by interconnecting modes of analysis, however, based on the historical craft. The text will provide different examples on the way historians dealt with COVID-19 so that they could frame the phenomena by comparing it with the past and critically approaching its existence in the present. As a result the text will show the ability of historians to be socially active in times of societal crisis by restoring normality and proving the social energy to be channeled into positive actions.

ПОСТОБЩЕСТВОТО – ДИКТАТЪТ НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Росен К. Стоянов

„Ако живеехме на планета, където нищо никога не се променя, нямаше да има нужда да правим нищо. Нямаше да има и за какво да мислим. Нямаше да има импулс за нищо. Ако живеехме в един напълно непредсказуем свят, в който нещата се променят случайно или по прекалено сложни начини, нямаше да сме в състояние да ги разберем.“

Карл Сейгън¹

Живеем с усещането за свят, обсипан с невъобразимо множество възможности за повторение, в свят, осмислян като нереален, виртуален, и поради това възможно идеален. Обградени от всеобхватната криза на смислите, съпреживяващи чуждия опит и живот през социалките, ние планираме, че ако нищо не е реално, то всичко е възможно. Опиянението от дигиталното самодоволство, превръщащо ни от хедонистично настроени просто потребители в разменна монета на корпоративните собственици на двоичността, съвсем доброволно предоставяме даром, с едничката идея – по-бързо и безпрепятствено да се домогнем до мимолетното удоволствие в дигиталното пространство, всичко – съгласието си, информацията си, самите себе си.

Съвременността ни предоставя огромни порции дигитална скука, с която сме принудени да се справяме всекидневно, бидейки постоянно

¹ „If we lived on a planet where nothing ever changed, there would be little to do. There would be nothing to figure out. There would be no impetus for science. And if we lived in an unpredictable world, where things changed in random or very complex ways, we could not be able to figure things out.“ – *Carl Sagan's Cosmos. Episode 3. The Harmony of Worlds*. 1980. [viewed 5 May 2020] Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=6ta00UMclEg&list=PLIjCnZfzPF0BGhyqKe9QMGR9ya00kKQbm>

нашрек в изграждането на позитивния и позитивиращ собствен профил, с надеждата той да се превърне и в приемана от другите като действителна наша нова, дигитална идентичност. Макар и често недотам съвременно дигитално грамотни. Предоверявайки се на технологиите, ги овластяваме, като се превръщаме по своя воля в неделима част от *цивилизацията на колонизираното съзнание*. Дигитализираният си социален опит се стремим да реализираме като капитал – себеусещането за себедостатъчност, чрез постоянно произвеждане и обмяна на социални преживявания, всъщност представлява издигания в култ съвременен невеж тесногръд догматизъм.

А какво ни осигурява капана на дефектните медийни демокрации, в които мечтаем, че сме си подсигурили значимост и място в дигиталната вечност? Особено безболезненото привикване към „новото нормално“, към обществото на социалната свързаност. И дали тенденцията за нови, многообразни и различни ограничения на хората в реалния свят ще доведе до „миграцията“ им във виртуалния, нещо като модерната *„организиращата се тълпа“*²?

Със сигурност символи, послания, авторитети, регламенти, закони, репутация и власт ще бъдат принудени да преживеят скоростна адаптация към новите възприятия, за да бъдат разбираеми.

Неофалшивата реалност, в която сме потопени, властваща през второто десетилетие на XXI век, ни предоставя детерминираща плеяда от своеобразни социетални феномени. Защото, ако в началото бе политическата коректност, впоследствие започнаха да се поставят под въпрос йерархичните структури на управлението, държавността, общностните и семейни взаимоотношения, модернизирано и конюнктурно се преразказаха джендър идеологията, правата на онеправданите, равенството и еднаквостта. Прекрасният нов свят, чрез налаганото ново нормално, започна принудено и претенциозно да задоволява новите страсти с перманентни предизвикателства и удари срещу авторитетите, но винаги в търсене на нови такива, чрез раздробяване и разкъсване на социалните връзки. Воайорите нарекохме последователи, екхибиционизма – инфлуенсърство, като създадохме всекидневие на бездействието, за което в доминанта се превърна дигиталната социализация и измамната илюзия за безкрайността, възможна в мрежата.

Културните и идеологическите войни започнаха да прогресират вътре в самата демократична тъкан.

„Критичният анализ на неолибералния дискурс налага систематично изучаване и анализиране генезиса и потенциала на тези миноритарни, но

² Вж. Льо Бон, Г. *Психология на тълпите*. София: Жарава, 2002.

особено ефективни съвременни „социални колхози“ – дигитални проявления на „идеи“ и структури като Social Justice, MeToo и всякакви други и подобни сдружения, НПО-та и постдемократични проксита.³

Отричането и липсата на консервативни ориентири направи все по-трудно намирането на отговор на въпроса „Кой е днешният арбитър на обществените взаимоотношения?“. Директното общуване с „истината от последна инстанция“ и нейното неинституционално, а пряко налагане, без санкцията на обществения договор, всъщност доведе до мимикриране на самото общество в нова, проста социална свързаност.

От друга страна сме свидетели как съвременният прогресизъм, експресивният индивидуализъм, тоталната цензура, „новото нормално“ и социалните справедливости промотират цяла нова догматика и детерминират очертаващ се пълен срив на културните консервативни етични норми.

В света на дигиталните бизнес диктатури, социално приемливо стана всеки да е някой, нещо, даже който и да е. Всъщност каквото и да е. Но това не е съвременен индивидуализъм, а индивидуален стремеж за самоопределяне, в търсене на оригинален идентитет. В частност – дигитален. А това от своя страна се превръща все повече в маркер за наличието на зараждане на своеобразен неототалитаризъм – на посредствеността, на просто заявката, на злободневната скучност.

А след кризата на смислите дойде и краят на разказите – изчерпани или неделими от новото нормално. И именно поради новата метафизика на Интернет, визуализиращ не само пространството, в което живеем, но и колонизиращ пространството на неограничените възможности – нашето въображение.

Въздигано в култ на вездесъщност, интернет пространството постулира себе си като единствено възможното развитие на демократичността. Интернет суверенитетът се превърна в бленувана реалност, а индивидуалното съществуване – в проста интегрирана брънка на поредната аватарска мета вселена. За да демагогстваме днес по отношение на „новия публичен форум на обществото“, а всъщност да обобщаваме неизбежния процес на преструктуриране на публичността и инструментализацията на дигиталните възможности за комуникация в нова форма на тотална власт.

³ Stoyanov, R. K. The Century of Post-communication. – *Реторика и комуникации*, бр. 43, 2020, с. 127.

Ние сме медии, ние сме продукти

И нищо чудно, че ставаме и свидетели, и участници, но и автори, на една, да я наречем *асинхронна масовост*, генерираща като непрестанен поток на индивидуална удовлетвореност *свят на празното съдържание* – един свят, в които ефектите предшестват причините. Свят, представляващ всъщност самозаблудата на дигиталната идентификация в едно ново много голямо място, съществуващо в много малко пространство. Това е процес на прогресивна масовизация на всекидневност, на системно, до пълно обезценяване на комуникацията на междуличностно ниво, до превръщането ѝ в химера⁴.

Глобалната вълна на позитивистка толерантност, бавно и сигурно надделяваща над всяка форма на консервативен прагматизъм, пресъздава образа на глобализацията в една различна нова доминираща догма – тази на девалвиращите съвременни флукутиращи неверни дигитални множества, мимикриращи често под формата и заявката за уж активни граждански мобилизации.

В тази връзка сме изправени пред опасности от принципно нов порядък. Все по-фриволното и придобило житейски всекидневен навик формализирано съгласие и неосмисляна критично готовност на индивидите да отстъпят вземането на решения в полза на алгоритмите, изкуствения интелект, поредното G, роботизирането, но в крайна сметка на конкретни заинтересовани страни – представлява доброволно отказване от права, от граждански, политически, социални и не на последно място – от човешки права. Опасността идва оттам, че дигиталната демокрация може да превърне дигиталната комуникация и софтуерните алгоритми в нормативните стандарти за социална промяна, което ще предефинира процесите на демократичност, а още по-лошо – тези на демократизация, в единствено възможната дигитална квазипубличност на делегираната политическа власт.

Затова и все по-меродавна става необходимостта от постоянното говорене за „неща“ като *дигиталната социална интелигентност* на пример. Нима можем с висока доза убеденост да твърдим, че сме достигнали задължително необходимите нива на ситуационна осведоменост и смислено взаимодействие, за да твърдим, че съществува готовност да конвергираме себе си във виртуалния свят, без опасността от тоталното ни лично обезличаване? И не е ли това първото, с което трябва да се занимае широката интердисциплинна общност, преди да се подведем по

⁴ Във всички значения на тази дума.

футуристично-обаятелно-пласибо звучащото „цифрова трансформация“⁵ – занимание, критично към глобализационните процеси, отчитайки характерната, най-вече за транснационалните елити, но не и за обикновените хора, глобална идентичност⁶.

Memento moriendum esse

Изправени пред възможността лично да представляваме прогреса както никога – обезпечени със славата на пионери, ставаме вси по-зависими от собствените си творения, замислени да подпомагат съществуването ни, а всъщност превръщащи се в самото наше съществуване. Така, с особено усърдие и постоянство, делегираме себе си на технологиите като сами превръщаме мечтаната дигитална утопия в дигитализирана дистопия...

Защото, както казваше един от малкото признати гении на съвременността Стивън Хокинг: *„Без суперкомпютрите ние бихме били само философи“*.⁷

⁵ Цифрова трансформация: политиката на ЕС. [Посетен 14 януари 2021 г.] Достъпен на: <https://bit.ly/3qtZ9LD>.

⁶ Бауман, З. *Глобализацията*. София: Труд, 2003.

⁷ „Without supercomputers we would just be philosophers“. Stephen Hocking.

THE POST-SOCIETY – THE DICTATE OF DEMOCRACY

Rossen K. Stoyanov

Summary

Alone, with perseverance and with special diligence we delegate ourselves to technology by transforming the dream digital utopia into a digitalized dystopia. The lack of conservative guidelines makes it increasingly difficult to find an answer to the question „Who is today’s arbiter of public relations?“

Keywords: civilization of colonized consciousness, everyday life of inaction, world of empty content, digital social intelligence, restructuring of publicity.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ДОЦ. Д-Р ЛЪЧЕЗАР СТОЯНОВ

Дисертации

Висшият държавен апарат в България 9.IX.1944 – 27.X.1946. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 1982

Книги

Нация, държава и институции: студии и статии. София: Гутенберг, 2012.

Колективни трудове

Коминтернът и политиката на балканските компартии по националния въпрос 1934–1939. В: *Националноосвободителното движение на македонските и тракийски българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война.* София: МНИ, 2003, 322–335.

Новите земи. В: *История на България. Т. 9. История на България 1918–1944.* София: Тангра ТанНакРа, 2012, 434–442.

Коминтернът и българският национален въпрос. В: *История на България. Т. 9. История на България 1918–1944.* София: Тангра ТанНакРа, 2012, 606–617.

Автономизъм и македонизъм – видове и начини на употреба. В: *България и Македония. История и политика. Първа част.* София: Тангра ТанНакРа, 2021, 333–374.

Студии, статии, съобщения

Председателство на Народната република (8.09.1946 – 4.12.1947 г.) В: *Държавно-политически традиции по българските земи. Сборник с материали от Втората национална конференция на младите историци, 14–16 ноември 1979 г., Велико Търново.* В. Търново: ВТУ „Кирил и Методий“, 1980, 389–399.

Отечественофронтовското регентство (9.IX.1944 – 8.IX.1946). – *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет.* 1978. Т. 72. София, 1982, 249–288.

Двадесет и шестото Обикновено Народно събрание и държавно-политическото развитие на България (18.XI.1945 – 6.XI.1946 г.). – *Исторически преглед*, № 3, 1982, 41–52.

Трайко Китанчев – живот и дейност. – *Исторически преглед*, 1983, № 3, 100–118.

Историята на институциите като научна дисциплина. – *Архивен преглед*, 1983, кн. 2, 28–34.

- История на държавните институции като научна дисциплина – състояние и перспективи. В: *История на държавните институции. Доклади от младежка научна сесия*. София, 19–20 май 1983. София: ГУА, 1984, 23–38.
- Вестник „Изгрев“ като извор за най-новата българска история (1944 – 1947 г.). В: *Сборник с доклади от Третата национална конференция на младите историци – Пловдив, 1981*. София, 1985, 201–206.
- Elections, Power, Democracy. Bulgarian Governments on Record for Ballot Rigging. – *The Insider*, 7, 1991, 32–35.
- Македония – илюзии и реалности. – *Международни отношения*, 1996, кн. 2, 59–64.
- Коментернът и националните проблеми на Балканите. В: *България между Русия и Европа. Слова, доклади, изказвания [от] научна конференция 10–11 октомври 1997 г., София*. София: Българска сбирка, 1998, 110–125.
- Секция „История на българския национален въпрос“. В: *50 години Институт по история при БАН*. София: Гутенберг, 1999, 84–90.
- Българските конституции и институциите на изпълнителната власт. В: *120 години изпълнителна власт в България. Научна конференция, София 6–7 юли 1999 г.* София: Гутенберг, 1999, 11–26.
- Македонизмът – от политическа към държавна доктрина. В: *В памет на Константин Пандев. Българските националноосвободителни движения след Берлинския конгрес 1878 г.* София: Гутенберг, 2000, 70–79.
- Европа и Балканите – между географията и политиката. В: *България и Европейският съюз. Кръгла маса, 25 април 2000 г.* Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2000, 49–59.
- СССР и Коминтернът. Към въпроса за разпускането на Третия интернационал. В: *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии*. София: Гутенберг, 2000, 171–195.
- Македония в политиката на българското правителство и нейните съюзници от Оста. В: *Историкът – гражданин и учен. Сборник в чест на акад. Илчо Димитров*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 157–173.
- Мисли за историята като наука, образование и професия. В: *Историята като наука, образование и професия. Научна конференция, Созопол, 13–16 октомври 2000 г. Доклади и дискусии*. София: Гутенберг, 2002, 7–17.
- За особеностите на генезиса и характерологията на българската национална идентичност. В: *Studia Balkanica № 24. Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2003, 120–127.
- Алманах на българските национални движения след 1878 г. (14 енциклопедични статии). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005.
- Българската държава и албанците по времето на Втората световна война. В: *100 години от Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.). Сборник*

- доклади от международна научна конференция, София, 26–27 септември 2003 г.* София: Парадигма, 2005, 597–608.
- Българският национален елит и европейската ни интеграция. Минало, настояще и бъдеще. В: *Научни трудове. Годишник на Европейския колеж по икономика и управление*. Кн. 1, 2006. Пловдив: ЕКИУ, 2006, 35–52.
- Политиката на БКП за превръщане на България в съветска република. (От идейни постулати към практически действия). Част I. (в съавторство с Ж. Лефтеров). – *Годишник на департамент История*. Т. I (2006). София: НБУ, 2007, 168–228.
- „Като един организъм, който се оросява от единна кръвоносна система“ (За Юлския пленум на ЦК на БКП от 1973 г.). В: *Международна научна конференция България и Русия между признателността и прагматизма. Доклади*. София, 2008, 659–668.
- В навечерието на прелома. Светът и България през 1907 г. В: *1907: годината на интеллигентите. Литература и автономия. Началата на модернизма*. София: НБУ, 2008, 141–150.
- Българският тоталитаризъм – методологически и историографски проблеми. В: *Европейската съвест и тоталитаризмът. Дискусии и исторически извори. (Една гледна точка)*. София: Гутенбург, 2009, 29–39.
- За съдбата на нацията, елита и народопсихологията ни. В: *Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа. Юбилеен сборник с материали от научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Цветана Георгиева, д.н. Созопол, 2007*. София: НБУ, 2009, 222–236.
- Бунтът. Светът и България през 1968 година. В: *1968. Годината на гневното слънце. София – между Париж и Прага. Пражката пролет и българската литература*. София, Сиела, 2009, 229–240.
- Един незавършен дебат (за втора камара на българския парламент) В: *Доклади от национална конференция по случай 130-годишнината от приемането на Търновската конституция*. В. Търново, 2009
- Политиката на БКП за превръщане на България в съветска република. (От идейни постулати към практически действия). Част II. (в съавторство с Ж. Лефтеров). – *Годишник на департамент История*. Т. II (2007). София: НБУ, 2010, 1–111.
- 1989-а – година на прелом и надежди. В: *1989. Раздвоената година. Литературата като политика. Конструирания на прехода*. София: Сиела, 2010
- Русия, Учредителното събрание и дебатите за Сенат в България. В: *Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2011, 192–203.
- Трайко Китанчев и Солунската гимназия. В: *Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Благоевград, 29–30 април 2010 г. 130 години от основаване-*

- то на Солунската българска мъжка гимназия. Благоевград, Регионален исторически музей, 2011, 317–327.
- „Даруваната конституция“ от 1991 година. В: *Право и политика: конституиране на демокрацията в Централна и Източна Европа*. София: НБУ, 2011, 44–60.
- Комунистическият режим в България – противници и жертви. В: *Съпротива срещу комунистическия режим в България (1944–1989 г.)*. Сборник материали от национална научна конференция, НБУ 23–24 март 2011 г. [онлайн]. София: НБУ, 2012, 1–30. Достъпен на: <http://ebox.nbu.bg/anti/>
- Местното самоуправление – българският опит (1879–1989). В: *Нация, държава и институции: студии и статии*. София: Гутенберг, 2012, 43–77.
- Конституциите, националната и държавната сигурност. В: *Наука, образование, сигурност. Юбилейна международна научна конференция „Десет години образование по сигурност в НБУ: състояние и перспективи пред обучението в условия на динамична и труднопредвидима среда“*. София: НБУ, 2013, 69–76.
- Толерантният ерудит (проф. Румен Генев на 65 години). В: *Интелектуалците и/в политиката. Юбилеен сборник посветен на 65-годишнината на проф. д-р Румен Генев с материали от научна конференция с международно участие 29–30 април 2011*, НБУ. [онлайн]. София: НБУ, 2013. Достъпен на: http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=1
- Конституцията на Република България – приемственост и нови характеристики. В: *25 години Конституция на Република България в перспективата на върховенството на правото, демокрацията и защитата на основните права?* София: Народно събрание, 2016, 259–269.
- Кой е проф. Мутафчиев и защо бе нарочен за фашист? В: *Историкът като изследовател, гражданин и човек. Сборник с материали от конференция, посветена на 130-годишнината от рождението и 70-годишнината от смъртта на професор Петър Мутафчиев (1883–1943)*. София: НБУ, 2016, 11–37.
- Из историята на департамент „История“ (между спомените и документите). В: *Под знака на музата Клио. Юбилеен сборник по случай 20-годишнината на департамент „История“*. София: НБУ, 2018, 9–18.
- За периодите и термините в историята на Третата българска държава. В: *Под знака на музата Клио. Юбилеен сборник по случай 20-годишнината на департамент „История“*. София: НБУ, 2018, 56–68.
- Измамни надежди. Към разгадаването на една книга и една личност. В: *Воля за всеобхватност: Иван Богданов*. София: Кралица Маб, 2018, 124–148.

Съставителство на документални сборници, енциклопедии, справочници, алманаси

- Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник*. Съставители: Веселин Методиев, Лъчезар Стоянов. София: д-р Петър Берон, 1987.

Българските конституции и конституционни проекти. Съставители: Веселин Методиев, Лъчезар Стоянов. София: Петър Берон, 1990.

Българските конституции и конституционни проекти. Второ преработено и допълнено издание. Съставители: Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов. София: Петър Берон, 2003.

Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.). Том I. Документи. Съставители: Луиза Ревякина, Лъчезар Стоянов, Володя Милачков, Рита Гришина, Н. Лебедева. София: ГУА при МС, 2005.

Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.). Том II. Документи. Съставители: Луиза Ревякина, Лъчезар Стоянов, Володя Милачков, Рита Гришина, Н. Лебедева. София: ГУА при МС, 2005.

Алманах на българските национални движения след 1878 г. Съставители: Георги Марков, Александър Гребенаров, Володя Милачков, Лъчезар Стоянов. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005.

Съставителство и редакция на сборници от научни и юбилейни конференции

България в сферата на съветските интереси. Българо-руски научни дискусии. Съставителство и редакция: Витка Тошкова, Лиуза Ревякина, Стоян Пинтев, Лъчезар Стоянов. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.

120 години Народно Събрание. 1879–1999. София: Народно събрание, 1999.

120 години изпълнителна власт в България. Научна конференция, София 6–7 юли 1999 г. Редакционна колегия: Георги Марков (отг. редактор), Стойчо Грънчаров, Стоян Пинтев, Лъчезар Стоянов, Георги Пеев, Ваня Стоянова (секретар). София: Гутенберг, 1999

България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. Редакционна колегия: Витка Тошкова, Лиуза Ревякина, Стоян Пинтев, Лицбет Любенова, Лъчезар Стоянов. София: Гутенберг, 2000.

Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа. Юбилеен сборник с материали от научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Цветана Георгиева, д.н. Созопол, 2007. Редакционна колегия: Румен Генов, Цветана Чолова, Лъчезар Стоянов. София: НБУ, 2009

Съпротива срещу комунистическия режим в България (1944–1989 г.). Сборник материали от национална научна конференция, НБУ 23–24 март 2011 г. Редакционна колегия: Лъчезар Стоянов, Живко Лефтеров. [онлайн]. София: НБУ, 2012. Достъпен на: <http://ebox.nbu.bg/anti/>

Историкът като изследовател, гражданин и човек. Сборник с материали от конференция, посветена на 130-годишнината от рождението и 70-годишнината от смъртта на професор Петър Мутафчиев (1883–1943). Редакционна колегия: Румен Генов, Цветана Чолова, Лъчезар Стоянов. София: НБУ, 2016, 11–37.

Под знака на музата Клио. Юбилеен сборник по случай 20-годишнината на департамент „История“. Редакционна колегия: Румен Генов, Лъчезар Стоянов, Светла Янева, Живко Лефтеров. София: НБУ, 2018.

Учебници и учебни материали

История и цивилизация – XI клас. Задължителна подготовка. (В съавторство). Велико Търново: Слово, 2001.

История и цивилизация – XI клас. Профилирана подготовка. (В съавторство). Велико Търново: Слово, 2001.

История и цивилизация за седми клас. (В съавторство). София: Рива, 2018.

История и цивилизация за десети клас. (В съавторство). София: Рива, 2019.

Резенции

За миналото ви говорят важни документи. ч. II. ОДА–Пазарджик, 1972, 143 с. – *Известия на държавните архиви*, кн. 28, 1974, 354–355.

Ново изследване върху историята на Източна Румелия (С. Симеонов. Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979, 258 с.). – *Архивен преглед*, 1980, кн. 1, 67–71.

Милен Семков, Моабит 8085. Димитров пред Имперския съд. София, 1981, 320 с. – *Исторически преглед*, година XXXVIII, 1982, кн. 2, 127–130.

Научна сесия за 60-годишнината от гибелта на Дочо Михайлов. – *Исторически преглед*, 1987, кн. 3, 88–90.

Георги Даскалов. Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и nihilизма на София (егейските бежанци през 40-те – 80-те години на XX век). София, 2007, 256 с. – *Македонски преглед*, година XXXI, 2008, кн. 2, 145–148.

Един български прочит на американската революция: Румен Генов. Американската революция. Войната за независимост и създаването на федералната република: документална и интерпретативна история. София: Нов български университет, 2012. – *История*, год. 21 (2013), бр. 4, 327–330.

Научно ръководство на докторанти

Живко Лефтеров. *Религиозната политика на Българската комунистическа партия и Бялото братство 1944–1989 г.* Докторска дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2011.

Димитър Гюдуров. *Малцинствената политика на България - вътрешни и балкански аспекти 1919-1928 г.* Докторска дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2012.

Христо Петков. *Въздушно-десантните войски на Вермахта.* Докторска дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2017.

Живко Лефтеров

АВТОРИТЕ

- акад. Георги Марков** – Българска академия на науките
- проф. д.и.н Казимир Попконстантинов** – Исторически факултет, ВТУ
- проф. д.и.н. Милко Палангурски** – Исторически факултет, ВТУ
- проф. д.ф.н. Момчил Методиев** – Департамент „История“, НБУ
- проф. д-р Христо Тодоров** – Департамент „Философия и социология“, НБУ
- проф. д-р Цветана Чолова** – Департамент „История“, НБУ
- проф. д-р Рая Заимова** – Институт за балканистика с център по тракология при БАН
- проф. д-р Румен Генов** – Департамент „История“, НБУ
- проф. д-р Веселин Методиев** – Департамент „История“, НБУ
- проф. д-р Зарко Ждраков** – Национална художествена академия
- проф. д-р Евелина Келбечева** – Американски университет в България
- проф. д-р Мартин Канушев** – Департамент „Философия и социология“, НБУ
- проф. д-р Росен Стоянов** – Департамент „Медии и комуникация“, НБУ
- доц. д-р Георги Пеев** – Департамент „Администрация и управление“, НБУ
- доц. д-р Светла Янева** – Департамент „История“, НБУ
- доц. д-р Румян Сечков** – Институт за исторически изследвания
- доц. д-р Михаил Груев** – председател на Държавна агенция „Архиви“
- доц. д-р Емил Бузов** – Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“
- доц. д-р Момчил Дойчев** – Департамент „Политически науки“, НБУ
- доц. д-р Живко Лефтеров** – Департамент „История“, НБУ
- доц. д-р Боян Думанов** – Департамент „Археология“, НБУ
- гл. ас. д-р Живко Минков** – Департамент „Политически науки“, НБУ

гл. ас. д-р Димитър Гюдуров – Департамент „История“, НБУ

гл. ас. д-р Денис Исаев – Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН

гл. ас. д-р Методи Методиев – Департамент „История“, НБУ

д-р Христо Петков – доктор по история, адвокатска кантора „Анабазис“

д-р Васил Костов – доктор по история

Иво Косев – докторант, Департамент „История“, НБУ

Кирил Илиев – докторант, Институт за балканистика с център по тракология при БАН

Едуард Георгиев – докторант, Институт за балканистика с център по тракология при БАН

Рангел Младенов – докторант, Департамент „История“, НБУ

Иван Драгов – учител по история в 12 СУ „Цар Иван Асен II“, докторант, Департамент „История“, НБУ

Пламен Орфеев – магистър по история

ISBN 978-619-233-195-5

9 786192 331955

www.nbu.bg

bookshop.nbu.bg